

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 5 (19)*

Київ 2017

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 10/17 від 14 вересня 2017 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдюнова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Сєдих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
М. Левицька – дійсний д-р психології; О. В. Суший – д-р наук з держ. упр.;
А. С. Роза – д-р філософії в галузі психології; І. О. Бондаревська – канд. психол.
наук; Л. В. Григоровська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.] – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19). – 348 с.

Досліджуються актуальні проблеми адаптації особистості та спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. Чільне місце відведено механізмам переосмислення життєвих подій, що призвели до психотравматизації, стратегіям життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб; поглиблено уявлення про психологічний зміст волонтерських практик. Визначено чинники ідентифікаційних процесів в Україні, порушено проблему націєтворення, здійснено соціально-психологічний аналіз тенденцій розвитку політичних ідеологій, артикульовано існування “гібридної ідеології” як об’єкта соціальної патопсихології. Висвітлено низку політико-психологічних проблем соціалізації молоді в умовах суспільних трансформацій і реформування освіти; ідеться, зокрема, про формування ціннісно-сислової сфери під впливом медіа, ставлення до агресії в контексті вирішення політико-психологічних питань, еміграційні настрої тощо.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

ББК 66.07+88.8

- © Асоціація політичних психологів України, 2017
- © Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ І СПІЛЬНОТИ ДО УМОВ ТА НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

ОСОБИСТІТЬ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ВІЙНИ: ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Т. М. Титаренко (м. Київ)

Визначено, що тривала воєнна травматизація може призводити як до негативних (ПТСР, зниження рівня психологічного здоров'я особистості), так і до позитивних (посттравматичне зростання, активізація життєтворення) наслідків. Показано, що негативні наслідки травмування виявляються на соціально-психологічному рівні життєтворчості як зменшення схильності до співробітництва, здатності співпереживати, як падіння довіри до світу; на ціннісно-смысловому рівні – як втрата здатності до пошуку нових життєвих перспектив, погіршення осмислення досвіду, зниження можливості отримувати задоволення від повсякдення; на індивідуально-психологічному рівні – як переживання розщепленості, порушення цілісності, деструктивні зміни ідентичності, зменшення потреби в самореалізації, зниження збалансованості, адаптивності. Серед стратегій сприяння посттравматичному зростанню виокремлено такі: розвиток здатності позитивно інтерпретувати воєнну травматизацію; переосмислення просторових характеристик життєвого світу шляхом переформатування симпатій-антипатій, підвищення емпатійності; переструктурація часу життя шляхом відновлення здатності до сенсотворення; зміна ставлення до себе завдяки мобілізації ресурсів самозбереження та самовідновлення.

Ключові слова: воєнна травматизація, психологічні наслідки, посттравматичний стрес, посттравматичне зростання, життєтворчість, стратегії самовідновлення.

Постановка проблеми. Особливий, гібридний характер війни, яку ми переживаємо, численні провокації, сфальшовані інтерв'ю, постановочні дії для телеканалів і спостерігачів, – усе це утруднює сприймання того, що відбувається, стаючи джерелом погіршення самопочуття, зниження рівня психологічного благополуччя. З якими наслідками тривалої травматизації вже стикається суспільство? До чого маємо готуватися в майбутньому? Як зберегти і відновити психологічне здоров'я населення? Щоб

відповісти на ці болючі запитання, психологи мають визначити, що саме відбувається з особистістю під час війни, яким має бути психологічний супровід постраждалих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні змінилася сама природа війн, оскільки в минулому війни точилися між арміями професійних солдатів, а тепер втягують у себе все населення країн більшою мірою, ніж концентруються навколо протистояння професіоналів. Психіка пересічної людини відповідає тривогою, надмірним напруженням, переживанням жаху, беззахисності, безпорадності [9, р. 533–534].

Найбільше травматизація стосується, безумовно, безпосередніх учасників бойових дій. Уже після місяця перебування в безпосередньому зіткненні з противником адаптивний потенціал вичерпується через стан надмірної мобілізованості, постійної напруженості. Навіть у військовослужбовців з високим рівнем опірності бойовому стресу (89,3 %), що фіксувався до відправлення на фронт, цей рівень після повернення знижується майже втричі [3, с. 49–50].

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що виникає, сьогодні трактують не стільки як хворобливий стан, скільки як стан низької толерантності до стресу та прагнення людини переосмислити травматичні спогади [1, с. 48]. За даними американських дослідників, його поширеність хоч і досить висока, але не повсюдна. Кількість постраждалих у такий спосіб становить приблизно 30 % [6]. Від ПТСР більше страждають молоді люди, обтяжені проблемами на роботі чи в стосунках. У молоді стає більше емоційних розладів, виникає алкогольна і наркотична залежність, втрачається здатність будувати міцні стосунки [9, р. 538].

Нерозв'язаними залишаються проблеми реінтеграції колишніх військовослужбовців у мирне життя, адаптації вимушених переселенців до нових умов проживання в інших регіонах. Особливо це стосується молоді, у певної частини якої фіксується зростання виявів девіантної та делінквентної поведінки. Важливо також визначити, чи можуть ресурси життєздатності, стратегії самопідтримки і самопомоги певним чином нейтралізувати негативні наслідки травматизації [4].

Мета статті полягає у визначенні специфіки травматизації особистості на різних рівнях життєтворення, що сприятиме розробленню продуктивних стратегій самовідновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У більшості учасників війни не задовольняється ціла низка потреб – потреб у безпеці, стабільності, комфорті, передбачуваності. Навіть фізіологічні потреби – у сні, їжі, гігієні, сексі – у багатьох суттєво депривуються. Щоправда, війна інколи створює умови для задоволення більш складних потреб, наприклад потреби в спільності, причетності, повазі, відданості, самоподоланні. Така потреба динаміка розхитує самий базис особистісного буття, вносячи в

життєві світи людей свої тектонічні зміни та видозмінюючи просторово-часові координати життєвого світу особистості.

Психологічний простір, що відтворює соціально-психологічний рівень життєтворення, переструктурується, поляризується відповідно до оцінок, інтересів, переконань близького оточення з приводу війни. Старі критерії поділу оточення на своїх-чужих, порядних-непорядних уже не спрацьовують. Колишні друзі можуть стати ворогами, а вороги – однодумцями. У колег, родичів, сусідів також переформатовуються симпатії-антипатії, тяжіння-відштовхування. Особистісні межі стають надто жорсткими, і людина їх надмірно захищає, ігноруючи потреби інших.

Психологічний час, що відтворює ціннісно-смысловий рівень життєтворення, теж модифікується, прискорюючись або гальмуючись. Декого перестають цікавити довоєнні події, а дехто цілком занурюється в мирне минуле, намагаючись захиститися від травматичних реалій сьогодення. Майбутнє з його перспективами чи то відтермінується, відсувається на далекі післявоєнні часи, чи майже зливається з теперішнім.

Що ж відбувається на індивідуально-психологічному рівні життєтворення? Ставлення до простору і часу життя детермінує ставлення до себе. Уміння усвідомлювати зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім детермінує ступінь саморозуміння, вибір стратегій самозбереження. Переживання цілісності, збалансованості визначається і видозмінами психологічного простору з його оновленою централізацією, новими друзями, недругами, антигероями і кумирами.

І все ж війна зумовлює не лише негативні, а й позитивні зміни, перевіряючи на зрілість, мужність, відповідальність, витривалість. Цей складний період для багатьох стає полігоном для перегляду основних життєвих орієнтирів, вироблення стратегій прийняття себе та інших, розширення адаптивних можливостей, актуалізації внутрішнього потенціалу. У багатьох військовослужбовців формуються нові навички, уміння, зростають досвідченість, професіоналізм, відбувається переоцінка цінностей, формуються нові пріоритети, набувається досвід, підвищується соціальний статус [3, с. 50]. Не лише для фронтовиків, а й для волонтерів, медиків, журналістів, рятувальників, інших громадян України війна стає шансом для переосмислення свого життя, наповнення його новим змістом, досягнення нової його якості.

Життєві випробування не завжди призводять до травматизації – часом вони стають каталізатором позитивних зрушень, зміцнення стосунків, зміни життєвої позиції, виявлення сильних сторін особистості. Дослідження осіб, що пережили катастрофу порому “Herald of Free Enterprise”, проведене через три роки потому, показало, що у 46 % осіб погляди на життя змінилися на гірше, а у 43 % – на краще [8].

Термін “посттравматичне зростання”, введений у науковий ужиток R. Tedeschi та L. Calhoun, позначає позитивні зміни, які людина переживає в результаті поборювання наслідків травматичної події [11]. Поширеність феномену посттравматичного зростання, за даними 39 емпіричних досліджень, проаналізованих в оглядовій статті британських авторів P. Linley і S. Joseph, коливається між 30 та 70 % постраждалих від травм різного типу [10].

Такі погляди не є новими для вітчизняної психології. Багаторічні дослідження нашої лабораторії показують, що життєва криза як певний екстремум буття є рушійною силою особистісного світобудування. Кризові випробування стимулюють до якомога повнішого усвідомлення фундаментальних, базових цінностей, до пошуку покликання, розуміння власної ролі у всьому, що відбувається. Криза підштовхує людину до автономізації, до дедалі більшої незалежності від оточення. Вдало проходить кризові випробування, людина вчиться приймати основні життєві рішення більш самостійно і відповідально, намагаючись бути вірною своїм життєвим орієнтирам.

Посттравматичне зростання відбувається перш за все в таких аспектах: 1) у більш глибоких стосунках з оточенням; 2) у розумінні себе, коли власне Я стає і чутливим, і сильним; 3) у власній життєвій філософії, що передбачає здатність переживати вдячність за кожний прожитий день [1; 5; 8; 11]. За нашими даними, до позначених вимірів зростання бажано додати вимір самоефективності, самореалізації. Після тривалого травмування люди вже не хочуть просто мати роботу, заробляти гроші. Для них стає важливим виявляти і розвивати власні здібності, робити те, що подобається, до чого є природна схильність.

Як показали емпіричні дослідження, посттравматичне зростання не має однозначного зв'язку зі статтю, віком, освітою, статками. Позитивні кореляції простежуються із здатністю оцінювати загрози, фокусуватися на проблемі, позитивно її переінтерпретовувати, переосмислювати травматичні спогади [10]. Особистісному зростанню, безумовно, сприяють оптимізм людини та її релігійність [7, р. 811].

Посттравматичне зростання певною мірою залежить від рівня посттравматичного стресу. Незначні травми до зростання не приводять, оскільки людина справляється з ними звичними засобами копіngu. Серйозні травми, які провокують ПТСР, руйнують і копіngи, і механізми зростання. А от помірний стрес не знищує можливість людини здійснювати когнітивно-емоційне опрацювання травмореlevantної інформації [1, с. 48–49]. Серед найефективніших стратегій подолання наслідків посттравматичних подій називають позитивну переоцінку ситуації як спробу переінтерпретувати пережите, акцентуючи увагу на світлій стороні речей [7, р. 798].

Якщо людині вдається конструктивно переосмислити власні переживання, пов'язані з травмою, її життєстійкість суттєво підвищується [1, с. 49].

Отже, психологічна травматизація особистості зовсім не обов'язково і далеко не завжди має виражені негативні наслідки. Пережиті випробування загартовують людей, підвищують їхню життєстійкість, нерідко стаючи стимулом для особистісного зростання. Жорсткі вимоги, яким має відповідати людина у воєнні часи, можуть обернутися щедрими перспективами, особливо якщо людина розумітиме, що проживання складних часів вимагає значних енергетичних витрат, мужності, терпіння, сміливості, уміння переборювати перепони, долати себе.

Найголовнішою стратегією самозбереження є зміна ставлення до воєнної травматизації. Людина має знати, що зовсім не обов'язково ставати жертвою життєвих випробувань, що далеко не кожний стрес викликає посттравматичні розлади, що енергію стресу можна перетворювати та ефективно використовувати [2]. Нове ставлення до стресових реакцій як до ресурсу посилює імунітет до травматизації і сприяє посттравматичному зростанню.

Важливою є і стратегія переосмислення просторових характеристик життєвого світу шляхом переформатування симпатій-антипатій, пошуку нових способів взаємодії, більш ефективних форм контактування з оточенням. Значення цієї стратегії особливо підкреслюють колишні військово-службовці. Вони розповідають, що під час воєнних дій особливо гостро відчували, усвідомили, зрозуміли, наскільки дорогими є для них люди, які залишилися вдома і чекають на їхнє повернення, як багато залежить від товаришів, яким довіряєш.

Наступною стратегією самозбереження є переструктурація часових характеристик життєвого світу шляхом відновлення здатності до сенсотворення. Війна вимагає від кожного розгорнутого, аргументованого, усвідомленого розв'язання завдання на смисл, що в мирний час відбувається згорнуто, не досить усвідомлено, непомітно. Під час роботи із психотерапевтом комбатанти говорять про несподіваність для себе і значущість ціннісно-смислових змін, коли старі пріоритети, бажання, мрії трансформуються кардинальним чином. Вони згадують, як у найнебезпечніші часи зіткнення з ворогом раптом усвідомлювали, яким прекрасним буває схід сонця чи смак кави, як хочеться просто жити, кохати, робити улюблену справу, рости дітей, не думаючи про статуси, статки, престижність професії чи кар'єрні сходинки.

Серед важливих стратегій самозбереження слід назвати і збільшення уваги до себе, зміну ставлення до того, що відбувається в житті. Навіть ті люди, які ніколи раніше не замислювалися про власну роль у життєтворенні, які звикли жити в нерелексивному режимі, тепер крок за кроком вчаться якомога реалістичніше сприймати, усвідомлювати, оцінювати,

інтерпретувати те, що відбувається в житті, відчуваючи власну відповідальність за кожний вчинок, кожне життєве рішення.

Висновки. Тривала воєнна травматизація може приводити як до негативних, так і до позитивних наслідків. Травматизація в негативному аспекті виявляється як суттєве зниження рівня психологічного здоров'я особистості, втрата нею почуття суб'єктивного благополуччя, а в позитивному аспекті – як підвищення життєстійкості, поява нових життєвих перспектив, активізація власного життєтворення.

Негативні психологічні наслідки травмування на соціально-психологічному рівні життєтворення – це блокування схильності до співробітництва, здатності співпереживати, падіння довіри до світу; на ціннісно-смысловому рівні – це втрата здатності до пошуку нових сенсів, погіршення осмислення досвіду, неспроможність можливості отримувати задоволення від повсякдення; на індивідуально-психологічному рівні – це переживання певної розчепленості, порушення цілісності, деструктивних змін Я-ідентичності, зменшення потреби в самореалізації, зниження креативності, збалансованості, адаптивності.

Ключова стратегія самозбереження та сприяння посттравматичному зростанню передбачає зміну ставлення людини до воєнної травматизації, здатність позитивно переінтерпретувати випробування. Слід виділити також ще й інші стратегії: 1) усвідомлене ставлення людини до власного життєвого світу з його просторово-часовими координатами, які чутливо реагують на актуальні суспільно-політичні контексти; 2) здатність вчасно бачити і підтримувати позитивні внутрішні зміни; 3) мобілізація внутрішніх ресурсів самозбереження, самовідновлення, саморозвитку, що сприяє посттравматичному зростанню.

Перспективи. Визначення передумов виникнення ПТСР або посттравматичного зростання є підґрунтям для розроблення ефективних реабілітаційних технологій.

Література

1. *Климчук В. О.* Посттравматичне зростання та як йому можна сприяти у психотерапії / В. О. Климчук // Наука і освіта. – 2016. – № 5. – С. 46–52.
2. *Макгонигал К.* Хороший стресс как способ стать сильнее и лучше: пер. с англ. / К. Макгонигал. – М. : Альпина Паблишер, 2017. – 304 с.
3. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій : метод. посіб. / О. М. Кокур, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська. – К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. – 170 с.
4. Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій: метод. рек. / за ред. Т. М. Титаренко. – К., 2017.
5. *Calhoun L. G.* Facilitating Posttraumatic Growth: A Clinician's Guide / L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi. – Routledge, 1999. – 184 p.

6. Hayman Pm. Psychological debriefing of returning military personnel – a protocol for post-combat intervention / Pm. Hayman, Dj. Scaturro // *Journal of social behavior and personality*. – 1993. № 8 (5). – P. 117–130.
7. Helgeson V. S. A Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth / V. S. Helgeson, K. A. Reynolds, P. L. Tomich // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. – 2006. – Vol. 74 (5). – P. 797–816.
8. Joseph S. What Doesn't Kill Us: A guide to overcoming adversity and moving forward / S. Joseph. – Piatkus, 2013. – 336 p.
9. Lauer R. H. Social problems and the quality of life. – 7-th edition. – Boston : Mc Graw-Hill. – 1998. – 698 p.
10. Linley P. A. Positive change following trauma and adversity: A review / P. A. Linley, S. Joseph // *Journal of Traumatic Stress*. – 2004. – Vol. 17. – P. 1121.
11. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun. *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 15 (1). – P. 1–18.

Reference

1. Klymchuk, V. O. (2016). Posttraumatyczne zrostannia ta yak yomu mozna spryiaty u psykhoterapii [Post-traumatic growth and how it can be promoted in psychotherapy]. *Nauka i osvita* [Science and Education], 5, 46–52 (ukr).
2. McGonigal, K. (2015). *The upside of stress. Why stress is good for you, and how to get good at it*. New York: Avery an imprint of Penguin Random House.
3. Kokun, O. M., Ahayev, N. A., Pishko, I. O. and Lozins'ka, N. S. (2015). *Osnovy psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtciam v umovakh boiovykh dii : metodychni posibnyk* [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat situations: a methodical manual]. Kyiv (ukr).
4. Tytarenko, T. M. (Ed.) (2017). *Sposoby pidvyshchennia sotsialno-adaptyvnykh mozhlyvostei liudyny v umovakh perezhyvannia naslidkiv travmatychnykh podii: metodychni rekomendatsiyi* [Ways of increasing the social-adaptive possibilities of a person in the conditions of experience of the consequences of traumatic events: methodical recommendations]. Kyiv (ukr).
5. Calhoun, L. G. and Tedeschi, R. G. (1999). *Facilitating Posttraumatic Growth: A Clinician's Guide*. Routledge.
6. Hayman, Pm. and Scaturro, Dj. (1993). Psychological debriefing of returning military personnel – a protocol for post-combat intervention. *Journal of social behavior and personality*, 8 (5), 117–130.
7. Helgeson, V. S., Reynolds, K. A., Tomich, P. L. (2006). A Meta-Analytic Review of Benefit Finding and Growth. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 74 (5), 797–816.
8. Joseph, S. (2013). *What Doesn't Kill Us: A guide to overcoming adversity and moving forward*. Piatkus.
9. Lauer, R. H. (1998). *Social problems and the quality of life*. 7-th edition. Boston: Mc Graw-Hill.
10. Linley, P. A. and Joseph, S. (2004). Positive change following trauma and adversity: A review. *Journal of Traumatic Stress*, 17, 1121.
11. Tedeschi, R. G., and Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1–18.

Титаренко Т. М. Личность перед вызовами войны: психологические последствия травматизации

Определено, что длительная военная травматизация может приводить как к негативным (ПТСР, снижение уровня психологического здоровья личности), так и к позитивным (посттравматический рост, активизация жизнотворчества) последствиям. Показано, что негативные последствия травматизации проявляются на социально-психологическом уровне жизнотворчества как уменьшение склонности к сотрудничеству, способности сопереживать, как падение доверия к миру; на ценностно-смысловом уровне – как утрата способности к поиску новых жизненных перспектив, ухудшение осмысления опыта, снижение возможности получать удовольствие от повседневности; на индивидуально-психологическом уровне – как переживание расщепленности, нарушения целостности, деструктивные изменения идентичности, уменьшение потребности в самореализации, снижение сбалансированности, адаптивности. Среди стратегий способствования посттравматическому росту выделены такие: развитие способности позитивно интерпретировать военную травматизацию; переосмысление пространственных характеристик жизненного мира путем переформатирования симпатий-антипатий, повышения эмпатичности; реструктуризация времени жизни путем восстановления способности к смыслотворчеству; смена отношения к себе благодаря мобилизации ресурсов самосохранения и самовосстановления.

Ключевые слова: военная травматизация, психологические последствия, посттравматический стресс, посттравматический рост, жизнотворчество, стратегии самовосстановления.

Tytarenko T. M. Prsonality in the face of war challenges: psychological consequences of traumatism

It is determined that prolonged military trauma can lead both to negative (PTSD, decrease of one's level of psychological health), and to positive effects (post-traumatic growth, activation of life-creation). It is shown that the negative effects of trauma are manifested at the socio-psychological level of life-creation as the decrease of propensity to cooperate, the ability to empathize, the loss of confidence in the world; at the value-semantic level as the loss of the ability to seek new life prospects, deterioration of experience comprehension, reduction of the capability to enjoy everyday life; at the individual psychological level as an experience of cleavage, violation of integrity, destructive changes of identity, reduction of the need for self-fulfilment, reduction of balance and adaptability. Among the strategies for post-traumatic growth facilitation there were singled out the development of the ability to interpret positively military traumatism; re-thinking of the spatial characteristics of the life world through sympathies-antipathies reformatting, increase of empathy; restructuring of a lifetime through the ability to sense creation restoring; changing attitudes towards oneself through the mobilization of self-preservation and self-recovery resources.

Key words: military traumatism, psychological consequences, post-traumatic stress, post-traumatic growth, life-creation, strategies for self-recovery.

THE ROLE OF MOBILE APPS IN A POST-WAR PSYCHOTRAUMA OVERCOMING

M. S. Dvornyk (Kyiv)

The paper is focused on the theoretical review of appropriateness of mental health mobile applications to help Ukrainians in a post-war psychotrauma overcoming. The advantages are seen in: convenience of access and use; accessing the capabilities built into the smartphone; resource preservation; stigma overcoming; scope of influence; flexibility and range of functionality; alignment with traditional methods; gamification; and user autonomy. The obstacles for effective usage of apps are shown as: user's features; technical problems; costs issues; doubtful efficacy; ethical issues; user incompetence; and inappropriateness for severe disorders. The certain apps for post-war psychotraumatization decreasing are described: from English-language "PTSD Coach" etc. to Ukrainian-language "Socio-Psychological Adaptation of Veterans", "Mobile psychological help", and "PFA Mobile Ukraine". The recommendations of appropriate apps for post-war rehabilitation usage are presented: utilizing as a conjunctive treatment modality, creating guidelines for individual use and choosing apps with high validity and specific design.

Key words: mHealth, e-mental health, smartphone interventions, mental health mobile apps, post-war psychotrauma, PTSD.

Problem statement in general and its connection with important scientific and practical tasks. The antiterrorist operation (ATO) carrying out in the territory of Ukraine is as enormal and full of human losses as a real war. The presence of such a massive traumatic experience for Ukrainian society is a new and unusual phenomenon. That's why most of ATO participants who have a pronounced stress disorder do not know how to deal with the states and feelings, which they are experiencing. Moreover, this psychotraumatization has the direct influence not only on combatants, but also on their close encirclement – family, friends, acquaintances, those who often do not know how to behave and react. Unfortunately traditional psychological practice cannot fully deal with such huge threat to mental health of Ukrainians. That's why socio-psychological science needs to use modern but already habitual ways to decrease the war impact on minds of militaries and civilians.

The transition from industrial society with its orientation on productivity and technological development to information society with its new communication values, interdisciplinarity and networking must lead to rethinking on how to maintain human well-being. The point is electronic gadgets with quick information and gamification tools can play a big part in rehabilitation and readaptation processes.

Though lots of researchers complain on personality's loss of critical thinking while drowning into virtuality instead of establishing real social contacts, psychologists should focus on the bright side of innovative digital technologies, especially mobile applications in smartphones. Western healthcare specialists have been using electronic health services since 1990-s as mailing by sms and e-mail, specified computer programs, online counseling and psychotherapy. And today there are thousands of mental health mobile applications to promote healthy lifestyle by information provision and psychoeducation; self-screening, self-assessment, and self-monitoring; psychological prevention and intervention; and social support for numerous mental health problems.

Recent research and publications analysis. Mobile phone software applications have great potential within the field of mental health. This statement became common for scholars since 2010-s. The effectiveness of Mental Health mobile applications (MHMAs) in different aspects of personal well-being was researching by Kailas et al., 2010, Morris et al., 2010, Riper et al., 2010, Harrison et al., 2011, Leis-Newman, 2011, Luxton et al., 2011, Aguilera et al., 2012, Flood, 2013, Proudfoot, 2013, Lal, Adair, 2014, Brown, 2015, Apolinário-Hagen et al., 2017, etc. There were also the reviews of acceptability of e-mental health services for solving psychological problems in terms of advantages and disadvantages: Klein and Cook, 2010, Casey L.M. et al., 2013, Eichenberg et al., 2013, Musiat et al., 2014, Brown, 2015, Prentice, Dobson, 2014, Bakker et al., 2016, Apolinário-Hagen et al., 2017.

The problem of integrating MHMAs in psychological counseling and therapeutic practice was solving in works of Cuijpers et al., 2010, Andersson et al., 2012, East, 2015, Watanabe et al., 2015. Numerous researches were dedicated to the effectiveness of cognitive behavioral therapy delivered electronically: Kaltenthaler et al., 2008, Richardson et al., 2010, Foroushani et al., 2011, Ly et al., 2012, Muench, 2012, Aguilera, Watts, 2013, Andersson et al., 2013, So et al., 2013, Musiat, TARRIER, 2014, Bucci et al., 2015, Tang, Kreindler, 2017.

Certain apps for disorders and wellness increasing were analyzed by Depp et al., 2010, Dimeff et al., 2011, Harrison et al., 2011, Rizvi et al., 2011, Donker et al. 2013, van der Krieke et al., 2014, Bucci et al., 2015, Nicholas J. et al., 2015, Shen N. et al., 2015, Giosan et al., 2016, Howells A. et al., 2016, Larsen et al., 2016, Menon et al., 2016, Oliveira et al., 2016, Baharum et al., 2017, Christmann C.A. et al., 2017, Sannino et al., 2017.

The ideas on how to provide better healthcare delivery to users by means of mental health apps were in works of Donker et al., 2013, Jones et al., 2014, Mar et al., 2014, Musiat et al., 2014, Price et al., 2014, Dicianno et al., 2015, Macias et al., 2015, Proudfoot et al., 2015, Yardley et al., 2015, Loo Gee et al., 2016.

Finally, few aspects of apps dealing with post-war psychological problems including PTSD was overviewed by Hoffman et al., 2011, Kuehn, 2011, Bush et al., 2015.

Previously unsolved aspects of the problem. The number of mental health apps developed and now available to smartphone users, so apps have the potential to play an important part in the future of mental health care. A lot of these applications even have the evidence of efficacy and guides on usage for mental disorders. However, there is any view on how to use MHMAs to get better results in psychological rehabilitation and overcoming a post-war psychotraumatization for healthy people, which is urgently needed in today's situation in Ukraine to prevent mental illnesses' spreading. So **the purpose of the article** is to analyse advantages and barriers of mental health apps usage, to provide an overview of mental health smartphone apps for post-war rehabilitation, and to give a view on adequate MHMAs usage by those, who were susceptible to post-war psychotraumatization.

The main research material. To obtain scholarly up-to-date material this paper was written using a method of literature review by means of Google Academy mail subscription. The search engine used words "mobile application", "electronic services", "mHealth", "information society", "psychological trauma", "psychological rehabilitation".

Taking a look on a modern reality we can see that "smartphones are routinely carried throughout the day and are always on, that's why they are readily available in the moment where and when needed. Because using a smartphone in public is perceived as normal, individuals can inconspicuously manage mental health issues without drawing unwanted attention" [10, p. 12].

Mobile phones enable psychologists to deliver therapy via several methods. Thus, in addition to traditional telephone calls, other forms of possible communication include text messaging and through phone-based applications, popularly known as "apps". Apps are mobile device software applications that allow users to access the app's information from their smartphone, tablet, or personal computing device [13, p. 282].

The first mobile software applications became available to download on a mobile device in 2008. Since then, penetration has increased rapidly and is anticipated to continue rising [8]. Given the persisting problem of treatment gaps in mental health care, providing effective treatments via the mobile software has been suggested as a cost-efficient way to expand public access to mental health services on a large scale [3].

Numerous mental health apps which are available on PlayMarket (for Android smartphones) and AppStore (for iOS devices) are aimed to improve mental health and well-being, ranging from guiding mental illness recovery to encouraging beneficial habits that improve emotional health [5]. About 6% of 13,600 health apps targeted mental health outcomes, while 18% focused on related health issues, such as sleep, stress, relaxation, and smoking behaviors [8]. MHMAs, actually, provide psychoeducation and interventions on a myriad of topics, including dementia, anxiety, depression, relaxation, sleep, obsessive

compulsive disorder, burnout prevention, stress management, mood tracking, domestic violence, and posttraumatic stress disorder [9].

Researches on acceptability of digital health interventions have emphasized the central role of profoundly understanding the views and needs of persons using digital health interventions. To examine determinants of technology use and behavioral intentions to use, the “Unified Theory of Acceptance and Use of Technology” (UTAUT) provides different key determinants of IT acceptance and moderators such as age, gender, and experience. Although the UTAUT is still rarely cited in research targeting the uptake of e-mental health treatments, some components of the framework can be found in recent surveys, such as perceived usefulness (helpfulness) and intentions to use e-mental health [3].

Considering this we can find numerous *advantages* of mental health mobile apps usage comparing to more traditional ways of psychological help delivery (face-to-face therapy or even online counseling).

Convenience of access and use. Mobile apps have the potential to increase the provision of a broad range of mental health resources to underserved populations who may otherwise not gain access to these services [13, p. 285]. According to a survey conducted in Ukraine in 2016 by Google there are 35% users of smartphones among all the respondents, and among young people under 35 years old this number rises to 72%. It means that most of ATO veterans (who are predominantly young people) have straight opportunity to get mental health care right from their smartphone without any special procedures in help-seeking. They can be anywhere where there is Internet to download the app and use it on the go. Individuals without transportation or those who live in rural settings may have access to interventions that otherwise might not be available to them.

Access to mobile apps is also exceedingly convenient, because mobile phones are compact, portable, and relatively discrete. Furthermore, once a program is downloaded and installed, several of the apps do not require an Internet connection, and access is therefore not confined to network parameters [13, p. 285].

Accessing the capabilities built into the smartphone. The multiple features of smartphones make them therapeutic gold. There is the great ability to capture objective data. For example, individuals can record their feelings in vivo using the simple photos, audio recordings or videos of themselves for later review [1]. On the other hand, using accelerometers, gyroscopes, and GPS built into modern smartphones can give great opportunities to detect movement, location, and even body reactions (e.g., through galvanic skin response, heart rate variability, etc.) of users to make monitoring or prevent some dangerous actions (e.g. in suicidal cases).

Resource preservation. Being an average smartphone user any person can download a MHMA quickly and easily on own gadget. This saves time and

even money. Most of MHMAs are free of charge or has the price less than 10 \$, which is not comparable to the face-to-face therapy compensation. In addition, the usage of app is absolutely 24/7 time-free while most psychologists can be available only 8 hr a day, 5 days a week. Moreover, clients may require assistance during regular working hours, but the specialist may be otherwise occupied and unable to address the needs of the client promptly [13, p. 285]. In consequence, mobile apps can reduce costs for treatment and increase the timeliness of mental health services and potentially shorten the length of time between the need for an intervention and when it is provided.

Stigma overcoming. Lots of people who have psychological problems are not receiving professional treatment in part due to the negative stigma associated with seeking help. Using MHMAs allows anonymous utilization in the privacy of the user's home without any shade of shame. In addition, while making self-assessment smartphone usage in public is a behavior that is more socially accepted than completing a paper form.

Scope of influence. E-mental health field adopt various forms of mental health interventions to reduce both – prevalence (cases with some dysfunction now) and incidence (new cases that emerge). That's why the dichotomy between the significant need for a reduction in the burden of mental illness and the lack of treatment people with mental illness could be shorten.

Flexibility and range of functionality. The MHMA user may be able to use the system to track and record data of interest. Mobile apps are used for monitoring symptoms, record keeping, provision of personalized feedback and motivational support, references for professionals, and may act as a communication tool between client and psychologist. The user may access educational materials such as videos, diagrams, instructions. He may also receive information to manage real-time psychotherapy or peer-to-peer meeting.

The apps also can be responsive to the unique needs of an individual with a different mental health condition. Individuals can select apps geared toward managing their specific symptoms and level of severity. In addition, apps can include features that allow customization to further tailor the intervention for the user's needs and preferences [10, p. 12]

Alignment with traditional methods. Self-tracking and psycho-educational capabilities of mobile apps align with the goal-oriented approaches of therapy-based solutions, such as Cognitive Behavior Therapy, Dialectical Behavior Therapy, and Solution-Focused Therapy. In some applications supporting guided in vivo exposure, therapists may even initiate a televideo call to help patients successfully complete exposure trials, thereby demonstrating an integration of real time assessment, treatment and outcome enhancement [14].

Increased treatment adherence. Apps are intrinsically interactive and facilitate record keeping, primarily through the diary tracking of such variables as symptoms, behaviour, mood and cognition. Homework completion in CBT

is one of the most salient predictors of treatment outcomes. Thus, MHMAs that promote regular use, assignments, and the successful recording of cognitive and behavioral change are likely to significantly contribute to positive treatment outcome. Clients who are highly motivated to change are likely to undertake self-assignments and to report them in their app [13, p. 285].

Gamification. Some apps have the capability to use competitive gaming system that provides feedback and adjusts the level of difficulty based on performance in people who have some psychological difficulties. There can be used the rewards in the form of points viewable by the person and even others (if there is a need to team up in fighting the problem). Going further, apps can provide supportive messages or virtual rewards transformable to goods in real life (certificates for products or services). The social gamification component may incentivize individuals to continue exercises through peer support or a bit of healthy competition among friends and family as everyone reports their progress.

User autonomy. MHMAs provide specific guidance in healthcare process, but the reliance on the user to provide his or her own solutions shifts the responsibility of treatment success from a psychologist to the individual user. Thus mobile apps require users to be self-reliant, and may therefore facilitate autonomy and self-improvement [13, p. 286]. Apps can also facilitate connecting individuals in a therapy group to support each other outside the clinic, which could potentially enhance cohesion and independence or simply could be used by therapists as a means to be alerted when a patient indicates they are having problems [6].

In spite of all these promising advantages there are some serious *barriers* for MHMAs full usage. They are the next.

User's features. Some clients simply may not like using smartphones. Others may find mobile technology intrusive or cite privacy concerns [1]. Older people could claim the efforts required due to their incompetence in mobile technology. Besides, as showed up, help-seeking intentions in e-mental health programs are stronger only among female, higher educated, divorced, and reported a history of mental health problems [3]. The app market saturated with clinical diagnosis apps also has the potential to be harmful for help seekers. Users who are experiencing low-level symptoms of a problem may feel labeled by an app that assumes that they have a clinical diagnosis. Self-stigma from this labeling can be harmful, lowering self-esteem and self-efficacy. Only MHMAs that focus on nonclinical mental health, psychological well-being, or coping abilities may therefore avoid the harmful effects of labeling mental illness [5].

Technical problems. The simplest point is that factors related to telecommunication can arise, e.g., battery failures, reliability and sustainability of Internet connections [8]. Moreover, apps can be updated at any time, removed entirely from the app stores, or disappear from the search results due to decreasing popularity. So guidelines for their usage can be discredited. This can

also be a challenge for specialists recommending an app, as there is no guarantee that an app will continue to be available.

Costs issues. In spite lots of people do have an opportunity to use a smartphone and an app in it, lots of people still do not. The lower cost of smartphones is certainly a factor that will allow them to become more ubiquitously used. But this problem seems to be solved pretty soon. Miller, 2012, states that by 2025 more than 5 billion people on our planet will be using ultra-broadband, sensor-rich smartphones far beyond the abilities of today's iPhones, Androids, and Blackberries. But another point is that start-up and research and development costs are necessary to create effective and clear to user MHMAs.

Efficacy. Unfortunately most of MHMAs don't have strong evidence base to be used as fully efficient form of mental care. So the main criticisms is that a majority of technological interventions lack empirical support: the studies contain small sample sizes, have an uncontrolled or nonrandomized research design, or even any evidence of efficacy at all.

Ethical issues. Doing no harm is one of the main ethical statements of professional psychology. That's why the practice of evidence-based interventions and assessments is strongly recommended to ensure clients to prevent adverse consequences. That's the deal of informed consent, which must ensure the user in competence and confidentiality of the app. Not every MHMA contain specific details in the informed consent. While there must be: the type of user information collected, how the information is to be utilized, whether the information is monitored, how long and in what form the information will be retained, the benefits and risks associated with the assessment and/or intervention procedures that are intended, safeguards that have been established to mitigate risks, and limits to confidentiality [13, p. 286].

In addition, although smartphones are typically in the care of their owner, and many smartphones require an identification procedure to be turned on, a user's privacy and confidentiality may be compromised if the mobile phone is physically stolen or misplaced. Electronic records saved to the app are also potentially vulnerable to Internet hackers and digital theft. So the app developer's website must contain the procedures to be followed in case of phone loss [13, p. 286].

User competence. While only few app intend to replace therapy entirely, most of them are just the adjunct to an intervention delivered by a qualified psychologist. Those ones as independent interventions may be conducive to misuse, misinterpretations and have the potential to cause harm to a user. So the MHMAs applied outside the context of therapy may further lead to costs that are not well spent, interventions that are not well validated, may delay effective assistance from a licensed specialist, and potentially place patients at a greater risk to experience aversive reactions [13, p. 283-284].

Appropriateness. The form of mobile apps may not be appropriate for complex or high-risk problems (e.g. firmly held delusions, hallucinations, or

severe anorexia nervosa), but may be appropriate for individuals experiencing mild mental health problems. The issue also in that the decision of when to utilize apps and for whom requires specialist's judgment, a skill that is likely not acquired in lay populations [13, p. 284].

Taking into account analyzed advantages and obstacles in MHMAs usage the appropriate apps can be presented as recommended for post-war psychotrauma overcoming.

As known, the extreme form of post-war psychotraumatization turns out to be posttraumatic stress disorder (PTSD). That's why understanding PTSD symptoms should be a guideline on how to manage them by using MHMAs.

PTSD is characterized by: (1) re-experiencing symptoms, such as having intrusive traumatic memories (e.g., flashbacks, nightmares) and being emotionally and/or physiologically triggered by reminders of the trauma; (2) avoidant symptoms including avoiding thoughts, feelings, or situations that remind one of the trauma; and (3) hyperarousal symptoms, such as sleep and concentration problems, irritability or anger, hypervigilance, and excessive startle reactions [10, p. 12]

To help address PTSD symptoms, smartphone apps can draw upon empirically supported cognitive behavioral therapies (CBTs) for PTSD, such as stress inoculation training. CBT, compared to other psychotherapy paradigms, lends itself particularly well to translation onto technology platforms, including web and smartphone, because CBTs typically include education content and instruction in practical coping skills. Likewise, social avoidance and isolation can limit access to essential social support resources, which can maintain PTSD. Apps can provide information about the value of harnessing social support as well as help individuals identify and effortlessly connect to supportive others through their smartphones. Problems with anger and sleep can take their toll on mental and physical wellbeing; apps can provide just-in-time anger management tools and information on effective sleep hygiene practices [10, p. 12].

The most popular and evaluated in USA, Canada and Australia are the accordant versions of mobile app called "PTSD Coach". Anyone who has experienced trauma can use the app to learn more about PTSD, track symptoms and set up a support network of friends and family members. Unfortunately, there is no Ukrainian version for it, but its base must become a landmark for developers.

The "PTSD Coach" showed its efficacy on a 45 sample of military veterans with PTSD. This app is available at no cost from the iTunes and Google Play public app marketplaces. To comply with the stringent security standards set, PTSD Coach does not transmit any data to or from the device; all entered data are stored within the app and can be cleared by deletion of the app from the mobile device.

The app consists of four major sections: 1. Learn (psychoeducational information about PTSD); 2. Self Assessment (a well-validated, widely used self-report measure of PTSD symptoms); 3. Manage Symptoms (coping tools to help address acute PTSD symptoms); 4. Find Support (allows users to easily reach out to supportive others when needed, including emergency and crisis support).

For today “PTSD Coach” is the most full app for solving problems of post-war psychotraumatization. But for different symptoms of PTSD there can be also used another approved apps.

For example, the similar to “PTSD Coach” app is called “SUPPORT Coach”, and a Dutch team is currently analyzing data from a 1,300-patient trial on it [2]. Another familiar apps are “CBTReferee”, “MoodKit”, “eCBTMood”, and “iCouch CBT” [13, 286]. Donker et al., 2013, also described 5 more useful apps to manage posttraumatic symptoms including substance use (alcohol, drugs, and tobacco): “Mobilyze!”, “mobiletype”, “DBT Coach”, “Mobile Stress Management”, and “Get Happy Program” [8]. Mental health apps that have been developed by the government entities also include the following: “BioZen”, “Pain Coach”, “PE Coach”, “PFA Mobile”, “Breathe2Relax”, “LifeArmor”, “mTBI Pocket Guide”, “Positive Activity Jackpot”, “Provider Resilience”, “T2 Mood Tracker”, “Tactical Breather”, and “Stay Quit Coach” [6].

Among the newest apps for better psychotraumuma overcoming is a “MindSurf” which uses the Method of Levels (MOL) which is a transdiagnostic cognitive therapy that promotes contentment, wellbeing, and goal achievement through the resolution of internal conflicts underlying psychological distress [7]. Another one is questionnaire based app “Stress Catcher 2.0” which identifies the stress level and provide suitable tips for user to cope with their own stress [4]. To prevent suicides as one more dangerous outcome of post-war psychotraumatization can be used an app “MyPlan” which includes self-screening, crisis support and safety plans to manage personal crises [11].

All these apps are not available in Ukrainian but could be the landmark for specialist to monitor the similar designs. As for the already adapted to Ukrainian realities MHMAs which can work out with post-war psychotraumatization without therapist there are three of them. These are the course “Socio-Psychological Adaptation of Veterans” which is integrated to the Russian-language app “Pocket psychologist”; the modification of the Canadian app “OSI Connect” named “Mobile psychological help”; and Ukrainian version of “PFA Mobile” that was released at the beginning of 2017.

The first course which is abbreviated “SPPA” suggests 30-days-program and encourages the user to work on his/her own. This app is very promising in terms of using cognitive-behavioral therapy in its base, although its interactivity is not very high. The app utilizing is recommended precisely because it has the opportunity (besides performing daily tasks) to track the dynamics of mood

changes over different periods of time – it is necessary to enter data into the “Diary of emotions” several times a day (for this there are convenient reminders). It is also possible to work offline (however, Internet on the device should be turned on at least once a day for the updates). The course finish encourages to write an e-mail to developers and to get feedback.

Another service “Mobile psychological help” is available on <http://psysservice.org/>. Actually, this version is not a smartphone app, but could be conveniently opened in the browser of any mobile device. The program allows the users to evaluate their own status in such categories as sleep quality, depression and PTSD, and also contains text-based materials sorted in the menu. This info concerns symptoms of PTSD; assistance to family members with combat psychotrauma; management of anger and anxiety; control of depression; alcohol and drugs addiction; stressed relations with close people; psychological resilience. The menu also includes the tools by which caregivers also can evaluate their own status (questionnaires of depression and post-traumatic stress); videos about PTSD and returning to peaceful life; as well as a list of clinics and psychological assistance services sorted by Ukrainian regions.

Finally, an app “PFA Mobile Ukraine” contains detailed recommendations for the provision of the first psychological self-help after receiving a psychological trauma, as well as for those who find themselves next to such person – peers, professionals and relatives. After installing the application, the visible options are as follows: About the first psychological help; Typical reactions to stress; Self-preservation; Key Stages of First Psychological Help; Directions to Victims; Resources. After choosing a particular option, the age is indicated and the questionnaire on readiness to provide first psychological help is conducted (it can also identify the lack areas of knowledge). After that, an algorithm to act is provided, and if necessary, the user can go to Resources to learn more about specific topics. In general, the application is distinguished by differentiation and interactivity, which makes it not only useful, but also attractive to use.

Unlike lots of English-language applications, Ukrainian MHMAs do not have proven effectiveness, and therefore require empirical validation. In addition, such programs cannot solve the problem of psychotraumatization quickly, effortlessly, and for perpetuity. The use of a psychological mobile application cannot replace the in-depth methods of psychotherapy, therefore, it should be regarded as the primary psychological assistance of the individual.

Another viewpoint is that mHealth apps can be more efficient as a conjunctive treatment modality in guided programs, for example, part of a website or through direct contact with a mental health professional. But for Ukrainian reality this much likely to be the far step in managing post-war psychological problems.

One more thing is that there is a pressing need to generate and disseminate guidelines for the ethical practice of app interventions and resources. These guidelines could be developed by the governing bodies as an adjunct to

the Psychological Code of Ethics, and could be adapted and/or adopted by provincial regulatory bodies. Although such guidelines would only be enforceable with respect to psychologists involved in the development and dissemination of mobile phone apps, they would serve an illustrative value for others in the field. Such guidelines would aid in the protection and welfare of Ukrainians from the potentially fictitious and harmful claims of mobile app developers, and instead promote the optimal development of evidence-based practice in an innovative and potentially very exciting area of psychological services [13, p. 288].

Finally, the recommendations of Bakker et al., 2016, can be used as a strategy to choose appropriate apps for post-war rehabilitation: the app must be (1) cognitive behavioural therapy based; (2) address both anxiety and low mood; (3) designed for use by nonclinical populations; (4) automated tailoring; (5) reporting of thoughts, feelings, or behaviors; (6) recommend activities; (7) mental health information; (8) real-time engagement; (9) activities explicitly linked to specific reported mood problems; (10) encourage nontechnology-based activities; (11) gamification and intrinsic motivation to engage; (12) log of past app use; (13) reminders to engage; (14) simple and intuitive interface and interactions; (15) links to crisis support services; (16) experimental trials to establish efficacy [5].

For instance, modern mobile-phone-based mental health treatments should be tested and judged like any other intervention. We need more apps' developments, experimental researches and evaluations.

Conclusions. Smartphone access to psychological care creates new opportunities for those who have a post-war psychotrauma to reinforce their understanding of the plan of self-care, receive education, confirm home exercise techniques and strengthen their relationship with their therapists, or peers, or just close people who want to provide help to them. Among the advantages of mental health mobile apps are: convenience of access and use at any time and place; accessing the capabilities built into the smartphone, such as photo, audio- and video-recording, accelerometers, gyroscopes, and GPS; resource preservation as time and money; stigma overcoming as it is habitual to use smartphone everywhere; bigger scope of influence to involve more people who need help; high flexibility and range of functionality as the app can be high-sensitive for unique user; alignment with traditional methods such as cognitive behavior therapy; increased treatment adherence by rising motivation to use the service; gamification tools to stay attractive to user; and providing user autonomy to higher his/her responsibility and facilitate self-improvement.

Presented obstacles for effective usage of MHMAs are serious, but seem to be solvable: some user's features as age, gender, experiences; technical problems in usage; costs issues for non-smartphone users, developers and researchers; not proven efficacy for range of apps; ethical issues on validity and confidentiality of the app; probable user incompetence; and inappropriateness for complex or high-risk problems.

Certain apps for PTSD overcoming have great potential to work out with post-war trauma. As presented, the best one is “PTSD Coach” (besides the numerous others to handle stand-alone symptoms) in English and 3 available trials in Ukrainian: “Socio-Psychological Adaptation of Veterans”, “Mobile psychological help”, and “PFA Mobile Ukraine”.

Using the apps as stand-alone psychological interventions for mass of Ukrainians who have caught the war influence requires readable principles to follow, as was shown in present investigations. So further discussion and research will open up the **perspectives** for validation Ukrainian-language mental health apps and for systematical view on how to effectively incorporate e-mental health into service systems and to apply it to Ukrainian population.

Literature

1. *Aguilera A.* There’s an app for that: information technology applications for cognitive behavioral practitioners / A. Aguilera, F. Muench // *The Behavior Therapist*. – 2012. – № 35(4). – P. 65–73.
2. *Anthes E.* Mental health: There’s an app for that / E. Anthes // *Nature*. – 2016. – Vol. 532. – P. 20–23.
3. *Apolinário-Hagen J.* Public acceptability of E-mental health treatment services for psychological problems: A scoping review [Electronic resource] / J. Apolinário-Hagen, J. Kemper, C. Stürmer // *JMIR Mental Health*. – 2017. – Access mode : <https://goo.gl/CJtbP6>.
4. *Brown A. M.* An app for every psychological problem: vision for the future : Ph. D. Thesis / A. M. Brown. – Regent University, 2015. – 140 c.
5. *East M. L.* Mental health mobile applications in counselor education : Ph. D. Thesis / M. L. East. – The University of West Florida, 2015. – 255 p.
6. *Larsen M. E.* A systematic assessment of smartphone tools for suicide prevention [Electronic resource] / M. E. Larsen, J. Nicholas, H. Christensen // *PloS one*. – 2016. – № 11(4). – Access mode : <https://goo.gl/DGbkky>.
7. Mental health smartphone apps: review and evidence-based recommendations for future developments [Electronic resource] / D. Bakker, N. Kazantzis, D. Rickwood, N. Rickard // *JMIR Ment Health*. – 2016. – № 3(7). – Access mode : <http://doi.org/10.2196/mental.4984>.
8. Mhealth: A mechanism to deliver more accessible, more effective mental health care / M. Price, E. K. Yuen, E. M. Goetter, J. D. Herbert, E. M. Forman, R. Acierno et al. // *Clin Psychol Psychother*. – 2014. – № 21. – P. 427–436.
9. *Miller G.* The smartphone psychology manifesto / G. Miller // *Perspectives on Psychological Science*. – 2012. – № 7(3). – P. 221–237.
10. MindSurf: a pilot study to assess the usability and acceptability of a smartphone app designed to promote contentment, wellbeing, and goal achievement / T. A. Carey, J. Haviland, S. J. Tai, T. Vanags, W. Mansell // *BMC psychiatry*. – 2016. – № 16(1). – P. 442–451.
11. Preliminary evaluation of PTSD Coach, a smartphone app for post-traumatic stress symptoms / E. Kuhn, C. Greene, J. Ruzek, T. Nguyen, L. Wald, J. Schmidt, J. Ruzek // *Military medicine*. – 2014. – № 179. – P. 12–18.

12. Prentice J. A review of the risks and benefits associated with mobile phone applications for psychological interventions / J. Prentice, K. Dobson // *Canadian Psychology / Psychologie Canadienne*. – 2014. – Vol. 55, № 4. – P. 282–290.
13. Smartphones for smarter delivery of mental health programs: A systematic review [Electronic resource] / T. Donker, K. Petrie, J. Proudfoot, J. Clarke, M. R. Birch, H. Christensen // *Journal of Medical Internet Research*. – 2013. – № 15(11) – Access mode : <https://goo.gl/uqYtRD>.
14. Stress Monitoring with Mobile Application: Stress Catcher 2.0 / A. Baharum, L. X. Wee, S. H. Tanalol, R. Hanapi // *Annals of advanced sciences*. – 2017. – № 1(2). – P. 1–5.

Reference

1. Aguilera, A., & Muench, F. (2012). There's an app for that: Information technology applications for cognitive behavioral practitioners. *The Behavior therapist/AABT*, 35(4), 65–73.
2. Anthes, E. (2016) Mental health: There's an app for that. *Nature*, 532, 20–23.
3. Apolinário-Hagen, J., Kemper, J., & Stürmer, C. (2017). Public acceptability of E-mental health treatment services for psychological problems: A scoping review. *JMIR mental health*, 4(2), <https://goo.gl/CJtbP6>.
4. Brown, A. M. (2016). An App for Every Psychological Problem: Vision for the Future. Ph. D. Thesis, Regent University.
5. East, M. L. (2015). Mental health mobile applications in counselor education. Ph. D. Thesis, The University of West Florida.
6. Larsen, M. E., Nicholas, J., & Christensen, H. (2016). A systematic assessment of smartphone tools for suicide prevention. *PloS one*, 11(4), <https://goo.gl/DGbkky>.
7. Bakker, D., Kazantzis, N., Rickwood, D., & Rickard, N. (2016). Mental health smartphone apps: review and evidence-based recommendations for future developments. *JMIR mental health*, 3(1), <http://doi.org/10.2196/mental.4984>.
8. Price, M., Yuen, E. K., Goetter, E. M., Herbert, J. D., Forman, E. M., Acierno, R., & Ruggiero, K. J. (2014). Mhealth: a mechanism to deliver more accessible, more effective mental health care. *Clinical psychology & psychotherapy*, 21(5), 427–436.
9. Miller, G. (2012). The smartphone psychology manifesto. *Perspectives on psychological science*, 7(3), 221–237.
10. Carey, T. A., Haviland, J., Tai, S. J., Vanags, T., & Mansell, W. (2016). MindSurf: a pilot study to assess the usability and acceptability of a smartphone app designed to promote contentment, wellbeing, and goal achievement. *BMC psychiatry*, 16(1), 442–451.
11. Kuhn, E., Greene, C., Hoffman, J., Nguyen, T., Wald, L., Schmidt, J., & Ruzek, J. (2014). Preliminary evaluation of PTSD Coach, a smartphone app for post-traumatic stress symptoms. *Military medicine*, 179, 12–18.
12. Prentice, J. L., & Dobson, K. S. (2014). A review of the risks and benefits associated with mobile phone applications for psychological interventions. *Canadian Psychology*, 55(4), 282–290.
13. Donker, T., Petrie, K., Proudfoot, J., Clarke, J., Birch, M. R., & Christensen, H. (2013). Smartphones for smarter delivery of mental health programs: a systematic review. *Journal of Medical Internet Research*, 15(11), <https://goo.gl/uqYtRD>.

14. Baharum, A., Wee, L. X., Tanalol, S. H., & Hanapi, R. (2017). Stress Monitoring with Mobile Application: Stress Catcher 2.0. *Annals of advanced sciences*, 1(2), 1–5.

Дворник М. С. Роль мобільних додатків у подоланні післявоєнної психотравми

Статтю присвячено теоретичному огляду доречності використання мобільних додатків для ментального здоров'я в подоланні українцями післявоєнної психотравми. Переваги додатків представлено як: зручність доступу і користування; використання технічних можливостей смартфону; подолання стигматизації; адаптованість під користувача і варіативність функцій; узгодженість із традиційними методами психологічної допомоги; іграїзація; автономність користувача. Перешкодами для ефективного застосування додатків є: особливості користувачів; технічні незручності; фінансові питання; сумнівна ефективність; етичні негаразди; некомпетентність користувачів; недоцільність у випадку важких розладів. Описано також конкретні додатки для подолання післявоєнної психотравматизації: від англомовного “PTSD Coach” та інших до україномовних “Соціально-психологічна адаптація ветеранів”, “Мобільна психологічна допомога”, “PFA Mobile Ukraine”. Надано рекомендації щодо використання доречних мобільних додатків для післявоєнної реабілітації: застосування як супровідної форми інтервенцій, створення керівних вказівок для самостійного користування, вибір додатків із високим рівнем надійності та специфічним дизайном.

Ключові слова: mHealth, e-mental health, мобільні інтервенції, мобільні додатки для ментального здоров'я, післявоєнна психотравма, ПТСР.

Дворник М. С. Роль мобільних додатків у подоланні післявоєнної психотравми

Стаття посвящена теоретичному огляду уместности использования мобильных приложений для ментального здоровья в преодолении украинцами послевоенной психотравмы. Преимущества приложений представлены как: удобство доступа и пользования; использование технических возможностей смартфона; преодоление стигматизации; адаптированность под пользователя и вариативность функций; согласованность с традиционными методами психологической помощи; игризация; автономность пользователя. Препятствиями для эффективного применения приложений являются: особенности пользователей; технические неудобства; финансовые вопросы; сомнительная эффективность; этические проблемы; некомпетентность пользователей; нецелесообразность при тяжелых расстройствах. Описаны также конкретные приложения для преодоления послевоенной психотравматизации: от англоязычных “PTSD Coach” и др. до “Социально-психологическая адаптация ветеранов”, “Мобильная психологическая помощь” и “PFA Mobile Ukraine”. Даны рекомендации по использованию уместных мобильных приложений для послевоенной реабилитации: применение как сопроводительной формы интервенций, создание указаний для самостоятельного пользования, выбор приложений с высоким уровнем надежности и специфическим дизайном.

Ключевые слова: mHealth, e-mental health, мобильные интервенции, мобильные приложения для ментального здоровья, послевоенная психотравма, ПТСР.

НАРАТИВ ЯК ЗАСІБ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ОСОБОЮ ЖИТТЄВИХ ПОДІЙ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ДО НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В. О. Лазаренко (м. Київ)

Аналізуються сучасні підходи до розуміння поняття “нарратив” у загальнофілософському контексті, а також з погляду соціальної психології та психології особистості. Наводиться короткий огляд основних положень теорії соціального конструювання, а також кілька визначень нарративу і тих його властивостей, що становлять особливий інтерес у контексті авторського дослідження. Розглядаються основні властивості конструювання особистісних історій та етапи, які супроводжують перегляд попереднього життєвого досвіду і результують переосмислення життєвих подій. Зауважується, що нарратив можна розглядати як спосіб набуття людиною своєї ідентичності. Наголошується на мінливості і несталості як основних характеристик нарративу. Висловлюється думка, що використання нарративів може стати одним із засобів соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців до нових умов життя шляхом осмислення та переінтерпретації травматичних автонарративів.

Ключові слова: нарратив, автонарратив, адаптація, внутрішньо переміщені особи, переосмислення життєвих подій.

Постановка проблеми. Процес адаптації особи до нових умов життя пов’язаний із переглядом нею свого попереднього життєвого досвіду, переосмисленням життєвих подій, спробою змінити загальний дискурс свого особистого життя. Вимушене переселення зі звичного місця проживання є серйозною травмою, яка руйнує основи життєдіяльності особистості і потребує тривалої адаптації, вписування себе в новий життєвий контекст. Разом з тим переселення – це досить специфічна форма досвіду, який так чи інакше потребує осмислення, щоб особа зрештою змогла його прийняти як частину себе і своєї життєвої історії. Саме тому одним із засобів соціально-психологічної адаптації до нових умов життя стають нарративи – відносно впорядковані історії, адже особа так чи інакше прагне вписати все пережите нею у зручну і зрозумілу для себе форму. Так виникають історії різних модальностей – героїчні, жертвні, історії чудесного спасіння, подолання перешкод, які, зрештою, допомагають осмислити і прийняти те, що сталося, і рухатися далі. Для когось буде комфортніше перевернути пережите з ніг на голову, представити його в карнавальній формі, але всі ці нарративи так чи інакше ставатимуть специфічною формою копію та подальшої адаптації до нових умов життя.

А проте нарративи можуть мати й деструктивний, дестабілізаційний характер: наприклад, нарративи “жертви” і “жертвності”, які результують у синдром навченої безпорадності і є за своєю суттю такими, що дезадап-

тують. У такому випадку варто вдатися до переписування власної життєвої історії і змінити автонаратив так, щоб він мав адаптивний потенціал, став певним ресурсом. Тому в сучасних українських реаліях завданням соціальної психології та психології спільнот стає дослідження того, як саме наративи сприяють створенню і переписуванню життєвих історій, та розкриття адаптаційного потенціалу наративів.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Наукове дослідження процесу розуміння та інтерпретації життєвих подій і їх впливу на розвиток особистості є актуальним питанням сучасної теоретичної і практичної психології. Характер взаємодії людини з власним досвідом можна вивчати за допомогою наративів – розповідних історій, створюваних людьми для опису та організації власного досвіду і способу життя. У цій галузі працює чимало психологів, зокрема Р. Барт, І. Брокмейер, Дж. Брунер, К. Герген, С. Гуцол, К. Жорняк, А. Калмикова, А. Кербі, Комбс, Мергенталер, Г. Олпорт, П. Рікер, О. Сапогова, Т. Сарбін, Ч. Тейлор, М. Уайт, Р. Харре, Н. Чепелева, О. Шиловська. Сучасна наративна психологія – це галузь наукових досліджень, яка бурхливо розвивається і реалізується завдяки фундаментальній і практичній спрямованості.

Наративна психологія, що вивчає описову природу людської поведінки, базується на фундаментальних положеннях і ключових постатях, основні ідеї яких стали витоками наративного підходу в психології. Це теорія “Я” У. Джеймса, соціальний інтеракціонізм Дж. Міда, теорія ролей Т. Сарбіна, культурна антропологія Г. Бейтсон, Г. Гірца, Б. Майерхофа, К. Латці, драматургічний підхід у соціології Е. Гоффмана, психосоціальна концепція Е. Еріксона, культурно-історична психологія Л. Виготського, діалогізм М. Бахтіна, структурний аналіз оповідання в літературознавстві В. Проппа, К. Бьорка, соціологія П. Бергера, Т. Лукмана тощо. Основними ж концептуальними джерелами наративної психології стали ідеї соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман) і постмодернізму (Л. Вітгенштайн, Р. Барт, М. Фуко), засновані на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, перш за все реальності особистого досвіду.

Мета статті: аналіз основних підходів до розуміння поняття “наратив” у контексті осмислення і переосмислення життєвих подій та розкриття потенціалу наративу як засобу адаптації вимушено переміщених осіб до нових умов життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Використання наративної парадигми в психології пов’язане з визнанням того факту, що оповідна форма становить психологічну, лінгвістичну, культурологічну та філософську основу організації змісту свідомості [2, с. 29]. Головна особливість наративної історії полягає в тому, що вона не намагається об’єктивно оцінювати минуле: події стають нерозривно пов’язаними з їх інтерпретацією. Так, Р. Барт писав, що розповідь розгортається “заради самої розповіді, а не заради прямого впливу на дійсність, тобто, в кінце-

вому рахунку, поза будь-якою функцією, окрім символічної діяльності як такої” [1, с. 414].

Розмірковуючи про те, що робить той чи інший дискурс історією, Й. Брокмейер та Р. Харре зазначають, що необхідною умовою є наявність дійових осіб і сюжету, який еволюціонує в часі. Велика кількість різноманітних дискурсів відповідають цим мінімальним умовам. Види наративу різноманітні: це фольклорні історії, адаптивні пояснення, байки, міфи, казки, ритуальна мова, оголошення, вибачення [2, с. 31]. Разом з тим усі вони мають деякі спільні особливості незалежно від того, повідомляються вони в монологах або діалогах, у літературних або звичайних історіях, усних або письмових текстах. У своєму загальноприйнятому та узагальненому сенсі наратив, за Дж. Брунером, – це загальна назва певного ансамблю лінгвістичних і психологічних структур, що передаються культурно-історично, обмежених рівнем майстерності кожного індивіда і поєднанням його або її соціально-комунікативних здібностей з лінгвістичною майстерністю [3, с. 16].

Істотною характеристикою наративу, за Й. Брокмейером і Р. Харре, є те, що він чутливий до змінної і рухомої природи людської реальності, оскільки самі по собі є частиною цієї реальності. Саме тому жанри і форми наративного знання високою мірою залежать від того культурного контексту, в якому вони використовуються. При цьому наративи діють як надзвичайно мінливі форми посередництва між особистісними (з їх специфічною реальністю) та узагальненими канонами культури. Розглянуті під таким кутом зору наративи будуть виступати одночасно моделями світу і моделями власного “Я”, яке конструює себе як частину об’єктивного світу [2, с. 35–36].

Наративна психологія, як зазначає Н. Чепелева, виходить з розуміння особистості як саморозповіді і, відповідно, особистісного досвіду як результату упорядкування, організації життєвих подій у наративні тексти. Відповідно, розповідання життя і його проживання є одним і тим же за своєю суттю феноменом [10, с. 136–137]. Такий підхід передбачає звернення до поняття авторства – життя, його історії, нарешті, долі. Саме авторство – вчинків, думок, інтерпретацій, висловлювань, нарешті, життя в цілому – є однією з характерних рис сучасної культури, яка передбачає настановлення на саморозвиток, особистісне зростання, самостійність у висловлюваннях і вчинках.

Наратив є трансформацію невпорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача або ж його особистісного міфу, що визначають внутрішню логіку і породжують текст. Наслідком цього стає створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, яка вибудовується як неповторний особистісний твір за допомогою авторського ставлення як до навколишньої дійсності, так і до власної особистості, до власної ідентичності. Відповідно, наратив відображає перетин індивідуальних і соціальних по-

люсів людського життя і дає змогу на підставі осмислення соціокультурного досвіду, співвіднесення його з досвідом особистим вибудовувати власну біографію, власну долю [9, с. 146]. Наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими шаблонами, згідно з якими структуруються не тільки розповіді, а й вчинки людей.

Важливою ознакою наративу є те, що розповідь про подію минулого (початок подій) розгортається в даний час і всі події описуються з позицій теперішнього життя людини. Загальною характеристикою таких оповідань є зміна стану персонажа (аби відповідати часовій послідовності подій), а також тлумачення цих подій і їх оцінка.

Психоаналітична терапія пропонує два розуміння наративу: широке – як процес породження історій, як розповіді взагалі, і вузьке – як конкретної, чітко окресленої форми повідомлення, що характеризується наявністю конфлікту і його вирішенням та, відповідно, зміною ситуації або емоційного стану пацієнта наприкінці повідомлення (порівняно з початком історії). Наративи особистого досвіду використовують у психоаналітичній терапії, щоб змінити життя пацієнта шляхом переосмислення, переінтерпретування і реконструювання ним своєї історії, аби вона більше задовольняла автора [12, с. 215–219].

Конструювання автобіографічного наративу, на думку О. Сапогової, дає змогу переосмислити минуле, підбити підсумки прожитого і незворотних ситуацій і подій, які неможливо “відіграти назад”, але можна переозначити їх смисли і значення та сконструювати альтернативні інтерпретаційні схеми [7, с. 41–42]. Більше того, це і є певне осмислення майбутнього, яке пов’язане з прийнятими і засвоєними пережитими подіями; асимільована в автобіографію подія певним чином допомагає вибудовувати майбутнє і формувати міцні настановлення щодо самого себе і світу. Як пише Ю. Лотман, “...текст, з одного боку, уподібнюючись до культурного макрокосму, стає значнішим за самого себе і набуває рис моделі культури, а з іншого, має тенденцію виявляти самостійну поведінку, уподібнюючись до автономних особистості” [5, с. 594].

Отже, наратив можна розглядати як спосіб набуття людиною своєї ідентичності. У ньому оповідач об’єктивує власну суб’єктивність. При цьому наратив, за висловом Н. Чепелевої, це не тільки засіб самоідентифікації, а й спосіб досягнення певних соціальних цілей. Тому на практиці він приймає обмежену кількість елементарних функціональних форм, що розрізняються між собою орієнтацією в часі і загальною оцінкою подій. На основі цього Н. Чепелева виділяє “нاراتив стабільності”, який пов’язує події, образи чи поняття так, що індивід не стає “гіршим” або “кращим” у ході історії, а залишається тим самим – його самооцінка або самоідентифікація не змінюється; “нاراتив прогресу”, що характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних і схвалюваних; і “нاراتив регресу”, який свідчить про зупинку в розвитку, втрати власної ідентичності, трак-

тування власного життя як невдалого, такого, що не відповідає ані соціальним, ані особистим очікуванням [10, с. 148–150].

Кожна особистість є одночасно і автором, і головним героєм, і слухачем, і критиком власного автонаративу. Деякі з цих автонаративів залишаються невідомими, проте більшість озвучується представникам соціального оточення, при цьому, як зазначає Т. Титаренко, кожний новий слухач може ставати адресатом нової, перетвореної версії оповіді [9, с. 77–81]. Так життєві історії редагуються, переосмислюються, актуалізуються, набувають нового звучання і нових значень.

Розглядаючи автонаратив як важливу складову формування життєстійкості особистості, Т. Титаренко і Т. Ларіна виділяють кроки, які необхідно зробити для того, щоб написати чи переписати власну життєву історію. На їхню думку, перший крок до переписування своєї життєвої історії – це, власне, усвідомлення свого авторства, себе як інтерпретатора всього пережитого, побаченого й осмисленого в певному ключі [8, с. 64–67]. Другий крок написання чи переписування власної історії – розуміння ролі слухача в її створенні.

Зрештою, кожний автонаратив є не просто власною життєвою історією – він є водночас включеним у загальну, колективну систему архетипових історій, спільних для різних представників спільноти, які впливають на особистісне життєконструювання, перебуваючи в полі колективного несвідомого. Саме тому третій крок у переписуванні власної історії – це пошук літературних запозичень та інших впливів, що позначилися на сюжеті. Як наголошували К. Юнг і Дж. Кемпбелл, жодна історія не може розвиватись окремо від всього пласту історій, створених людством, тому навіть у побутових оповіданнях про рутинні події автор виступатиме носієм того чи іншого архетипу, а історія розвиватиметься за класичними канонами розгортання оповіді.

Будь-яка історія, за Дж. Кемпбелом, так чи інакше відображає “шлях героя”, тож завжди має початок, який перериває буденний плин подій, низку епізодів – символічних перепон, що потребують зусиль для подолання, кульмінацію та розв’язку. Переписування і переосмислення власної історії найчастіше йде шляхом героїзації автора-протагоніста: перешкоди утруднюються, події драматизуються, і тому завершення історії стає суб’єктивно більш значущим – навіть якщо історія не має хепі-енду, її фінал набуватиме додаткової драматичної ваги [4, с. 18–29]. Сюжети архаїчної міфології чи сюжети сучасної масової культури пропонують людині сюжетну матрицю для інтерпретації і вписування себе у світ. Таким чином, наративи, історії, сюжети стають стійкою субстанцією в плинному світі сучасності, де все виглядає мінливим і непевним. Набір архетипових сюжетів і розповідних персонажів здатний підтримати цей “плинний” світ у стабільному стані. Рух у рамках сюжету від випробування, втрати, переживання до катартичного ефекту оновлення дозволяє глядачеві-споживачеві щоразу переживати історію наново.

Життєва криза – така, як бойові дії чи вимушене переселення, стає підставою для побудови нового нарративного бачення свого життя, яке набуває кардинально іншої тональності, іншого жанру, несподіваних сюжетних характеристик. Вдалий сюжет наче заряджає своєю енергетикою; його динаміка, його плин стимулюють, підхоплюють, підганяють людину, і життєтворення активізується. Кризові, перетворювальні, аварійні нарративні практики спрямовані на конструювання нових сенсів, і саме тому на них покладається велика надія, коли йдеться про адаптацію вимушених переселенців до нових умов життя.

Висновки. Використання нарративної парадигми в психології пов'язане з визнанням того факту, що оповідна форма становить психологічну, лінгвістичну, культурологічну та філософську основу організації змісту свідомості. Головна особливість нарративної історії полягає в тому, що вона не намагається об'єктивно оцінювати минуле: події стають нерозривно пов'язаними з їх інтерпретацією. Нарративна психологія виходить з розуміння особистості як саморозповіді і, відповідно, особистісного досвіду як результату упорядкування, організації життєвих подій у нарративні тексти. Відповідно, розповідання життя і його проживання є одним і тим же за своєю суттю феноменом.

Наратив є трансформацію невпорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану виходячи із загальної життєвої концепції оповідача або ж його особистісного міфу, що визначають внутрішню логіку і породжують текст. Наслідком цього стає створення власного внутрішнього світу особистості, її власної реальності, побудова власних інтерпретаційних схем, набуття власної ідентичності і творення власної “плинної” біографії.

Отже, нарративізація дає змогу переосмислювати, переінтерпретувати попередні життєві події і завдяки таким інтерпретаціям та реінтерпретаціям вписувати особистість у мінливий соціальний контекст. Відповідно, у ситуації вимушеного переселення особистість вдаватиметься до широкої нарративізації, аби пристосуватися до нових умов життя й знизити свій рівень невротизації. Для цього вона намагатиметься описати травматичні події по-новому, з позиції актуальної на цей час ситуації.

Література

1. *Барт Р.* От произведения к тексту / Ролан Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс, 1994. – С. 413–423.
2. *Брокмейер Й.* Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 29–42.
3. *Брунер Дж.* Жизнь как нарратив / Дж. Брунер // Постнеклассическая психология. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
4. *Кемпбелл Д.* Тысячеликий герой / Джозеф Кемпбелл ; пер. с англ. А. П. Хомик. – К., М. : Ваклер; Рефл-бук; АСТ, 1997. – 384 с.

5. Лотман Ю. Асимметрия и диалог / Юрий Лотман // Семиосфера. – СПб. : Искусство-СПБ, 2010. – С. 591–603.
6. Розенфельд И. Дискурс и нарратив [Электронный ресурс] / И. Розенфельд. – Режим доступа : www.cursorinfo.co.il/analiz/2006/03/01/discurs. (5.09.2017)
7. Сапогова Е. Е. Автобиографирование как процесс самодетерминации личности / Е. Е. Сапогова // Культурно-историческая психология. – 2011. – № 2. – С. 37–51.
8. Титаренко Т. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека / Т. Титаренко, Т. Ларіна. – К. : Марич, 2009. – 76 с.
9. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
10. Проблемы психологической герменевтики / под ред. Н. В. Чепелевой – К. : Изд-во Нац. пед. ун-та им. Н. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
11. Labov W. Oral Versions of Personal Experience: Three Decades of Narrative Analysis / W. Labov, J. Waletzky // Special Volume of a Journal of Narrative and Life History. – 1997. – Vol. 7.
12. Brockmeier J. Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process / J. Brockmeier. – Oxford & New York: Oxford University Press, 2015. – 424 p.
13. Schiffrin D. In Other Words: Variation in reference and narrative / D. Schiffrin. – Cambridge, 2006. – 270 p.

Reference

1. Barthes, R. (1994). Ot proizvedeniya k tekstu [From work to text] / *Izbrannyye raboty: Semiotika. Poetika*. Moscow: Progress; Univer Publ., P. 413–423 (rus).
2. Brockmeyer, J. and Harre, R. (2006). Narrativ: problemy i obeshaniya odnoy alternativnoy paradigmy [Narrativ. Problems and promises of a one alternative paradigm]. *Voprosy filosofii* [Philosophy Issues], 3, 29–42 (rus).
3. Bruner, J. (2005). Zhizn' kak narrativ [Life as a narrative] // *Postneklassicheskaya psikhologiya* [Post-non-classical psychology], 1, 9–30 (rus).
4. Campbell, J. (1997). *Tsyachelikiy geroy* [The Hero with Thousand Faces]. Kyiv. Moscow: Vakler; Refl-buk; AST Publ. (rus).
5. Lotman, Yu. (2000). *M. Asimetriya i dialog* [Assymetry and Dialogue]. St. Petersburg: Semiosfera Publ., 591–603 (rus).
6. Rozenfeld, I. (2017). Diskurs i narrativ. URL: www.cursorinfo.co.il/analiz/2006/03/01/discurs. (5.09.2017) (rus)
7. Sapogova, E. E. (2011). Avtobiografirovaniye kak protsess camodeterminatsii lichnosti [Autobiographing as a process of personal self-determination] *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya* [Cultural and historical psychology], 2, 37–51 (rus).
8. Tytarenko, T. and Larina, T. (2009). *Zhyttiistiikist' osobystosti: sotsialna neobkhdnist' ta bezpeka* [Personality resilience: social necessity and safety], Kyiv: Marych Publ. (ukr).
9. Tytarenko, T. M., Kochubeynyk, O. M. and Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykhologichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti* [Psychological practices of life construction in conditions of postmodern sociality], Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

10. Chepeleva, N. V. (Eds.) (2009). *Problemy psikhologicheskoy germeneytiki* [Problems of psychological hermeneutics].
11. Labov, W. and Waletzky, J. (1997). Oral Versions of Personal Experience: Three Decades of Narrative Analysis. *Special Volume of a Journal of Narrative and Life History*, Vol. 7.
12. Brockmeier, J. (1996). Explaining the interpretive mind. *Human Development*, 39, 287–295.
13. Schiffrin, D. (2006). *In Other Words: Variation in reference and narrative*. Cambridge.

Лазаренко В. А. Нарратив как средство переосмысления личностью жизненных событий в контексте проблемы адаптации к последствиям военного конфликта

Анализируются современные подходы к пониманию понятия “нарратив” в общепсихологическом контексте, а также с точки зрения социальной психологии и психологии личности. Приводится краткий обзор основных положений теории социального конструирования, а также несколько определений нарратива и тех его свойств, которые представляют особый интерес в контексте авторского исследования. Рассматриваются основные свойства конструирования личностных историй и этапы, которые сопровождают пересмотр предыдущего жизненного опыта и приводят к переосмыслению жизненных событий. Отмечается, что нарратив можно рассматривать как способ обретения человеком своей идентичности. Подчеркиваются как основные характеристики нарратива изменчивость и неустойчивость. Высказывается мнение, что использование нарративов может стать одним из средств социально-психологической адаптации вынужденно перемещенных лиц к новым условиям жизни путем осмысления и переинтерпретации травмирующих автонарративов.

Ключевые слова: нарратив, автонарратив, адаптация, внутренне перемещенные лица, переосмысление жизненных событий.

Lazarenko V. O. Narratives as a mean for personal rethinking of life events in context of adaptation problem to consequences of the military conflict

The article analyzes modern approaches to understanding the concept of “narrative” in the general philosophical context as well as from the point of view of social psychology and personality psychology. The article offers brief overview of the basic provisions of the theory of social constructing, and also several definitions of narrative and its properties which are the most interesting in context of the author's research are given. The main properties of constructing personal stories are considered and emphasized at the stages that accompany the review of previous life experience and result in a rethinking of life events. It is noted that the narrative can be regarded as a way of gaining a person's identity. Variability and instability are distinguished as the most important characteristics of the narrative. It is suggested that the use of narratives can become one of the means of social-psychological adaptation of forced displaced people to new living conditions by means of comprehension and reinterpretation of traumatic auto-narratives.

Key words: narrative, auto-narrative, adaptation, forced displacement, internally displaced people, rethinking of life events.

МОДЕЛІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДРУЖИНАМ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Н. Ю. Денисевич (м. Київ)

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблеми психологічної допомоги дружинам військовослужбовців. Показано, що травматичний досвід війни впливає не лише на комбатантів, а й на їхніх дружин. Висвітлено сутність реабілітаційного потенціалу сім'ї та його вплив на процес відновлення психологічної рівноваги солдата. Розглянуто напрацювання зарубіжних психологів, які досліджують проблематику реабілітації травмованих осіб. Наведено приклади психологічних програм, спрямованих на реабілітацію як окремої особистості, так і сімейної системи. Описано два підходи до процесу реабілітації постраждалої особистості із залученням сім'ї: перший фокусується на погіршенні сімейної взаємодії, яке виникає після травматичної події, і не бере до уваги симптоми окремих членів родини; другий – на симптомах травматичного розладу постраждалої особи, тоді як інші члени сім'ї залучаються до терапії для підтримки постраждалого родича. Зроблено порівняльний аналіз двох програм реабілітації травмованої особистості та визначено, що більш ефективними для роботи з дружинами комбатантів є моделі підтримувальної та індивідуальної терапії. Подальші перспективи дослідження пов'язуються з емпіричним дослідженням процесу реабілітації дружин військовослужбовців.

Ключові слова: дружини комбатантів, сімейна взаємодія, військовослужбовець, психологічна допомога, реабілітація, травматичний досвід, реабілітаційний потенціал сім'ї.

Постановка проблеми. Довготривала антитерористична операція на сході України змусила науковців активізувати дослідження питань психологічної реабілітації людей, що постраждали від травматичного досвіду війни. Найбільш травмованою категорією населення, яка потребує психологічної допомоги, є учасники бойових дій. Проте страждають від воєнних дій не лише комбатанти, а й їхні родини. Повернувшись із фронту, військовослужбовці стикаються з проблемами, пов'язаними з налагодженням соціальних контактів, державною підтримкою солдатів, працевлаштуванням тощо. До проблем, пов'язаних із зовнішнім середовищем, нерідко додаються сімейні конфлікти, які виникають після повернення комбатанта з війни, оскільки бойовий досвід дуже часто деструктивно впливає на людину, роблячи її занадто дратівливою та агресивною. У цей період найбільший психореабілітаційний вплив на військових мають близькі люди – дружини, діти, батьки. І тому вкрай важливо, щоб сім'я військовослужбовця мала достатній рівень реабілітаційного потенціалу як на відновлення сімейної взаємодії, так і на відновлення психологічного здо-

ров'я комбатанта. І саме психологічна готовність дружини до змін у сімейних стосунках та адекватне реагування на ці зміни є запорукою успішної реабілітації не тільки родинних відносин, а й безпосередньо чоловіка-військовослужбовця.

Аналіз останніх досліджень і виділення невирішених частин загальної проблеми. У дослідженнях, присвячених психологічній реабілітації військовослужбовців (О. А. Блінов, М. С. Дворнік, В. О. Зливков, Р. П. Попелюшко, Т. М. Титаренко, О. В. Числицька), науковці наголошують, що без втручання висококваліфікованих спеціалістів, які розуміють особливості психологічного стану комбатантів, процес психосоціальної реабілітації може суттєво ускладнюватись. Наразі доведено негативний вплив травматичного досвіду ветеранів воєнних конфліктів на членів їхніх родин (В. К. Jordan, А. Matsakis, D. A. Ryan, S. J. Verbosky, С. Williams, Y. Wosner). Зарубіжні науковці активно досліджують вторинну травматизацію членів родин комбатантів та розвиток посттравматичного стресового розладу у дружин військовослужбовців (R. Dekel, T. Franciskovic, J. L. Price, Z. Solomon). Останнім часом і в українському науковому просторі з'явилися перші дослідження проблематики негативного впливу досвіду війни на родини ветеранів бойових дій. Наприклад, у дослідженні Я. В. Шпильового із 72 обстежених дружин військовослужбовців із зони проведення АТО у 50% діагностовано легку депресію, у 30% – помірну депресію, у 13% – виражену форму депресії; тяжку депресію діагностовано у 2% жінок, і лише у 5% респонденток депресію не виявлено. Дослідник зазначає, що за належної соціальної підтримки з боку найближчого оточення дружини воїнів АТО краще справляються з виявами депресивної поведінки [12]. В оглядовому дослідженні вторинного посттравматичного стресового розладу у дружин комбатантів зі США, Ізраїлю та Хорватії показано, що дружини ветеранів, які дістали фізичні чи психологічні травми під час служби, частіше страждають від конфліктів та домашнього насилля, більш схильні до депресій та нервових зривів, частіше страждають від хронічних захворювань та в цілому мають ознаки вторинної травматизації [7]. Досліджуючи специфіку психологічного консультування дружин військовослужбовців, Н. Ю. Журавльова з'ясувала, що в роботі з цією категорією населення важливо не лише виявляти емпатію, співчуття, а й враховувати потребу жінки у визнанні її мужності та стійкості, яку вона виявляє тоді, коли її чоловік перебуває на фронті [2].

Попри велику кількість досліджень травматичного впливу досвіду війни як на особистість ветерана, так і на його родину питання психологічної допомоги дружинам демобілізованих військовослужбовців залишається недостатньо висвітленим.

Мета статті: порівняти моделі психологічної реабілітації дружин демобілізованих військовослужбовців у контексті сімейної терапії та індивідуальної терапії травмованої особистості.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи психологічну допомогу населенню, що переживає тривалу травматизацію, Т. М. Титаренко пропонує розглядати процес психологічної реабілітації як комплекс заходів, спрямованих на відновлення психологічного здоров'я особистості, яке досягається шляхом “збереження та відтворення фізичного, соціального та особистісного здоров'я як основного персонального капіталу” [9; 10; 11, с. 169].

Психологічна реабілітація постраждалої особистості серед найближчого оточення залежить від такого ресурсу, як реабілітаційний потенціал сім'ї. Під поняттям “реабілітаційний потенціал сім'ї” розуміють притаманну сімейній системі певну інтегральну характеристику, яка складається з індивідуально-особистісних властивостей окремих членів родини, що виражаються в протистоянні складним життєвим обставинам, та сімейних ресурсів, сутність яких полягає у здатності об'єднувати членів родини з метою подолання кризових станів, наслідків травматичних подій та відновлення психологічного здоров'я. Головна функція реабілітаційного потенціалу сім'ї полягає в захисті та відновленні травмованих членів родини [5]. Проте слід зазначити, що порушення сімейної взаємодії, зростання числа конфліктів у родині, які нашаровуються один на один, суттєво знижують реабілітаційний потенціал та якість життя всіх членів родини. На погіршення подружніх стосунків може впливати не тільки часом підвищена агресивність та дратівливість демобілізованого військового, а й певні трансформації, що відбулися із жінкою в період відсутності чоловіка.

Серед причин, які деструктивно впливають на дружин військовослужбовців, слід назвати такі. По-перше, під час перебування військового в зоні АТО дружина постійно переживає стан психологічної напруженості та підвищеної тривожності, уболіваючи за життя свого чоловіка. По-друге, після відбуття чоловіка в зону проведення бойових дій на жінку чекає перерозподіл сімейних ролей, і якщо у родини немає підтримки з боку найближчого оточення, то всі обов'язки, спрямовані на підтримку нормального функціонування родини, має виконувати дружина. По-третє, жінка відчуває брак емоційної підтримки, труднощі в спілкуванні з дітьми, фінансові ускладнення тощо. Коли чоловік повертається з фронту дуже часто його зустрічає психологічно і фізично виснажена дружина, яка сама потребує психологічної підтримки та реабілітації. І, як наслідок, сім'я не здатна якісно виконувати свою функцію захисту та відновлення травмованого члена родини.

У книзі “Ефективна терапія посттравматичного стресового розладу” Девід С. Ріггс узагальнює наукові доробки, присвячені питанню важливості сімейної підтримки, ролі партнера та впливу подружньої терапії на успішність реабілітації особистості з ПТСР [8]. Дослідник пропонує два погляди на застосування подружньої терапії з метою нівелювання посттравматичної симптоматики – “системну терапію” і “підтримувальну

терапію”, кожна з яких має на меті досягнення різних цілей у процесі психологічної допомоги.

Системна терапія базується на тому положенні, що травматичний досвід, пережитий навіть одним членом сім’ї, прямо чи опосередковано впливає на функціонування всієї сімейної системи. Травматична подія знижує рівень сімейного благополуччя та порушує ефективну взаємодію між її членами. Особливо чітко це простежується в сім’ях ветеранів бойових дій, у яких діагностовано ПТСР. Сімейна терапія фокусується на реакціях системи на травматичну подію, а не на симптомах окремих членів сім’ї, тому її ефективність виражається в зниженні конфліктності та налагодженні ефективної внутрішньосімейної комунікації. Для досягнення цих цілей пропонується застосовувати дві стратегії, одна з яких зосереджується на зниженні рівня конфліктності та покращенні взаємодії між усіма членами сім’ї, друга стратегія передбачає фокусування на діадних стосунках та зниження конфліктності між подружжям. В одному з небагатьох контрольованих досліджень з терапії пар, у якому чоловік страждав на пов’язаний з воєнним досвідом ПТСР, проведено експеримент з використанням біхевіоральної терапії. Завданням терапії було поліпшення подружніх стосунків, навчання навичок залагодження конфліктів та покращення взаємодії між партнерами. Ефективність біхевіоральної терапії пар проявилася в зниженні рівня конфліктності між подружжями (S. L. Sweany).

Ще одним прикладом сімейної терапії є модель сімейної кризової інтервенції, запропонована С. J. Harris. Спрямована на роботу з травматичними реакціями, вона вміщує в собі п’ять компонентів, які водночас є етапами роботи. На першому етапі налагоджуються довірчі стосунки між терапевтом і сім’єю. Завданням другого етапу є складання переліку проблем, які потребують негайного розв’язання; необхідність покращення сімейної комунікації та підвищення якості сімейної підтримки. Допомога на третій стадії передбачає пошук можливостей для розв’язання проблем. З дозволу постраждалої людини на цій стадії відбувається обговорення її травматичного досвіду. На четвертій стадії родина за допомогою терапевта має прийняти конкретні рішення щодо розв’язання визначених проблем.

На противагу системній терапії *підтримувальна терапія* фокусується на симптомах, які переживає травмована особистість. Ключовим у цьому підході є розуміння важливості соціальної підтримки найближчого оточення, яку отримує травмована особистість. Особливе місце відводиться навчанню або розвитку здатності членів родини надавати підтримку постраждалій особистості. Здебільшого це завдання реалізується завдяки просвітницьким заходам і тренінговим програмам.

Ізраїльські науковці (Z. Solomon, M. Waysman) розробили багатоцільову програму тривалістю один місяць, особливістю якої є залучення

партнерів травмованих осіб, у цьому випадку дружин військових ветеранів. До початку програми для дружин військовослужбовців проводять семінари, на яких обговорюють проблеми, пов'язані із симптомами їхніх чоловіків, а також надають інформацію про основні принципи терапії ПТСР. Першого тижня жінки самостійно беруть участь у програмі, протягом другого тижня залучаються всі члени їхніх сімей, два наступних тижні дружини разом з чоловіками проходять терапію подружніх пар. За цей період подружжя вчиться обговорювати наявні проблеми та ефективно їх розв'язувати, ветерани навчаються звертатися по допомогу до своїх дружин у складних ситуаціях, що позитивно впливає на сімейну взаємодію. Щоправда, така сімейна терапія буде ефективною лише в тому випадку, якщо сімейна система ефективно функціонувала до травматичних подій. Інакше спочатку слід допрацювати в межах традиційної сімейної терапії з невіршеними конфліктами, а лише після цього починати роботу з травматичними подіями.

Розгляньмо відтак моделі реабілітації Дж. Герман і Р. В. Кадирова.

Дж. Герман пропонує проводити терапію по відновленню психологічної рівноваги в три етапи [1]. Завданням першого етапу є досягнення стану безпеки. Починати слід з налагодження контакту постраждалого з власним тілом, оскільки травмовані особистості часто відчувають гіперзбудливість, порушення ритмів сну та прийому їжі. Ці завдання вирішуються медикаментозним шляхом та поведінковими методиками, спрямованими на подолання стресових реакцій. Особистості, які зазнали травматизації, потерпають від втрати контролю над відчуттями та процесами мислення. Долати травматичні реакції найкраще за допомогою поведінкових та когнітивних методик. Для руйнування ізоляваності від суспільства Дж. Герман рекомендує використовувати соціальні методики, які залучають до процесу реабілітації найближче оточення.

Наступним етапом відновлення психологічної рівноваги є повернення особистості до травматичних подій, тобто ґрунтовна і детальна розповідь про обставини травмування. Цей процес дуже болочий для людини, оскільки знову і знову змушує її повертатися до жахливих спогадів, проте без цього одужання неможливе. Після багаторазових повторень розповіді про травму вона вже не викликає таких інтенсивних переживань. Людина поступово починає сприймати цю ситуацію як набутий життєвий досвід, як один з епізодів свого життя. Горе також відчувається не так гостро. Другий етап можна вважати завершеним, коли людина знову починає відчувати плин часу та сповнена енергії, щоб конструювати свій життєвий шлях.

На третій стадії людина створює нові зв'язки, оскільки травма змінює назавжди ті, що існували досі. На зміну старим переконанням, які втратили сенс, вона шукає нові цінності. На цій стадії часто активізуються

завдання першого етапу відновлення, але якщо тоді йшлося про забезпечення базової безпеки, то тепер увага зосереджується на активній взаємодії із середовищем, піклуванні про себе та близьких, утіленні планів, які до травми весь час відкладались, а можливо, й обранні зовсім нових напрямів діяльності, про які раніше людина навіть не наважувалася думати. Символом третьої фази може бути твердження: “Я знаю, що в мене є я”. Людина розуміє, якою вона була до травми, і тепер перед нею стоїть завдання стати такою, якою вона хотіла б бути.

Р. В. Кадилов для реабілітації травмованої особистості пропонує використовувати чотирирівневу біопсихосоціоетичну програму [4]. Обов’язковими вимогами при використанні цієї програми є послідовність, комплексність та диференційованість. На першому етапі застосовується тілесно орієнтована терапія; її мета – досягнення почуття безпеки, активізація ресурсів для подолання травматичних переживань, розвиток здатності до саморегуляції. На другому етапі проводиться групова робота, під час якої розв’язуються спільні для всіх учасників проблеми: послаблення почуття ізольованості; формування безпечного соціального простору; можливість відчутти свою здатність підтримувати інших; формування довіри до себе; навчання методів протистояння травматичним обставинам. Для реалізації поставлених цілей використовується низка технік, розроблених у когнітивному, поведінковому та екзистенційному підходах. На третьому рівні обирають методи роботи відповідно до особливостей кожної людини та її конкретної ситуації. Окрім методів, розроблених у межах гуманістичної, психодинамічної та біхевіорально-когнітивної психології, пропонується використовувати техніки арт-терапії, оскільки арт-терапія сприяє вираженню глибинних почуттів та їх символічному проживанню, що, безумовно, позитивно впливає на процес одужання. Завершальний етап передбачає усвідомлення набутого травматичного досвіду та пошук сенсу травматичної події. Коли людина усвідомила та прийняла свою травму як частину життєвого досвіду і трактує її як “ресурс” для свого подальшого життя, можна говорити про зцілення особистості [там само].

Що ж до наявних в Україні програм, спрямованих на відновлення психологічного здоров’я родин військовослужбовців, то найбільшого поширення наразі набули реабілітаційні програми на базах санаторіїв та оздоровчих закладів. Це стало можливим завдяки Закону України “Про внесення змін до статті 11 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей”. Проте фахівці, які працюють з цією категорією населення, зазначають, що 14 діб, відведених для психологічної реабілітації військовослужбовця з родиною, недостатньо для надання ефективної допомоги [3].

Добре зарекомендували себе в роботі з дружинами військовослужбовців групи самопомоги, де жінки діляться своїми переживаннями, страхами, сподіваннями та отримують зворотний зв’язок від жінок, які

мають такий самий досвід. За необхідності до роботи таких груп долучають професійних психологів, які можуть надати кваліфіковану допомогу.

Значну підтримку сім'ї військовослужбовців дістають від громадських об'єднань, волонтерів та військових психологів, які забезпечують психологічну допомогу та організують просвітницьку діяльність як на зустрічах із сім'ями воїнів, так і через ЗМІ, інтернет-пости та публікації. Та все ж це питання потребує ґрунтовного наукового дослідження та розроблення ефективної моделі реабілітації дружин демобілізованих військових з урахуванням вітчизняних реалій.

Висновки. Травматичний досвід негативно впливає на комбатанта, порушуючи його здатність вибудовувати ефективні сімейні стосунки, а його дружина вже не може через це повною мірою підтримувати здоровий психологічний клімат у родині. Будучи виснаженою і травмованою, вона, безумовно, потребує психологічної допомоги, що стабілізуватиме як її власний стан, так і подружні стосунки.

Розглянуті нами моделі психологічної допомоги в чомусь схожі між собою, оскільки їхньою метою є відновлення психологічної рівноваги особистості, налагодження її соціальних зв'язків, прийняття нею травматичного досвіду як частини життєвої історії та відновлення здатності до ефективного життєконструювання. Серед моделей психологічної реабілітації найефективнішими видаються ті, які спрямовані на особистісну реабілітацію дружин військовослужбовців, що мають особистий травматичний досвід унаслідок війни. Що ж стосується допомоги в сімейних стосунках, то тут можна використовувати підтримувальну терапію як засіб активізації реабілітаційного потенціалу найближчого оточення травмованої особистості. Подолання труднощів у разі застосування системної сімейної терапії відбувається шляхом цілеспрямованого підвищення мотивації демобілізованих військовослужбовців до співпраці із психологами.

Подальші **перспективи** дослідження вбачаються в емпіричному дослідженні особливостей психологічної допомоги дружинам демобілізованих комбатантів як вагомого чинника реабілітації їхніх сімей.

Література

1. *Герман Д.* Психологічна травма та шляхи до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / Джудіт Герман ; пер. з англ.: О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. – Львів : Вид-во Старого Лева, 2015. – 416 с.
2. *Журавльова Н. Ю.* Психологічна допомога дружинам демобілізованих військовослужбовців: можливості гуманістичної психотерапії / Н. Ю. Журавльова, Т. С. Гурлева // Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 травня 2017 р.). – О., 2017. – С. 14–16.
3. Закон Верховної Ради України “Про внесення зміни до статті 11 закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів

- їхніх сімей” (ухвалений 3 листопада 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua/archive/2015/11/03
4. *Кадыров Р. В.* Биопсихосоционоетическая модель психологической помощи в работе с психической травмой и критерии ее эффективности / Р. В. Кадыров // Вестник Харьковского национального университета имени Г. С. Сквороды. “Психология”. – Х., 2012. – Вып. 42, Ч. 1. – С. 75–86.
  5. *Кляпець О. Я.* Терапевтичний потенціал сім’ї як чинник виходу її із кризи, зумовленої переживанням травматичних подій [Електронний ресурс] / О. Я. Кляпець. – Режим доступу : <https://goo.gl/CYkaN1>
  6. *Мозговий В. І.* Психологічна реабілітація учасників АТО та членів їхніх сімей на базі санаторію “Остреч” / В. І. Мозговий // Вісник Харківського національного університету. Серія “Психологія”. – Х., 2016. – № 59. – С. 86–88.
  7. *Рибик Л. А.* Вторинний посттравматичний стресовий розлад у дружин учасників бойових дій / Л. А. Рибик // Юридична психологія. – 2016. – № 2. – С. 148–158.
  8. *Риггс Д.* Супружеская и семейная терапия / Девид С. Риггс, Една Б. Фoa // Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства. – М. : Когито-Центр, 2005. – С. 360–377.
  9. *Титаренко Т. М.* Критерії відновлення психологічного здоров'я в умовах довготривалої травматизації / Т. М. Титаренко // Український психологічний журнал. – 2017. – Вип. 1(3). – С. 140–150.
  10. *Титаренко Т. М.* Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни [Електронний ресурс] / Т. М. Титаренко. – 2015. – Режим доступу : www.academia.edu/30553589.
  11. *Титаренко Т. М.* Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації [Електронний ресурс] / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 4(29). – С. 163–170. – Режим доступу : www.academia.edu/30553703.
  12. *Шпильовий Я. В.* Клініко-феноменологічний аналіз депресії у жінок – вимушених переселенок та дружин учасників АТО / Я. В. Шпильовий // Медична психологія. – 2016. – № 3. – С. 62–67.

Reference

1. German, D. (2015). *Psykhoholichna travma ta shliakhy do vyduzhannia: naslidky nasystva – vid znushchan u sim'i do politychnoho teroru* [Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror]. Translated by Oksana Lyzak, Oksana Nakonechna, Oleksandr Shlapak. Lviv: Old lion Publ. (ukr).
2. Zhuravliova, N. Yu., and Hurlieva, T. S. (2017). *Psykhoholichna dopomoha druzhynam demobilizovanykh viiskovosluzhbovtziv: mozhyvosti humanistychnoi psykhoterapii* [Psychological help to the wives of demobilized servicemen: the possibilities of humanistic psychotherapy]. *Zbirnyk naukovykh robit uchasnykiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Suchasni naukovi doslidzhennia u psykhologii ta pedahohitsi – prohres maibutnoho”* [A collection of scientific works of participants of the international scientific-practical conference “Modern scientific research in psychology and pedagogy is the progress of the future”] (pp. 14–16) Odessa (ukr).

3. Zakon Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnesennia zminy do statti 11 Zakonu Ukrainy “Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv ta chleniv yikhikh simei”. (3 lystopada 2015) [Law of the Supreme Council of Ukraine on Amendments to Article 11 of the Law of Ukraine “On the social and legal protection of servicemen and their families”], www.rada.gov.ua/archive/2015/11/03
4. Kadyrov, R. V. (2012). Biopsikhosotsionoeticheskaya model psikhologicheskoy pomoshchi v rabote s psikhicheskoy travmoy i kriterii yeye effektivnosti [The biopsychosocioethical model of the psychological help in work with a mental trauma and criteria of its efficiency]. *Vestnik Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta imeni G. S. Skovorody. “Psikhologiya”* [Bulletin of Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. “Psychology”] (pp. 75–86). Is. 42, part 2. Kharkiv (rus).
5. Kliapets, O. Ya. Terapevtychnyi potentsial simi yak chynnyk vykhoduy ii iz kryzy, zumovlenoi Perezhyvanniam travmatychnykh podii [The therapeutic potential of the family as a factor of its entry from a crisis caused by the experience of traumatic experience], <https://goo.gl/CYkaN1> (ukr).
6. Mozhovyi, V. I. (2016). Psykholohichna reabilitatsiia uchasykiv ATO ta chleniv yikh simei na bazi sanatoriui “Ostriechn” [Psychological rehabilitation ATU members and their families at the sanatorium “Ostryech”]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu. Seriiia “Psykhologhiia”* [Herald of Kharkiv National University], 59, 86–88 (ukr).
7. Rybyk, L. A. (2016). Vtorynni posttravmatychni stresovi rozlad u druzhyn uchasykiv boiovykh dii [Secondary posttraumatic stress disorder of wives of war veterans], *Yurydychna psykhologhiia* [Legal psychology], 2(19), 148–158 (ukr).
8. Ryhhs, D., and Edna, B. Foa (2005). Supruzheskaya i semeynaya terapiya [Marital and family therapy]. *Effektyvnaya terapiya posttravmaticheskogo stressovogo rass-troystva* [Effective therapy for post-traumatic stress disorder] (pp. 360–377). Moscow: Kogito-Tsentr Publ. (rus).
9. Tytarenko, T. M. (2017). Kryterii vidnovlennia psykholohichnoho zdorovia v umovakh dovhotryvaloi travmatyzatsii [Criteria for psychological health recovery under long-term trauma]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian psychological journal], 1(3), 140–150 (ukr).
10. Tytarenko, T. M. (2015). Napriamy psykholohichnoi reabilitatsii osobystosti, shcho Perezhyvaie podii viiny [Directions of psychological rehabilitation of the individual, experiencing the war events], 3–13, www.academia.edu/30553589 (ukr).
11. Tytarenko, T. M. (2015). Yak dopomohty svidkam i uchasykam travmatychnykh podii: horyzonty sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii [How to help witnesses and participants in traumatic events: horizons of social and psychological rehabilitation]. *Aktualni problemy sotsiolohii, psykhologii, pedahohiky* [Topical problems of sociology, psychology, pedagogy: collection of scientific papers], 4(29), 163–170, www.academia.edu/30553703 (ukr).
12. Shpylovyi, Ya. V. (2016). Kliniko-fenomenolohichni analiz depresii u zhinok-vymushenykh pereselenok ta druzhyn uchasykiv ATO [Clinical and phenomenological analysis of depression in women, internal refugees and wives of ATO participants]. *Medychna psykhologhiia* [Medical psychology], 3, 62–67 (ukr).

Денисевич Н. Ю. Модели психологической помощи женам демобилизованных военнослужащих

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы психологической помощи женам военнослужащих. Показано, что травматический опыт войны оказывает влияние не только на комбатантов, но и на их жен. Освещены суть реабилитационного потенциала семьи и его воздействие на восстановление психологического равновесия солдата. Рассмотрены наработки зарубежных психологов, которые занимаются исследованием проблематики реабилитации травмированных лиц. Приведены примеры психологических программ, направленных на реабилитацию как отдельной личности, так и семейной системы. Описаны два подхода к процессу реабилитации пострадавшей личности с привлечением семьи: первый фокусируется на ухудшении семейного взаимодействия, возникающем после травматического события, и не берет во внимание симптомы отдельных членов семьи; второй – на симптомах травматического расстройства пострадавшего лица, тогда как другие члены семьи вовлекаются в терапию с целью поддержки травмированного родственника. Проведен сравнительный анализ двух программ реабилитации травмированной личности и определено, что более эффективны для работы с женами комбатантов модели поддерживающей и индивидуальной терапии. Дальнейшие перспективы исследования связываются с эмпирическим исследованием процесса реабилитации жен военнослужащих.

Ключевые слова: жены комбатантов, семейное взаимодействие, военнослужащий, психологическая помощь, реабилитация, травматический опыт, реабилитационный потенциал семьи.

Denysevych N. Yu. Models of psychological assistance to wives of demobilized servicemen

The article is devoted to theoretical analysis of the problem of psychological assistance to servicemen's wives. It is shown that the traumatic war experience affects not only combatant, but his wife as well. The essence of the rehabilitation potential of the family and its influence on the process of soldier's psychological balance recovering is highlighted. The achievements of foreign psychologists dealing with the problem of injured individuals' rehabilitation are considered. Examples of psychological programmes aimed at rehabilitation of both an individual and a family system are given. It is revealed two approaches to the process of an injured person's rehabilitation, both of which involve family: the first one is focused on the family interaction deterioration, which occur after some traumatic event and does not take into account the symptoms of any single family member; and the second one is focused on the symptoms of a traumatic disorder of an injured person, while other family members are involved in the therapy to support their injured relative. Comparative analysis of two programmes for the rehabilitation of an injured person was carried out and it was determined that the models of maintenance and individual therapy are considered to be more effective in the work with combatants' wives. Further research prospects are associated with empirical studies of the rehabilitation process of servicemen's wives.

Key words: combatants' wives, family interaction, serviceman, psychological assistance, rehabilitation, traumatic experience, rehabilitation potential of the family.

ІНДИВІДУАЛЬНІ І КОЛЕКТИВНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ МЕШКАНЦІВ МІСЬКИХ ГРОМАД ДО ЖИТТЯ В ПЕРІОД ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В. О. Васютинський (м. Київ)

За методом напівстандартизованого інтерв'ю опитано 150 осіб – мешканців трьох малих міст у Донецькій, Дніпропетровській та Вінницькій областях. Виявлено чотири типи стратегій індивідуальної і колективної адаптації до умов воєнного конфлікту. Установлено, що в змісті такої адаптації домінують малоефективні стереотипні переживання. Із найбільшою готовністю респонденти, особливо старшого віку, обговорюють свої матеріальні та супутні їм проблеми, наголошують на власній безпорадності, обгрунтовують притаманний самим собі песимізм, шукають самовиправдання та винуватців свого скрутного становища. Менш поширеними є стратегії стереотипних діянь (намагання давати раду проблемам, інтенсифікуючи звичні й зрозумілі способи поведінки) або трансформаційних переживань (спроби вийти за межі психологічного комфорту, який має вигляд хоч і негативних, але знайомих емоцій і почуттів). Найменше респонденти вдаються до трансформаційних діянь – найбільш ефективних стратегій зараджування проблемам, які передбачають принципову зміну свідомості й поведінки в напрямі активного пошуку та реалізації нових способів життєдіяльності.

Ключові слова: стратегії адаптації, стереотипні переживання, стереотипні діяння, трансформаційні переживання, трансформаційні діяння.

Постановка проблеми. Перебування українського суспільства в умовах воєнного конфлікту на Донбасі принципово змінило спосіб життя громадян – як індивідуального, так і колективного. З'явилася раніше не переживана потреба адаптуватися до нових умов життєдіяльності, віднайти засоби зараджування економічним, політико-ідеологічним, соціально-психологічним проблемам. Кинуті у вир подій, громадяни по-різному, але змушені шукати шляхи пристосування до драматичних переживань, труднощів і небезпек. Таке пристосування відбувається у двох основних контекстах – особистому і громадському, що тісно взаємодіють між собою та взаємозумовлюються.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автори британсько-канадського психологічного дослідження проблем миру і конфліктів на основі теорії соціальної ідентичності наполягають на потребі розуміння історичного та соціально-політичного контексту. Вони зазначають, що належить контекстуально обгрунтовувати втручання і стратегії профілактики, які показують силу теорії соціальної ідентичності [4].

Про стратегії індивідуального і соціального контексту пише В. де Флоріо. Індивідуально зорієнтовані стратегії передбачають невелику кількість взаємодій з іншими структурами, тоді як соціально-контекстні стратегії спираються на багатші форми взаємодії та взаємин. Стратегії індивідуально-контекстні мають низку обмежень, які можна зняти тільки в разі включення їх у соціальний контекст. Для кращого розуміння колективних стратегій треба взяти до уваги три аспекти. Перший аспект визначає якість поведінки – від простих реакцій до складних стратегій на основі співпраці і конкуренції. Другий аспект пов'язаний з особливостями особи і соціальної організації, у межах якої вона діє: навіть просте згуртування людей може підвищувати рівень складності поведінки соціальних організацій. Третій аспект стосується до ієрархії, контролю, зворотних зв'язків, узгодження дій [1].

Аналізуючи причини міграції під впливом кліматичних змін та виснаження землі, група німецьких дослідників розглядає її як адаптивну стратегію родин або господарств задля урізноманітнення прибутків. Певною мірою це може мати місце й на рівні громад. Вони відзначають відмінність між адаптивною і зараджувальною поведінкою. Якщо перша є довгостроковою стратегією перенесення прибутків домашнього господарства на більш широку основу, то друга – це радше безпосередня відповідь на погані умови. Умови, які спонукають сім'ї думати про стратегії адаптації, не слід зводити до екологічних і кліматичних впливів, потрібно враховувати й політико-економічні умови [3].

М. Мельгар проаналізувала конкретні випадки боротьби локальних спільнот у Гватемалі за право розпоряджатися своїми природними ресурсами. У цій боротьбі спільноти вдаються до низки стратегій колективної адаптації: ізоляція від впливу зовнішніх агентів, незаконна діяльність, прийняття організації з боку зовнішніх агентів, коренізація у формах, нав'язаних державою, насильство і громадянська непокоря [5].

У ґрунтовній праці, присвяченій психології місця, польський психолог М. Левицька зазначає, що об'єктом найсильнішої прив'язаності, поряд із власною домівкою, є місто – найбільш стабільний порівняно з межами країн пункт на мапі [2, с. 42]. (Вочевидь в українській художній і публіцистичній традиціях роль такого місця частіше приписують селу, що в сучасних умовах великою мірою набуває дедалі архаїчнішого змісту). Місто, містечко (селище), село – населений пункт, поселення – це те місце, із яким найчіткіше асоціюється локальна спільнота людей, або громада. Термін “громада” має не лише юридичний зміст, що закріпився останніми роками, а насамперед психологічний – як поселенська сукупність людей і їхнє середовище, у якому відбувається життєдіяльність більшості пересічних громадян.

Нерозв'язаною залишається проблема визначення спільного психологічного змісту індивідуальних і колективних стратегій адаптації в

загальному соціальному контексті функціонування спільноти. Тому **метою статті** стало виявлення найбільш типових уявлень мешканців локальних спільнот (громад) про способи їхньої поведінки та реагування на обставини життя у воєнний період і накреслення на цій основі структурно-логічної схеми стратегій адаптації спільноти до умов воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпірична частина дослідження мала вигляд опитування мешканців трьох міст у різних регіонах України. У липні 2017 р. було опитано по 50 респондентів у містах Добропіллі Донецької обл., Синельниковому Дніпропетровській та Могилеві-Подільському Вінницької обл. Ці міста було обрано, по-перше, на засаді подібності: вони мають статус міст обласного підпорядкування та практично однакову кількість населення (31–32 тис.). По-друге, ішлося про відмінності для подальшого порівняння, бо відповідні регіони мають різне становище з огляду на події на Донбасі.

Добропілля міститься в західній частині Донецької обл. на підконтрольній Україні території. Безпосередньо воєнні дії зачепили місто один раз у вигляді артилерійського обстрілу, проте загроза вторгнення російсько-сепаратистських військ існувала досить довго. Синельникове розташоване в центральній частині Дніпропетровської обл. Під час розгортання подій на Донбасі у 2014 р. жителі області активно протистояли діям сепаратистів та російській воєнній агресії. Могилів-Подільський – на південному заході Вінницької обл. на кордоні з Молдовою. Як і більшість території України, це місто є досить далеко від арили бойових дій, але воєнний конфлікт зачіпає його жителів через інформаційні потоки та безпосередню участь містян в АТО, кільканадцятьоро з яких загинуло.

Статеву-вікову структуру вибіркової сукупності загалом та по кожному місту було зорієнтовано на загальну структуру міського населення України (жінки становили 50,7%; за віком респонденти розподілилися таким чином: від 18 до 29 років – 20,7%, від 30 до 49 – 38%, 50 років і старші – 41,3%).

Як основний метод було застосовано напівстандартизоване інтерв'ю. Респондентам ставили сім запитань: 1) Як вам живеться? (Насамперед для встановлення контакту та входження в контекст інтерв'ю, а також щоб спровокувати прояв когнітивної або емоційної домінанти). 2) Як змінилося ваше життя за три останні роки? (Не підкреслювано, що йдеться про період війни, респондент сам вирішував, чи це для нього є важливим). 3) Як ви справляєтеся з труднощами, даєте собі раду? (Тут і в наступних запитаннях малося на увазі, що респонденти прямо чи непрямо розкриватимуть зміст стратегій своєї адаптації. Про труднощі говорила абсолютна більшість опитаних. Тим небагатьом, хто про них не згадував, ставили запитання про те, як вони розв'язують свої проблеми). 4) Як за три останні роки змінилося життя людей із вашого оточення? (Часом тре-

ба було робити уточнення, що мова про два-три десятки людей, яких респондент найкраще знає, із якими найчастіше спілкується). 5) Як ці люди з вашого оточення справляються з труднощами, дають собі раду? 6) Як за три останні роки змінилося життя мешканців вашого міста? 7) Як мешканці міста справляються з труднощами, дають собі раду?

Отримані відповіді було проаналізовано за допомогою контент-аналізу. За його результатами виділено 78 семантичних одиниць, із яких 11 стосувалися до загальних життєвих постав респондентів, 30 – до оцінки власного життя, 37 – життя громадського.

Серед загальних постав найчіткіше проявилось критичне, аж до вкрай негативного, ставлення до державної влади – Президента, уряду, парламенту: відповідні оцінки дали 14% респондентів. Ще три постави набрали по 10%: констатація складного становища в країні, наголошування на винятковій важливості матеріальних чинників (“матеріальне – головне, усе залежить від нього”), наполягання на безпорадності людей (“ніхто нічого не може зробити”). Протилежну до останньої думку “хто хоче, той працює і заробляє” висловили 6,7% опитаних. Про війну як важливий чинник їхнього життя згадали (лише) 5,3% респондентів.

Відповідаючи на запитання про те, як їм живеться, більшість респондентів формулювала певну оцінку, яку можна було інтерпретувати за 5-бальною шкалою (від “дуже добре” до “дуже погано”). Якщо оцінка не була чіткою, інтерв’юер ставив уточнювальні запитання, аби з’ясувати її місце на шкалі. Отримано такий розподіл: “дуже добре” – 6%, “добре” – 18, “середньо” – 28, “погано” – 40, “дуже погано” – 8%. Аналогічно отримано відповіді на запитання про те, як змінилося життя за три роки: “на краще” – 14,7%, “не змінилося” – 30, “на гірше” – 55,3%. Вислови 10% респондентів містили опис різних варіантів психологічного комфорту, а 14% – дискомфорту.

Говорячи про конкретні життєві проблеми, респонденти найчастіше (66%) наголошували на матеріальних труднощах. Ця проблема становить виразну емоційну домінанту їхніх настроїв. Часто-густо її обговорюють бурхливо, докладно, перераховуючи різні аспекти (пенсії, ціни, тарифи тощо). Цілком очевидною була істотна стереотипізація відповідних оцінок і реакцій.

Наступною за значенням (із великим відривом від попередньої) є проблема здоров’я (20,7%), що, зрозуміло, характерніша для осіб старшого віку і часто поєднується з наріканнями на дорожнечу ліків і медичного обслуговування. Далі йдуть труднощі з працевлаштуванням (18%) та сімейні проблеми (10%; як правило, без конкретизації їхнього змісту). На своїх особистих переживаннях через війну наголошували 8% опитаних.

З-поміж способів зараджування цим своїм проблемам респонденти найчастіше називали різного роду додаткові заробітки (32,7%), звичайну трудову зайнятість (26%; зрозуміло, що тих, хто працює, було більше, але

вони, очевидно, не трактували свій сталий заробіток як очевидний спосіб упоратися з матеріальними проблемами), прибутки від домашнього господарства (15,3%), різні варіанти економії (10,7%). Частина опитаних (13,3%) заявила, що не має особливих проблем або самостійно й успішно їх розв'язує. У відповідях 10,7% респондентів йшлося про різноманітні способи психологічної саморегуляції (молитва, медитація, коригування настрою).

Для структурування поглядів респондентів на власне життя і свою позицію в ньому ми застосували процедуру факторного аналізу. За його результатами планували виявити зміст уявлень громадян про можливі стратегії адаптації, до яких вони вдаються як представники локальних спільнот під впливом воєнного конфлікту. Для відповідної обробки було взято 23 ознаки, що описують особистісні постави та самооцінні вислови. (Ураховано ознаки, які було подано не менш як десятьма особами, а також додано ознаку, де відповідей було менше, – про війну). Виділилися сім факторів із загальною дисперсією 54,9%.

Перший фактор “переживання через матеріальні проблеми” (вклад у дисперсію 15%) відображає стійку емоційну домінанту у свідомості громадян. Фінансово-матеріальні труднощі становлять головний предмет їхніх турбот і причину знегод. Належить зазначити, що такі переживання істотним чином поєднуються з недостатньою спроможністю справлятися з труднощами, свідченням чого є перебування на протилежному до них полюсі готовності респондентів самостійно та ефективно розв'язувати свої проблеми.

Така “екстернальна безпорадність” у частини громадян набуває статусу диспозиційної психоідеологеми, що проявилася в змісті другого фактору (9,7%). Усвідомлюючи складність власного та суспільного становища, вони намагаються інтерпретувати його як об'єктивну щодо них обставину, на яку самі вони впливу не мають, бо “нічого зробити не можна”, “в усьому винна влада”, “у країні важка ситуація”.

“Переживання через війну” лягли в основу третього фактору (7,3%). Хоча, як зазначено вище, відповідні вислови не були надто частими, проте оцінка цієї обставини виявилася досить вагомою смисловою одиницею. Зосередження на факті війни спричиняє психологічний дискомфорт, а також проблематизує стосунки з оточенням.

Четвертий фактор (6,2%) увиразнив здатність до “особистісно-сімейного саморегулювання”. Тут респонденти найчастіше говорили про наявність сімейних проблем і застосування засобів психологічної саморегуляції.

П'ятий фактор (5,9%) відображає “брак перспектив”: констатація труднощів із працевлаштуванням поєднувалася з намаганням економити як способом (радше пасивним) зарадити проблемам.

До шостого фактору (5,5%) увійшли ознаки “сімейно-особистісної гармонії”, що характеризують наявність добрих сімейних стосунків та психологічного комфорту.

У змісті сьомого фактору (5,3%) протиставилися дві позиції: “рутинна безпорадність – енергійна наполегливість”. На одному полюсі – намагання “просто працювати”, як і раніше, що поєднується з підкреслюванням важливості матеріальних чинників. На другому полюсі – прагнення шукати додаткових заробітків, із яким позитивно корелює переконання в можливості дати собі раду, якщо намагатися щось робити.

Оцінки того, як змінилося життя оточення, виявилися подібними до оцінок змін власного життя респондентів: змінилося “на краще” – 14%, “не змінилося” – 25,3, “на гірше” – 60,7%. Про посилення психологічного комфорту людей навколо себе заявили 5,3%, дискомфорту – 12,7%.

Названі респондентами головні проблеми оточення назагал схожі на їхні особисті. Тут також, хоч і дещо менше, домінують матеріальні труднощі (46,7%). Наступні – це безробіття (14,7%) та здоров’я (10%). Те, що люди навколо переживають через війну, констатували 8,7% опитаних.

Справляючись зі своїми проблемами, люди з оточення, на думку респондентів, насамперед шукають додаткових заробітків (52,7%), виїжджають на заробітки до великих міст або за кордон (32,7), просто “працюють” (28), займаються домашнім господарством (23,3), торгують (17,3), економлять (15,3%). Доволі популярними були відповіді на кшталт “виживають як можуть”, “крутяться”, “стараються” – їх дали 23,3%. Коли ж респондентів просили такі відповіді конкретизувати, не всі могли це зробити.

Про те, що в їхньому оточенні є люди, які започаткували власну справу, повідомили 16% опитаних. Частіше, однак, ішлося про те, що люди нічого не роблять (29,3%), а також живуть, як і раніше (10%), або байдкують, пиячать (11,3%).

Про різні варіанти взаємодопомоги, здебільшого родинної, було сказано у 12,7% відповідей.

Цікавий аспект даних респондентами оцінок стосувався до загальноміських процесів упорядкування (дороги, зупинки, парки тощо), на які звернули увагу 45,3% респондентів. (З особливим ентузіазмом про це говорили мешканці Добропілля (80%), схвалюючи діяльність нового міського голови). Вони, як правило, зазначали, що такі зміни добре впливають на життя містян. Водночас ще 6,7%, також констатуючи позитивні зрушення в стані міст, підкреслювали, що це не має особливого значення. У цьому самому контексті належить відзначити, що 16,7% опитаних вели мову про зміни в поведінці співгромадян як позитивний відгук на ініціативи місцевої влади: люди активніше прибирають, менше сміять, виходять на суботники.

Описаний розподіл думок та оцінок відображає загальну картину настроїв і поведінки, які домінують у відповідному середовищі. Зміст і

структуру стратегій колективної адаптації членів спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту ми шукали за допомогою факторного аналізу. Його проведено в просторі 26 ознак – оцінок респондентами свого оточення (що проявилися в не менш як десятих відповідях). Виділилися 8 факторів із загальною дисперсією 51%.

Оцінки оточення виявилися більш суперечливими, ніж самооцінні вислови: шість факторів із вісьмох є двополюсними.

У першому факторі (вклад у загальну дисперсію 8,7%) ідеться про те, що люди з оточення “підтримують позитивні дії місцевої влади” або “нарікають на владу”. Найяскравіше це проявилось в оцінці процесів упорядкування міст: більшість респондентів поставилася до цього схвально, але частина його знецінювала.

Другий фактор (8%) містить протиставлення “значущості матеріальних проблем” і “взаємодопомоги”. Велика частина опитаних зосередилася на фінансово-матеріальних труднощах життя оточення, натомість невелика – на значенні допомоги, що її в цих важких умовах громадяни надають одні одним.

Згідно з ознаками третього фактору (6,5%), люди з оточення респондентів або “виживають як можуть” (здебільшого економлячи), або “займаються своїми сім’ями”. Очевидно, спілкування із сім’єю допомагає психологічному відстороненню від драматизму злиденного життя.

Четвертий фактор (6,3%) відображає поведінку оточення в межах звичних, психологічно доступних способів: одні люди “намагаються жити, як раніше”, другі “нічого не роблять”.

Лише в п’ятому факторі (5,9%) з’являються ознаки власної активності оточення: деякі з них “діють самостійно” – відкривають свій бізнес або виїжджають на заробітки, натомість інші просто “підтримують дії влади”.

Активну позицію оточення віддзеркалює зміст шостого фактору (5,4%): люди “намагаються заробляти” – торгують, ведуть домашнє господарство.

У сьомому факторі (5,2%) об’єдналися “супутні труднощі” матеріальних негараздів – безробіття та проблеми зі здоров’ям.

Нарешті, у восьмому факторі (5%) проявилися воєнні проблеми: якщо, на думку опитаних, одні “переживають через війну”, то другі “байдують і пилять”.

Узагальнення описаних респондентами способів поведінки та реагування дало підстави для виділення двох біполярних векторів, за якими утворюються стратегії адаптації особи і спільноти. Перший вектор означає стереотипізацію або трансформацію поведінки. Другий – переживання або діяння. Відтак можна говорити про чотири варіанти стратегій: стереотипні переживання, стереотипні діяння, трансформаційні переживання, трансформаційні діяння.

Стереотипні переживання – стратегія найпоширеніша, сказати б, найпопулярніша. Вона виникає легко й швидко, є звичною й доступною. На індивідуальному рівні проявляється в наріканнях на труднощі, скаргах, пошуку самовиправдання, безплідному копанні в проблемах. У колективному ракурсі йдеться про емоційно насичене обговорення (радіше проговорювання) проблем, пошук винуватців, критику влади. Домінують песимізм, почуття безпорадності, понура оцінка стосунків з оточенням. Засоби психологічної саморегуляції – звичні й неоригінальні. У думках про війну переважає констатація лиха, жахів, безнадії.

Стереотипні діяння означають намагання продовжувати жити за попередніми стандартами, працювати, як і перше, використовувати традиційні способи заробітку (домашнє господарство), не змінювати принципово ні способу, ні стилю життя (зокрема, займатися своєю сім'єю), “якось” виживати (наприклад, економлячи). Загалом особа прагне зберегти свої звички та норми поведінки. У межах спільноти все те, що було досі, стереотипізується та набуває ціннісного значення. Це стосується й до взаємодопомоги, яка становить вагому цінність, але має ті самі форми, що й раніше.

Трансформаційні переживання постають, як правило, унаслідок тривалої компрометації переживань стереотипних, які багаторазово не виправдали себе як засобу успішної адаптації до нових умов. У такому разі особа або спільнота опиняються перед потребою якось інакше поставитися до того, що відбувається в їхньому житті, поміняти емоційні пріоритети. Під тиском обставин особа відчуває потребу бодай якоюсь мірою відмовитися від звичних переживань – хоча й неприємних, але парадоксально комфортних, бо знайомих та очікуваних. Проте у взаємодії з оточенням нові, змінені настрої мають небагато шансів на позитивний відгук. Істотна емоційна трансформація – справа невеликої частини спільноти, а поширення таких переживань звичайно потребує чимало часу та зусиль. Водночас така зміна становить сприятливий ґрунт для інтересу до оригінальних способів саморегуляції, а також і фахових психотерапевтичних утручань (легше на рівні особистому, важче – на груповому).

Трансформаційні діяння як найбільш ефективна стратегія адаптації мають бути наслідком, по-перше, компрометації стереотипних діянь, які б показали свою практичну марність, по-друге, досягнення певної психоемоційної готовності (результату трансформації переживань). Тут має йтися про нові, принаймні для нашого вельми традиційного суспільства, способи заробляння (приватна ініціатива, виїзд за кордон) та організації життєдіяльності, а також про істотне підвищення громадської активності – як індивідуальної, так і колективної.

Висновки. Результати дослідження показують, що процеси адаптації представників вибіркової сукупності (можна наполягати, що й більшості громадян України) до життя в період воєнного конфлікту відбуваються

неминуче під тиском об'єктивних обставин, але суб'єктивно залишаються не досить опанованими та відрефлексованими. Зокрема, над індивідуальною і колективною свідомістю й поведінкою, особливо представників старшого покоління, виразно тяжіє схильність до стереотипних переживань, яка затримує позитивний розвиток і гальмує вироблення ефективних стратегій адаптації.

Запропонована в дослідженні структурно-логічна схема стратегій адаптації спільноти до умов воєнного конфлікту фіксує ознаки невпевненого й нечіткого переходу від стереотипних переживань через стереотипні діяння та трансформаційні переживання до трансформаційних діянь як найбільш ефективного варіанта зараджувальної поведінки на індивідуальному і колективному рівнях життєдіяльності.

Література

1. Florio V. De. Quality Indicators for Collective System Resilience / V. De. Florio // *Emergence: Complexity & Organizations*. – 2014. – Vol. 16. – № 3. – P. 65–104.
2. Lewicka M. *Psychologia miejsca* / M. Lewicka. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe Scholar, 2012.
3. Liehr S. Migration as Societal Response to Climate Change and Land Degradation in Mali and Senegal / Liehr S., Drees L., Hummel D. // *Adaptation to Climate Change and Variability in Rural West Africa* / J. A. Yaro and J. Hesselberg (eds.). – Springer International Publishing Switzerland, 2016. – P. 147–169.
4. McKeown Sh. Conclusion: The Next Voyage / Sh. McKeown, N. Ferguson, R. Haji // *Understanding Peace and Conflict through Social Identity Theory: Contemporary Global Perspectives* / Ed. Shelley McKeown, Reeshma Haji, Neil Ferguson. – Springer International Publishing Switzerland, 2016. – P. 367–373.
5. Melgar D. E. M. Municipal Government and Local Collective Action [Електронний ресурс] / D. E. M. Melgar // *Governing Shared Resources: Connecting Local Experience to Global Challenges*, 12th Biennial Conference of the International Association for the Study of Commons, Cheltenham, England, July 2008. – Режим доступу : <http://hdl.handle.net/10535/1942>.

Reference

1. Florio, V. De. (2014). Quality Indicators for Collective System Resilience. *Emergence: Complexity & Organizations*, Vol. 16, № 3, 65–104.
2. Lewicka, M. (2012). *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Scholar (pol.).
3. Liehr, S., Drees, L., Hummel, D. (2016). Migration as Societal Response to Climate Change and Land Degradation in Mali and Senegal. *Adaptation to Climate Change and Variability in Rural West Africa*. J. A. Yaro and J. Hesselberg (eds.) (pp. 147–169). Springer International Publishing Switzerland.
4. McKeown, Sh., Ferguson, N., Haji, R. (2016). Conclusion: The Next Voyage. In / Shelley McKeown, Reeshma Haji, Neil Ferguson (Eds.). *Understanding Peace and Conflict through Social Identity Perspectives: Contemporary Global Theory* (pp. 367–373). Springer International Publishing Switzerland.

5. Melgar, D. E. M. (2008). *Municipal Government and Local Collective Action. Governing Shared Resources: Connecting Local Experience to Global Challenges*, 12th Biennial Conference of the International Association for the Study of Commons, Cheltenham, England, July 2008, <http://hdl.handle.net/10535/1942>.

Васютинский В. А. Индивидуальные и коллективные стратегии адаптации жителей городских громад к жизни в период военного конфликта

По методу полустандартизированного интервью опрошены 150 человек – жители трех малых городов в Донецкой, Днепропетровской и Винницкой областях. Выявлены четыре типа стратегий индивидуальной и коллективной адаптации к условиям военного конфликта. Установлено, что в содержании подобной адаптации доминируют малоэффективные стереотипные переживания. С наибольшей готовностью респонденты, особенно старшего возраста, обсуждают свои материальные и сопутствующие им проблемы, подчеркивают собственную беспомощность, обосновывают присущий самим себе пессимизм, ищут самооправдание и виновников своего трудного положения. Менее распространены стратегии стереотипных действий (стремление справиться с проблемами, интенсифицируя привычные и понятные способы поведения) или трансформационных переживаний (попытки выйти за пределы психологического комфорта, имеющего вид хоть и отрицательных, но знакомых эмоций и чувств). Меньше всего респонденты прибегают к трансформационным действиям – наиболее эффективным стратегиям совладания с проблемами, предполагающим принципиальное изменение сознания и поведения в направлении активного поиска и реализации новых способов жизнедеятельности.

Ключевые слова: стратегии адаптации, стереотипные переживания, стереотипные действия, трансформирующие переживания, трансформирующие действия.

Vasiutynskiy V. O. Individual and collective strategies of adaptation residents of urban communities to life in the period of military conflict

150 people were interviewed by method of semi-standardized interview. They were residents of three small towns in Donetsk, Dnipropetrovsk and Vinnytsia regions. Four types of individual and collective adaptation strategies to the conditions of military conflict are revealed. It is found that ineffective stereotyped feelings dominates in content of such adaptation. Respondents, especially older ones, are most readily to discuss their material and related with them problems, to emphasize their own helplessness, to substantiate their pessimism, to seek self-justification and culprit of their difficult situation. The strategies of stereotypical acts (attempts to give advice to problems by intensifying familiar and understandable ways of behavior) or transformational experiences (attempts to go beyond the limits of psychological comfort, which looks like negative though familiar emotions and feelings) are less common. The least respondents resort to transformational acts – the most effective strategies for dealing with problems that involve a fundamental change in consciousness and behavior in the direction of active search and implementation of new ways of life.

Key words: adaptation strategies, stereotyped feelings, stereotyped acts, transformational feelings, transformational acts

ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ СІМЕЙ УЧАСНИКІВ АТО ДО УМОВ І НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ В ПРОЦЕСІ ОПРАЦЮВАННЯ ТРАВМАТИЧНОГО ДОСВІДУ

В. В. Мяленко (м. Київ)

Статтю присвячено аналізу результатів емпіричного дослідження найбільш поширених способів адаптації членів сімей учасників АТО до сучасних реалій життя. На основі факторного аналізу виділено типові стратегії подолання травми в цій спільноті: гостре переживання травми; відчуття контролюваності та доброзичливості зовнішнього світу; потерпання через недоброзичливість і неконтрольованість зовнішнього світу; квазірефлексивна активність та дисимуляція; системна рефлексія як спосіб подолання тривожності; агресивне уникання; егоцентричне усамітнення; покірність долі; посідання об'єктної позиції; подолання самозвинувачення. Виокремлені стратегії проаналізовано за рівнем їхньої суб'єктності, рефлексивності, травматичності, копіngu та умовно поділено на адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні. Деякі стратегії означено як тимчасові, перехідні етапи до більш зрілої або, навпаки, більш регресивної, інфантильної реакції, а деякі – як уже сформовані та закріплені в досвіді українських спільнот. Такий підхід розглядається як можливість для “тонкого, крапельного” втручання, подолання конкретних деструктивних станів, які провокують дезадаптивну поведінку.

Ключові слова: спільнота, адаптація, травма, рефлексія, копінг.

Постановка проблеми. Сучасні українські реалії вимагають від кожної людини високого рівня гнучкості та адаптивності. Упродовж останніх декількох років нація зіткнулася з такими болючими проблемами, з якими не стикалася більше ніж півстоліття. Знову війна – і знову з неї повертаються чоловіки. Труднощі пристосування переживають усі учасники цього досвіду. І, як правило, травматичним він стає, на жаль, для всіх.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Колективні травми не так давно потрапили у фокус уваги психологів [7; 8]. Травматичну послідовність та особливості її вияву докладно вивчали П. Штомпка і Р. Мертона [6], особливості проживання травматичних подій українцями досліджували П. П. Горностай [1], О. Т. Плетка та ін.

Результати наявних теоретичних розвідок дали нам змогу сформулювати концепцію проживання та опрацювання травматичного досвіду. У процесі розгортання травми, на етапі “інтерпретації подій”, процес ідентифікації колективного суб'єкта певним чином окреслює зміст травми. Кожна група переживає “власну” травму – важливо, з якою групою іден-

тифікує себе суб'єкт і чи поділяє він інтерпретацію травматичних подій з інгрупою. Так, для *членів сімей учасників АТО* травмою є істотні зміни в поведінці, ставленні та стосунках чоловіка-батька, його психологічні проблеми, дезадаптація, небажання “повертатися з війни”, його неготовність до мирного життя, часті флешбеки, втома від нових складнощів у стосунках тощо.

Опрацювання травматичного досвіду сучасними українцями значно утруднюється через історично складні стосунки з Росією. “Незаліковані”, досі болючі рани (у вигляді Голодомору, Червоного терору, насильницького захоплення території України Російською імперією) повертають українську спільноту на нові кола травматичної послідовності.

Припускаємо, що різні спільноти використовують різні стратегії опрацювання травматичного досвіду. Як робоче визначення *психологічної стратегії опрацювання травматичного досвіду суспільства* пропонуємо таке: психологічна стратегія – це колективний феномен переживання подій, які інтерпретуються як травматичні; це частково не усвідомлювані, спрощені моделі поведінки, які можна проаналізувати за принципом когнітивного, конативного та поведінкового компонентів. *Когнітивний* компонент пов'язаний з особливостями інтерпретативної моделі, рівнем усвідомленості, переоцінкою минулого досвіду, норм тощо; *конативний* знаходить відображення в рівні відреагування (наприклад, якщо є заборона на почуття провини або відреагування болю); *поведінковий компонент* – це рівень активності, участі (наприклад, відмова визнати та змінити ставлення до події та певної групи людей). Вважаємо, що такий підхід дасть змогу “схопити” кумулятивний ефект впливу соціуму на особу, усвідомлене або неусвідомлене прагнення відповідати еталонам реагування/поведінки референтної для неї групи, зміну каналів соціальних стосунків тощо.

Мета статті: дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб дослідити процес опрацювання потерпілими травматичного досвіду, ми використали адаптований варіант (для постраждалих в Україні) Шкали для клінічної діагностики ПТСП [3]; опитувальник “Диференційний тип рефлексії” Д. О. Леонтьєва, Є. М. Осіна, Г. М. Лаптевої, А. Ж. Саліхової [2]; методику “Шкала базових переконань” Р. Янова-Бульмана, адаптовану і рестандартизовану М. А. Падун та А. В. Котельниковою [5]; методику для психологічної діагностики копінг-механізмів Е. Хейма, адаптовану колективом лабораторії клінічної психології під керівництвом Л. Й. Вассермана [4]. Щоб з'ясувати, з якою групою особа себе ідентифікує і чи поділяє вона травматичні події та їх інтерпретацію з інгрупою, ми ставили їй пряме запитання щодо самовизначення: “До якої категорії людей Ви себе від-

носите?”. Досліджуваному пропонувалися такі відповіді: переселенець із Криму; учасник АТО; член сім’ї учасника АТО; житель України; переселенець із Східної України; волонтер; інше.

У дослідженні взяли участь 380 респондентів. Серед них 181 особа віком від 20 до 30 років, 93 особи – віком від 31 до 40 років, 85 осіб – віком від 41 до 50 років та 21 особа – віком від 51 до 60 років. Вибірка включала 136 чоловіків і 244 жінки, у тому числі неодружених – 165 осіб, розлучених – 55 та сімейних – 156 осіб. Вищу освіту мали 220 осіб, незакінчену вищу – 52 особи, середню спеціальну – 82 особи, закінчили середню школу 26 осіб. Найбільша частина досліджуваних проживала в Центральній Україні – 224 особи, 86 осіб мешкали в Східній Україні, 59 осіб були із Західної України та 11 осіб – з Південної. Респонденти ідентифікувала себе по-різному: як жителі України – 268 осіб, як соціальні працівники і волонтери – 160 осіб, як члени сімей учасників АТО – 62 особи.

Наступний етап роботи передбачав проведення *математичних та аналітичних процедур*, що відтак дало нам змогу з’ясувати психологічні стратегії адаптації різних спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду. На основі факторного аналізу результатів дослідження членів сімей учасників АТО було виокремлено вісім факторів. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу становила 59,7%. Критерій адекватності Кайзера–Мейєра–Олкіна дорівнював 0,7; критерій сферичності Барлетта – 1270,2 (критерій багатомірного розподілу змінних), що підтверджує прийнятність використання факторного аналізу до нашої вибірки.

Перший фактор було інтерпретовано як *“Гостре переживання травми”* (вклад у сумарну дисперсію – 13,2%). До нього увійшли такі індикатори: “Після пережитих подій бувають такі періоди, коли я відчуваю роздратування, гнів або агресію” (0,85); “Я помічаю, що буваю особливо насторожений або пильний навіть тоді, коли це не потрібно” (0,84); “Мені сняться неприємні сни про події, пережиті під час війни” (0,83).

Цей фактор відображає травматичні переживання сімей учасників АТО. Членам таких родин доволі складно долати власні емоційні стани, вони страждають від власної дратівливості, тривожності та агресивності, весь час насторожені та пильні, завжди готові до чогось поганого. Вони часто скаржаться на незадовільний фізичний стан; їм складно засинати, їх непокоять думки, спогади та флешбеки. Такі особи відмовляються від планування майбутнього та зближення з іншими. Вважаючи іншого члена сім’ї більш травмованим, вони доволі часто пригнічують власні емоційні стани. Їхній світ нещасливий, а власний образ “Я” найчастіше негативний.

До **другого фактору** – *“Контрольованість та доброзичливість зовнішнього світу”* (вклад у сумарну дисперсію – 12,6%) – увійшли індика-

тори: “Озираючись назад, я розумію, що доля була до мене прихильна” (0,82); “Самопізнання допомагає розуміти інших людей” (0,78); “Навряд чи щось зможе завадити мені отримати від життя все, що я хочу” (0,71).

“Рятувальним жилетом” цієї спільноти є сприймання світу як контрольованого і доброзичливого. Рефлексуючи досвід власної родини, такі особи вважають, що їм пощастило і доля дала їм можливість реалізувати свої задуми. Оцінюючи власні перспективи та ресурси, вони успішно моделюють власне майбутнє. Їхня картина світу відображає справедливість та красу світу. Одним з ефективних інструментів конструювання себе та моніторингу світу є системна рефлексія, до якої доволі часто звертаються ці респонденти. Іноді їх усе ж таки охоплює тривожність, проте вони її зазвичай успішно долають. Їхній основний засіб долаття – інтелектуальний, когнітивний контроль себе, свого стану та світу. Вони уважні до себе, своїх переживань, проте більше схильні думати, ніж відчувати. Можливо, ця стратегія відображає “заморожування” травми, щоб легше було контролювати свій стан. Увага людини при цьому зосереджується на собі та власній аналітиці, що, безумовно, відображає її інтернальність.

Третій фактор – “Недоброзичливість та неконтрольованість зовнішнього світу” (вклад у сумарну дисперсію – 10,2%) – пов’язаний з індикаторами: “Удача посміхається мені значно рідше, ніж іншим” (0,79); “Мені здається, що я не такий щасливий, як більшість людей” (0,78); “Люди за своєю природою нетовариські і злі” (0,77).

Життєвий світ людини, яка сповідує стратегію “недоброзичливість та неконтрольованість зовнішнього світу”, є нещасливим. Порівнюючи себе з іншими людьми, така особа робить висновок, що їй щастить значно менше, ніж іншим. Події, які відбуваються з нею, вона вважає непередбачуваними і неконтрольованими, тож навряд чи можна в житті щось змінити. Переживаючи власну безпорадність, така особа прагне знайти когось, хто зможе допомогти їй хоча б порадою. Проте вона не в змозі довіритися іншому.

Четвертий фактор – “Квазірефлексивна активність та дисимуляція” (вклад у сумарну дисперсію 6,9%) – визначається індикаторами: “Мені цікаво уявляти себе в різних ситуаціях” (0,61); “Це несуттєві труднощі, не все так погано, в основному все добре” (0,61); “Я довіряю подолання власних труднощів іншим людям, які готові допомогти” (0,60).

Ця стратегія відображає таке переживання травматичного досвіду, коли людина втікає у власний фантазійний світ і заперечує наявність проблеми. Вона не готова усвідомити реалії свого власного життя, тому занурюється у внутрішній світ, де можна хоча б уявно відчувати безпеку, задоволення потреб і, врешті-решт, забути про травму. Тиск реальної події є надзвичайно сильним для особи, тому вона вдається до механізму захисту – дисоціації. Цей механізм найчастіше використовують особи, яким скла-

дно налагодити емоційний контакт, вони можуть здаватися надмірно стриманими і холоднокровними. Забезпечуючи здатність оцінити будь-яку ситуацію на когнітивному рівні, дисоціація часто блокує можливість адекватно зважити емоційну її складову. Тому не дивно, що для подолання травматичного досвіду такі особи “обирають” ще й квазірефлексію.

До *п'ятого фактору* – “Системна рефлексія як спосіб подолання тривожності – Агресивне уникання” (вклад у сумарну дисперсію – 4,7%) – увійшли індикатори: “Зазвичай я замислююся про причини того, що зі мною відбувається” (0,59); “Коли я помічаю, що тривожуся через щось, то починаю переживати ще сильніше” (0,59); “Намагаюся не думати, не зосереджувати увагу на власних неприємностях” (-0,53).

Раціональні засоби подолання складних емоційних станів обрали прихильники стратегії “системна рефлексія як спосіб подолання тривожності”. Напевно, достатній рівень інтелекту, звичка аналізувати і знання способів зниження емоційного напруження додатково активували потенціал системної рефлексії. Ще один адаптивний копінг, який використовують ці особи, – це допомога іншим. Таким чином їм легше забути про власні негаразди.

Від’ємний полюс фактору означає стратегію “агресивне уникання”. Носії такої моделі поведінки старанно уникають травматичних переживань, доволі свідомо намагаються не зосереджувати на них увагу і не думати про них. На відміну від попередньої групи ці респонденти уникають когнітивного опрацювання власного досвіду, когнітивного моделювання або прогнозування майбутнього. Якщо за допомогою цих методів людина не може впоратися з власними станами, то стає агресивною.

Шостий фактор – “Егоцентричне усамітнення – Покірність долі” (вклад у сумарну дисперсію – 4,4%) – охоплює компоненти: “Я вважаю, що в цілому немає сенсу вживати якихось заходів для захисту себе від невдач” (0,54); “Мене можна назвати доволі цікавою та привабливою людиною” (0,49); “Я кажу собі: це доля, із цим потрібно змиритися” (-0,72).

Позитивний полюс цього фактору відповідає стратегії “егоцентричне усамітнення”. Особа, яка надає їй перевагу, має доволі високий рівень самооцінки та самоприйняття. Життєві обставини такої людини складні і неконтрольовані, людина оцінює їх як травматичні, а протистояти їм не вважає за потрібне. Проте себе особа оцінює досить високо. Тому вона зосереджує увагу на тому хорошому, що в неї є, на собі, на власному світі, на своїх інтересах і перевагах. Ця стратегія не передбачає співпрацю, кооперацію, прохання про допомогу. У світі такої людини немає Іншого – їй легше пережити травматичний досвід наодинці, де їй ніхто не зможе вже зробити боляче.

Від'ємний полюс фактору співвідноситься із стратегією “покірність долі”. Її прихильники долають труднощі і травматичний досвід з розумінням того, що долі потрібно коритися. Можливо, це віруючі люди, які мають специфічні механізми захисту. Ці респонденти доволі пасивні, їм складно щось змінювати, вони схильні концентруватися на собі. Імплицитно вони не довіряють людям.

До *сьомого фактору* – “*Об'єктна позиція*” (вклад у сумарну дисперсію – 3,9%) – увійшли такі компоненти: “Фортуна доволі часто повертається до мене спиною” (0,59); “Я побоююсь, що людина, якій я довірюсь, може мене зрадити” (0,42); “З гідними, хорошими людьми невдачі трапляються так само часто, як і з поганими” (-0,44).

Носії цієї стратегії займають інфантильну, об'єктну позицію. Вони живуть у недобррозичливому світі з людьми, яким не можна довіряти; їм часто нещастить, і такі несправдливі невдачі пригнічують їхне емо, тому вони “справедливо” вирішили відмовитися від активної життєвої позиції. Адже вони переконані, що це не має сенсу. Звичайно таким людям доволі складно переробити травматичний досвід як на рівні особи, так і на рівні групи. Адже на рівні особи “їм не щастить”, а на рівні групи – вони нічого не контролюють і у всьому винні “путіни та порошенки”.

Восьмий фактор – “*Подолання самозвинувачення*” (вклад у сумарну дисперсію – 3,8%) – склали такі компоненти: “Я вважаю себе винним й отримую те, що заслужив” (0,69); “Щоб пережити труднощі, я беруся за реалізацію давньої мрії (мандрую, вступаю на курси іноземної мови тощо)” (0,64); “Я можу замріятися і забути про все” (0,60).

Цей фактор відображає складний процес емоційного копінгу. Носії стратегії звинувачує себе в тому, що з ним відбулося. Аби впоратися з цими переживаннями, людина намагається відволіктися, зробити щось, що давно хотіла або планувала. Альтернативними варіантами копінгу для цієї людини є забування, занурення у фантазійний світ або агресивне відреагування.

Висновки. Отже, за результатами факторного аналізу було виокремлено стратегії адаптації членів сімей учасників АТО до умов та наслідків воєнного конфлікту. Ці стратегії ми розподілили за відповідними векторами з огляду на рівень їхньої адаптивності. Так, перший вектор *Суб'єктності* поєднав у собі такі стратегії: доброзичливість та контрольованість зовнішнього світу, недобррозичливість та неконтрольованість зовнішнього світу, об'єктна позиція. Другий вектор – *Рефлексію* – склали такі стратегії: системна рефлексія як спосіб подолання тривожності; квазірефлексивна активність та дисиміляція. Третій вектор – *Травмованості* – відповідає стратегії гострого переживання травми. Четвертий вектор – *Копінгу* (або поведінкових патернів) – охоплює егоцентричне усамітнення, подолання самозвинувачення, агресивне уникання, покірність долі.

За ступенем адаптивних можливостей стратегії було розподілено на три групи – адаптивні, відносно адаптивні та неадаптивні. До *адаптивних стратегій* ми віднесли: доброзичливість та контрольованість зовнішнього світу; системну рефлексію як спосіб подолання тривожності. *Відносно адаптивні стратегії* об'єднали: гостре переживання травми, егоцентричне усамітнення, подолання самозвинувачення. До *неадаптивних стратегій* зараховано такі: недоброзичливість та неконтрольованість зовнішнього світу, об'єктна позиція, квазірефлексивна активність та дисиміляція, агресивне уникання; покірність долі.

Запропонований підхід уможливило конкретне, “крапельне” втручання в проблему, подолання окреслених, визначених, деструктивних станів, які провокують дезадаптивну поведінку. Позитивний досвід проживання та подолання дезадаптивних станів дає ефект “щеплення” та полегшує долаання майбутніх проблем.

Загальна картина, отримана завдяки емпіричному дослідженню, дає підстави припустити, що ми дістали “фотографію” опрацювання травматичного досвіду. Деякі стратегії є тимчасовими, перехідними етапами до більш зрілої або, навпаки, більш регресивної, інфантильної реакції, деякі з них можна визначити як уже сформовані та закріплені в досвіді українських спільнот.

Література

1. *Горностай П. П.* Колективна травма і групова ідентичність / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. – К., 2012. – Спец. вип.: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – С. 89–95.
2. *Леонтьев Д. А.* Рефлексия “хорошая” и “дурная”: от бьяснительной модели к дифференциальной диагностике / Д. А. Леонтьев, Е. Н. Осин // Психология : журн. Высш. шк. экономики. – 2014. – Т. 11. – № 4. – С. 110–135.
3. *Малкина-Пых И. Г.* Экстремальные ситуации / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога).
4. *Набиуллина Р. Р.* Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция) / Р. Р. Набиуллина, И. В. Тухтарова. – Казань : Казан. гос. мед. акад., 2003. – 99 с.
5. *Падун М. А.* Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М. А. Падун, А. В. Котельникова // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29, № 4. – С. 98–106.
6. *Штомпка П.* Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
7. *Gagné M. A.* The Role of Dependency and Colonialism in Generating Trauma in First Nations Citizens / M. A. Gagné // International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma / Yehuda Y. et al. – New York and London : Plenum Press, 1998. – P. 355–372.

8. Kestenberg J. Psychoanalysis of children of survivors of the Holocaust: case presentation and assessment / J. Kestenberg // *Journal of the American Psychoanalytic Association*. – 1983. – Is. 28. – P. 775–804.

Reference

1. Hornostay, P. P. (2012). Kolektyvna travma i grupova identichnist [Collective trauma and group identity]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malykh, serednikh ta velykykh hrup* [Psychological prospects. Special producing: issues of the day of psychology of small, middle and large groups], 2, 89–95 (ukr).
2. Leontyev, D. A., Osin, E. N. (2014). Refleksiya “horoshaya” i “durnaya”: ot obyasnitelnoy modeli k differentsialnoy diagnostike [Reflection “good” and “bad”: from explanatory model to differential diagnostics]. *Psikhologiya. Zhurnal Vysshoy shkoly ekonomiki* [Psychology. Journal of Higher School of Economics], 11 (4), 110–135 (rus).
3. Malkina-Pykh, I. G. (2005). *Ekstremalnyye situatsii* [Extreme situations]. Moscow: Eksmo Publ. (rus).
4. Nabiullina, R. R., Tuhtarova, I. V. (2003). *Mekhanizmy psikhologicheskoy zashchity i sovladaniya so stressom (opredeleniye, struktura, funktsii, vidy, psikhoterapevticheskaya korrektsiya)* [Mechanisms of psychological protection and mastering stress (definition, structure, functions, types, psychotherapeutic correction)]. Kazan (rus).
5. Padun, M. A., Kotelnikova, A. V. (2008). Modifikatsiya metodiki issledovaniya bazisnykh ubezhdeniy lichnosti R. Yanoff-Bulman [Modification of a technique of a research of basic beliefs of the personality R. Yanoff-Bulman]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological journal], 29 (4), 98–106 (rus).
6. Shtompka, P. (2001). Kulturnaya travma v postkommunisticheskom obshchestve [Cultural trauma in postcommunist society]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Social research], 2, 3–12 (rus).
7. Gagné, M. A. (1993). The Role of Dependency and Colonialism in Generating Trauma in First Nations Citizens. In Y. Yehuda et al. *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York and London: Plenum Press, 355–372.
8. Kestenberg, J. (1983). Psychoanalysis of children of survivors of the Holocaust: case presentation and assessment. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 28, 775–804.

Мяленко В. В. Психологические стратегии адаптации семей участников АТО к условиям и последствиям военного конфликта в процессе проработки травматического опыта

Статья посвящена анализу результатов эмпирического исследования способов адаптации членов семейств участников АТО к современным жизненным реалиям. На основе факторного анализа выделены типичные стратегии преодоления травмы в этом сообществе: острое переживание травмы; ощущение контролируемости и доброжелательности внешнего мира; переживание недоброжелательности и неконтролируемости внешнего мира; квазирефлексивная активность и диссимуляция; системная рефлексия как способ преодоления тревожности; агрес-

сивное избегание; эгоцентрическое уединение; покорность судьбе; занятие объектной позиции; преодоление самобичевания. Выделенные факторы проанализированы по уровню их субъектности, рефлексивности, травматичности, копинга и условно разделены на адаптивные, относительно адаптивные и неадаптивные. Некоторые стратегии определены как временные, переходные этапы к более зрелой или, наоборот, более регрессивной, инфантильной реакции, а некоторые – как уже сформированные и закреплённые в опыте украинских сообществ. Такой подход рассматривается как возможность “тонкого, капельного” вмешательства, преодоления конкретных, деструктивных состояний, провоцирующих дезадаптивное поведение.

Ключевые слова: сообщество, адаптация, травма, рефлексия, копинг.

Mialenko V.V. Psychological strategies for adaptation of family members' community of the ATO members to the conditions and consequences of military conflict in the process of treating traumatic experience

The empirical study made it possible to distinguish typical ways of coping with trauma in the community of family members of ATO participants: acute traumatic experiences; controllability and goodwill of the outside world; hostility and uncontrollability of the outside world; quasi-reflexive activity and dissimulation; systemic reflection as a way to overcome anxiety; aggressive avoidance; egocentric solitude; obedience to fate; object position; overcoming self-prosecution.

The highlighted factors were analyzed in terms of their subjectivity, reflexivity, traumatism, coping and conditionally divided into adaptive, relatively adaptive and non-adaptive strategies.

Certain strategies can be defined as temporary, transitional stages to more mature or vice versa more regressive, infantile reactions. Some strategies can be defined as formed and consolidated in experience of Ukrainian communities. This approach provides an opportunity for “thin, drip” intervention, overcoming specific, destructive states that provoke maladaptive behavior.

Key words: community, adaptation, trauma, reflection, coping.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРИРОДА СТРАТЕГІЙ ЖИТТЄВОЇ УСПІШНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

І. Є. Боровинська (м. Київ)

Пропонується авторське визначення поняття “стратегія життєвої успішності” і розкривається соціально-психологічна сутність цього явища, яка полягає, з одного боку, у формуванні та реалізації стратегій у певних соціальних, історичних, культурних, політичних, економічних умовах, а з другого – у врахуванні цінностей, цілей, індивідуальних потреб і прагнень особи. З’ясовується вплив переломних подій на стратегію життєвої успішності: такі події змушують людину пристосовуватися до нового середовища, що викликає зміни в ціннісно-смысловій сфері, і, як результат, стають відправним пунктом для перегляду та коригування стратегій життєвої успішності. Посттравматичне зростання визначається як один із чинників позитивної перебудови життєвого світу особистості; воно пов’язується з когнітивною активністю, спрямованою на переосмислення наявних цінностей, перегляд життєвого шляху та власних досягнень, а отже, і зміну стратегій життєвої успішності, їх перебудову.

Ключові слова: життєва успішність, стратегія, стратегії життєвої успішності, переломна подія, посттравматичне зростання.

Постановка проблеми. Протягом останніх декількох років політична, соціальна та економічна ситуація в Україні складається не найкращим чином. Военний конфлікт на сході країни призвів до виникнення проблем у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Найбільш вразливими до його наслідків виявилися жителі окупованих територій. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на липень 2017 року на його обліку перебуває 1 583 759 внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [7].

Ця категорія населення стикається з цілою низкою проблем, пов’язаних з адаптацією до нових умов проживання, пошуком джерел заробітку й забезпечення родини, зміною соціального статусу, прийняттям їх територіальною громадою тощо. У такій ситуації більшість людей займає вичікувальну позицію і не вдається до активних дій, щоб покращити своє становище. Але є частина переселенців, які, попри обставини, прагнуть не лише відновити свій колишній статус, а й досягти життєвої успішності в нових умовах. Таке прагнення не тільки розкриває потенціал особи, але й закладає підґрунтя для подальшого розвитку та економічного зростання держави.

Питання соціально-психологічних стратегій, що використовуються ВПО для досягнення життєвої успішності, є основним у нашому дисертаційному дослідженні, але в межах загальної теми постає ціла низка запи-

тань, пошук відповідей на які допоможе крок за кроком просунути до поставленої мети.

Мета статті: розкриття соціально-психологічної природи стратегій життєвої успішності ВПО, а також розгляд цих стратегій крізь призму переломних подій, пов'язаних із досвідом переїзду із зони проведення антитерористичної операції.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невіршених частин загальної проблеми. Перш ніж перейти до вирішення основного завдання, вважаємо за потрібне роз'яснити нашу позицію щодо поняття “життєва успішність” оскільки, згідно з нашою попередньою теоретичною розвідкою [3], у психологічній науці існують різні погляди на цей феномен, до того ж існує проблема ототожнення життєвої успішності з поняттями “успішність” і “життєвий успіх”.

Варто зазначити, що, судячи з огляду наукової літератури, поняття “життєва успішність” найчастіше прирівнюється до “життєвого успіху”. Але, якщо існує різниця між “успіхом” та “успішністю”, то логічним є висновок про відмінність понять “життєвий успіх” і “життєва успішність”.

Тож для початку проаналізуємо, у чому полягає відмінність між “успіхом” і “успішністю”. Так, Л. І. Дементій наголошує на необхідності розрізняти поняття “успіх” і “успішність”. Під успіхом автор розуміє об'єктивні досягнення в конкретній діяльності, тоді як “успішність” “відображає суб'єктивне переживання досягнення успіху і пов'язується з результативністю власної діяльності, з продуктивністю її зусиль” [5, с. 49]. І. Л. Кордубан і Л. А. Лазаренко визначають успіх як позитивний результат діяльності суб'єкта з погляду досягнення значущих для нього цілей, що відображають соціальні орієнтири суспільства. Що ж до успішності, то дослідники говорять про неї як про динамічну соціально-психологічну характеристику особистості, “що передбачає наявність соціально визнаних досягнень, спрямованість на успіх, власне задоволення процесом та результатами власного життя” [6].

Отже, *успіх* – це досягнення певного очікуваного результату, який визначається особою як значущий, подолання власних меж – з одного боку, та суспільне визнання досягнень людини і показник її становища в суспільстві – з другого. *Успішність*, відповідно, – це неодноразово верифікований досвід, суб'єктивний компонент якого визначається емоційно забарвленим станом переживання особою власного успіху, об'єктивний компонент, пов'язаний з оцінкою людини та результатів її діяльності як успішних на основі уявлень про успішність, притаманних конкретному соціально-культурному середовищу.

Якщо проводити паралель між поняттями “успішність” і “життєва успішність”, то варто зробити акцент на емоційному компоненті зазначе-

них феноменів і розглядати останній у зв'язку із суб'єктивним переживанням власного життєвого успіху.

У науковій літературі нам вдалося відшукати декілька визначень життєвого успіху, які, на нашу думку, насправді описують поняття життєвої успішності. Так, В. Г. Печерський розглядає життєвий успіх на особистісному рівні як емоцію інтегральної будови, яку переживає людина від усвідомлення власних досягнень у найбільш значущих для неї сферах життєдіяльності (суб'єктивній, сімейній, професійній, громадській) і яка зумовлює відчуття (переживання) суб'єктивного благополуччя [8, с. 75]. Так само, наголошуючи на емоційній складовій, життєвий успіх визначає І. Л. Фельдман. На його думку, про життєвий успіх можна говорити в тому разі, коли людина досягає своїх справжніх цілей, до яких старанно прагнула, коли вона може вести такий спосіб життя, який їй подобається, дістаючи задоволення від подій, що відбуваються в житті; коли відчуває внутрішню гармонію, душевну рівновагу та емоційний комфорт [12, с. 73-74]. На наш погляд, емоційна складова (задоволення, відчуття гармонії, емоційний комфорт) стосується поняття “життєва успішність”. Тож пропонуємо застосовувати таку інтерпретацію для розкриття поняття “життєва успішність”, а не “життєвий успіх”.

Н. С. Головчанова, розмірковуючи про життєву успішність як про предмет психологічного дослідження і психологічного консультування, говорить про необхідність розгляду цього поняття крізь призму авторства і сенсу життя. На її думку, “довгостроковою і суттєвою можна вважати лише успішність, основою якої є авторство й істинність життя, а досягнення успіху передбачає реалізацію значущих для людини і суспільства сенсів життя” [4, с. 49].

Отже, якщо узагальнити (у подальшому будемо відштовхуватися саме від цього визначення), *життєва успішність* – це емоційно забарвлений стан, який людина переживає, усвідомлюючи власні досягнення в реалізації життєвого проекту, коли виконує життєві завдання в найбільш важливих для неї сферах життя. Цей стан супроводжується переживанням суб'єктивного благополуччя, відчуття авторства і сенсу життя, самоздійснення, внутрішньої гармонії тощо.

Поняття “стратегія” досить природно увійшло в психологічну науку, де його розглядають під різними кутами зору (Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, А. Є. Созонтов, М. О. Мдівані, П. Б. Кодесс, Д. Ю. Чеботарьова, Т. М. Березіна, Н. О. Федотова, О. В. Рудакова, Н. В. Гришина, М. В. Салітова, Г. В. Іванченко). Але в тому вигляді, у якому це поняття найбільш цікаве в контексті нашого дослідження, воно розкривається через життєву стратегію особистості.

Ю. М. Резник та його колеги вважають, що життєві стратегії – це засіб свідомого планування та конструювання особистістю власного жит-

тя шляхом поетапного формування майбутнього [11, с. 67]. Також під стратегією життя інколи розуміють такий спосіб буття, таку систему цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з уявленнями людини, дасть змогу зробити її життя найбільш ефективним.

Ш. І. Алієв зазначає, що для людини стратегія – це засіб та зусилля для здійснення переходу із сьогодення в бажане майбутнє; це суб'єктне бачення цілей життя та етапів їх досягання, а також засобів подолання суперечностей у створенні життєвих цінностей [2].

К. О. Абульханова-Славська наголошує, що успішна життєва стратегія багато в чому залежить від здатності людини самостійно будувати власне життя відповідно до своєї індивідуальності, від уміння уявити собі ті риси, які є необхідними для розв'язання тих чи інших завдань, від активності особи, здатності соціально мислити та організовувати час життя [1].

Отже, можемо зробити висновок, що життєва стратегія поєднує в собі такі *компоненти*:

- 1) ідеальний образ власного майбутнього, що враховує систему цінностей людини;
- 2) етапи та кроки в досяганні бажаного майбутнього;
- 3) можливі сценарії розгортання подій та відповідні способи дій;
- 4) можливі суперечності та кризові моменти, способи їх розв'язання та подолання.

Якщо виходити з вищезгаданих визначень понять “життєва успішність” та “життєва стратегія”, то можна запропонувати таке розуміння поняття “стратегія життєвої успішності”: це спосіб конструювання суб'єктом власного майбутнього через низку осмислених ним етапів та кроків, спрямованих на реалізацію життєвого проекту шляхом виконання життєвих завдань у важливих для людини сферах життєдіяльності, з урахуванням можливих труднощів, суперечностей та способів їх подолання. Результатом реалізації стратегії життєвої успішності є переживання суб'єктивного благополуччя, самоздійснення, відчуття гармонії та авторства життя.

У чому ж полягає соціально-психологічна сутність стратегій життєвої успішності?

Насамперед варто звернути увагу на індивідуальні та соціальні риси стратегій. Індивідуальні характеристики обумовлюються життєвими цінностями і цілями особи, її баченням власного ідеального майбутнього, прагненнями і домаганнями. А проте будь-яка стратегія розгортається в певних соціальних, економічних, культурних, історичних умовах і людина може не враховувати їх, вибудовуючи власну стратегію життєвої успішності.

Отже, стратегії життєвої успішності необхідно розглядати, з одного боку, як способи конструювання майбутнього, які обираються і реалізуються людиною як представником певної соціальної групи, у конкретних соціально-економічних умовах. З другого боку, необхідно враховувати індивідуальність особи. Тобто аналіз змісту стратегій життєвої успішності розкриває роль останніх у становленні людської індивідуальності в конкретних соціальних умовах; показує, наскільки людина реалізується як суб'єкт у конструюванні шляху до власної успішності, а також виділяє особливості реалізації особи як суб'єкта з огляду на застосування нею тієї чи іншої стратегії життєвої успішності. “Для кожної особистості (відповідно до її індивідуальності) характерним є свій неповторний (унікальний) спосіб життя, спосіб його структурування, організації, з одного боку, та оцінювання, осмислення – з другого” [1, с. 245].

Варто зазначити, що одним із показників зрілості особистості як під час конструювання життєвих стратегій, так і стратегій життєвої успішності є здатність поєднувати індивідуальні потреби з вимогами того соціального оточення, в якому перебуває людина. Як зауважує К. О. Абульханова-Славська, “це принципова здатність особистості до поєднання власної індивідуальності з умовами життя, її відтворення і розвитку, що реалізується в різних життєвих умовах та обставинах” [там само, с. 245].

Ще одним показником соціально-психологічної природи стратегій життєвої успішності є поєднання соціального та індивідуального в самому понятті “життєва успішність”. Зрозуміло, що емоційний компонент феномену “життєва успішність”, що виражається в емоційно забарвленому стані людини від переживання власного успіху в реалізації життєвого проекту, належить до індивідуальної сфери. Але образ ідеального майбутнього, якого прагне досягти особа, щоб відчутися успішною в житті, формується, зокрема, під впливом соціального середовища і тих культурних, економічних, політичних умов, у яких перебуває людина як суб'єкт життєдіяльності. Саме тому, попри суб'єктивний характер переживань від досягнення життєвого успіху, ми не можемо розглядати феномен життєвої успішності зокрема і стратегії життєвої успішності загалом окремо від соціальної дійсності. Як бачимо, стратегії життєвої успішності мають виражений соціально-психологічний характер і потребують комплексного вивчення.

Якщо стратегії життєвої успішності залежать, зокрема, від середовища, в якому перебуває людина, то можемо припустити, що зміна таких умов впливає на формування, розгортання та реалізацію стратегій життєвої успішності. Военний конфлікт на сході України спричинив низку соціальних, політичних, економічних змін на всіх рівнях життєдіяльності суспільства і не міг не відобразитися на світосприйнятті, життєвому устрої, а отже, і подальшому формуванні стратегій життєвої успішності.

Для більшості внутрішньо переміщених осіб події в зоні проведення антитерористичної операції (зона АТО) стали переломними. На думку І. О. Ральникової, ці події зумовлюють низку особливостей стану таких осіб та певні наслідки:

- особливий статус у суб'єктивній картині життєвого шляху, що насамперед відображає значущість події в контексті життєздійснення особистості;
- наявність блокування, викликаного труднощами, часом нездоланного характеру, у реалізації людиною життєвих цілей, прагнень, мотивів, цінностей тощо;
- актуалізація особистісних змін, зокрема змін у внутрішньому світі людини, а також у когнітивних моделях буття, ціннісних, мотиваційно-змістових структурах, емоційній сфері, що відображається на характері активності людини;
- негативне емоційне тло, що супроводжує переживання події [10, с. 23].

І. О. Ральникова виділяє такі види переломних життєвих подій:

- подія-травма – подія, пов'язана з переживанням екстремальних ситуацій (воєнних дій, стихійного лиха, техногенних катастроф і т. ін.);
- подія-втрата – подія, пов'язана із якоюсь життєвою втратою, втратою когось або чогось важливого (значущих людей, роботи, здоров'я, надії тощо);
- подія-фрустрація – подія, через яку в житті людини на шляху досягнення мети виникають перешкоди, які важко або неможливо подолати (хвороба, старість, чинні правила, норми, закони і т. ін.);
- подія-криза – ситуація, яку подолати звичним способом людина не може (особистісна, професійна, вікова криза тощо) [10, с. 8].

Отже, визначаючи види переломних подій, що переживаються внутрішньо переміщеними особами під час зіткнення із ситуацією воєнного конфлікту, ми можемо говорити про наявність події-травми у всіх випадках, яка подеколи ускладнюється подією-втратою та/або подією-фрустрацією. Таким чином, досвід перебування в зоні АТО і подальший переїзд на інші території, без сумнівів, можна назвати травматичним.

Якщо розглядати особистість як систему, що самостійно розвивається, то переломна подія стає тим, що зумовлює більш глобальну, ніж усталений процес саморозвитку, перебудову людини як цілісного явища. У цьому випадку суперечність між образом ідеального майбутнього і поточною ситуацією сягає такого критичного рівня, коли необхідно змінити як розуміння світу, так і увесь життєвий устрій. Водночас зауважимо: руйнівною силою саморозвитку за звичайних умов є “мимовільне прагнення людини до збереження і розвитку, яке знаходить відображення в механізмі урівноваження такої системи, як “особистісні смисли – індивідуальні

ресурси – зовнішні умови”. Неузгодженість цих компонентів призводить до внутрішньої напруженості, від якої людина прагне позбутися, намагаючись збалансувати цю систему; виникає новий стан, який запускає процес саморозвитку знову” [9, с. 68].

Перехід через точку біфуркації, що задається переломною подією, стає причиною різних якісних переналаштувань тенденцій розвитку людини як системи. Таким чином, перебудовується ціннісно-змістова складова життєвого світу, що впливає на формування стратегій, через які здійснюється вибірковий і спрямований рух до власної життєвої успішності. Водночас переломна подія містить у собі потенціал для подальшого розвитку особистості як системи, вона робить систему іншою, змінює режим її функціонування. Усвідомлення і реалізація потенціалу до змін, на нашу думку, відбувається завдяки процесу посттравматичного зростання, що забезпечує таку адаптацію та подальший розвиток людини після події, який значно перевищує рівень до події [13].

На думку дослідників, досвід травми часто стає загрозою або кидає виклик основоположним переконанням особи, які визначають її звичний світ [14]. Посттравматичне зростання стає потенційним наслідком когнітивних зусиль, спрямованих на переоцінку цих переконань та перебудову звичного світу особистості. Посилення когнітивної активності веде до переосмислення вже наявних цінностей, перегляду життєвого шляху та власних досягнень. Завдяки цьому світосприйняття людей зазнає позитивних змін [13]. Зазвичай люди, які переживають досвід посттравматичного зростання, відмовляються від старих звичок і стилю життя, трансформуючи найгірший період свого життєвого шляху в початок найкращого.

Отже, унаслідок переживання травматичних подій, з одного боку, відбувається зміна ціннісно-змістової сфери особистості, що впливає на зміну уявлень людини про успіх та успішність, а отже, і бачення кінцевого результату та дій, спрямованих на досягнення життєвої успішності. З другого боку, соціальні, політичні та економічні зміни унеможливають імплементацію тих самих стратегій, що використовувалися за умов нормального, довоєнного існування, а тому останні потребують перегляду та адаптації до нових соціально-економічних умов.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладений матеріал, маємо підстави стверджувати, що стратегії життєвої успішності мають добре виражений соціально-психологічний характер. Соціальна складова, з одного боку, пов'язана з тим середовищем, у якому формуються та розгортаються стратегії життєвої успішності, а з другого – із впливом соціальної, культурної, політичної, економічної ситуації на уявлення особи про життєвий успіх і успішність. Індивідуальна складова полягає в баченні власного ідеального майбутнього, життєвих цілях і цінностях особи, її праг-

неннях і домаганнях. Водночас завдяки використанню певних стратегій життєвої успішності особа розкривається як суб'єкт, який створює власне життя, переживає емоційно забарвлений стан від досягання життєвого успіху і прагне до гармонійного розвитку.

На формування та розгортання стратегій життєвої успішності впливають переломні життєві події. Найчастіше внутрішньо переміщені особи стикаються з таким видом переломних подій, як подія-травма, яка часом може ускладнюватися подією-втратою та/або подією-фрустрацією. Зіткнення з такими подіями потребує від людини як здатної до саморозвитку системи значно більших зусиль щодо відновлення стабільності. Це також породжує необхідність зміни всього життєвого устрою та, деколи, світосприйняття. Унаслідок переходу через точку біфуркації змінюється ціннісно-змистова сфера особистості, що, відповідно, впливає на розуміння того, що насправді є життєвим успіхом та успішністю.

Важливим фактором позитивних змін унаслідок переживання травматичної події є досвід посттравматичного зростання. Останній полягає в когнітивному опрацюванні ціннісно-сміслової сфери і перебудові життєвого світу. Самі стратегії життєвої успішності також потребують перегляду, оскільки нове середовище та обставини унеможливають використання звичних способів досягання життєвої успішності.

Література

1. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. *Алиев Ш. И.* Понятие и типы жизненных стратегий [Электронный ресурс] / Ш. И. Алиев // Известия ДГПУ. Общественные и гуманитарные науки. – 2012. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-tipy-zhiznennyh-strategy>.
3. *Боровинська І. Є.* До психологічного розуміння понять “успіх”, “успішність”, “життєвий успіх”, “життєва успішність” / І. Є. Боровинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2017. – Вип. 3. – Т.2 – С. 142–148.
4. *Головчанова Н. С.* Жизненная успешность как предмет психологического исследования и психологического консультирования / Н. С. Головчанова // Вестник Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. Серия “Гуманитарные науки”. – 2009 – № 3. – С. 47–50.
5. *Дементий Л. И.* Ответственность как ресурс личности : монография / Л. И. Дементий. – М. : Информ-Знание, 2005. – 188 с.
6. *Кордубан И. Л.* Психологическая характеристика феноменов успех и успешность / И. Л. Кордубан, Л. А. Лазаренко // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия “Гуманитарные науки”. – 2007. – № 5. – С. 94–119.
7. Облік внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу : <http://www.msp.gov.ua/news/13851.html>.

8. Печерский В. Г. Психологическая готовность студентов вуза к стратегическому жизненному ориентированию / В. Г. Печерский // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2012. – Т. 12. – Вып. 2. – С. 73–77.
9. Поліщук О. М. Ресурси саморозвитку особистості [Електронний ресурс] / О. М. Поліщук // Психологія саморозвитку особистості : зб. наук. праць. – Чернівці – Київ, 2016. – С. 64–82. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/704781/>
10. Ральникова И. А. Перестройка системы жизненных перспектив человека в контексте переломных событий : автореф. дис. доктора психол. наук / Ральникова И. А. – Томск, 2012. – 39 с.
11. Резник Ю. М. Жизненные стратегии личности (опыт комплексного анализа) / Ю. М. Резник, Е. А. Смирнов. – М., 2002. – 384 с.
12. Фельдман И. Л. Половозрастные особенности жизненного успеха у менеджеров / И. Л. Фельдман // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. – Тула, 2014. – Вып. 3. – С. 73–84.
13. Posttraumatic Growth Following the Terrorist Attacks of September 11, 2001: Cognitive, Coping, and Trauma Symptom Predictors in an Internet Convenience Sample / Butler L.D., Blasey C. M., Garlan R. W., McCaslin S. E., Azarow J., Chen X.-H., et al. // *Traumatology*. – 2005. – Vol. 11. – № 4. – P. 247–267.
14. Posttraumatic Growth, Meaning in Life, and Life Satisfaction in Response to Trauma. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* [Electronic resource] / Triplett K. N., Tedeschi R. G., Cann A., Calhoun L. G., Reeve C. L. – 2011. – Access mode : https://www.researchgate.net/publication/232537411_Posttraumatic_Growth_Meaning_in_Life_and_Life_Satisfaction_in_Response_to_Trauma.

Reference

1. Abulkhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [Life strategy]. Moscow: Mysl Publ. (rus).
2. Aliev, Sh. I. (2012). Ponyatiye i tipy zhiznennykh strategiy [Notion and types of life strategies], from: <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-i-tipy-zhiznennyh-strategiy> (rus).
3. Borovynska, I. Y. (2017). Do psykholohichnoho rozuminnia poniat “uspikh”, “uspishnist”, “zhittievyy uspikh”, “zhuttieva uspishnist” [To the psychological understanding of the notions “success”, “successfulness”, “life success”, “life successfulness”]. *Naukovi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universitetu* [Scientific Bulletin of Kherson State University]. Vol. 2, № 3, pp. 142–148 (ukr).
4. Golovchanova, N. S. (2009). Zhiznennaya uspehnost kak predmet psikhologicheskogo issledovaniya i psikhologicheskogo konsultirovaniya [Life successfulness as a subject of psychological research and psychological consultancy]. *Vestnik Yaroslavskegos gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Yaroslavl State University], 3, 47–50 (rus).
5. Dementiy, L. I. (2005). *Otvetstvennost kak resurs lichnosti* [Responsibility as a personality’s resource]. Moscow: Inform-Znaniye Publ. (rus).
6. Korduban, I. L. and Lazarenko, L. A. (2007). Psikhologicheskaya kharakteristika fenomenov “uspekhi” i “uspeshnost” [Psychological characteristic of the phenome-

- non success and successfulness]. *Sbornik nauchnykh trudov SevKavGTU* [Collection of scientific papers of the North Caucasus State University], 5, 94–119 (rus).
7. Oblik vnutrishno peremishchenykh osib [Accounting for internally displaced persons]. Web-site of the Ministry of Social Politics of Ukraine, retrieved from: <http://www.msp.gov.ua/news/13851.html>
  8. Pecherskiy, V. G. (2012). Psikhologicheskaya gotovnost studentov vuza k strategicheskomy zhiznennomu oriyentirovaniyu [Psychological rediness of university students to the strategical life orientation]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta* [Proceedings of the Saratov University], Vol. 12, Is. 2, pp. 73–77 (rus).
  9. Polishchuk, O. M. (2016). Resursy samorozvytku osobystosti [Resources of person's self-development]. *Psikhohihiia samorozvytku osobystosti* [Psychology of self-development of personality], from: <http://lib.iitta.gov.ua/704781/> (ukr).
  10. Ralnikova, I. A. (2012). Perestroyka sistemy zhiznennykh perspektiv cheloveka v kontekste perelomnykh sobytiy [Rebuilding of person's life perspectives in the context of life-changing events]. Abstract of D. Sc. Dissertation. Tomsk (rus).
  11. Reznik, Yu. M. and Smirnov, Ye. A. (2002). *Zhiznennyye strategii lichnosti (opyt kompleksnogo analiza)* [Person's life strategies (experience of complex analysis)]. Moscow (rus).
  12. Feldman, I. L. (2014). Polovozrastnyye osobennosti zhiznennogo uspekha u menedzherov [Sex and age peculiarities of managers' life success]. *Izvestiya TulGU* [Bulletin of Tula State University], 3, 73–84 (rus).
  13. Butler, L.D., Blasey, C. M., Garlan, R. W., McCaslin, S. E., Azarow, J., Chen, X.-H., et al. (2005). Posttraumatic Growth Following the Terrorist Attacks of September 11, 2001: Cognitive, Coping, and Trauma Symptom Predictors in an Internet Convenience Sample. *Traumatology*, Vol. 11, № 4, pp. 247–267.
  14. Triplett, K. N., Tedeschi, R. G., Cann, A., Calhoun, L. G. and Reeve, C. L. (2011). Posttraumatic Growth, Meaning in Life, and Life Satisfaction in Response to Trauma. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, from: <https://www.researchgate.net/publication/232537411>
Posttraumatic Growth Meaning in Life and Life Satisfaction in Response to Trauma

Боровинская И. Е. Социально-психологическая природа стратегий жизненной успешности внутренне перемещенных лиц

Предлагается авторское определение понятия “стратегия жизненной успешности” и раскрывается социально-психологическая сущность этого явления, которая заключается, с одной стороны, в формировании и реализации стратегий в определенных социальных, исторических, культурных, политических, экономических условиях, а с другой – в учете ценностей, целей, индивидуальных потребностей и стремлений личности. Выясняется влияние переломных событий на стратегию жизненной успешности: такие события заставляют человека приспосабливаться к новой среде, что вызывает изменения в ценностно-смысловой сфере, и, как результат, становятся отправной точкой для пересмотра и коррекции стратегий жизненной успешности. Посттравматический рост определяется как один из факторов положительной перестройки жизненного мира личности; он связывается с когнитивной активностью, направленной на переосмысление суще-

ствующих ценностей, пересмотр жизненного пути и собственных достижений, и, таким образом, на изменение стратегий жизненной успешности, их перестройку.

Ключевые слова: жизненная успешность, стратегия, стратегия жизненной успешности, переломное событие, посттравматический рост.

Borovynska I. Ye. The social-psychological nature of the strategies of life successfulness of internally displaced persons

The author's definition of the "strategies of life successfulness" is presented in the article. The social psychological sense of the strategies is defined. From the one hand, strategies formation and realization are taking place in the definite social, historical, cultural, political and economic circumstances. From the other hand individual values, aims and strivings are accounted in such strategies. The influence of life-changing events on the strategies of life successfulness is defined. Such events provoke the need of person's adaptation to a new environment which arouses changes in value and sense spheres and becomes starting point for reviewing and correction of the strategies of life successfulness. Post-traumatic growth is considered as one of the reasons of positive reconstruction of person's inner world. It consists of cognitive work directed on reframing of existent values, reviewing of life path and own achievements and, therefore, changing the strategies of life successfulness, their rebuilding.

Key words: life successfulness, strategy, strategy of life successfulness, life-changing event, post-traumatic growth.

ВИКОРИСТАННЯ МЕДІАПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ПСИХОТРАМАТИЧНИХ ПОДІЙ: АВТОРСЬКА МЕТОДИКА “ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ”

Ю. С. Чаплінська (м. Київ)

Описується авторська методика, яка поєднує в собі теорію пост-травматичного зростання, тобто переживання клієнтами позитивних змін у результаті зіткнення зі складними життєвими кризами або травматичними подіями, та феномен парасоціальних стосунків, який дає людині змогу під час перегляду медіапродукту ідентифікувати себе з головним героєм, що полегшує актуалізацію внутрішніх проблем та входження в терапевтичний процес. Розкриваються основні напрями позитивних змін, які можуть відбутися в результаті життєвих криз, та особливості “ідентифікації” клієнта з медіаперсонажем, яка стає основним механізмом нового напрямку роботи в психологічній реабілітації – медіатерапії. Сама методика складається з трьох етапів: перший – розігрів, направлений на те, щоб м’яко актуалізувати проблемну ситуацію клієнта; другий – переосмислення травматичного досвіду, що має допомогти клієнтові усвідомити можливості, які дала ситуація; третій – постановка життєвих цілей – дає можливість накреслити разом з клієнтом загальні життєві цілі та виробити конкретний план дій для їх досягнення.

Ключові слова: посттравматичне зростання, медіапсихологія, парасоціальні стосунки, психологічна реабілітація.

Постановка проблеми та виділення її невирішених частин.

Конфлікт на сході країни, що триває вже понад три роки, породжує низку проблем, які хвилюють усе українське суспільство. Особливо сильного психологічного травмування зазнають люди, які свого часу змушені були покинути зону конфлікту, – внутрішньо переміщені особи (ВПО). Важливим чинником, котрий спричинює низку психологічних проблем, є вторинна травматизація населення України, що відбувається під впливом ЗМІ та інших джерел інформаційного потоку, які висвітлюють події в зоні антитерористичної операції (АТО). Тому потреба у професійному психологічному супроводі осіб, що потерпають від наслідків психотравматичних подій, зростає.

Психологи можуть надати кваліфіковану допомогу людям, які звертаються до них, використовуючи увесь накопичений світовою практикою досвід. Зрозуміло, що реалії сьогодення вимагають вираженого використання наявного психологічного інструментарію, а також розроблення актуальних, нових методик надання такої допомоги з огляду на культуральні особливості українців. Методики повинні відповідати стандартам екологічності та поступово й м’яко допомагати постраждалим особам у відновленні їхньої особистості.

На основі теорії посттравматичного зростання ми розробили методику, що поєднала в собі вищезазвану теорію з медіапсихологією. (Зуважимо, що одним з напрямів сучасної медіапсихології є вивчення впливу ЗМІ на травматизацію особистості в умовах інформаційної війни). Отримані результати свідчать про те, що фахівці та бенефіціарії (різні категорії вразливих верств населення) потребують наразі таких методик. Поєднання медіапсихологічних засобів з практичними формами роботи дає фахівцям змогу ефективно допомагати постраждалим особам у подоланні наслідків психотравматичних подій та подальшій асиміляції таких осіб у суспільство.

Мета статті: презентація авторської методики та визначення можливостей її використання у психологічній практиці.

Аналіз останніх досліджень. Посттравматичне зростання – це переживання позитивних змін у результаті зіткнення зі складними життєвими кризами [7]. Концепція посттравматичного зростання є відносно новою галуззю психологічного знання, що дістала назву позитивної психології. До життєвих криз, що найчастіше спричинюють посттравматичне зростання, відносять, зокрема, онкозахворювання, хвороби серця, ВІЛ, згвалтування, злочинні напади і воєнні дії, безпліддя, важкі особисті втрати, втрату житла внаслідок пожежі або іншого стихійного лиха, землетруси, авіакатастрофи тощо. Позитивні зміни, які відбуваються в результаті життєвих криз, можна об'єднати за трьома основними напрямками:

- перший – описує мобілізацію прихованих можливостей особистості, які змінюють самовідчуття і роблять людину більш стійкою перед небезпекою теперішніх та майбутніх життєвих драм;
- другий – вказує на те, що травма зміцнює значущі взаємини;
- третій – сприймається як екзистенційний, оскільки зачіпає зміни в життєвій філософії людини, її пріоритетах щодо сьогодення і майбутнього [7].

Різноманітність та складність життєвих ситуацій, у яких опиняються люди, що пережили психотравматичні події, і висока індивідуальність тих виявів, реакцій і змін, які вони провокують, на наш погляд, мають розглядатися в контексті позитивних змін, оскільки саме такий підхід зможе актуалізувати внутрішні ресурси людини й наснажити її на подальше життя.

З часом переживання психотравматичної події та спогади про неї стають менш інтенсивними – людина вже здатна бачити в них не тільки трагедію, а й джерело змін у своєму житті після пережитого. Ці зміни можуть бути разючими, оскільки сучасний світ надає багато можливостей для пошуку оптимальних способів відновлення особистості. Так, завдяки перетину сфери психології та медіапростору, на їх межі, утворюється певний феномен, здатний прискорити процес посттравматичного зростання.

Цей феномен пов'язаний з вибудовуванням людиною парасоціальних стосунків з персонажами різних форм медіапродукту. Л. А. Найдьонова визначає *парасоціальні стосунки* (parasocials relationships) як стосунки з віртуальним, штучно створеним персонажем, своєрідним симулякром (модель без первинного аналога) через засоби масової комунікації [3]. Під час перегляду медіапродукту людина може вибудовувати парасоціальні взаємини та ідентифікувати себе з тим чи іншим медійним героєм. У літературі з питань масової комунікації термін “ідентифікація” щодо медіагероя використовують у двох значеннях. К. Роузгрін стверджує, що ідентифікацію можна розглядати як досить тривале явище, таку собі “довготривалу ідентифікацію” з одним або більше медіаперсонажами [4]. У цьому випадку людина бажає, хоче бути схожою на медіагероя, переймає його манеру вдягатися або говорити, шкідливі звички і навіть життєві цінності. Саме тому цю ідентифікацію інколи називають “бажаною”, оскільки її зміст можна звести до фрази: “Мені б дуже хотілося бути схожим на людей у цій програмі”. Дж. Кохен, на відміну від К. Роузгрін, визначає ідентифікацію як процес, за допомогою якого людина ставить себе на місце медіагероя й опосередковано бере участь у програмі, переймаючи його (медіаперсонажа) досвід [5]. Деякі психологи, послуговуючись цим визначенням, стверджують, що через ідентифікацію глядач втрачає свою власну ідентичність і переймає ідентичність медіаперсонажа. Вони називають цей процес “захопленням” [6]. Проте Дж. Кохен стверджує, що ця форма ідентифікації є тимчасовою, швидкоплинною і її інтенсивність під час програми може змінюватися [4]. Саме цей механізм використовує як свою основу новий вид психологічної реабілітації – *медіатерапію*, що є одним із напрямів синемології. Така форма психотерапії передбачає, що на першому етапі роботи клієнтови пропонують переглянути відповідний короткометражний фільм чи мультфільм, завдяки чому вдається м'яко та дбайливо актуалізувати основну його “проблему” та пов'язані з нею почуття. Другий етап – це психотерапевтична робота за спеціально дібраною, відповідно до “проблеми” клієнта, методикою або виконання комплексу психотерапевтичних вправ.

Далі ми пропонуємо розроблену нами методика для роботи з психотравмою, що відкриває для клієнта нові можливості посттравматичного зростання.

Методика “Посттравматичне зростання”

Запропонована нами методика складається з трьох етапів: перший – *розігрів*, направлений на те, щоб м'яко актуалізувати проблемну ситуацію клієнта; другий – *переосмислення травматичного досвіду*, що має допомогти клієнтові усвідомити можливості, які дала ситуація, та здобути завдяки їй уроки; третій – *постановка життєвих цілей* – дає

можливість накреслити разом з клієнтом загальні життєві цілі та виробити конкретні дії для їх досягнення.

Перший етап: розігрів (підготовчий)

Перегляд мультиплікаційного фільму “Пісочник” (“Piper”) режисера Алана Барилларо (студія “Pixar”, 2016). Головна ідея цього фільму, на наш погляд, така: “усе, що нас не вбиває, робить нас сильнішими”. Це розповідь про страх і боротьбу з ним, про ті можливості, які відкриваються за межами страху. Скільки нового, незвіданого, чудового можна пізнати у світі, якщо бути сильним духом перед можливими загрозами.

Короткометражний мультфільм оповідає про зграю представників бекасових, які полюють на сою здобич біля берега. Коли відходить хвиля, вони кидаються на пісок. Одне маленьке пташеня зважується долучитися до зграї, але йому не вдається вчасно відступити – маля накриває хвилею. Ця подія так налякала пташеня, що воно вирішило більше ніколи не покидати рідне гніздо. Якось, поспостерігавши за раками, які в пошуках їжі закопувалися в пісок, щоб захиститися від хвиль, пташеня спробувало й собі копіювати їхню поведінку. Так воно відкрило для себе новий досвід і навчилося дуже ефективно добувати їжу – і не лише для себе, а й для всієї зграї.

Основна мета цього етапу – актуалізувати проблемну ситуацію через ідентифікацію з головним героєм мультфільму та закласти основу для другого етапу – актуалізації та переосмислення травматичного досвіду, інтеграції його в життєвий простір клієнта.

Другий етап: переосмислення травматичного досвіду

На цьому етапі головне завдання терапевта – допомогти клієнтові усвідомити, у чому полягає урок, який він має винести з тієї ситуації, у яку він потрапив. Потрібно налаштувати його на переосмислення пережитого в безпечному місці з допомогою спеціаліста.

Інструкція: “Подумайте про те, для чого ця ситуація була потрібна у Вашому житті, що Ви завдяки цьому стали сильнішим, набули нового досвіду, розвинули в собі якісь нові, потрібні Вам якості. Що позитивне Ви можете назвати як результат тих подій? Які нові, важливі якості Ви отримали? Ви ж знаєте, що все було б інакше, якби ці якості у Вас не проявилися. Ось Вам і перша підказка”.

Залежно від виду психотравматичної ситуації, що закарбувалася в минулому досвіді клієнта, можна спробувати ще такий варіант: “Друга підказка: можливо, Вам потрібно просто навчитися краще ставитися до самого себе, любити і поважати себе. Таке завдання стоїть перед дуже багатьма людьми, тому що один з найважливіших уроків у житті полягає саме в набутті почуття власної гідності, віри в себе і самоповаги”.

Запропонуйте клієнтові взяти аркуш паперу і написати на ньому відповіді на такі запитання: “У чому полягає життєвий урок?”; “Які нові знання, уміння та навички я отримав завдяки цій ситуації” або “Чого навчила мене ця ситуація?”; “Що я повинен зрозуміти і про що дізнатися?” або

“Що я зрозумів і про що дізнався?”; “Що я дізнався про себе нового?” чи “Які нові ресурси я відкрив(ла) для себе?”

Інструкція: “Пишіть, не замислюючись, усе, що спадає на думку. Не аналізуйте і не оцінюйте – спробуйте відключити контрольну функцію розуму і просто дозвольте своїй руці записувати все, що буде само собою спливати у Вашій свідомості. Ви обов’язково відчуєте, коли проявиться істина, – Ви будете писати і точно знатимете, що знайшли правильну відповідь. Ця правильна відповідь буде полягати, мабуть, не в тому, що Вам треба змінити щось у зовнішніх обставинах, а в тому, що Вам потрібно змінити щось у собі, а можливо, навіть у своєму ставленні до себе і до подій.

Ви боролися з цією ситуацією? Спробуйте її прийняти, сказати собі: “Так треба для моєї ж користі”. Ситуація після цього сама почне змінюватися. Ви боялися виявити свої бажання, почуття, висловити те, що Вам не подобається? Зробіть це; скажіть те, що думаєте і відчуваєте, вголос – хоча б самому собі. Таким чином Ви зможете покласти початок сприятливим змінам” [1].

Основна мета цього етапу роботи – рефлексія клієнта та переосмислення ним травматичної події. Акцент робиться залежно від тих смислів, які презентує клієнт. Наприклад: “Нічого хорошого, доброго чи позитивного ця подія мені не дає! Нічого не можу придумати! Вона лише забрала... (майно чи близьких людей, звичний спосіб життя, відчуття безпеки, частину тіла і т. ін.)”. У таких випадках потрібно зосередитися на темі горювання, дати можливість клієнтові “виплакати” горе та “відпустити” втрату. І тільки після проходження цього етапу, можна повернутися знову до переосмислення події. Важливо також наголосити на тому, що клієнт усе ж таки залишився живим, що він зміг вижити в тій непростій ситуації, – значить, у нього були сили. Потрібно, щоб клієнт відчув поштовх, отримав плацдарм, від якого можна було б відштовхнутися в пошуку ресурсів для власного відновлення.

Третій етап: постановка життєвих цілей

Після того як людина переосмислила та усвідомила нові можливості, їй потрібно спрямувати на конкретні дії. Відтак пропонуємо клієнтові виконати вправу “Життєві цілі”, спрямовану на відпрацювання вміння ставити цілі і планувати їх досягнення, а також на розвиток здатності приймати рішення і бути відповідальним за свій вибір.

Крок перший: визначаємо загальні бажання в житті.

Інструкція: “Поговоримо про Ваші життєві цілі. Ви маєте 15 хвилин, щоб обміркувати питання: “Що я насправді хочу від життя?”. Візьміть ручку та папір, запишіть усе, що спадає Вам на думку. Приділіть увагу всім сферам Вашого життя. Фантазуйте: чим більше, тим краще. Відповідайте на запитання так, ніби у Вашому розпорядженні необмежені часові ресурси. Це допоможе згадати все, до чого прагне Ваше серце”.

Крок другий: визначаємо конкретні цілі

Інструкція: “Тепер у Вас є три хвилини, щоб вибрати те, чому б Ви хотіли присвятити найближчі три роки. А після цього ще три хвилини – щоб доповнити або змінити список. Цілі мають бути реалістичними. Працюючи на цьому і на наступних етапах, на відміну від першого, пишьте так, як нібито це Ваші останні роки і місяці життя. Це дасть змогу сконцентруватися на справді важливих для Вас речах”.

Крок третій: визначаємо цілі найближчого майбутнього

Інструкція: “Зараз ми визначимо цілі на найближчі шість місяців. Маємо три хвилини на складання списку і три хвилини – на його коригування”.

Можливо, клієнтові знадобиться менше або більше часу – надайте йому таку можливість.

Крок четвертий: конкретизуємо цілі

Інструкція: “Приділіть три хвилини роботі над аудитом своїх цілей: наскільки вони конкретні, наскільки відповідають одна одній, наскільки реалістичні в категоріях часу і наявних ресурсів. Можливо, Вам слід додати нову мету – набуття нового ресурсу”.

Крок п'ятий: перевіряємо цілі

“Періодично переглядайте свої списки – хоча б для того, щоб переконатися, що рухаєтеся в правильному напрямку. Виконання цієї вправи схоже на використання карти в поході: періодично Ви звертаєтеся до неї, коригуєте маршрут; можливо, навіть змінюєте напрямок, але головне – знаєте куди йдете” [2].

Шеринг

Обговоріть з клієнтом результати роботи, використовуючи такі запитання:

- Як Ви себе почуваете зараз?
- Які цікаві висновки Ви для себе зробили?
- Що було несподіваним для Вас?
- Що далось найважче? Чому?
- Наскільки реалістичний план Ви склали і чи готові його дотримуватися?

Висновки. Долання наслідків психотравматичних подій відбувається поступово й повільно, тому потребує часу, а ще – уваги з боку професіоналів. Використання в практиці психологічної допомоги представленої методики дає можливість виявити внутрішні ресурси та сили клієнта, що стали надбанням посттравматичного внутрішнього зростання, і допомогти йому поставити перед собою чіткі життєві цілі для планування свого подальшого життя. Як кажуть, “не було б щастя, та нещастя помогло”. Тож методика “Посттравматичне зростання” допомагає клієнтові переосмислити власні переживання травми і вибудувати свій життєвий шлях з урахуванням минулого досвіду й нововідкритих

ресурсів, які стали його “надбанням” завдяки аналізу наслідків травматичних подій, що з ним трапилися.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з розробленням методичного інструментарію на основі використання досягнень медіатерапії і зосередження уваги на таких темах, як “Вина того, хто вижив”, “Сором”, “Образ”, “Вибудовування життєвої перспективи”.

Література

1. *Кравець Э.* Тренинг по Ричарду Баху. 70 упражнений, которые помогут вашей мечте обрести крылья / Э. Кравец. – М. : АСТ, 2013. – 224 с. – (Практики, меняющие жизнь).
2. *Кучинская Н. Л.* Тренинг “Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение” [Электронный ресурс] / Н. Л. Кучинская // Белорусский Государственный университет информатики и радиоэлектроники. – 2014. – Режим доступа : https://www.bsuir.by/m/12_100229_1_91314.pdf.
3. *Найденова Л. А.* Теоретико-методологические проблемы психологии парасоциального общения (анализ зарубежных исследований) / Л. А. Найденова // Психология общения – XXI век: 10 лет развития : материалы междунар. конф. 8–10 октября 2009 г. : в 2 т. – Обнинск : ИГ-СОЦИН, 2009. – Т. 1. – С. 73–76.
4. Adolescents’ TV relations: Three scales / К. Е. Rosengren, S. Windahl, P.-A. Hakansson, U. Johnsson-Smaragdi // *Communication Research*. – 1976. – № 3. – P. 347–366.
5. *Cohen J.* Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters / J. Cohen // *Mass Communication & Society*. – 2001. – № 4. – P. 245–264.
6. *Giles D. C.* Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research / D. C. Giles // *Media Psychology*. – 2002. – № 4. – P. 279–305.
7. *Tedeschi R. G.* Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun. // *Psychological Inquiry*. – 2004. – № 15. – С. 1–18.

Reference

1. Kravets, E. (2013). *Trening po Richardu Bakhу. 70 uprazhneniy, kotoryye pomogut vashey mechte obresti krylya* [Training for Richard Bach. 70 exercises that can help your dream to find a wings]. Moscow: AST Publ. (rus).
2. Kuchynskaya, N. L. (2014). *Trening “Ziznennaya perspektiva i professionalnoye samoopredeleniye”*, Belorusskiy Gosudarstvennyi universitet informatiki i radioelektroniki, https://www.bsuir.by/m/12_100229_1_91314.pdf (rus).
3. Naydonova, L. A. (2009). Teoretiko-metodologicheskiye problemy psikhologii parasotsialnogo obshcheniya (analiz zarubezhnykh issledovaniy) [Theoretical and methodological problems of psychology of parassociation communication (analysis of foreign studies)]. *Sbornik materialov mezhdunarodnoy konferentsii “Psikhologiya obshcheniya – XXI vek: 10 let razvitiya”* [Proc. 8–10 october 2009 “Psychology of communication of the XXI century: 10 years of development: Materials of the international conference”]. Obninsk, pp. 73–76 (rus).
4. Rosengren, K. E., Windahl, S., Hakansson, P. A., and Johnsson-Smaragdi, U. (1976). Adolescents’ TV relations. Three scales. *Communication Research*, 3, 347–366.

5. Cohen, J. (2001). Defining identification: a theoretical look at the identification of audiences with media characters. *Mass Communication and Society*, 4(3), 245–264.
6. Giles, D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media Psychology*, 4(3), 279–305.
7. Tedeschi, R. G., and Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18.

Чаплинская Ю. С. Использование медиапсихологических средств для преодоления последствий психотравмирующих событий: авторская методика “Посттравматический рост”

Описывается авторская методика, сочетающая в себе теорию посттравматического роста, то есть переживание клиентами позитивных изменений после того, как им пришлось столкнуться со сложными жизненными кризисами или травматическими событиями, и феномен парасоциальных отношений, позволяющий человеку во время просмотра медиапродукта идентифицировать себя с главным героем, что облегчает актуализацию внутренних проблем и вхождение в терапевтический процесс. Раскрываются основные направления положительных изменений, которые могут происходить в результате жизненных кризисов, и особенности “идентификации” клиента с медиаперсонажем, которая становится основным механизмом нового направления работы в психологической реабилитации – медиатерапии. Сама методика состоит из трех этапов: первый – разогрев, направленный на то, чтобы мягко актуализировать проблемную ситуацию клиента; второй – переосмысление травмирующего опыта, что должно помочь клиенту осознать возможности, которые предоставила ситуация; третий – постановка жизненных целей – позволяет обозначить вместе с клиентом общие жизненные цели и выработать конкретные действия по их достижению.

Ключевые слова: посттравматический рост, медиапсихология, парасоциальные отношения, психологическая реабилитация.

Chaplinska Yu. S. Application of media-and-psychological tools for the consequences of psycho-traumatic events overcoming. author’s technique “Post-traumatic growth”

The author's methodology, which combines the theory of post-traumatic growth (the experience of clients' positive changes as a result of collision with complicated life crises or traumatic events) and the phenomenon of parasocial relationships that allows person to identify himself with a protagonist while watching a media product facilitating the actualization of internal problems and entering the therapeutic process is described in the article. The author reveals the main directions of positive changes that may occur as a result of crises and the peculiarities of the client's “identification” with a media personality, which becomes the main mechanism of a new direction in psychological rehabilitation –mediatherapy. The technique itself consists of three stages: the first stage is heating, aimed at mild actualizing of the client's problem situation; the second stage is rethinking of traumatic experience designed to help to understand the opportunities that the situation gave the client; the third one is defining life goals, which makes possible to focus on them and develop specific actions to achieve them.

Key words: post-traumatic growth, mediapsychology, parasocial relationships, psychological rehabilitation.

ДІАЛОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ З НЕЗНАЙОМЦЯМИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ЯК ДЖЕРЕЛО МЕДІАТРАВМИ ТА РЕСУРС ДЛЯ ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ

О. О. Кришовська (м. Київ)

Порушується проблема взаєморозуміння в опосередкованому комп'ютерному діалогічному спілкуванні. Наводяться приклади небезпечних для психіки людини негативних наслідків, до яких може призвести онлайн-спілкування, зокрема медіатравматизація, що в деяких випадках виникає через некритичне ставлення до інформації про природні та техногенні катастрофи та інші трагічні події, якою перенасичений медіапростір. Проаналізовано результати експериментального дослідження опосередкованого комп'ютером спілкування в парах знайомих і незнайомих комунікантів. З'ясовано, що незнайомі між собою комуніканти порівняно зі знайомими презентують себе як більш медіаактивних та задоволених як процесом, так і результатами бесіди в соціальних мережах. Медіаактивність особистості розглядається як ресурс для профілактики медіатравм, що можуть мати місце внаслідок онлайн-розмов з незнайомими вороже налаштованими співрозмовниками. З огляду на результати дослідження пропонуються заходи щодо профілактики та подолання медіатравм. Викладено концептуальну модель умов взаєморозуміння в діалогічному текстовому синхронному спілкуванні, опосередкованому комп'ютером. Психологічними умовами взаєморозуміння он-лайн та опосередкованого комп'ютером ефективного спілкування визнається отримання якісного зворотного зв'язку від співрозмовника, вияв уважності до нього та усвідомлення власної мотивації спілкування.

Ключові слова: опосередковане комп'ютером спілкування, діалог, взаєморозуміння, медіатравма.

Постановка проблеми. Опосередковане комп'ютером спілкування, що почало використовуватися не так давно і нині набирає популярності, визначає стиль життя сучасних людей та розвиток технологій у всьому світі. Швидкість його поширення та зростання числа сфер застосування зумовлюються зручністю використання технологій миттєвого зв'язку. Спілкування з іншими є потребою людини, а опосередковане спілкування дає змогу задовольняти цю потребу без великих затрат енергії та часу. Утім, цьому видові спілкування притаманні не тільки переваги. Небезпечка інтернет-спілкування полягає в легкості завдання шкоди користувачам усесвітньої мережі. Так, надвисока швидкість поширення інформації призводить до зростання кількості чуток та фейкових новин, а фізична віддаленість співрозмовників спричинює безкарне вираження агресії. Негативний вплив на людину, завдання шкоди її психологічному благополуччю

внаслідок перебування в медіапросторі, у тому числі в інтернет-середовищі, називається медіатравмою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невинних частин загальної проблеми. Згідно з класифікацією, прийнятою в системі Бодинаміки, психічна травма може виникнути як унаслідок безпосереднього насильства над людиною (terror trauma), так і через переживання нею жаху та безпорадності, коли вона спостерігає за якимись страшними подіями, не будучи залученою до них (horror trauma). Засоби масової інформації, висвітлюючи резонансні події з усього світу, особливо трагічні – війни, теракти, катастрофи, природні катаклізми тощо, викликають у глядачів психологічну напруженість, створюють враження, що світ надзвичайно небезпечний, тоді як насправді частота, інтенсивність та руйнівна сила зазначених катастроф із плином часу та розвитком цивілізації зменшуються, людство стає гуманнішим, скрізь у світі зменшується смертність та підвищується якість життя [10]. Штучне підтримання інтересу в аудиторії ЗМІ шляхом викликання сильних емоцій створює благодатний ґрунт для подальшої травматизації споживачів їхнього продукту. Медіатравма, за визначенням О. Л. Вознесенської [1], виникає під інтенсивним впливом медіаконтенту, є реакцією на емоційно значущу подію, пов'язана із сильними стресовими впливами на психіку і супроводжується переживанням загрози, небезпеки для життя. Людина, що опиняється в психотравматичній ситуації, потребує підтримки та допомоги оточення, адже адекватна допомога сприяє зменшенню негативних наслідків травми, а, навпаки, байдуже чи вороже ставлення поглиблює травму та підвищує імовірність виникнення в постраждалого ПТСР у майбутньому. Інтернет-спілкування за несприятливих умов може призвести до погіршення стану травмованої людини. А от чи можливо передати через цей канал зв'язку не агресію і залякування, а тепло і підтримку?

Дослідники (А. J. Romiszowski, О. С. Войскунський, В. А. Сергодеєв, А. С. Жичкіна, І. І. Шабшин, М. Д. Голєв, Г. В. Абаніна) виділяють характерні особливості опосередованого комп'ютером спілкування, що відрізняють його від звичайного спілкування віч-на-віч. Основними його ознаками є електронний канал передавання інформації, віртуальність, обмеження можливості невербального спілкування, дистанція між співрозмовниками, можливість анонімності. Текстові повідомлення, що є основним засобом передавання інформації, характеризуються гіпертекстуальністю, креалізованістю, специфікою відображення емоцій, у них можна спостерігати редукцію звукового мовлення та ієрогліфізацію. Онлайн-спілкування може бути як синхронним, так і асинхронним, а сприйняття часу, проведеного у віртуальному просторі, є викривленим та має власні закономірності. Спілкування в інтернет-мережі є неоднорідним за жанра-

ми й стилями і передбачає зниження формальності та використання сленгу, навіть якщо застосовується для вирішення ділових питань.

Види опосередкованого комп'ютером спілкування (СМС) можна проранжувати за кількістю задіяних каналів сприйняття – від синхронного відеозв'язку до листування електронною поштою, відстроченого в часі та обмеженого в засобах вираження емоцій. У всіх видах СМС існують значні обмеження щодо передавання, сприймання та інтерпретування невербальних і паравербальних засобів спілкування [3; 9; 12]. З часу появи комп'ютерів було створено чимало теорій спілкування опосередкованого комп'ютером. Перші спроби аналізу цього виду комунікації, наприклад *теорії відфільтрованих сигналів* [8], супроводжувалися саме описом обмежень, характерних для СМС, і переліком його недоліків порівняно з неопосередкованим спілкуванням. Дослідники стверджували, що ці обмеження є непереборними і опосередковане комп'ютером спілкування приречене залишатися другорядним і поверховим. Проте з плином часу та розвитком технологій опосередкування зв'язку, а також з накопиченням досвіду як у користувачів інтернету, так і в дослідників поведінки людини у віртуальному просторі з'являлися нові підходи, що давали більше надії на гнучкість людської психіки, яка може адаптуватися навіть до обмежених каналів сприймання. Так, наприклад, центральним аргументом *теорії розширення каналів* є те, що, коли люди отримують більше досвіду взаємодії з конкретним комунікаційним середовищем, це середовище стає багатшим для них. Тобто, теоретично, воно стає більш здатним для вирішення неоднозначних і особистісно зорієнтованих завдань зв'язку. З досвідом, як стверджують дослідники, користувачі дізнаються, як кодувати і декодувати емоційно забарвлені повідомлення, використовуючи певний канал [7]. У рамках *теорії обробки соціальної інформації* (SIP) [11] було висунуто припущення, що комунікатори мотивовані розвивати міжособові враження і близькість незалежно від середовища. Якщо ж невербальні сигнали недоступні, комунікатори здатні адаптувати їхні взаємини та засоби зв'язку для того, щоб сигнали залишалися доступними через канал, який вони використовують. Таким чином, у рамках теорії очікується, що люди все ж здатні адаптувати кодування і декодування соціальної інформації в мові і термінах повідомлень. При цьому користувачам СМС потрібно більше часу (порівняно з неопосередкованим спілкуванням), щоб накопичити достатню інформацію, необхідну для побудови когнітивних моделей партнерів, а також продукувати й приймати повідомлення, за допомогою яких можна передавати статус відносин і визначень.

Мета статті: визначення соціально-психологічних умов, що сприяють привітному, дружньому текстовому діалогічному спілкуванню між незнайомцями за допомогою комп'ютера.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з концептуальною моделлю умов взаєморозуміння в письмовому діалогічному спілкуванні в інтернеті [4], взаєморозуміння можна розкласти на шість компонентів: мотиваційно-вольовий, темпоральний, змістовий, емоційний та історичний, а також компонент медіаактивності особистості [2], що визначається як складова медіакомпетентності особистості. Медіаактивність можна описати за допомогою таких критеріїв: контактного (включає тривалість та активність контакту з медіа), комунікативного (активність спілкування з іншими людьми за допомогою медіа, зокрема соціальними мережами), когнітивного (розуміння, аналіз, усвідомлення, оцінювання, фільтрація, селекція, класифікація медіаконтенту) і творчого (створення нового медіаконтенту, наприклад медіатекстів).

Щоб перевірити концептуальну модель та порівняти особливості онлайн-спілкування знайомих і незнайомих співрозмовників, учасники експерименту ініціювали діалоги в особистих повідомленнях у соціальній мережі або програмі для спілкування. Було виміряно об'єктивні характеристики проведених діалогів та визначено суб'єктивні враження учасників, а також їхні особистісні характеристики. Діалоги проводилися на тему, задану експериментатором; передбачалося чотири види творчих завдань (рецензія на фільм, біографія супергероя, вірш та план подорожі). Після діалогу учасники повинні були надати текст, створений ними разом, а також скопіювати та надіслати свій діалог, нічого не редагуючи. Згідно з планом дослідження, учасникам пропонувалося спілкуватися одне з одним на задану тему он-лайн. Досліджувані рандомізовано вносилися до однієї з двох груп – знайомих і незнайомих між собою учасників. До експериментальної групи ввійшли співрозмовники, які знайомі одне з одним і мають досвід онлайн-спілкування в минулому. Контрольну групу утворили співрозмовники, узагалі не знайомі одне з одним.

У дослідженні взяло участь 140 осіб, з них 40 – у скороченому вигляді (експериментальний діалог + скорочена анкета) і 100 осіб – у повному обсязі (експериментальний діалог, доповнена анкета, 2 тести). Методики та інструкції до них розповсюджувались у вигляді електронних онлайн-документів (сервіси Google: Документи, Форми). Мотиваційним фактором була можливість дізнатися результати тестів та інтерес до самого експериментального завдання. Участь у дослідженні не була анонімною, але досліджуваним гарантувалася конфіденційність усієї наданої інформації.

Досліджувані виконували такі тести:

1. “Комунікативний мінімум менеджера” (Г. С. Никифоров) – анкета, в якій представлено різноманітні комунікативні навички і вміння людини вести діалог або переговори. Анкета містить такі шкали: “підго-

товча фаза”, “контактна фаза”, “емоції в розмові”, “фаза розуміння”, “фаза завершення”, “управління розмовою”.

2. “Діагностика мотиваційних орієнтацій в міжособових комунікаціях” (І. Д. Ладанов, В. А. Уразаєва) – опитувальник, спрямований на визначення головних комунікативних орієнтацій та їхньої гармонійності в процесі спілкування; він містить шкали: “Орієнтація на прийняття партнера”, “Орієнтація на адекватність сприймання та розуміння партнера”, “Орієнтація на досягнення компромісу” [6].

3. Опитувальник ДВІС – авторський опитувальник, що був підготовлений для отримання зворотного зв’язку від учасників даного експерименту з вивчення взаєморозуміння. Фінальний варіант опитувальника включає 70 запитань і містить шкали “Темпоральний компонент”, “Змістовий компонент”, “Емоційний компонент”, “Історичний компонент”, “Медіаактивність особистості” та їхні субшкали [4]. Загальний показник взаєморозуміння, також представлений у ДВІС, – це шкала, що складається з питань опитувальника ДВІС, які виявили високі кореляції зі шкалою задоволеності бесідою. Це питання з різних шкал, які в сукупності можуть бути характеристиками, притаманними гармонійній та ефективній бесіді, що справила гарне враження на співрозмовників. Шкала має високий показник внутрішньої узгодженості (альфа Кронбаха дорівнює 0,9). Наведено теми, відображені в питаннях цієї шкали:

- легкість сприймання реплік партнера, висока оцінка його словникового запасу та знань, повага до партнера, його уважність до розмови, бажання продовжувати спілкування з ним і далі;
- неусвідомлення плину часу, заглибленість у процес спілкування, а також досить швидкий темп бесіди;
- відчуття того, що завдання виконане, а мета спілкування досягнута; приємне враження від процесу спілкування та його результату.

Як виявилось, знайомі між собою співрозмовники краще розуміють повідомлення одне одного; вони здаються їм простішими через пристосованість до індивідуального стилю онлайн-спілкування добре знайомого співрозмовника. Також знайомі співрозмовники оцінюють власні мотиваційні орієнтації на прийняття партнера, на адекватність сприймання та розуміння партнера і на досягнення компромісу вище, ніж незнайомі співрозмовники. Ми пояснюємо такі результати тим, що люди, які мають досвід спілкування одне з одним, мали період взаємного налаштування одне щодо одного, їхні інтенції та реакції вже врівноважені, зворотний зв’язок – відкалібрований. Це перегукується з положеннями теорії опрацювання соціальної інформації. Мотивація спілкування цих респондентів не обмежується бажанням узяти участь у дослідженні, бо вони спілкуються і поза експериментом – отже, довіряють і цікаві одне одному й отримують задоволення від спілкування (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння результатів тестів контрольної та експериментальної груп – показники, вищі у знайомих між собою співрозмовників

Шкала	Середнє значення		Вид аналізу	Рівень значущості	Значення критерію
	Знайомі	Незнайомі			
Змістовий компонент, простота викладення	8,9861	8,2553	T-критерій Стьюдента	$\leq 0,05$	2,15
Орієнтація на прийняття партнера	20,4902	18,3830	U-тест Манна-Уїтні	$\leq 0,01$	3,82
Орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера	20,7059	18,9149	U-тест Манна-Уїтні	$\leq 0,01$	4,01
Орієнтація на досягнення компромісу	16,1176	15,0851	T-критерій Стьюдента	$\leq 0,01$	2,69
Гармонійність мотиваційних орієнтацій	57,3137	52,3830	U-тест Манна-Уїтні	$\leq 0,01$	4,056

Що ж до пар незнайомих між собою співрозмовників, то вони не очікувано продемонстрували вищий рівень медіаактивності, ніж пари знайомих між собою комунікантів. Шкала медіаактивності включала такі змістові сфери, як тривалість та інтенсивність досвіду спілкування в інтернеті (комунікативний критерій), створення власного медіаконтенту (творчий критерій), вибірковість, усвідомленість та критичність сприймання інформації в інтернеті (когнітивний критерій) тощо (табл. 2).

Метод опитування є методом збирання суб'єктивних даних про людину, тобто результати опитувальників завжди дають нам інформацію про те, як людина презентує себе, який образ вона прагне створити в експериментатора. У нашому дослідженні респонденти, що отримали досвід діалогу та виконання завдання в парі з абсолютно незнайомим співрозмовником, презентували себе як більш медіаактивні. Діалог із привітно налаштованим незнайомцем, що мав чітку структуру діалогу та вів до певного результату спілкування, спонукав людей оцінювати свою медіаактивність вище за людей, що спілкувалися зі знайомими і не набули досвіду певного виходу за межі зони комфорту. Можливо, респонденти з експериментальної групи, отримавши незвичний досвід, частіше згадували інші випадки своєї активності в інтернеті. Більше того, респонденти цієї групи оцінювали свою задоволеність бесідою вище, ніж контрольна група. Вони були більше задоволені як процесом, так і результатами бесі-

ди. Загальний показник взаєморозуміння, що включав різні аспекти он-лайн-спілкування, які корелюють із задоволеністю бесідою, також виявився вищим в експериментальній групі. Більшість респондентів експериментальної групи зазначили, що вони із задоволенням спілкувалися б із цим співрозмовником і далі. Після експерименту було помічено, що деякі пари раніше не знайомих респондентів не лише додали одне одного у друзі в соціальних мережах, а й активно лайкають та коментують пости одне одного, тобто певною мірою справді посилили свою медіаактивність.

Таблиця 2

Порівняння результатів тестів контрольної та експериментальної груп – показники, вищі у незнайомих співрозмовників

Шкала	Середнє значення		Вид аналізу	Рівень значущості	Значення критерію
	Знайомі	Незнайомі			
Темпоральний компонент, час для розгортання діалогу	13,5278	16,1702	U-тест Манна–Уїтні	$\leq 0,01$	-2,68
Компонент “Медіа-активність особистості”, загальний показник	37,8649	42,6789	U-тест Манна–Уїтні	$\leq 0,01$	-2,92
Компонент “Медіа-активність особистості”, когнітивний критерій	10,3056	12,5106	U-тест Манна–Уїтні	$\leq 0,01$	-2,67
Компонент “Медіа-активність особистості”, творчий критерій	9,2083	10,5957	T-критерій Стьюдента	$\leq 0,05$	-2,32
Компонент “Медіа-активність особистості”, комунікативний критерій	5,8371	7,2959	T-критерій Стьюдента	$\leq 0,01$	-3,72
Показник задоволеності спілкуванням	12,0704	13,6170	D Kohen	-	-0,5
Загальний показник взаєморозуміння	59,4722	66,9362	D Kohen	-	-0,4

Висновки. Інтернет-спілкування може мати як очевидні позитивні аспекти, так і загрозливі, негативні наслідки. Інтернет – це місце, де легко безкарно проявляти агресію та спонукати до неї, маніпулювати настроями і поведінкою людей, поширювати неправдиву інформацію тощо. Боротьба із цими явищами полягає не в обмеженні доступу до інтернету, а в просвітництві та навчанні людей критичного мислення, у розвитку самосвідомості, використанні можливостей програм для спілкування, набутті досвіду онлайн-спілкування та пошуку інформації. Негативний досвід спілкування в інтернеті може призвести до фрустрації і травмувати людину, проте позитивний досвід підвищує її самооцінку, позбавляє невпевненості в собі та є підставою для подальшого долання труднощів, підвищення медіаактивності та розширення такого онлайн-досвіду. Психологічними умовами взаєморозуміння в режимі он-лайн та опосередкованого комп'ютером ефективного спілкування є якісний зворотний зв'язок від співрозмовника, уважність до співрозмовника та усвідомлення власної мотивації спілкування. Досвід онлайн-спілкування є важливим, проте другорядним порівняно з прагненням зрозуміти співрозмовника та готовністю знаходити компроміс.

Результати дослідження можуть бути використані для створення програми тренінгу з підвищення медіаграмотності, завданням якого є підвищення комунікативної компетентності в онлайн-спілкуванні та запобігання медіатравматизації користувачів інтернету.

Література

1. *Вознесенська О. Л.* Імплицитна типологія медіатравм в контексті медіаактивності особистості [Електронний ресурс] / О. Л. Вознесенська // Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічний та педагогічний аспекти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф 20-21 червня 2017 р. – К., 2017. – Режим доступу : <http://mediaosvita.org.ua/book/voznensenska-o-l-implitsytna-typologiya-mediatravm-v-konteksti-mediaaktyvnosti-osobystosti/>.
2. *Вознесенська О. Л.* Медіа-активність як фактор становлення особистості сучасного студента / О. Л. Вознесенська // Генеза буття особистості : II Міжнар. наук.-практ. конф. (19-20 грудня 2011 р.). – К., 2011. – Т. 2. – С. 18–25.
3. *Золотухин С. А.* Ретроспектива взглядов на возможность осуществления интеракций в киберпространстве / С. А. Золотухин // Сибирский педагогический журнал. – 2014. – № 6. – С. 17–21.
4. *Кришовська О. О.* Концептуальна модель взаєморозуміння у письмовому діалогічному спілкуванні в інтернеті / О. О. Кришовська // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : тези доп. V Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 30-31 березня 2017 р.). – Хмельницький, 2017. – С. 25–26.
5. *Кришовська О. О.* Особливості взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні очима користувачів Інтернету / О. О. Кришовська // Проблеми сучасної психології :

- зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України – К., 2017. – № 37. – С. 171–180.
6. *Фетискин Н. П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 490 с.
  7. *Carlson J. R.* Channel expansion theory and the experiential nature of media richness perceptions / J. R. Carlson, R. W. Zmud // *Academy of Management Journal*. – 1999. – Is. 42. – P. 153–170.
  8. *Culnan M. J.* Information technologies / M. J. Culnan, M. L. Markus // *Handbook of organizational communication: An interdisciplinary perspective* / F. M. Jablin, L. L. Putnam, K. H. Roberts, & L. W. Porter (Eds.) Newbury Park, CA: Sage, 1987. – P. 420–443.
  9. *Keep M.* Comparing Online and Offline Self-Disclosure: A Systematic Review / M. Keep, A. J. Campbell, S. Yu // *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. – 2012. – № 20. – P. 71–140.
  10. *Roser M.* The short history of global living conditions and why it matters that we know it [Electronic resource] / Max Roser. – 2017. – Access mode : <https://ourworldindata.org/a-history-of-global-living-conditions-in-5-charts/>.
  11. *Walther J. B.* Theories of computer-mediated communication and interpersonal relations / J. B. Walther // *The handbook of interpersonal communication*. – 2011. – № 4. – P. 443–479.
  12. *Ziegler N.* Synchronous computer-mediated communication and interaction: a research synthesis and meta-analysis : Ph.D.Thesis / Ziegler Nicole. – Washington, DC, 2013. – 208 p.

Reference

1. Voznesenska, O. L. (2017). Implitsytna typologhiia mediatravm v konteksti mediaaktyvnosti osobystosti [Implicit Typology of Medicine in the Context of Individual Mediaactivity]. *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psykholohichniy ta pedahohichniy aspekty" 20-21 chervnya 2017* [Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Mediatrauma in the Information Warfare: Psychological and Pedagogical Aspects" June 20–21, 2017], <http://mediaosvita.org.ua/book/voznescnska-ol-implitsytna-typologiya-mediatravm-v-konteksti-mediaaktyvnosti-osobystosti/> (ukr).
2. Voznesenska, O. L. (2011). Mediaaktyvnist yak faktor stanovlennia osobystosti suchasnoho studenta [Media-activity as a factor of development of personality of a modern student]. *II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Henezabuttia osobystosti"* [II International scientific and practical conference "The genesis of life of the individual"], Kyiv, pp. 18–25 (ukr).
3. Zolotukhin, S. A. (2014). Retrospektiva vzglyadov na vozmozhnost osushchestvleniya interaktsiy v kiberprostranstve [Retrospective views on the possibility of implementing interactions in cyberspace]. *Sibirskiy pedagogicheskiy zhurnal* [Siberian pedagogical journal], 6, 17–21 (rus).
4. Kryshovska, O. O. (2017). Kontseptualna model vzaemorozuminnia u pysmovomu dialohichnomu spilkuvani v interneti [Conceptual model of mutual understanding in textual dialogical communication on the Internet]. *Aktualni pytannia teorii ta*

- praktyky psykhologo-pedahohichnoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv: tezy dopovidei V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Khmelnitskyi, 30-31 bereznia 2017) [Topical issues of the theory and practice of psychological and pedagogical training of future specialists: abstracts of the V All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Khmelnitsky, March 30-31, 2017)]. Khmelnitskyi, pp. 25–26 (ukr).
5. Kryshovska, O. O. (2017). Osoblyvosti vzaiemorozuminnia v onlain-spilkuvanni ochyma korystuvachiv Internetu [Features of mutual understanding in online communication in Internet users' opinion]. *Problemy suchasnoi psykhologii: zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Problems of modern psychology: a collection of scientific works of the Ivan Ogienko National University of Kamianets-Podilsky, H. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine], 37, 171–180 (ukr).
  6. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., Manuylov, G. M. (2002). *Sotsialno-psykhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp* [Socio-psychological diagnostics of personality development of small groups], Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy (rus).
  7. Carlson, J. R., & Zmud, R. W. (1999). Channel expansion theory and the experiential nature of media richness perceptions. *Academy of Management Journal*, 42, 153–170.
  8. Culnan, M. J., & Markus, M. L. (1987). Information technologies. In F. M. Jablin, L. L. Putnam, K. H. Roberts, & L. W. Porter (Eds.), *Handbook of organizational communication: An interdisciplinary perspective* (pp. 420–443). Newbury Park, CA: Sage.
  9. Keep, M., Campbell, A. J. & Yu S. (2012). Comparing Online and Offline Self-Disclosure: A Systematic Review. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20, 71–140.
  10. Roser, M. (2017). The short history of global living conditions and why it matters that we know it, <https://ourworldindata.org/a-history-of-global-living-conditions-in-5-charts/>.
  11. Walther, J. B. (2011). Theories of computer-mediated communication and interpersonal relations. *The handbook of interpersonal communication*, 4, 443–479.
  12. Ziegler, N. (2013). Synchronous computer-mediated communication and interaction: a research synthesis and meta-analysis. Ph.D.thesis Washington, DC.

Крышовская А. А. Диалогическое общение с незнакомцами в социальных сетях как источник медиатравмы и ресурс для ее профилактики

Затрагивается проблема взаимопонимания в опосредованном компьютером диалогическом общении. Приводятся примеры опасных для психики человека негативных последствий, к которым может привести онлайн-общение, в том числе медиатравматизация, в некоторых случаях возникающая из-за некритического отношения к информации о природных и техногенных катастрофах и других трагических событиях, которой перенасыщено медиапространство. Проанализированы результаты экспериментального исследования опосредованного компьютером общения в парах знакомых и незнакомых коммуникантов. Установлено, что незнакомые между собой коммуниканты по сравнению со знакомыми презентуют

себя как более медиаактивных и довольных как процессом, так и результатами беседы в социальных сетях. Медиаактивность личности рассматривается как ресурс для профилактики медиатравм, которые могут проявляться вследствие он-лайн-разговоров с незнакомыми враждебно настроенными собеседниками. Исходя из результатов исследования, предлагаются меры по профилактике и преодолению медиатравм. Изложена концептуальная модель условий взаимопонимания в диалогическом текстовом синхронном общении с помощью компьютера. Психологическими условиями взаимопонимания он-лайн и эффективного опосредованного компьютером общения признаются получение качественной обратной связи от собеседника, проявление внимательности к нему и осознание собственной мотивации общения.

Ключевые слова: опосредованное компьютером общение, диалог, взаимопонимание, медиатравма.

Kryshovska O. O. Dialogic communication with strangers in social networks as a source of mediastrauma and a resource for its prevention.

The article deals with the problem of mutual understanding in the dialogic computer-mediated communication. It was mentioned the harmful consequences for the human psychics, which may be caused by online communication, in particular – mediatraumatization, which in some cases results from the uncritical attitude to the information on natural and man-made disasters and other tragic events of which media space is oversaturated. The results of experimental research of computer-mediated communication in pairs of familiar and unfamiliar communicants are analyzed. Thus, the unfamiliar with each other communicators, in comparison with familiars, present themselves as more media-active and satisfied with both the process and the results of conversations in social networks.

The individual's media activity is seen as a resource for the prevention of mediums that may occur as a result of online conversations with unfamiliar hostile interlocutors. The measures for preventing and overcoming the mediums are based on the results of the study are proposed. The conceptual model of the conditions of mutual understanding in the dialogic textual synchronous computer-mediated communication is presented. Psychological conditions of mutual understanding online and effective computer-mediated communication are receiving a qualitative feedback from the interlocutor, showing his attentiveness to him and understanding his own motivation for communication.

Key words: computer-mediated communication, dialogue, mutual understanding, mediastrauma

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТА НАЦІЄТВОРЕННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

В. О. Татенко (м. Київ)

Проблема суб'єкта націєтворення розкривається через низку її аспектів. Зокрема, звертається увага на існування певної невизначеності в трактуванні та застосуванні поняття “націєтворення”, що дає підстави для розрізнення похідних від нього понятійних конструктів, як то: а) перетворення етносу, народу в націю; б) утворення нації з ініціативи інституту держави; в) національне відродження; г) розбудова нації, що вже склалася, тощо, оскільки в кожному із цих націєтворчих сценаріїв наявні свій набір і своя особлива конфігурація суб'єктних сил, свої цілі та способи їх досягнення. Наголошується, що функціональний формат суб'єктної активності залежить також від соціально-психологічних характеристик націєтворчого процесу як переважно стихійного чи організованого, вимушеного чи вільного, стереотипного, запозиченого чи оригінального. Щоб розв'язати означену та інші проблеми, здійснено спробу розробити пробний варіант соціально-психологічної концепції суб'єкта націєтворчого процесу, структуру якої утворюють функціонально пов'язані між собою концепти: мотивації націєтворення; засобів і способів творення нації; спрямованості в ситуації націєтворення; практичної реалізації проекту націєтворення; оцінювання отриманих результатів; інтеграції досвіду націєтворення; визначення можливостей переходу на більш високий його рівень.

Ключові слова: етнос, народ, нація, процес націєтворення, суб'єкт націєтворення, мотивація націєтворення, концепція суб'єкта процесу націєтворення.

Постановка проблеми. Обравши *об'єктом* дослідження процес націєтворення, а *предметом* – того, хто цей процес проектує, скеровує, здійснює, оцінює і за який несе відповідальність, розпочнімо з того, що нація являє собою велику соціальну групу з властивими їй соціально-психологічними ознаками, які є спільними для всіх великих соціальних груп, таких як раси, класи, народи, релігійні системи, великі політичні партії, масові соціальні рухи тощо.

Виникнення і становлення великих соціальних груп відбувається як незалежно від свідомості та волі людей, так і за більш чи менш свідомої, безпосередньої чи опосередкованої їхньої участі. Це можуть бути реальні групи і групи, створені людською уявою. Буття їхнє регулюється міфами, символами, звичаями, традиціями, ідеологіями, моральними нормами, юридичними законами, а також радами, сенатами, урядами тощо. Членство у великих групах може залежати і не залежати від людини, може мати як добровільний, так і примусовий характер. На відміну від малих груп, контакти між їхніми членами є переважно опосередкованими. Поєднує та утримує людей у цих групах, стимулює їх до вияву відповідної групової активності почуття “Ми”, ідентифікація з цінностями, які більшість їхніх членів визнає для себе значущими. Кожна з великих соціальних груп, включаючи людство, за певних соціально-психологічних умов може виявляти групову (масову, колективну) суб’єктну активність у властивій їй формі. Так, свого часу заклик “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” став стимулом до прояву робітничим класом як великою соціальною групою спільної суб’єктної активності з метою здійснення світової пролетарської революції. Водночас великі соціальні групи мають, окрім спільних, свої специфічні особливості, пов’язані з їхнім походженням, становленням, організацією та реорганізацією, функціонуванням, розвитком і взаємодією з іншими групами – малими і великими.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Націю в більшості випадків визначають як вищий рівень спільного буття, що його здатен досягнути у своєму розвитку той чи інший етнос або народ. Сутнісними ознаками зрілої нації можна вважати гармонійне поєднання своєрідності, суверенності, соборності, демократичності, громадянськості, суб’єктності і вчинковості і, крім того, наявність власної назви, власної території, власної історії, власної мови, власної культури, власної економіки, власної держави і державної влади, а також своєї особливої перспективи розвитку [3; 9].

Існує ряд версій щодо того, як відбувається процес націєтворення і які сили на нього впливають. Так, одні дослідники дотримуються думки, що цей процес бере свій початок у добу модерну, коли на зміну феодалізму з його сепаратною психологією, соціальною, економічною та політичною роздробленістю приходить капіталізм зі своїми принципами вільного виробництва, вільної торгівлі, вільної праці, вільної робочої сили тощо. На думку інших, процес націєтворення починається з роду-племін і в ході історичних трансформацій кожний народ так чи інакше повинен перетворитися на націю. Підхід, що намагається поєднати всі вищезгадані, наголошує на необхідності при визначенні нації як продукту модерної доби чи результату соціального конструювання враховувати історію становлення етносів у їхній домодерній історії – і не тільки як “уявних”, а й реальних спільнот [8, с. 94-103].

Феномен нації та її становлення, як зазначалося, можна розглядати, в одних випадках, як закономірний, наперед визначений результат функціонування та розвитку соціуму, в інших – як продукт свідомої і цілеспрямованої конструювальної активності людської спільноти [1, с. 180-223]. Своєрідною спробою поєднання об'єктивного і суб'єктивного підходів до розуміння природи процесу націєтворення можна вважати концепцію етногенезу Л. М. Гумільова, на думку якого етнічна історія має дискретний (переривчастий) характер, а імпульсом, що приводить етноси до руху, є “пасіонарні поштовхи” – викликані незалежними від людини природними силами енергійні вияви окремими індивідами та їхніми групами творчої активності, що на найвищому пасіонарному рівні виражається в готовності останніх до самопожертви заради досягнення поставлених цілей [2].

Привертає увагу проблема співвідношення статусів нації і держави у процесі їх становлення. Існує думка, що утворення держави є неодмінною умовою перетворення етносу (народу як співдружності етносів) у націю. Так, А. Ф. Колодій визначає національну державу як “засіб політичного самоствердження націй і захисту національних інтересів” [4]. Щоправда, як свідчить історія, зокрема й українського соціуму, існує чимало прикладів того, як державна влада намагається перекласти статус засобу на народ, а себе мати за головну мету своєї активності. Знову ж таки, коли спочатку формується соціально-політичний інститут державної влади (як, наприклад, у США), а лише потім і саме за ініціативної участі останнього розробляються і реалізуються проекти націєтворення, питання про те, хто кому має служити, теж нерідко залишається відкритим і конфліктогенним.

Логічно очікувати, що процес творення (відродження) нації відповідає критеріям новизни, оригінальності, унікальності. Проте існує цілком зрозуміла, але все-таки об'єктна тенденція запозичення як ідейного змісту, так і форм організації націєтворчого процесу спільнотами, які прагнуть стати націями, у тих, хто цього вже досяг. І справді, використовуючи зразки, можна уникнути багатьох помилок, виграти у швидкості перетворень, але ж – програти в самотності. Так, на думку Р. Шпорлюка, на розроблення українського проекту націєтворення певним чином впливали проекти, розроблювані і запроваджувані в Росії та Польщі [10]. Існує також, у чомусь об'єктна, версія, що народів, який мешкає на території України, враховуючи радянське минуле, а також соціальні, політичні, економічні негаразди сьогодення, складно самотужки рухати націєтворчий процес. Тому, мовляв, слід створити умови, щоб в Україну приїхали жити і працювати мільйони представників української діаспори, зацікавлені в економічному і культурному зростанні своєї батьківщини. При цьому очікується, що приїжджі українці зможуть пози-

тивно вплинути на розвиток національної самосвідомості та ідентичності місцевих жителів.

Отже, як можна перекоонатися, процес націєтворення має не тільки свою об'єктивну природу, але, певною мірою, є залежним від свідомості і волі, а також взаємодії різних суб'єктних сил, які беруть у ньому участь – внутрішніх і зовнішніх. Активність цих “сил” досліджують різні науки – історія, соціологія, культурологія, політологія та ін. Проте існують феномени націєтворення, дослідження яких може і повинна здійснювати соціальна психологія у співдружності насамперед з етнопсихологією та політичною психологією. Це – спільні чи колективні уявлення і переживання людей, пов'язані з їхньою належністю до певного етносу чи народу, етнічна і національна самосвідомість певного соціуму, тип національного характеру, темпераменту, особливості самоідентифікації, соціальної перцепції, історичної пам'яті, форм мислення і вольових виявів, етнонаціональна своєрідність мови і мовлення, комунікативних процесів, соціальних почуттів і ставлень, зокрема позначених займенниками Я – Ти – Ми – Вони, тощо. Саме засобами соціальної психології реально здійснити спробу переходу від дослідження загального до дослідження особливого, а від нього – до наукового опису унікально-неповторного, що властиве певному національному утворенню. У цьому плані чимало зроблено, зокрема, вітчизняними фахівцями в галузі соціальної психології, політичної психології та енопсихології (В. О. Васютинський, П. П. Горностай, О. А. Донченко, І. В. Жадан, А. М. Львовчкіна, В. В. Москаленко, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. М. Слюсаревський, П. Д. Фролов, Ю. М. Швалб та ін.).

У своєму дослідженні ми зосередили увагу на *проблемі суб'єкта націєтворчого процесу* в її соціально-психологічному вимірі. Суть цієї проблеми полягає, по-перше, в тому, що, з легкої руки постмодерністів, у науках про людину породжується невинуватий сумнів щодо принципової здатності людської істоти і людської спільноти бути суб'єктами власного життя. По-друге, що навіть серед соціальних психологів існують різні і навіть протилежні уявлення щодо природи масової, групової, колективної суб'єктності. По-третє, не менш дискусійним є питання щодо специфіки суб'єктних характеристик етносів, народів, націй та їхніх союзів, людства в цілому як планетарної спільноти. А по-четверте, як свідчить аналіз наукових праць відповідного спрямування, у сучасній соціальній психології досі не представлена концептуальна розробка власне суб'єктних аспектів проблеми націєтворення. Хіба що трапляються твердження про те, що критерієм перетворення етносу, народу в націю, а також критерієм міри зрілості останньої є здатність і готовність не тільки еліти, але й переважної більшості пересічних громадян бути суб'єктами економічного, політичного, культурного, міжнародного життя своєї країни. Відомі непоодинокі випадки

визначення нації як суб'єкта не тільки стихійної і вимушеної, але також свідомої, вільної, ініціативної, творчої, цілеспрямованої і відповідальної активності. Так, А. Ф. Колодій зазначає, що суспільні трансформації відбуваються як спонтанно, так і з участю свідомої волі і цілеспрямованих зусиль певних дійових осіб. Їхня свідомість та дії становлять суб'єктивні передумови формування націй і відповідають на питання: хто (духовно-інтелектуальні та політичні еліти, державні структури, національні лідери) і яку (просвітницьку, організаторську, регулятивну) проводив свідому роботу, що сприяла згуртуванню, консолідації цих великих спільнот [5]. Проте автор не ставить собі за мету проведення спеціального аналізу власне суб'єктивних форм функціонування нації, зокрема відмінностей між індивідуальною, груповою, колективною і масовою суб'єктивністю, між суб'єктивною активністю етносу, народу, держави і національної еліти, аналізу проблем, які заважають консолідуватися цим суб'єктивним силам, щоб у разі необхідності гуртом протистояти впливам зовнішніх суб'єктів, які намагаються скеровувати процес націєтворення у вигідний для себе бік.

Знову ж таки, одна справа, коли еліта етносу-народу розробляє проект створення нації і за підтримки останнього здійснює його реалізацію. Інша річ, коли йдеться про вже сформовану націю як суб'єкта націєтворення. Напевно, у другому випадку слід говорити про подальшу розбудову нації, що склалася, чи її відродження, якщо вона занепала.

Тобто проблема національної спільноти як масового, групового, колективного суб'єкта національного життя, як суб'єкта націєтворення і національного саморозвитку є багатоаспектною і доволі складною. Тому її наукове соціально-психологічне опрацювання обов'язково передбачає процедуру концептуалізації – конструювання цілісного уявлення про об'єкт пізнання на основі виділених і обгрунтованих теоретично-методологічних положень, що і є головною **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїй спробі соціально-психологічної концептуалізації уявлень про суб'єктивні феномени процесу націєтворення ми спиралися на такі положення.

1. Націєтворення є процес спільної (масової, групової, колективної) суб'єктивної активності певного соціуму, який може здійснюватися з метою створення нації, відродження нації і розбудови нації, що передбачає різну активність і залученість етносу, народу, еліти, влади, держави, громадянського суспільства тощо як його суб'єктів. Націю як велику соціальну групу, в разі її утвердження, можна розглядати як відносно самостійний груповий (колективний) суб'єкт самоорганізації та саморозвитку.

2. В основу розроблення соціально-психологічної концепції суб'єкта націєтворення покладено авторський варіант загальнопсихологічного уявлення про функціональну структуру діяльності, що схематично поєднує в собі такі функціональні блоки: хотіти творити – могли творити

– зважуватися на творчість – здійснювати задумане – оцінювати здійснене – набувати досвід творення – підноситися на новий рівень творчої активності.

3. Відповідно, структуру спільної (групової, колективної) суб'єктної націєтворчої діяльності утворюють такі функціонально пов'язані між собою компоненти, як: формування мотивації націєтворення – визначення засобів та способів націєтворення – орієнтація в ситуації націєтворення – реалізація націєтворчих цілей – оцінювання результатів націєтворення – накопичення та інтеграція досвіду націєтворення – перехід на більш високий рівень націєтворчої діяльності.

Оскільки в межах статті неможливо докладно розглянути всі складові структури суб'єкта націєтворчої діяльності, зосередимо увагу на питанні про **мотивацію націєтворення**. Так, процес творення нації передбачає актуалізацію в його суб'єкта відповідної потреби, яка в разі її усвідомлення набуває значення мотиву, що стає змістовим стимулом для цілеспрямованої діяльності. При цьому потреба інтеграції за національною ознакою, потреба національного відродження і розвитку, а також відповідна мотивація можуть виникати як реакція на небезпеку, пов'язану з ризиками для фізичного існування певного народу (геноцид, незаконна анексія території, утиски в питанні мови тощо), через втрату свободи самоактуалізації, неможливістю задовольнити інші базові потреби, про які писав, А. Маслоу. Це може бути форма захисної реакції як від зовнішнього агресора, так і від своєї власної влади. Коли ж ситуація покращується, то питання націєтворення, національного відродження можуть зміщуватися на другий і навіть третій плани. Тобто соціально-психологічними чинниками націєтворення в цьому разі будуть негативні переживання (образи, страху, несправедливості, скривдженості, гніву, ненависті тощо), що їх переживає народ у його переважній більшості. Тут нація постає радше засобом розв'язання життєвих проблем певної спільноти, що набули небезпечного загострення, а її розбудова має вимушений характер.

Соціально-психологічною основою протилежного варіанта мотивації націєтворення є спільне почуття свободи, прагнення до досконалості, розкриття нових можливостей існування і розвитку, до утвердження своєї унікальності, до експериментування тощо. У цьому разі творення чи відродження нації постає вже не стільки як засіб і вимушена активність, а як активність добровільна, ініціативна, творча, як відносно самостійна цінність і мета, як внутрішній мотив, що надає смислу індивідуальному і спільному життю певного соціуму. Це той рівень, на якому народ як суб'єкт пишається творінням рук своїх, ідентифікує себе як національне Ми, виявляє готовність до боротьби і самопожертви заради утвердження і відстоювання ідеалів свого національного буття.

Певним соціально-психологічним стимулом до націєтворення може ставати порівняння умов та рівня свого життя з тим, як живуть інші, більш розвинені країни світу. Щоправда, при цьому може мати місце вияв елементарних заздрощів чи змагальних мотивів типу “Наздоженемо і переженемо Америку!”, що навряд чи сприяє творенню нації чи її відродженню як відносно самостійної цінності.

Якщо вести мову про проблемні соціально-психологічні моменти мотивації націєтворення, то слід звернути увагу на існування в різних представників народних мас не тільки своєрідних, а й протилежних диспозицій щодо необхідності чи бажаності цих соціальних проєктів особисто для себе, а також щодо участі в їх реалізації. Так, на думку І. С. Кона, представники різних соціальних класів можуть по-різному ставитися до національного як цінності. Мовляв, національна буржуазія зацікавлена в тому, щоб мати економічні привілеї, селян більше влаштовує консервативна національна політика, інтелігенція може виявляти інтернаціональну орієнтацію, як, наприклад, у науці. Влада вимушена лавірувати в національному питанні. Військові – згідно з обов’язком – повинні захищати національні інтереси тощо [6]. Існує навіть думка, що глобалізм – це конструкт, розроблений економічними, політичними, інтелектуальними елітами, а бути сьогодні елітою, мовляв, означає поставити себе в незалежне становище від національних інтересів і національних сподівань [7, с. 5-6].

Певну ризик під такими дискусіями, слід думати, підводить соціально-психологічне положення про те, що процес утворення нації чи її відродження починає набувати ознак цілеспрямованої конструктивної активності тоді, коли це виявляється потрібним роботодавцям і робітникам, працюючим і безробітним, багатим і бідним, народу і владі, титульному етносу і етнічним меншинам, якщо розроблення проєкту створення нації, її розбудови чи національного відродження, проведення відповідної організаційної, просвітницької роботи в масах тощо ініціативно і відповідально здійснюється економічною, політичною, інтелектуальною елітою країни, її національними лідерами на основі духовного мотиву творення соціального блага для свого народу.

Водночас видається важливим звернути увагу на необхідність постійного узгодження (всередині кожного і між собою) двох мотиваційних планів націєтворчої активності соціуму – стихійного й організованого.

Річ у тім, що народ, у широкому розумінні цього слова, до якого належать і еліта, і влада, можна розглядати як складну, суперечливу, відкриту, динамічну, здатну (певною мірою) до самоорганізації соціально-психологічну систему мотивів процесу націєтворення. Хтось визнає високу значущість для себе і для всіх процесу відродження чи розбудови нації. Хтось цього взагалі не визнає, а комусь це байдуже. Знову ж таки, хтось, як зазначалося, розглядає націєтворчий процес з точки зору його вигоди

для себе, а хтось вважає для себе за честь і бачить своїм громадянським обов'язком бути його учасником. Існує певний прошарок тих, які хочуть, але не можуть визначитись у боротьбі мотивів, і тих, які можуть, але не хочуть цього робити. При цьому загальна по країні соціально-психологічна картина мотиваційних виборів і, відповідно, суб'єктних сил, готових прилучитися до процесу націєтворення, постійно змінюється під впливом цілої низки зовнішніх і внутрішніх чинників, зокрема і насамперед – під впливом засобів масової комунікації.

Під організованим планом мотивації націєтворення розуміють, власне, більш організовану, краще осмишлену, науково обгрунтовану, звірену зі світовим досвідом, таку, що спирається переважно на переконання, систему спонукальних сил, притаманну представникам справжньої економічної, наукової, релігійної, літературної, мистецької еліти, визнаним політичним лідерам, державним діячам, а також активним членам політичних партій, громадських організацій, учасникам соціальних рухів тощо. Як свідчить досвід, ця система інтенцій теж не виглядає однорідною. І тут можуть переважати егоїстичні мотиви над альтруїстичними, матеріальні – над духовними; також може спостерігатися боротьба за посади, звання, привілеї тощо з використанням націєтворчої тематики як засобу маніпулювання суспільною думкою.

Ще один варіант мотивації націєтворення, про який варто згадати, представлений крайніми позиціями, які займають їх носії. Ідеться про мотиви, притаманні представникам радикального націоналізму та радикального космополітизму. Якщо перші прагнуть утвердитися в ролі вищої нації і підпорядкувати собі нації нижчого рівня, то другі готові силою подолати національні відмінності, стерти з лица планети державні кордони тощо.

Тому одним з важливих концептуальних завдань слід вважати розроблення та запровадження соціально-психологічних технологій формування у громадян, насамперед у молодого покоління, суб'єктних мотивів націєтворення, сутнісне ядро яких становить диспозиція “свободи для”, а не “свободи від”, здатність конструктивно поєднувати цінності глобалізації і націєтворення, ставлення до відродження чи розбудови нації не тільки як до засобу, а обов'язково як до важливої смисложиттєвої мети.

Висновки. Отже, проблема суб'єкта націєтворення полягає насамперед у його соціально-психологічній багатолікості, багатозначності і недостатній визначеності. В одних випадках таким суб'єктом мисляться народні маси, в інших – їхні еліти, ще в інших – інститути держави, державної влади, а ще в інших – громадянське суспільство. Важливо пам'ятати, що позитивно чи негативно впливати на процес націєтворення в певній країні здатні також різні зовнішні сили. При цьому проблемна ситуація може виникати внаслідок спроб соціально-психологічної диференціації та інтеграції, а також ефективного використання активності цих та інших суб'єктів, які беруть участь у процесі націєтворення.

Активність суб'єктів націєтворчого процесу може диференціюватися, а також інтегруватися за критеріями стихійності – організованості, необхідності (вимушеності) – свободи (бажаності). Ознакою прогресу в питанні націєтворення є поступовий і обґрунтований їх перехід від формату стихійності і вимушеності до формату організованості і свободи.

Щоб уникнути непорозумінь і зайвих дискусій, варто розрізняти в дослідженні процесу націєтворення принаймні три соціально-психологічні аспекти: перетворення етносу, народу, держави в націю; відродження нації; розбудови нації, що вже створена. Необхідність такого розрізнення пояснюється тим, що, скажімо, на процес відродження нації можуть впливати історична пам'ять і попередній досвід націєтворення, а в процесі розбудови нації в ролі основного суб'єкта може виступати громадянське суспільство. Знову ж таки, про націю як справжнього суб'єкта націєтворчого процесу коректно говорити лише у випадку, коли є необхідні і достатні підстави для констатації факту її реального існування. У разі наявності останніх націю можна розглядати як головний суб'єкт національного самотворення, що поєднує в собі суб'єктні сили етносу, народу, його еліти, політичної системи, держави, релігійних утворень, громадянського суспільства та ін.

Констатовано необхідність концептуалізації соціально-психологічних уявлень про суб'єкта націєтворчого процесу. Пропонується варіант відповідної концептуальної конструкції, в основу розроблення якої покладено авторську модель функціональної структури суб'єктної активності. Спеціальну увагу приділено аналізу першого структурного блоку, а саме мотивації суб'єкта націєтворення. Зокрема, звертається увага на те, що процеси творення, відродження чи розбудови нації можуть оцінюватися їх суб'єктами переважно як засіб задоволення своїх потреб, а можуть виступати для них як індивідуальна і спільна з іншими смисложиттєва цінність і мета. Проблемна соціально-психологічна ситуація може виникати в разі зіткнення суб'єктів з різною мотивацією націєтворення, а також через нездатність кожного з них визначитися щодо того, якому із цих протилежних мотивів віддати перевагу.

Перспективу подальшого соціально-психологічного дослідження проблеми суб'єкта націєтворення вбачаємо в послідовному розробленні представленої концептуальної моделі, її теоретичній апробації та емпіричній верифікації, що є неодмінною умовою її запровадження в практику.

Література

1. *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон ; пер. с англ. В. Николаева. – М. : Канон-пресс-Ц : Кучково поле, 2001. – 288 с.

2. Гумилёв Л. Этногенез и биосфера Земли / Лев Гумилёв. – СПб. : Кристалл, 2001. – 642 с.
3. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму : монографія / Георгій Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
4. Колодій А. Національний вимір суспільного буття / Антоніна Колодій. – Л. : Астролябія, 2008. – 368 с.
5. Колодій А. Рукопис брошури “Нація як суб’єкт політики” / Антоніна Колодій. – Л. : Кальварія, 1997. – 55 с.
6. Кон И. С. Социологическая психология / И. С. Кон. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : Модэк, 1999. – 560 с.
7. Панарин А. Искушение глобализмом / Александр Панарин. – М. : Эксмо, 2003. – 416 с.
8. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт ; пер. з англ. М. Климчука, Т. Цимбала. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
9. Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. статей / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. – К. : НІСД, 2012. – 384 с.
10. Шпорлюк Р. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави: пер. з англ. / Роман Шпорлюк // Схід-Захід : істор.-культурол. зб. – Х., 2001. – Вип. 4. – С. 10–43.

Reference

1. Anderson, B. (2001). *Voobrazhayemye obshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneniі natsionalizma* [Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism]. Moscow: Kanon-press-TS; Kuchkovo pole Publ. (rus).
2. Gumilov, L. (2001). *Etnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. St. Petersburg: Kristall Publ. (rus).
3. Kasyanov, G. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizma* [Theory of nation and nationalism]. Kyiv: Lybid (ukr).
4. Kolodiy, A. (2008). *Natsionalnyi vymir suspilnoho buttia* [National dimension of social life]. Lviv: Astroliabiia Publ. (ukr).
5. Kolodiy, A. (1997). *Rukopys broshury “Natsiia yak subiekt polityky”* [Manuscript of the brochure “The Nation as a subyeck of Policy”]. Lviv: Kalvariia Publ. (ukr).
6. Kon, I. S. (1999). *Sotsiologicheskaya psikhologiya* [Sociological Psychology]. Moscow: Moskovskiy psikhologo-sotsial'nyy institut; Voronezh: Modek Publ. (rus).
7. Panarin, A. (2003). *Iskusheniye globalizmom* [The Temptation of Globalism]. Moscow: Eksmo Publ. (rus).
8. Smith, E. D. (2009). *Natsii i natsionalizm v globalnuyu epokhu* [Nations and Nationalism in a Global Era]. Moscow: Nika-Tsentr Publ. (rus).
9. Umnyy, M. M., Stepiko, M. T., Yablonskiy, V. M. (Eds.). (2012). *Ukrainska politychna natsiia: problemy stanovlennia* [Ukrainian political nation: the problems of formation]. Kyiv (ukr).
10. Shporliuk, R. (2001). *Ukraina: vid imperskoi okrainy do nezaleznoi derzhavy* [Ukraine: from imperial Periphery to a Sovereign State]. *Skhid-Zakhid* [East-West]. Kharkiv, Is. 4, pp. 10–43 (ukr).

Татенко В. А. Проблема субъекта национального строительства: социально-психологический аспект

Проблема субъекта национального строительства раскрывается через ряд ее аспектов. В частности, обращается внимание на существование некоторой неопределенности в трактовке и применении понятия “национальное строительство”, что дает основания для различения таких производных от него понятийных конструктов, как: а) превращение этноса, народа в нацию; б) образование нации по инициативе института государства; в) национальное возрождение; г) развитие уже сложившейся нации и т. п., поскольку в каждом из этих сценариев имеют место свой набор и своя особая конфигурация субъектных сил, свои цели и пути их достижения. Подчеркивается, что функциональный формат субъектной активности зависит от социально-психологических характеристик процесса национального строительства как преимущественно стихийного или организованного, вынужденного или свободного, стереотипного, заимствованного или оригинального. С целью решения указанных и других проблем предпринята попытка разработки пробного варианта социально-психологической концепции субъекта нациетворческого процесса, структуру которой составляют функционально связанные между собой концепты: мотивации национального строительства; средств и способов построения нации; ориентации в ситуации национального строительства; практической реализации проекта национального строительства; оценивания полученных результатов; интеграции опыта национального строительства, определения возможностей перехода на более высокий его уровень.

Ключевые слова: этнос, народ, нация, процесс национального строительства, субъект построения нации, мотивация национального строительства, концепция субъекта процесса национального строительства.

Tatenko V. O. The problem of the subject of nation creation: social-psychological aspect

The problem of the subject of nation creation has a set of aspects. Particularly, there is definite uncertainty in reading and using of term “nation creation,” what makes a background for differentiation of notional constructs derived from it. Among them: a) transformation from ethnos, ethnical group to the nation; b) nation creation upon an initiative of a state institution; c) national rebirth; d) development of the already existed nation, etc. It worth saying that in every scenario mentioned above take place its own set and its own configuration of subjective force, own aims and ways of their achievement. The functional format of subjective activity depends on social-psychological characteristics of the process of nation creation as mainly spontaneous or organized, forced or free, stereotyped, borrowed or innovative. To solve problems mentioned above and other ones we take the attempt of creation of a probationary variant of the social-psychological conception of the subject of the nation creation process. The structure of the conception consists of functionally related concepts: motivation of the nation creation; means and methods of the nation creation; orientation in the situation of the nation creation; practical implementation of the project of nation creation; evaluation of the results; identification of opportunities to move to a higher level.

Key words: ethnos, ethnical group, nation, the process of nation creation, the subject of nation creation, the motivation of nation creation, the conception of the subject of nation creation.

ГЛИБИННІ РИФИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ: АРХЕТИПНА ПРОГРАМА КОНФЛІКТУ¹

О. В. Сушиї (м. Київ)

У статті здійснено соціально-психологічну інтерпретацію та конкретизацію положення про націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення (СПМ). Уперше представлено теоретико-методологічні конструкти архетипної програми конфлікту як форми СПМ, що містить конфліктологічний потенціал, та архетипної програми загальнонаціональної консолідації як форми СПМ, що містить націєтворчий потенціал. Запропоновано та апробовано методологічний прийом архетипної реконструкції, що відтворює специфіку архетипної композиції нації як суб'єкта свого власного творення в контексті соціально-історичної реальності в її цілісності та динаміці. Цей прийом у дослідженні використано для проєкування націєтворчого процесу в Україні. Як окремий випадок (case study) активування архетипної програми конфлікту в контексті націєтворчого процесу в Україні проаналізовано в умовно-наскрізному часовому проміжку “минуле – сьогодні – майбутнє” особливості конструювання і трансфігурації так званого “міфу про розділену Україну”. На підставі проведеного аналізу здійснено реконструкцію та розроблено теоретичну модель архетипної програми конфлікту як форми СПМ. Показано, що архетипна програма конфлікту утворюється як надбудова – дочірне функціональне утворення, синтезоване за участі різних форм СПМ. Їх інтегральна сукупність конструює архетипну програму конфлікту як окрему форму СПМ. До конструювання архетипної програми конфлікту долучаються як елементи “ідеальних типів” – форм СПМ, як то: архетипне ядро, міфологема, ідеологема, соціально-психологічні технології / технології соціально-психологічного впливу, так і синтезовані ними інші (похідні) форми СПМ, наприклад історична пам'ять. Показано, що активування чи дезактивація архетипної програми конфлікту залежить від середовищних та ситуаційних чинників. Висунуто низку гіпотез щодо дезактивації архетипної програми конфлікту, що потребують подальшої перевірки.

Ключові слова: націєтворення, архетипна програма конфлікту, форми соціально-психологічного мислення, суспільна свідомість, масове (колективне) свідоме і несвідоме, соціальна архетипіка.

---

¹ Статтю підготовлено в межах дослідження за темою “Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення” ДР №0117U000193, яка виконується в лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України.

Постановка проблеми. З руйнуванням однієї з останніх світових імперій на початку 90-х років ХХ ст. з'явилося п'ятнадцять нових незалежних держав – колишніх радянських республік. На хвилі національного піднесення кожна з пострадянських країн відкрила нову сторінку власної історії, вирушивши обраним шляхом націо- та державотворення. Однак у ході “парадів незалежностей” на мапі колишнього СРСР почали з'являтися “гарячі точки” – Грузія, Карабах, Таджикистан, Чечня, Придністров'я тощо. В Україну війна прийшла на два десятиріччя пізніше, настільки несподівано, що зробило її сприйняття, здається, набагато драматичнішим. Чому так сталося?

Кожен з конфліктогенних регіонів пострадянського простору вирізнявся власними складовими та особливостями політичного, ідеологічного, економічного, національного, етнічного, релігійного, історичного, мовного, територіального характеру. Водночас цим конфліктам були притаманні риси, що зближували їх. В одному випадку – це особливості етнічного складу населення та етнічних суперечностей, що проявлялися (або трактувалися) як дискримінація за етнічною, лінгвістичною чи релігійною ознаками та які офіційній владі не вдалося вирішити дипломатичним шляхом. В іншому – це політичні вимоги, що висувалися опозиційними силами та пов'язувалися з формою самовизначення дискримінованих етносів (від культурної автономії до виходу зі складу держави). Позиції протиборчих сторін переважно зіштовхувалися через протиставлення двох основних принципів післявоєнного світового устрою, затверджених ООН: права на самовизначення та принципу збереження територіальної цілісності. При цьому наявні економічні інтереси (боротьба за енергоресурси та транспортні потоки) нерідко ставали додатковими стимулами розпалювання конфліктів. Об'єднувало ж усі ці конфлікти те, що всі вони були результатом маніпуляцій та зовнішньої агресії.

На цьому тлі в Україні хоч і були проблематичні, з точки зору конфліктності, регіони, на теренах яких через політичні та економічні причини (інфляція, безробіття) могли виникнути заворушення (страйки, протестний шахтарський рух, кримський політичний сепаратизм), але конфліктних ситуацій із залученням міжнаціонального та міжетнічного чинника (попри процес політизації етнічностей) вдавалося уникати. До того ж політичний міф про толерантну, мирну, невоєвничу українську націю був доволі міцним і об'єднувальним. Однак з року в рік соціально-політична ситуація в Україні зазнавала впливу, так би мовити, характерних дестабілізуючих чинників, які не тільки негативно позначалися на реалізації національних інтересів держави, а й призводило до накопичення в надрах українського суспільства конфліктогенного потенціалу.

Так, у результаті політико-економічного єднання олігархічних кланів і партійних лідерів з'явився негласний “пакт еліт” щодо розподілу ре-

гіональної структури України на певні територіальні анклавні, де під виглядом інтересів держави задовольнялися вузькогрупові інтереси. Вражаюче розмаїття культурних, соціальних і навіть цивілізаційних форм сучасної України перетворилося на джерело постійної акцентуації діаметрально протилежних орієнтацій та поляризації українського суспільства, що вкрай негативно позначилося на процесі колективного самоконструювання образу власної національної спільноти та спричинило кризу національної ідентичності в Україні. Спекуляції на тему соціокультурних відмінностей та цивілізаційних розломів спровокували міжрегіональні відчуження й штучне нагнітання сепаратистських тенденцій всередині українського суспільства, які всі роки незалежності загрожували національній безпеці та територіальній цілісності України. Зрештою, плекання усіляких розбіжностей неминуче формувало зовнішній антиобраз України – “навіть не країни і навіть не держави” та українців – “несподіваної нації”, до того ж із “вродженою крихкістю ідентичності”, через що українцям “варто згадати, що їхня європейська мрія – це лише мрія”, а їхня країна – “штучний витвір лабораторії великих держав”.

Наведений вище нарис показує, що всередині України мовою спілкування соціальних суб'єктів було обрано мову поділів (розбіжностей / розмежувань / відмінностей / суперечностей / боротьби та конфронтацій тощо), за якою в масову свідомість активно впроваджувалася ідеологема-міфологема про розколоту Україну, що пухлиною ширилася у свідомості українців. Мабуть, через це (але, звісно, не тільки) процес національної консолідації в Україні так і не набув системного та цілісного характеру, а був переважно фрагментарним та ситуативним.

Аналіз останніх публікацій та визначення невирішених частин загальної проблеми. Від часу появи класичної праці С. Хантінгтона “Зіткнення цивілізацій” (1996), у якій автор провістив, що Україна будібно буде розділена на дві частини – Східну і Західну, ця тема постійно перебуває в полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців. Досить згадати праці М. Рябчука, Г. Касьянова, М. Михальченка, Л. Нагорної, В. Євтуха, А. Колодій, С. Римаренка, В. Кременя, В. Ткаченка, І. Варзар, Г. Луцишин, В. Васютинського, Т. Журженко, Т. Кузьо та багатьох інших, які вказують на поверховість і спрощеність сприйняття України як країни поділеної чи навіть розколотої. Загалом в академічному середовищі утвердилося консенсусне розуміння, що а) Україну не поділено чітко й однозначно ані за мовною, ані за етнічною ознакою; б) мова, етнічність і політичні орієнтації істотно корелюють між собою, проте не збігаються; в) на території України досить складно провести чітку лінію поділу, бо і легендарний Захід, і не менш есенціалізований Схід насправді є досить гетерогенними, а тим більше різномірними й амбівалентними є регіони між ними; а головне г) ідея поділу не має серед населення України (поза Кримом) практично жодної підтримки [13].

Утім, науковці досі шукають відповідь на питання – що є головною причиною української роз'єднаності і вразливості перед зовнішнім тиском та маніпуляціями? На мій погляд, дискурси “розколу України” та “дихотомічності української національної ідентичності”, що були невід’ємними супутниками націє- та державотворчого процесів в Україні впродовж останніх двох з половиною десятиліть, настільки глибоко проникли в масову (колективну) свідомість / несвідоме, що перетворилися на форму соціально-психологічного мислення, яка містить конфліктологічний потенціал.

Інше питання – наскільки глибокі зміни в самосвідомості українців на тлі теперішньої ситуації в Україні, наскільки вони ґрунтовні і, так би мовити, незворотні? Здається, що війна, яка сьогодні точиться на сході України, може створити передумови для досягнення суспільної злагоди, зміцнити міжгрупову довіру і солідарність і тим полегшити майбутній діалог. Але як усунути структурні деформації та глибокі поділи, які в Україні завжди існували і які, власне, й уможливили для Росії відносно легку анексію Криму, окупацію Донбасу та охоплення значної частини громадян України антиукраїнською пропагандою, якщо ці структурні деформації та поділи глибоко закорінені в колективне свідоме і несвідоме й стали формулою “думання” нас про самих себе та “діяння” згідно із заданою програмою? Власне, пошукові відповіді на поставлені питання та перевірки висловлених припущень і присвячено пропонуване дослідження.

Методологічну основу цього дослідження становить архетипний підхід, який активно розробляється вітчизняними науковцями – представниками Української школи архетипіки (Е. Афонін, О. Донченко, А. Мартинов, О. Суший та ін.), та вихідні філософські положення методу раціональної реконструкції, зокрема у значенні, наданому, з одного боку, Ю. Габермасом, – ідеться про спосіб ревізії теорії, яку, аби досягти її мети та показати, що її потенціал не використано повністю, розкладають і заново відтворюють у новій формі. З іншого – у значенні “реконструкції духовного універсуму людей певних епох і культур” (А. Гуревич) – як пізнавальний прийом, що застосовується для вивчення не сформульованих явно, невисловлених, неусвідомлених настановлень, орієнтацій і звичок, тобто як процедура “вслуховування”, коли предметом дослідження стають неусвідомлювані та невербалізовані мисленнєві структури, врівання, традиції, моделі поведінки та діяльності тощо.

На цій основі запропоновано та здійснено спробу застосування синтезуючої методології – архетипної реконструкції, що відтворює специфіку архетипної композиції нації як суб’єкта свого власного творення в контексті соціально-історичної реальності в її цілісності та динаміці. Методологічний прийом архетипної реконструкції в даному дослідженні застосовуватиметься для проєкування націєтворчого процесу в Україні на

підставі припущення, що архетип може нести як консолідаційний, так і конфронтаційний заряд. На мій погляд, для цього припущення є цілком правомірні підстави.

Річ у тім, що в архетипних уявленнях, образах, символах тощо прихована глибинна природа бажань, очікувань, прагнень та надій людей, що виникають у результаті спільної роботи свідомості та колективного несвідомого. Водночас неявні смисли, пронесені крізь глибини несвідомого і час, не тільки містять та зберігають життєво впорядковану інформацію, але виступають і глибинними подразниками. Тобто архетип організовує і структурує “патерн”, у який можуть бути вкладені різні конкретні наповнення, а тому він може виконувати як стабілізаційні, так і дестабілізаційні функції в суспільстві. Пралогічні структури та колективні уявлення, будучи частиною повсякденного життя з його символічними, міфологічними, ритуально-церемоніальними формами, адресованими масовому (колективному) свідомому та несвідомому, можуть стати потенційно конфліктогенними, якщо порушується надзвичайно тонка межа, що пролягає між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів та мистецтвом маніпуляції та підміни смислів, цінностей, ідей тощо. Тому в умовах кардинальних соціетальних змін відбувається акцентуація архетипних програм конфлікту (термін Д. Львова) [11], що можуть привнести як потенційні елементи дестабілізації, так і латентні засоби інтеграції та оптимізації соціальної системи.

Як окремий випадок (case study) активування архетипної програми конфлікту в контексті націєтворчого процесу в Україні у статті, по-перше, буде розглянуто в умовно-наскрізному часовому проміжку “минуле – сьогоднішня – майбутнє” особливості конструювання та трансфігурації так званого “Міфу про розділену Україну”, і на підставі цього, по-друге, буде здійснено реконструкцію архетипної програми конфлікту як форми соціально-психологічного мислення, що містить конфліктологічний потенціал. Власне це й визначаємо як **мету цієї статті**. Зазначимо (оскільки в статті йтиметься про проєкування націєтворчого процесу), будь-яка “проєкція” – це правомірна спроба реконструкції реального світу, що має гіпотетичний характер, тому вона в процесі пошуку нових, прямих доказів добре відомих теоретичних положень, а також реконструкції раніше усталених понять, потребуватиме перевірки та підтвердження або свого спростування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підґрунтя дискурсу “двох Україн” – суспільства з полярними ціннісними пріоритетами та цивілізаційними орієнтирами, кардинально відмінним розумінням чим була, є і має бути Україна – склали історично зумовлені відмінності, які мають культурний, релігійний, мовний, ідеологічний, етнічний та регіональний характер. Культивовані за часи незалежності інтелектуалами міф про “дві України” не тільки і не стільки став однією з

літературно-історичних подорожей у минуле країни, скільки перетворився чи не на головну форму її саморепрезентації в сучасному світі. З тією різницею, що Україна хоч і стоїть в одному ряду з такими визначеннями, як “три Бельгії”, “чотири Фінляндії”, “вісім Іспаній”, але “дві України”, як справедливо зазначає С. Римаренко, на відміну від західноєвропейського різноманіття, стали зоною репродукування соціокультурних і політико-ідеологічних типів ідентичності: від “homo soveticus”, через традиційну українську етнокультурну традицію – і до космополітичних ідентичностей. Ці типи ідентичностей були включені в систему координат жорстких політичних виборів у спектрі між демократією і тоталітаризмом, економічних переваг і визначення індивідуального ставлення до Української держави [12].

Політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин, проблем вживання мови на нерві ціннісного розколу перетворила традиційне ідейно-політичне протистояння російськомовних і україномовних регіонів країни на технологію маніпулювання масовою свідомістю та знаряддя масової мобілізації. Упродовж двох останніх десятиліть карта соціокультурних і регіональних відмінностей цілеспрямовано розігрувалася українським політикумом, у культивуванні цих міфологем у масовій свідомості були зацікавлені різні кланово-олігархічні групи, спекуляції на цю тему були взяті на озброєння окремими міжнародними акторами, які прагнули утримати Україну в орбіті своїх зовнішньополітичних інтересів. Війна на сході України видається сьогодні логічним результатом цього глибокого культурного і політичного поділу української нації [6]. Чи не так?

На думку вітчизняних науковців (Я. Грицак, Е. Лібанова, С. Римаренко, М. Степико та ін.), дихотомічна картина України, попри логіку С. Гантінгтона про розкол України на східну та західну частини, не відображає сучасні соціокультурні реалії, адже на тлі сьогоденних подій – анексії Криму, війни на Донбасі – в Україні докорінно змінилася соціопсихологічна ситуація. Утім, “хворе суспільство” (у стані дезінтеграції), за висловом А. Тойнбі, зазвичай веде війну “проти самого себе”: утворюються соціальні тріщини – як “вертикальні” (наприклад, між регіональними спільнотами), так і “горизонтальні” (усередині спільнот, класів, соціальних груп) [18, с. 325-328]. І до того ж тривала поляризація та фрагментація українського соціуму поглиблювала лінії потенційної конфліктності. В умовах же гібридної війни і глибокої політичної кризи система координат потенційного конфлікту стала багатовимірною та вийшла за гіпотетичні межі суспільного розмежування, утворивши нові горизонти демаркаційних ліній.

Справді, Україна вже ніколи не буде такою, якою була раніше, – сьогодні життєдіяльність українського суспільства і держави відбувається одночасно за законами і мирного, і воєнного часу. Ця ситуація “на роз-

рив” створює безліч внутрішніх конфліктів, основна причина яких – невизначеність межі, яка відділяє “зону війни” від “зони миру”. Наразі на одній території продовжують співіснувати дві країни: Україна пострадянська, де наявні корупція, крадіжки на всіх рівнях та голосування за гроші; й Україна нова, що успішно воює, збирає гроші на армію та намагається запустити нові бізнес-проекти. Ці дві країни ведуть безкомпромісну боротьбу в умовах тотальної байдужості маси [12]. Українське суспільство, як свідчать соціопитування останніх років, значною мірою поділене за ставленням до подій на Донбасі, до ролі в них місцевих жителів, регіональних еліт і Російської Федерації [10]. Головна ж лінія “розколу” наразі проходить між двома російськомовними областями – Дніпропетровською і Донецькою. Тож якби С. Гантінгтон дожив до нашого часу і готував нове видання “Зіткнення цивілізацій”, іронічно зауважує Я. Грицак, йому довелося б переробити свою знамениту мапу України [3]. Як бачимо, навряд чи варто намагатися зрозуміти теперішній конфлікт лише в координатах підходу “зіткнення цивілізацій”.

Тим часом на тлі пошуку шляхів урегулювання конфлікту та налагодження мирного процесу на Донбасі й в Україні в цілому почали лунати поки що несміливі заяви щодо проектів “альтернативної України”. Зокрема, резонансною стала нещодавня заява О. Захарченка про створення “нової держави Малоросія” (18 червня 2017 р.) – альтернативного проекту реінтеграції країни в межах нинішніх державних кордонів і регіоналістики України (за винятком Криму). Нова держава, за задумом лідера самопроголошеної ДНР, мала б стати наступницею України, оскільки Україна як держава дискредитувала себе й не підлягає відновленню [2]. І хоч уже за кілька тижнів (9 серпня 2017 р.) ідея перезаснування Української держави була визнана її ідеологом несвоечасною [7], а сам проект “Малоросії” названий експертами так само нежиттєздатним, як нещодавні фантоми “Новоросія” та самопроголошені “ДНР”/“ЛНР”, однак просування теми “іншої України”, на думку окремих експертів (А. Єрмолаєв), може в перспективі стати ґрунтом для конкуренції проектів “двох Україн”.

Власне, розбіжності в підходах щодо вирішення питань окупованого Донбасу, з одного боку, та глибокої трансформації державності, з іншого, окреслили лінію нового доктринального та елітного розколу в Україні, де питання воювати чи домовлятися; лавірувати від планів Мореля / Штанмайера чи виходити із зустрічним “київським” планом; зміцнювати націонал-патріотичний еґоїзм “малої України” (без Криму та Донбасу) чи організувати новий національний діалог як частину мирного плану та запускати процес перезаснування Української республіки в кордонах 1991 року [5], – на мій погляд, не просто питання про поганий мир чи хорошу війну.

Справа в тому, що зіткнення між “яструбами війни” і “голубами миру”, неминуча боротьба між ними за симпатії прибічників перемир’я чи продовження бойових дій до повної перемоги може перетворити локус соціального простору у стан Гобсової формули “війна кожного проти кожного”. Чи можна гарантувати в такому разі, що реалізація, наприклад, альтернативного проекту “Малої України”, над яким наразі розмірковує українська влада і який передбачає будівництво держави на території набагато меншій, ніж була після здобуття незалежності, але більш керованої та націоналістичної, підконтрольної владі та воявоначої, не потягне за собою нові регіональні трансформації та подальший розкол країни за принципом доміно?

Отже, повертаючись у лоно соціальної та політичної психології, хочу ще раз наголосити: архетип організовує і структурує “патерн”, у який можуть бути вкладені різні конкретні наповнення, тому він може виконувати як стабілізаційні, так і дестабілізаційні функції в суспільстві. Акцентую на цьому увагу, тому що, на мою думку, дискурс про Україну як “розділену націю” – це активована архетипна програма конфлікту із широким дестабілізаційним радіусом дії. Більше того, архетипна програма конфлікту, уособлена в “Міфі про розділену Україну”, не просто запрограмувала культурні стереотипи, агресивні кліше й відкриту ворожість, які донині переслідують українське суспільство, а є фактично усталеною формою соціально-психологічного мислення, що містить конфліктологічний потенціал. Іншими словами, це – глибинний риф, з яким ніяк не може розминутися Україна в ході розбудови власного національного проекту.

Нагадаю, що поняття “соціально-психологічне мислення” (СПМ) введено в науковий ужиток М. Слюсаревським. Під соціально-психологічним запропоновано розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки. Більш компактний варіант сформульованої дефініції має такий вигляд: СПМ – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності. Поняття “форма СПМ”, що означає певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності, – похідне, його покликання – конкретизувати “оформлений” у певному вигляді зміст СПМ. У такому контексті поняття форми позначає різні підвиди чи типи обговорюваного виду мислення, які було узагальнено дослідником у класифікаційно-генетичній моделі форм СПМ (детальніше див.: [14]).

Для пояснення того, чому архетипну програму конфлікту інтерпретуємо як форму СПМ, важливою є ремарка М. Слюсаревського, що форми СПМ перебувають не в субординаційних, а радше в координаційних зв'язках. Одні з них є історично минулими – породивши свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі і часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення.

На підставі цієї тези можна припустити, що архетипна програма конфлікту утворюється як надбудова – дочірнє функціональне утворення, синтезоване за участі різних форм СПМ. Їх інтегральна сукупність конструює архетипну програму конфлікту як окрему форму СПМ, яка, з огляду на класифікаційно-генетичну модель форм СПМ, може мати таку структуру:

– *архетипне ядро* – глибинний пласт масового (колективного) несвідомого – містить універсальні схеми-образи, зміст яких у результаті спільної роботи свідомості і колективного несвідомого може бути потенційно насичений як консолідаційним, так і конфронтаційним зарядом;

– *міфологема* – конструкт міфологічної форми СПМ – смислова одиниця, що фіксує канони опису чинного порядку речей і безпосередньо описи того, що існує і має право на існування. Її характерними ознаками є наявність сюжету та комунікативна спрямованість. Традиційні міфологеми уособлюють історію про власну інакшевість (“свій – чужий”), що дає спільноті змогу заявити про себе в сучасному через минуле. У сучасній реальності міфологеми можуть створюватися штучно (так би мовити – на замовлення), швидко розповсюджуватися завдяки мас-медіа та ставати частиною міфологічної концептосфери. Тому доволі не просто провести грань між міфологемою традиційною і міфологемою штучною, але, у всякому разі, з часом вони або ідеологізуються, перетворюючись на ідеологеми, або деміфологізуються, трансформуються і переосмислюються;

– *ідеологема* – універсальна мисленнева одиниця ідеологічної картини світу (або ідеології як окремої форми СПМ) – знакова форма, спроектована на вербальну основу, яка актуалізується в межах того чи іншого метаконтексту (дискурсу), переважно політичного характеру. Як ментальна одиниця, ідеологема характеризується національною специфічністю, динамічністю семантики, підвищеною аксіологічністю, призначена для масової мобілізації або соціального проектування з метою легітимації соціальної системи. При цьому ідеологічні смисли більше спираються на міфологічні уявлення та культу, на тлумачення історичних подій, ніж на концептуальну базу. Через це ідеологема може стати міфологемою у випадку, якщо вона отримає компонент недостовірності;

– соціально-психологічні технології / технології соціально-психологічного впливу – складова психотехнологічних форм СПМ – інструмент, за допомогою якого в суспільну свідомість (на рівні масового (колективного) свідомого та несвідомого) закладаються певні настановлення, які в подальшому реалізуються в діях, учинках, думках, бажаннях та ін. (у т. ч. через формування патернів поведінки і стереотипів). Соціально-психологічні технології – один з найважливіших елементів механізму управління. Їх призначення – програмування думок або прагнень мас, психічного стану населення тощо. Кінцева мета таких зусиль – контроль над населенням, його керованість і слухняність.

Також до конструювання архетипної програми конфлікту, окрім названих “ідеальних типів” форм СПМ долучаються інші елементи, синтезовані різними формами СПМ, зокрема:

– *історична пам'ять (або дискурс історичної пам'яті)* – формується, з одного боку, як конструкт міфологічної, фольклорної, літературно-мистецької, звичаєвої форм СПМ, а з іншого боку – ідеологічно та психотехнологічно зорієнтованих форм СПМ. Будучи частиною національної культури, історична пам'ять уособлює пантеон героїчних постатей та альтернативних історій, що є способом саморепрезентації спільноти в навколишньому світі. При цьому прикладами для наслідування і шанування стають не тільки військові герої, а й герої духу (так звані подвижники). Однак апеляція до національної історичної свідомості та пам'яті – це палиця з двома кінцями. З одного боку, пам'ять як про спільні страждання, так і спільні радощі – це той цемент, який зсередини скріплює відносини членів спільноти. З іншого боку, оскільки історичний наратив має конкретні ситуативні форми, суперечливі інтерпретації історичних подій та епох (“герой – ворог”) спричинюють таквані війни пам'яті, особливо в конфліктному соціальному середовищі. Іншими словами, одне й те саме минуле залежно від інтерпретації може бути або важким спадком, який гальмує розвиток незалежної держави, або великим минулим.

Припускаю, що за таким принципом, тобто як окрема форма СПМ, можуть конструюватися й інші архетипні програми, що насичують суспільний дискурс іншими наративами, концепціями, міфами й сповнюють його іншими практиками.

Представлена теоретична модель архетипної програми конфлікту як форми СПМ цілком закономірно передбачає постановку питання щодо її дезактивації. За браком обсягу публікації хочу висловити деякі міркування та припущення з цього приводу у вигляді гіпотез, які потребуватимуть подальшої перевірки.

На мій погляд, на цей час маніпулятивний потенціал міфу про розділену Україну майже вичерпано. Однак це не означає, що суспільна свідомість миттєво звільниться, позбавиться впливу архетипної програми

конфлікту. Активування чи дезактивація архетипної програми конфлікту багато в чому залежить від середовищних і ситуаційних чинників, тобто від того соціального контексту, який, з одного боку, детермінує поведінку та взаємодію соціальних суб'єктів, а з іншого – у рамках якого соціальні суб'єкти обирають спосіб реалізації своєї активності, свою позицію стосовно ситуації (міру включеності, суб'єктності, способу поведінки). У такому разі оцінка та вироблення стратегії і механізмів дезактивації архетипної програми конфлікту передбачають перехід до контекстуальних координат осмислення багатоманітності смислотворчих контекстів соціальної та культурної реальності, з одного боку, та людини і її ситуації в даному середовищі – з іншого. Також доречно буде скористатися методологією соціально-топологічного підходу, який було раніше запропоновано та апробовано в дослідженні державотворчих процесів (детальніше див.: [15]) і якому співзвучні ідеї топологічної психології, висловлені К. Левінім, щодо аналізу системи “людина – середовище” як поля взаємодії соціокультурних сил. Середовище – набір культурно обумовлених систем і настановлень, відповідно середовище змінюється внаслідок політичних, соціальних, культурних та економічних змін. Людина – феномен, який відповідає соціокультурній системі і відтворює її; відповідно, людина змінюється, оскільки соціокультурна система вимагає змін [9, с.16].

Отже, перше питання – чи можна і як саме дезактивувати архетипну програму конфлікту? На перший погляд, теоретично, відповідь на це питання може бути надзвичайно простою: зважаючи на те, що архетипне ядро – глибинний пласт масового (колективного) несвідомого – містить універсальні схеми-образи, зміст яких у результаті спільної роботи свідомості і колективного несвідомого може бути потенційно насичений як консолідаційним, так і конфронтаційним зарядом, відтак потрібно лише наповнити архетипне ядро протилежним за змістом, тобто консолідаційним, зарядом. Здається, банальна за своєю суттю відповідь не має під собою жодних підстав. Однак це не зовсім так, оскільки йдеться про альтернативний погляд на обґрунтовану К. Юнгом та його послідовниками тезу про незмінність успадкованих образів колективного несвідомого, що розглядає архетип як динамічне утворення.

Такий підхід до дослідження архетипів, що ґрунтується на визнанні їхньої динамічної сутності, є загалом нетиповим, але він набуває дедалі більшого поширення в наукових дослідженнях. Наприклад, Д. Львов пояснює динамічний характер архетипів як вияв діалектичного закону переходу кількісних змін у якісні: кумулятивний ефект від природних відмінностей у типових ситуаціях може позначитися на самих архетипах як відображенні такого соціокультурного досвіду в колективному несвідомому [11]. Теоретичні розробки Української школи архетипіки (УША) та, особливо, здійснювані на їх основі моніторингові дослідження

загальносистемних змін в Україні (1992–2016) свідчать, що в процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституційному – рівні суспільної системи, але й у глибинних структурах психічного буття людей. Більше того, соціетальні зміни зумовлюють зрушення системотвірних чинників соціальної реальності: психосоціальні культурні чинники суспільного життя стають визначальним, системотвірним початком, що визначає “долю” зовнішніх, соціально-матеріальних, інституціональних практик розвитку українського суспільства і держави [1; 15; 16].

Тому, виходячи з припущення про діалектичний зв'язок націєтворчого та конфліктологічного потенціалів форм СПМ, а також згідно із запропонованою теоретичною моделлю архетипної програми конфлікту, доречно висунути гіпотезу, що архетипну програму конфлікту можна дезактивувати лише в одному випадку – якщо кожен елемент її структури буде наповнено новими смислами і він почне працювати, умовно кажучи, у зворотному – націєтворчому – напрямі.

Наступне питання вже дещо складніше: чи можна повернути “маховик свідомості” та подолати психологічні бар'єри, догми і стереотипи, що проникли у найвіддаленіші куточки як індивідуальної, так і масової (колективної) свідомості? Вочевидь, відповідь – так, хоч це потребуватиме часу та спільних наполегливих зусиль з боку усіх соціальних суб'єктів. Однак проведений аналіз “міфу про розділену Україну” та огляд результатів соціологічних досліджень наводить на думку, що всередині українського суспільства і держави поки що не сформувався запит на вирішення цього питання. Більше того – воно навіть не стоїть на порядку денному.

Соціологічні опитування останніх років, які проводилися різними соціологічними службами (Центр Разумкова, Фонд “Демініціативи”, СГ “Рейтинг” та ін.) показують що в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності країни в суспільній свідомості відбулися суттєві зрушення як щодо контраверсійних питань (мови, геополітичних орієнтацій, національної самоідентифікації), які тривалий час лишалися “яблуком розбрату” для українського суспільства, так щодо національного самовизначення в цілому. Проте, як свідчить нещодавнє опитування Фонду “Демократичні ініціативи”, присвячене 26-й річниці незалежності України, як і раніше, для переважної більшості українців домінуючими залишаються економічні переживання, пов'язані, зокрема, з побоюваннями щодо зростання цін (77%), безробіття (61%), не виплати зарплат та пенсій (63%). Тому не дивно, що серед основних почуттів, які виникають у людей, коли вони думають *про майбутнє України та своє майбутнє*, пліч-о-пліч ідуть надія (47% та 47%) і тривога (35% та 30%), оптимізм (21% та 26%) і страх (17%) / розгубленість (21%) [4]. Хронічну амбівалентність соціального самопочуття і суспільних

настроїв, укотре зафіксовану соціологами, у нинішніх реаліях можна було б інтерпретувати як намагання українців зберегти позитивне мислення в ситуації невизначеності (“ні війни, ні миру”) перед зовнішніми та внутрішніми викликами, якби не той нюанс, що у 2014-2015 роках, як влучно зауважує Є. Головаха, українське суспільство вийшло із “драми невизначеності” та ввійшло у “трагедію визначеності” [3]. Цей новий соціально-психологічний стан може стати потужним стимулом як мобілізації громадян, так і їх радикалізації.

На цьому тлі політичний клас лишається заручником електорально-го маятника, який укотре починають розхитувати, демонструючи свою нездатність або небажання вирішувати першочергові завдання, що стоять перед Україною. Фактично, навіть гіпотетично міркуючи категоріями проекту “малої України” – більш підконтрольної та керованої, політичний істеблішмент уже наполегливо готується до чергових виборів. Тож лишається сподіватися, що в запалі передвиборчих перегонів політиків від спокуси застосувати звичні передвиборчі технології маніпулювання масовою свідомістю зможе втримати або війна, що триває на сході України, або загроза сплеску масових протестів та заворушень, приводом для яких може стати будь-яка подія, яка отримає суттєвий суспільний резонанс, що, за найгіршим сценарієм, урешті-решт може призвести до остаточного розколу країни.

Отже, відповідаючи на друге запитання, можна сказати, що подолати психологічні бар’єри, догми і стереотипи, закорінені в глибинах суспільної свідомості, можна лише за умови винайдення нового формату суб’єктного буття української нації, оскільки, як стверджує В. Татенко, шанси на перемогу в політичному, економічному, дипломатичному, а особливо – воєнному протистоянні, за інших рівних обставин, має нація з більшим суб’єктно-вчинковим потенціалом [17].

Зрештою, останнє питання – як українцям почати мислити та діяти в категоріях спільного майбутнього, а не розколотого минулого? Це питання – найскладніше.

Зі здобуттям незалежності українське суспільство і держава так наполегливо намагалися позбутися нормативного колективного суб’єкта “Ми”, що лишився у спадок від радянського минулого, і так наполегливо уявляли себе у категоріях “Ми” – “Вони” (Схід-Захід / Захід-Схід), що так і не змогли сформувати відчуття самих себе (особи, нації, держави) як самодостатнього індивідуального суб’єкта “Я” та забули про могутню об’єднувальну силу “Я – Ми”.

На жаль, наразі війна стала тим стимулом, що змусив українців припинити поділяти себе за геополітичними, соціокультурними чи локальними (регіональними) ознаками, однак маю великі сумніви, і це впливає з проведеного дослідження, що вона зможе стати об’єднавчим суспільним наративом. До речі, чи може хтось гарантувати, що через дея-

кий час на зміну нинішньому спалаху патріотизму не придуть давні образи, сіючи розбрат усередині суспільства? Образ спільного майбутнього – це великий пазл: хтось мріє про одне, хтось – про інше. Тому питання не тільки і не стільки в тому, щоб вигадати чогось таке, чого досі не було вигадано. Чи може бути щось важливіше за те, щоб Україна була квітучою і заможною, щоб українці жили в мирі і злагоді? Питання скоріше в тому, чи буде діяльнісно реалізована ця ідея.

На початку зовнішньої збройної агресії проти України знаний громадський діяч Б. Гаврилишин зауважив, що Україні потрібна не національна ідея, а національна дія. Вочевидь, одне без одного неможливе. Тому потрібні не тільки нові ідеї та ідеали, що стрімко несуть людей у Майбутнє і нещадно змітають на своєму шляху все, що намагається розвернути маховик історії у зворотному напрямі. Потрібні не тільки нові духовні герої та аскетичні лідери, позбавлені ганебної ненажерливості, – потрібні конкретні дії, вчинки, адже саме в пафосі вчинку сьогодні формується громадянська суб'єктність української нації.

Отож, виходячи з логіки розгляду попередніх запитань, відповідь на останнє буде такою: в Україні на зміну архетипній програмі конфлікту має прийти архетипна програма загальнонаціональної консолідації, сповнена духом змагальності та конкурентності. Міркуючи в категоріях форм СПМ, спробую надати деякі пояснення також у формі гіпотези.

У ході проведеного дослідження архетипну програму конфлікту було визначено формою СПМ, що має конфліктологічний потенціал. Упродовж останніх двох десятиліть вона перебуває в активованому стані, будучи уособленою в суспільно-політичному дискурсі міфом про розділену Україну / українців як розколоту націю. Витоки архетипної програми конфлікту тягнуться з далекого минулого; вони глибоко закоринені в суспільній свідомості – масовому (колективному) свідомому і невідомому – і тому від них не так просто звільнитися. Та, мабуть, і зовсім неможливо. Однак це не означає, що не може відбутися їх заміщення, якщо виходити з розуміння динамічної сутності архетипу.

Що станеться, якщо суспільний дискурс розколу та розмежування трансфігурувати на суспільний дискурс змагальності й конкурентності? Думаю, кожна людина, яка живе в Україні, хоче жити в мирі та злагоді у квітучій і заможній країні й готова докласти зусиль, щоб здійснити свою мрію. У такому разі, чому не спробувати активувати архетипну програму загальнонаціональної консолідації як форми СПМ, що сповнена націєтворчого потенціалу та ґрунтується на принципах рівності, змагальності й конкурентності? Ці принципи спроможні, з одного боку, витіснити сили розбрату, що роз'єднують українське суспільство, та, з іншого, перетворити лінії розмежування на символічні межові лінії розбудови конкурентних локальних (регіональних / місцевих) проектів заможної і квітучої країни. Гадаю, за кільканадцять років активації такої

програми, яка, нагадаю, виходячи із запропонованої теоретичної моделі архетипної програми конфлікту, синтезуватиметься різними формами СПМ, які, власне, і будуть механізмами її укорінення як у суспільній свідомості, так і суспільній практиці, соціальна ситуація в Україні та соціальне самопочуття українців значно покращаться (у широкому розумінні цього слова). Такий процес не просто сприятиме загальнонаціональній консолідації українського суспільства, а власне, означатиме буття української нації як суб'єкта свого власного творення.

Висновки. У ході проведеного дослідження здійснено соціально-психологічну інтерпретацію та конкретизацію положення про націєтворчий і конфліктологічний потенціал форм СПМ, а саме:

– уперше представлено теоретико-методологічний конструкт архетипної програми конфлікту як форми СПМ, що містить конфліктологічний потенціал;

– запропоновано та апробовано методологічний прийом архетипної реконструкції, що відтворює специфіку архетипної композиції нації як суб'єкта свого власного творення в контексті соціально-історичної реальності в її цілісності та динаміці. Цей прийом у дослідженні використано для проєкування націєтворчого процесу в Україні;

– як окремий випадок (case study) активування архетипної програми конфлікту в контексті націєтворчого процесу в Україні проаналізовано в умовно-наскрізному часовому проміжку “минуле – сьогодення – майбутнє” особливості конструювання і трансфігурації так званого “Міфу про розділену Україну”;

– на основі проведеного аналізу здійснено реконструкцію та розроблено теоретичну модель архетипної програми конфлікту як форми СПМ. Показано, що архетипна програма конфлікту утворюється як надбудова – дочірнє функціональне утворення, синтезоване за участі різних форм СПМ. Їх інтегральна сукупність конструює архетипну програму конфлікту як окрему форму СПМ. До конструювання архетипної програми конфлікту долучаються як елементи “ідеальних типів” – форм СПМ, як-то: архетипне ядро, міфологема, ідеологема, соціально-психологічні технології / технології соціально-психологічного впливу, так і синтезовані ними інші (похідні) форми СПМ, наприклад історична пам'ять;

– визначено, що активування чи дезактивація архетипної програми конфлікту залежить від середовищних та ситуаційних чинників;

– висунуто низку гіпотез щодо механізмів дезактивації архетипної програми конфлікту, що потребують подальшої перевірки.

Перспектива подальших досліджень пов'язана з розробленням стратегії та механізмів активації в Україні націєтворчої (архетипної) програми загальнонаціональної консолідації як форми СПМ, що ґрунтується на принципах рівності, змагальності й конкурентності.

Література

1. *Афонін Е. А.* Закономірності та особливості української трансформації / *Е. А. Афонін, О. В. Суший* // Стратегічна панорама. – 2015. – №1. – С. 94–108.
2. Глава ДНР заявив об утворенні нового государства Малороссия [Електронний ресурс] // Интерфакс-Россия. – 2017. – 18 июля. – Режим доступа : <http://www.interfax.ru/world/571007>.
3. *Головаха Є.* Українське суспільство: вектори трансформації [Електронний ресурс] / *Є. Головаха* // Збруч. – 2016. – Режим доступа: <https://zbruc.eu/node/59471>.
4. *Грицак Я.* Украинцы еще себя покажут [Електронний ресурс] / *Я. Грицак* // Новое время. – 2015. – 23 марта. – Режим доступа : <http://nv.ua/opinion/grytsak/ukraincy-eshche-sebya-pokazhut-40202.html>.
5. До 26-річчя Незалежності України: тенденції змін громадської думки. Прес-реліз [Електронний ресурс] / Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. – 2017. – 22 серпня. – Режим доступа: <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki>.
6. *Єрмолаєв А.* Майбутнє мінливе. Бо – змінюване [Електронний ресурс] / *А.Єрмолаєв* // Дзеркало тижня. – 2017. – 28 січня. – Режим доступа : <https://dt.ua/columnists/maybutnye-minlive-bo-zminyuvane-231529.html>.
7. *Zhurzhenko T.* A divided nation? Reconsidering the role of identity politics in the Ukraine crisis / *T. Zhurzhenko* // Die Friedens-Warte. – 2014. – Vol. 89. – № 1–2. – P. 249–267.
8. Захарченко окончательно отказался от названия “Малороссия” [Електронний ресурс] // Интерфакс-Россия. – 2017. – 8 августа. – Режим доступа : <http://www.interfax.ru/world/574257>.
9. *Леонов Н. И.* Онтологическая сущность конфликтов / *Н. И. Леонов* // Хрестоматия по конфликтологии / сост.: *Зинчина А. Б.*. – X. : ХНАГХ, 2008. – С.12–17.
10. *Лібанова Е.* “Україна єдина” – це мета, а не гасло [Електронний ресурс] / *Е. Лібанова* // Дзеркало тижня. – 2016. – 23 березня. – Режим доступа : <https://dt.ua/internal/ukrayina-yedina-ce-meta-a-ne-gaslo.html>.
11. *Львов Д. В.* Архетипическая составляющая организационной культуры : автореф. дис. ... канд. филос. наук / *Д. В. Львов*. – Красноярск, 2012. – 22 с.
12. *Римаренко С. Ю.* Трансформації соціокультурного простору України / *С. Ю. Римаренко* // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 114. – С. 361–366.
13. *Рябчук М.* Дві України: кінець амбівалентності? [Електронний ресурс] / *М.Рябчук* // Критика. – 2015. – Ч. 1–2 (207–208). – С. 2–12. – Режим доступа : <https://krytyka.com/ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosti>.
14. *Слюсаревський М. М.* Соціально-психологічне мислення: сутність і форми вияви / *М. М. Слюсаревський* // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 5–24.
15. *Суший О. В.* Психосоціальна культура державного управління : монографія / *О. В. Суший*. – К. : Світгляд, 2012. – 344 с.
16. *Суший О. В.* Теоретичні засади соціальної архетипіки / *О. В. Суший* // Публічне урядування. – 2016. – № 3 (4). – С. 168–180.
17. *Татенко В.* Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія / *В. О. Татенко*. – К. : Міленіум, 2017. – 184 с.

18. Тойнбі А. Постигение истории : [пер. с англ.] / А. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

Reference

1. Afonin, E.A., Sushyy, O.V. (2015). Zakonomirnosti ta osoblyvosti ukrainskoi transformatsii [Regularities and features of the Ukrainian transformation]. *Stratehichna panorama* [Strategic panorama], 1, 94–108 (ukr).
2. Glava DNR zayavil ob uchrezhdenii novogo gosudarstva Malorossiya (18.07.2017). *Interfaks-Rossyya* [Interfax-Russia]. <http://www.interfax.ru/world/571007> [downloaded 7 September]. (ru).
3. Holovakha, E. (2016) Ukrainys'ke suspil'stvo: vektory transformatsiyi [Ukrainian society: transformation vectors]. Zbruch [Zbruch], <https://zbruc.eu/node/59471> [downloaded 7 September]. (ukr).
4. Hrytsak, Y. (23.03.2015) Ukraintsy eshche sebya pokazhut [Ukrainians will still show themselves]. *Novoye vremya* [New time], <http://nv.ua/opinion/hrytsak/ukraincy-eshche-sebya-pokazhut-40202.html> [downloaded 7 September] (ukr).
5. Do 26-richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy: tendentsiyi zmin hromads'koyi dumky. Pres-reliz (22.08.2017). *Fond "Demokratychni initsiyatyv"* imeni Il'ka Kucheriva [Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation]. <http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki> [downloaded 7 September]. (ukr).
6. Yermolayev, A. (2017) Maibutnye minlyve. Bo – zminiyuvane [The future is changeable. Because – the variable]. *Dzerkalo tyzhniya* [Mirror of the week], <https://dt.ua/columnists/maybutnye-minlive-bo-zminiyuvane-231529.html> [downloaded 7 September] (ukr).
7. Zhurzhenko, T. (2014) A divided nation? Reconsidering the role of identity politics in the Ukraine crisis. *Die Friedens-Warte*, 89 (1–2), 249–267.
8. Zakharchenko okonchatel'no otkazalsya ot nazvaniya "Malorossiya" (2017). *Ynterfaks-Rossyya* [Interfax-Russia], <http://www.interfax.ru/world/574257> [downloaded 7 September]. (rus).
9. Leonov, N. Y. (2008) Ontologicheskaya sushchnost' konfliktov [The ontological nature of conflicts]. In Zynchyna A.B. (Ed.) *Khrestomatiya po konfliktologii* [A text book of Conflictology] (pp. 12-17). Khar'kov (rus).
10. Libanova, E. (2016). "Ukrayina yedyna" – tse meta, a ne haslo ["Ukraine is one" is a goal, but not a slogan]. *Dzerkalo tyzhnya* [Mirror of the week], https://dt.ua/internal/ukrayina-vedina-ce-meta-a-ne-gaslo_.html [downloaded 7 September] (ukr).
11. Lvov, D. V. (2012). Arkhetipicheskaya sostavlyayushchaya organizatsionnoy kul'tury [Archetypal component of organizational culture]. Abstract of Ph. D. dissertation, Krasnoyarsk, Russia (rus).
12. Rymarenko, S. Y. (2016). Transformatsii sotsiokulturnoho prostoru Ukrainy [Transformations of the sociocultural space of Ukraine]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Gilea: Scientific Bulletin], 114, 361–366 (ukr).
13. Riabchuk, M. (2015). Dvi Ukrainy: kinets' ambivalentnosti? [Two Ukraine: the end of ambivalence?]. *Krytyka* [the Critique]. 1–2 (207-208), 2–12, <https://krytyka.com.ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosti> [downloaded 7 September] (ukr).

14. Slyusarevskyy, M. M. (2014). Sotsialno-psykholohichne myslennia: sutnist' i formovyiavy [Social and psychological thinking: the nature and forms]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies in social and political psychology], 34 (37), 5–24 (ukr).
15. Sushyi, O. V. (2012). Psykhosotsialna kultura derzhavnoho upravlinnia [Psychosocial culture of public administration]. Kyiv: Svitohliad Publ. (ukr).
16. Sushyi, O.V. (2016). Teoretychni zasady sotsial'noyi arkhetypyky [The theoretical basis of social archetypic]. *Publichne uryaduvannia* [The public administration], 3 (4), 168–180 (ukr).
17. Tatenko, V. (2017). Metodolohiia subyektно-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykholohichnyi vymir [Methodology of the subject-behavioral approach: socio-psychological dimension]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
18. Toynby, A. (1991). Postizheniye istorii [Comprehension of history]. Moscow: Progress Publ. (rus).

Сушій Е. В. Глубинные рифы украинского строительства: архетипическая программа конфликта

В статье осуществлена социально-психологическая интерпретация и конкретизация положений о нациообразующем и конфликтологическом потенциале форм социально-психологического мышления (СПМ). Впервые представлены теоретико-методологические конструкты архетипической программы конфликта как формы СПМ, содержащей конфликтологический потенциал, и архетипической программы общенациональной консолидации как формы СПМ, содержащей нациообразующий потенциал. Предложен и апробирован методологический прием архетипической реконструкции, воспроизводящий специфику архетипической композиции нации как субъекта своего собственного создания в контексте социально-исторической реальности в ее целостности и динамике. Данный прием в исследовании использован для проекции процессов национального строительства в Украине. Как частный случай (case study) активации архетипической программы конфликта в контексте процессов национального строительства в Украине в статье проанализированы в условно-сквозном временном промежутке “прошлое – настоящее – будущее” особенности конструирования и трансфигурации так называемого “мифа о разделенной Украине”. На основании проведенного анализа осуществлена реконструкция и разработана теоретическая модель архетипической программы конфликта как формы СПМ. Показано, что архетипическая программа конфликта образуется как надстройка – дочернее функциональное образование, синтезированное при участии различных форм СПМ. Их интегральная совокупность конструирует архетипическую программу конфликта как отдельную форму СПМ. В конструировании архетипической программы конфликта принимают участие как элементы “идеальных типов” – форм СПМ, такие как: архетипическое ядро, мифологема, идеологема, социально-психологические технологии / технологии социально-психологического воздействия, так и синтезированные ими иные (производные) формы СПМ, например историческая память. Показано, что активация или дезактивация архетипической программы конфликта зависит от средних и ситуационных факторов. Выдвинут ряд гипотез относительно дезактивации архетипической программы конфликта, требующих дальнейшей проверки.

Ключевые слова: национальное строительство, архетипическая программа конфликта, формы социально-психологического мышления, общественное

сознание, массовое (коллективное) сознательное и бессознательное, социальная архетипика.

Sushyi O. V. Deep rifies of ukrainian nation-building: Archetypal program of conflict

The article deals with the social and psychological interpretation and specification of the notion of nation-building and conflict-related potential of social and psychological thinking forms (hereinafter – the SPT). For the first time they were presented theoretical and methodological constructs of an archetypal program of conflict as a form of the SPT containing conflictual potential, and an archetypal program of nation-wide consolidation as a form of the SPT containing the nation-building potential. The methodological mean of archetypal reconstruction is proposed and tested, which reproduces the specificity of the archetypal composition of the nation as the subject of its own creation in the context of social and historical reality in its integrity and dynamics. This method in the research was used for the projection of the nation-building process in Ukraine. As a case study, the activation of an archetypal program of conflict in the context of the nation-building process in Ukraine in the article analyzes the peculiarities of the design and transformation of the so-called “Myth of the Divided Ukraine” in the “past-present-future” contingency-ending time gap. On the basis of the analysis, a reconstruction was made and the theoretical model of the archetypal program of conflict as a form of the SPT was developed. It is shown that an archetypal program of conflict is formed as a superstructure – a subsidiary functional entity synthesized with the participation of different forms of SPT. Their integral entity constructs an archetypal program of conflict as a separate form of the SPT. By designing an archetype program of conflict, they are involved as elements of “ideal types” – the forms of the SPT such as: archetypal core, mythologeme, ideologema, socio-psychological technologies / technologies of socio-psychological influence, and other (derivative) forms of SPT like that: historical memory. It is shown that activating or deactivating an archetypal program of conflict depends on environmental and situational factors. A number of hypotheses have been put forward on the deactivation of the archetypal program of the conflict which requires further verification.

Key words: nation-building, archetypal program of conflict, forms of social-psychological thinking, social consciousness, mass (collective) conscious and unconscious, social archetypika.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

І. В. Данилюк, В. В. Гресько (м. Київ)

Етнокультурна інформація, яка проходить крізь покоління, визнається рушійним фактором життєдіяльності етносу. Показано, що кожний представник етносу як носій етнічної ідентичності трансформує цю інформацію у вигляді традицій та звичаїв, які, відповідно, виявляються у широкому контексті: соціальних стосунках, професійній діяльності та особливостях культури. Етнічна ідентичність розглядається як важливий компонент соціалізованості та провідний чинник подальшого становлення особистості, її продуктивного функціонування в суспільстві. Аналізуються сучасні дослідження етнічної самосвідомості українців, які свідчать про наявність регіональних відмінностей у становленні їхньої національної ідентичності в молодому віці та в період дорослішання. Відродження національної самосвідомості українців, посилення ролі їхніх основних етноконсолідуючих ознак називаються як потужні чинники розвитку нації та збереження етнічної ідентичності українського народу.

Ключові слова: етнос, етнічна самосвідомість, українське суспільство, гармонізація.

Постановка проблеми. Розвиток і становлення етнічної самосвідомості сучасного українського суспільства, збереження національної самобутності народу – одне з найскладніших завдань сьогодення. Етнічна самосвідомість транслює важливу інформацію для розуміння нашого минулого, сучасного та майбутніх перспектив, розкриває сутність взаємовідносин з іншими етнічними спільнотами.

Недооцінка рідної мови і культури, втрата традицій та звичаїв свого народу, відчуття національної меншовартості, байдужість до суспільно-національних подій вносять деструкцію в життєдіяльність українського соціуму. Актуальність зазначеної проблематики зумовлена суспільно-політичними процесами в Україні, пошуком психологічних аспектів їх урегулювання, потребою у відродженні та зміцненні української державності.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Внутрішню динаміку процесу становлення і розвитку етнічної самосвідомості досліджували В. В. Антоненко, Л. Е. Орбан-Лембрик, Л. І. Пилипенко, Т. М. Яблонська, Е. П. Белінська, М. І. Пірен, В. А. Кирсанов, В. М. Павленко, К. В. Коростеліна, Г. У. Солдатова, М. О. Шульга, Т. Г. Стефаненко, В. Ю. Хотинець та ін. Значну увагу вивченню етнічної самосвідомості приділяють і вітчизняні дослідники. Вагомий внесок у вивчення цієї проблематики зробили

І. В. Данилюк, П. І. Дроб'язко, О. І. Бочковський, П. І. Гнатенко, О. А. Донченко, А. Х. Шкляр, І. П. Лисяк-Рудницький, В. Ф. Соколова, М. Й. Боришевський, М. Б. Боднар, О. М. Васильченко, О. В. Бичко, О. В. Шевченко, А. С. Баронін, О. В. Квас, Е. А. Афонін та ін.

За М. Й. Боришевським, національна самосвідомість – це самоусвідомлення особистості як представника певної національної спільноти, самооцінка як носія національних цінностей, які сформувався в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти [4].

Згідно з тлумаченням А. С. Бароніна, народність і нація – види етнічної спільноти (етносу), стійке соціальне угруповання людей, виникнення якого зумовлене історичною детермінантою. Водночас націю дослідник розглядає як найвищу форму етнічної спільноти. Якщо внутрішня структура етносу ґрунтується на родинних зв'язках, то внутрішня структура нації – на соціальному принципі. Націю визначає наявність певної сукупності основних ознак, насамперед спільність території, економічного життя, мови, матеріальної та духовної культури, етнічної самосвідомості [1].

Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості представлено в дисертаційному дослідженні В. Ф. Соколової [13]. Основними компонентами національної самосвідомості вона вважає самооцінку, прагнення, емоційно-диспозиційні почуття етнічної ідентичності, мову; знання про типові особливості та риси своєї нації; свідоме ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього власної національної спільноти, до духовних і матеріальних цінностей нації; уявлення про спільну територію.

Мета статті: обґрунтувати сутність поняття етнічної самосвідомості, механізми її функціонування та розкрити психологічні особливості гармонізації етнічної самосвідомості українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема гармонійного розвитку етнічної самосвідомості як спільноти, так і окремої особистості набуває особливої актуальності, оскільки самосвідомість етносу, нації відіграє важливу роль у формуванні цілісності суспільства. Етнічна самосвідомість проявляється як самоідентифікація з групою людей, народом. Головними ознаками етнічної самосвідомості етносу є усвідомлення етнічної спільноти, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури та етнічної ідентичності. Етнічну самосвідомість усе частіше відносять до числа найбільш важливих етнічних ознак.

Відомо, що структура етнічної спільноти охоплює три базові складові. До першого належать найбільш стійкі елементи, пов'язані зі спадкоємністю, які є феноменами масового досвіду спілкування, діяльності й впливу природних умов існування. Це психічний склад етнічної спільноти, тобто її характер, звички, психологічний аспект

звичаїв і традицій. Другий складник утворюють національні почуття; вони проявляються як емоційні переживання, комплекс почуттів, настроїв, ставлення людей до різних сторін життя власного народу. Третім складником є національна самосвідомість, яка в генетичному плані виникає пізніше, ніж два попередні складники. На становлення національної самосвідомості значною мірою впливає державність. Національна самосвідомість, яка ґрунтується на двох попередніх компонентах психології етнічної спільноти, підсилює, робить більш усвідомленими національні почуття [7].

Самосвідомість етносу – найважливіший структурний елемент етнічної культури. Причому в етнічній самосвідомості відображається усвідомлення представниками етнічної спільноти себе як суб'єктів дії, усвідомлення своїх інтересів, потреб, свого місця в суспільному прогресі, історії та культури свого народу [15]. Виступаючи проти нівелювання національного, М. О. Бердяєв зазначав: людина входить у людство через національну індивідуальність – як людина індивідуальна, а не абстрактна, як росіянин, француз, німець, англієць... Національна людина – щось більше, а не менше, ніж просто людина, у ній є родові риси людини взагалі і риси індивідуально-національні. Культура ніколи не була абстрактно-людською, вона завжди конкретно-людська, тобто національна, індивідуально-народна [2, с. 155].

Етнічна самосвідомість – це уявлення представників певної етнічної групи про свій етнос, знання та ставлення до нього. Етнічна самосвідомість як провідна ознака етносу виявляється в спільному походженні, спільній мові і території, економічних зв'язках, спільній культурі та релігії. Вона захищає особистість від невизначеності, виступає стійкою конструкцією, пов'язаною із соціалізацією та засвоєнням культурного досвіду. Ключовою функцією етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з етнічною спільнотою. Вона пов'язана з усвідомленням народом своєї належності до певного етносу, яка базується на визнанні особливостей свого народу, спільному походженні, господарській діяльності, мові, культурі, певній ментальності. Отже, дослідження етнічної самосвідомості дає можливість виявити особливості взаємовідносин особистості з навколишнім світом.

А. М. Львовичкіна наголошує, що етнічна самосвідомість народу є водночас причиною, умовою і наслідком об'єднувчих процесів, що веде до утворення нації. Вона – суттєвий компонент структури етносу поряд з такими складниками, як спільність походження, культури, мови, господарського життя тощо. Етнічна самосвідомість пов'язана також із самоназвою народу, зміни якої віддзеркалюють трансформацію як самосвідомості етносу, так і національної ідеї [10].

Особливу роль у становленні та розвитку етносу відіграє компліментарна самосвідомість – відчуття всередині групової єдності і

протиставлення своєї групи зовнішній (“Ми” і “Вони”). Компліментарній самосвідомості властива стійкість, завдяки чому етнічна спільнота протягом усієї історії зберігає етнічну систему. Здатність окремих індивідів чи колективу індивідів, які складають ту чи іншу етнічну спільноту, відображати навколишній світ, формує так звану своєрідність етнічної картини світу, а також етнічну специфіку, яка знаходить своє справжнє відображення в етноціннісних орієнтаціях. Етноціннісні орієнтації – це не лише властивість етнічної самосвідомості, а й сутнісна сторона буття етносу [9].

Власне, “етнічна самосвідомість – це своєрідний “останній рубіж” збереження етнічності, адже під час історичного розвитку етнос міг втратити і мову, і спільну територію, і навіть культурні традиції, але поки зберігається етнічна самосвідомість, не тьмяніє і образ “Ми” [10, с. 99]. Головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення особливих, спільних етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури, а також соціально-моральна самооцінка та етнічна самоідентифікація.

Уявлення про спільність походження членів етносу і своєрідне відображення його об’єктивних властивостей – два важливі складники етнічної самосвідомості, які щільно взаємодіють, контролюючи і доповнюючи один одного. За цим явищем стоїть той реальний факт, що об’єктивні властивості етносу, передусім культурні традиції, у концентрованій формі фіксують його історичний досвід, репрезентуючи немовби “пам’ять” про його історичне минуле. Змінити етнічну належність і власне етнічну самосвідомість протягом життя одного покоління майже неможливо, оскільки відповідні уявлення формуються у людей в дитячому віці. І навіть якщо та чи інша особа офіційно провела таку заміну, вона майже завжди поряд із знову набутими властивостями зберігає елементи попередньої етнічної належності, у тому числі самосвідомості [8].

У процесі поглиблення етнокультурних та етнопсихологічних сторін самосвідомості відбувається формування етносоціальної спрямованості особистості: формується значуще ставлення до об’єктів етнічного світу, вибудовуються конформні, синдикативні типи активної міжособової взаємодії [17]. Етнічна самосвідомість забезпечує необхідне для психологічного здоров’я та соціального комфорту, повноцінної життєдіяльності особистості почуття належності до етнічної спільноти. Етнічна самосвідомість формується протягом усього періоду розвитку людини, з дитинства до досягнення зрілості. Вона функціонує в нерозривному зв’язку з вихованням, освітою і передається від покоління до покоління упродовж усього історичного існування народу.

Провідною проблемою сьогодення стає розвиток етнічної самосвідомості кожного українця, конструювання позитивного образу етносу. Важливим завданням є відродження української нації, формуван-

ня почуття належності до українського народу. Етнічний смисл породжується на основі перетворень у свідомості та самосвідомості знань, уявлень, етнічного узагальнення. Таке формування передбачає звернення до мовних кодів українського етносу, розширення можливостей для пізнання української історії, культури, традицій, звичаїв.

Оскільки етнічна самосвідомість формується в ході соціалізації, вона спочатку зазвичай не дуже виразна, її формування значною мірою визначається як стереотипами, які склалися в певному етносі, так і системою етнічної соціалізації. Відсутність етнічної самосвідомості у групи осіб, які мають спільну культуру, вказує на те, що в цьому випадку перед нами всього лише етнографічне утворення, існування якого може бути виявлене тільки в результаті спеціальних досліджень. У всякому разі, в умовах взаємопроникнення та безперервної мінливості культури найменш двозначною, а інколи і єдиною етнорозрізнювальною ознакою у визначенні того, де закінчується одна спільнота і починається інша, є етнічна самоідентифікація, яка виступає ядром етнічної самосвідомості [8]. Етнічна ідентичність – один із найважливіших виявів етнічної самосвідомості; вона виконує стрижневу, системотворчу роль у структурі етнічної та національної самосвідомості.

Г. У. Солдатова вважає, що поняття “етнічна ідентичність” і “етнічна самосвідомість” частково перетинаються: етнічна ідентичність є когнітивно-мотиваційним ядром етнічної самосвідомості, при цьому її не можна звести до структурної одиниці самосвідомості, оскільки вона містить у собі також і несвідоме [14]. Ідентичність людини – елемент її самосвідомості, результат колективного осмислення і самовідчуття “Ми”.

Результати вивчення психологічних особливостей етнічної ідентичності студентської молоді східного та південного регіонів України представлено в праці О. В. Бичка [3]. Експериментально встановлено, що, порівняно із західноукраїнськими студентами, етнічна ідентичність яких характеризується несуперечливим характером, одностаійністю в узгодженості етнічної самоідентичності, у багатьох студентів зі Сходу та Півдня (майже у 40%) помічено складність, невизначеність і проблематичність етнічної самоідентичності. Проблематичність етнічної ідентичності О. В. Бичко розуміє як труднощі при свідомому віднесенні індивідом себе до певної етнічної групи чи виборі іншої етнічної групи за умови декларування етнічної належності. Виявами проблематичності найчастіше є низькі показники актуальності, незначущості й амбівалентності етнічної ідентичності.

Особливості становлення Я-образу особистості в контексті процесу етнонаціональної самоідентифікації аналізує О. В. Шевченко [18]. Вона, зокрема, виявила регіональні відмінності в становленні національної ідентичності особистості в період дорослішання. Порівняно з досліджуваними з південних і північно-східних областей України, для

молодих людей із Західної України важливими є ідентифікація з національною спільнотою і високий рівень сформованості національної ідентифікації. На думку дослідниці, ці відмінності зумовлені особливостями етногенезу і розвитку української нації, що призводять до появи суперечливості та неоднозначності в національній самосвідомості українців, характерологічних і світоглядних відмінностей у молодих представників західного, східного та південного регіонів України.

Етнічність формується завдяки емоційним зв'язкам, які утворюються в процесі соціалізації. Етнічна самосвідомість – закований емоційно-когнітивний компонент, який має як об'єктивні, так і суб'єктивні форми вираження. Процес становлення людини як представника певного етносу відбувається через інтеріоризацію тих культурних та соціальних цінностей і відносин, які становлять основу суспільного буття етносу. Етновиховання молоді повинно будуватися на засадах етнонаціональних і загальнолюдських ідеалів. Механізми ефективної соціалізації виявляються в глибинному вивченні мови, родинних традицій і звичаїв, а етнокультурна інформація постає як системотворний чинник. Таким чином особистість усвідомлює, що вона – невід'ємна частина етно-буття свого народу.

Мова – важлива ознака етнічної самосвідомості. Вона була і є джерелом самовизначеності, збереження й передавання соціального досвіду, надаючи індивідуальним переживанням інтерсуб'єктивного значення. Саме тому слід звернути увагу на укріплення позицій української мови, адже мова, як знакова система, закріплює ідентичність людини та сприяє розвитку етнічної самосвідомості. Вона може стати основним чинником гармонізації українського суспільства. На думку М. Гайдеггера, світ рідної мови – “дім буття”, “найбільш інтимне лоно культури”. Це природне психологічне “помешкання” людини, те образне і мисленнєве “повітря”, яким дихає, у якому живе її свідомість [16].

Важливим чинником гармонізації етнічної самосвідомості є взаємодія індивіда із соціально-політичними інститутами та суб'єктами політики. Включеність особистості в політичне життя, усвідомлення особливостей політичної життєдіяльності суспільства сприяє інтеріоризації політичних настановлень, норм політичної поведінки. Г. В. Осипов визначає політичну соціалізацію як політичний розвиток особистості, що є процесом засвоєння індивідом ідеологічних, політичних цінностей і норм суспільства та формування їх в усвідомлену систему соціально-політичних настановлень, що визначають позиції і поведінку індивіда в політичній системі суспільства [11]. Загалом політична соціалізація – це доволі складний процес взаємодії індивіда й політичної системи. З одного боку, політична соціалізація передбачає цілеспрямований вплив політичної системи на індивіда і являє собою процес передавання йому інших політичних орієнтацій, цінностей і моде-

лей політичної поведінки. З другого – політична соціалізація вимагає і особистої активності індивіда, тобто трансформації певних суспільних норм політичної культури в особисті цінності та переконання. У цьому сенсі вплив політичної системи на політичне формування особистості певною мірою залежить від внутрішніх переконань індивіда [6].

Становлення і розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціальної ініціативи. Саме через залучення населення в процеси розбудови держави можливий гармонійний розвиток етнічної самосвідомості та зміцнення етнічної ідентичності. Народ, виявляючи активність, відчуваючи себе частиною суспільнотворчих процесів, здатен впливати на характер і динаміку суспільних трансформацій. Виховання патріотизму, формування громадянських почуттів, національної гордості, готовності стати на захист незалежності України, шанобливого ставлення до українських державних символів – запорука нових позитивних змін. Військово-патріотичне виховання має на меті формування патріотичних почуттів відповідно до вимог Конституції України і Законів України про захист Батьківщини та готовності до служби в Збройних силах України [12].

А. Х. Гаджиев, розкриваючи сутність етнічної самосвідомості, показує її вияви в різноманітних формах: пізнавальній, емоційній та вольовій. Пізнавальна сторона етнічної самосвідомості містить, по-перше, усвідомлення людиною етнічної належності; по-друге, усвідомлення нею свого соціального стану; по-третє, усвідомлення санкціонованих етнічною спільнотою традицій, норм – моделей поведінки; усвідомлення своїх життєвих інтересів і потреб. Емоційна складова етнічної самосвідомості включає почуття національної гідності. До основної функції самосвідомості А. Х. Гаджиев відносить регулятивну, оскільки вона має вольову форму вияву. Завдяки цій функції етнічна самосвідомість регулює всі вияви етнічної психології, забезпечує самоконтроль у сферах суспільного життя [5].

Повсякденне життя громадян, їхні потреби та інтереси формує суспільство, а сьогодні Україна йде складним шляхом державотворчих процесів. Гармонізація етнічної свідомості сприяє утвердженню нових реалій суспільного буття, зміцненню громадянського суспільства в Україні, оновленню сфер суспільного життя, трансформації державно-владних інституцій. Неодмінною умовою гармонізації етнічної самосвідомості громадян є підвищення їхнього рівня соціального й інтелектуального розвитку, їх активне залучення до суспільно-політичного життя і громадсько-культурних організацій, підтримка традицій. Ідеться про формування конструктивного ставлення до історичних подій минулого і теперішнього, активізацію процесів усвідомлення та прийняття цінності власної держави, здатності до духовно-патріотичних переживань.

Висновки. Етнічна самосвідомість – визначальний критерій існування етносу, що базується на особливостях культури і психічного складу групи і є засобом суспільної організації держави. Вона формується на основі сукупності уявлень, знань, настановлень, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій етносу.

Докорінні суспільні трансформації, зміна ідеологічних орієнтирів та значні перетворення в економіко-політичному секторі вимагають сьгодні громадянської активності та цілеспрямованого перетворення навколишньої дійсності на користь усього суспільства. Основним підґрунтям для розвитку та гармонізації етнічної свідомості українців має стати подолання всіх форм відчуження народу від влади та усвідомлення кожною окремою особою своєї здатності впливати і визначати власну життєдіяльність. Гармонізація та розвиток етнічної свідомості – важливий крок до оновлення всіх сфер суспільного життя, вироблення нових пріоритетів і цінностей. Вона виявляється в конструюванні позитивного образу етносу, етнічній соціалізації, поглибленому вивченні традицій і звичаїв свого народу, формуванні патріотизму та почуття національної гідності, залученні громадян у процеси розбудови держави.

Замотивувати кожного члена суспільства приєднуватися до соціальних інститутів, брати активну участь у державотворчих процесах – важливе завдання сьодення.

Література

1. *Баронин А. С.* Этническая психология : учеб. пособие / А. С. Баронин. – К. : МАУП, 2000. – 116 с.
2. *Бердяев М.* Національність і людство / Микола Бердяев // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 149–162.
3. *Бичко О. В.* Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 “Соціальна психологія” / О. В. Бичко. – К., 2004. – 20 с.
4. *Боришевський М. Й.* Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М. Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 138–144.
5. *Гаджиев А. Х.* Проблемы марксистской этнической психологии / А. Х. Гаджиев. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1982. – 184 с.
6. *Гобозов И. А.* Введение в философию истории / И. А. Гобозов. – М. : ТЕИС, 1999. – 363 с.
7. *Данилюк І. В.* Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : [монографія] / І. В. Данилюк. – К. : Самміт-книга, 2010. – 432 с.
8. *Данилюк І. В.* Національна самосвідомість як компонент структури психології етнічної спільноти / І. В. Данилюк // Проблеми загальної та педагогічної

- психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Гнозис, 2009. – Т. 11. – Ч. 4. – С. 87–94.
9. *Дружинин В. Н.* Психология: Учебник для гуманитарных вузов / под ред. В. Н. Дружинина. – СПб., 2001. – 1247 с.
  10. *Львовичкіна А. М.* Етнопсихологія : [навч. посіб.] / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2002. – 144 с.
  11. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-коор. Г. В. Осипов]. – М. : ИНФРА, 1998. – 344 с.
  12. *Пащенко Д.* Патріотичне і національне виховання – складові становлення громадянина / Д. Пащенко // Шлях освіти. – 2002.– № 1.– С. 9–14.
  13. *Соколова В. Ф.* Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / В. Ф. Соколова. – К., 2005. – 21 с.
  14. *Солдатова Г. У.* Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
  15. *Файзуллин Ф. С.* Этническое сознание и этническая идентичность / Ф. С. Файзуллин, А. Я. Зарипов, Р. Р. Асылгужин. – Уфа : Гилем, 2009. – 87 с.
  16. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер ; [пер. с нем. В. В. Библихин]. – М. : Республика. 1993. – 456 с. – (Мыслители XX в.).
  17. *Хотинец В. Ю.* Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – СПб. : Алетейя, 2000. – 240 с.
  18. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : автореф. дис.на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О. В. Шевченко. – К., 2005.– 20 с.

Reference

1. Baronin, A. S. (2000). *Etnicheskaya psikhologiya* [Ethnic Psychology]. Kyiv (rus).
2. Berdyayev, M. (1993). *Natsionalnist i liudstvo* [Nationality and Humanity]. Suchasnist [Modernity], 1, 149–162 (ukr).
3. Bychko, O. V. (2004). *Psykhologichni osoblyvosti etnichnoi identychnosti studentskoi molodi Skhidnoho ta Pivdennoho rehioniv Ukrainy* [Psychological features of ethnic identity of student's youth the Eastern and Southern regions of Ukraine]. Abstract of Ph. D. dissertation. Kyiv (ukr).
4. Boryshevskyy, M. Y. (2003). *Natsionalna samosvidomist ta identyfikatsiia hromadian yak chynnyk demokratychnykh peretvoren v ukrayinskomu suspilstvi* [National identity and identification of citizens as a factor in democratic transformations in Ukrainian society]. *Sotsialno-psykholohichniy vymir demokratychnykh peretvoren v Ukraini* [Socio-psychological dimension of democratic transformations in Ukraine] (pp. 138–144). Kyiv: Ukrainian Center for Political Management (ukr).
5. Gadzhiev, A. Kh. (1982). *Problemy marksistskoy etnicheskoy psikhologii* [Problems of Marxist ethnic psychology]. Rostov: Publ. Rostov University (rus).
6. Gobozov, I. A. (1999). *Vvedeniye v filosofiyu istorii* [Introduction to the Philosophy of History]. Moscow (rus).

7. Danylyuk, I. V. (2010). Etnichna psykholohiya yak haluz naukovoho znnania: istoryko-teoretychnyi vymir [Ethnic psychology as a branch of scientific knowledge: historical and theoretical dimension]. Kyiv: Sammit-knyha Publ. (ukr).
8. Danylyuk, I. V. (2009). Natsionalna samosvidomist yak komponent struktury psykholohii etnichnoi spilnoty [National identity as a component of the structure of the psychology of the ethnic community]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii* [Problems of general and pedagogical psychology], 4, 87–94 (ukr).
9. Druzhinin, V. N. (2001). *Psikhologiya. Uchebnik dlya gumanitarnykh vuzov* [Psychology: Textbook for humanitarian universities]. St. Petersburg (rus).
10. Lovochkina, A. M. (2002). *Etropsykholohiya* [Ethnopsychology]. Kyiv (ukr).
11. Osipov, G. V. (1998). *Sotsiologicheskii entsiklopedicheskii slovar* [The Sociological Encyclopedic Dictionary]. Moscow: INFRA Publ. (rus).
12. Pashchenko, D. (2002). Patriotychnе i natsionalne vykhovannia – skladovi stanovlennia hromadianyna [Patriotic and national education – components of becoming a citizen]. *Shliakh osvity* [Way of Education], 1, 9–14 (ukr).
13. Sokolova, V. F. (2005). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku natsionalnoi samosvidomosti studentskoi molodi zasobamy ukrainskoi literatury [Psychological peculiarities of the development of national consciousness of student youth by means of Ukrainian literature]. Abstract of Ph. D. dissertation. Kyiv (ukr).
14. Soldatova, G. U. (1998). *Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti* [Psychology of ethnic tensions]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
15. Fayzullin, F. S. (2009). *Etnicheskoye soznaniye i etnicheskaya identichnost* [Ethnic consciousness and ethnic identity]. Ufa: Gilem Publ. (rus).
16. Heidegger, M. (1993). *Vremya i bytiye: Stat'i i vystupleniya* [Time and Being: Articles and Speeches]. Moscow: Republic Publ. (rus).
17. Khotinets, V. Yu. (2000). *Etnicheskoye samosoznaniye* [Ethnic identity]. St. Petersburg: Aletyya Publ. (rus).
18. Shevchenko, O. V. (2005). *Natsionalna identyfikatsiya u stanovlenni Ya-obrazu osobystosti* [National identification in the formation of the I-personality image]. Abstract of Ph. D. dissertation. Kyiv. (ukr).

Данилюк І. В., Гресько В. В. Психологические особенности гармонизации этнического самосознания украинцев

Етнокультурная информация, проходящая через поколения, определяется как движущий фактор жизнедеятельности этноса. Показано, что каждый представитель этноса как носитель этнической идентичности трансформирует эту информацию в виде традиций и обычаев, которые, в свою очередь, проявляются в широком контексте: социальных отношениях, профессиональной деятельности и особенностях культуры. Этническая идентичность рассматривается как важный компонент социализированности и ведущий фактор дальнейшего становления личности, ее продуктивного функционирования в обществе. Анализируются современные исследования этнического самосознания украинцев, свидетельствующие о наличии региональных различий в становлении их национальной идентичности в молодом возрасте и в период взросления. Возрождение национального самосознания украинцев, усиление роли их основных этноконсолидирующих признаков называются как мощные факторы развития нации и сохранения этнической идентичности украинского народа.

Ключевые слова: этнос, этническое самосознание, украинское общество, гармонизация.

Danyliuk I. V., Gresko V. V. Psychological peculiarities of harmonization of ukrainians' ethnic self-consciousness

The important task of the present day is a rebirth of the Ukrainian nation, formation of the sense of belonging to Ukrainian nation, development of ethnic self-consciousness of every Ukrainian and construction of a positive image of the ethnic group. Harmonization of ethnic self-consciousness facilitates the creation of new reality of social being, fortification of civic society in Ukraine, renovation of social life spheres, changes of state and power institutions. The fundamental condition of harmonization lies in high level of social and intellectual development, psychological fortification, which consists of taking part in social-political life, civic and cultural organizations, supporting of traditions, activation of the processes of realization and acceptance of own state values, the ability for spiritual-patriotic feelings. Ethnic self-consciousness is stable construction connected with socialization and adoption of cultural experience. The crucial factor of ethnic self-consciousness lies in individuals' identification with the ethnic community. It relates to nation realization of its belonging to a particular ethnic group, which is based on acceptance of one's nation, common origin, household activities, language, culture, mentality. Harmonization and development of ethnic self-consciousness is an important step to the renovation of all spheres of civic life, development of new priorities and values.

Key words: ethnos, ethnic self-consciousness, Ukrainian society, harmonization.

КОНЦЕПЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

С. В. Баранова (м. Київ)

На підставі системного аналізу особистісну зрілість розглянуто як якісний стан системи, що інтегрально характеризує її оптимальне функціонування в бік прогресивного розвитку та забезпечує відповідальне функціонування особистості як суб'єкта власного життя. Запропоновано структурно-функціональну характеристику особистісної зрілості. Доведено, що зріле функціонування особистості виявляється у творчій взаємодії з реальністю, адекватність якої забезпечує надситуативне управління і вияв відповідальності за власні дії. З'ясовано, що структурними компонентами особистісної зрілості як системи є особливості архітектури внутрішнього світу, зріла ідентичність, системна рефлексія й відповідальність особистості. Питання формування відповідальності розкрито через вияв індивідуальної, персональної внутрішньої готовності особистості до прийняття обґрунтованих рішень, вияв наполегливості в їх реалізації й готовність до прийняття результатів. Зазначено, що особливості становлення особистісної зрілості в сучасних умовах в Україні обтяжені потужними національними суспільно-політичними й економічними викликами, зокрема суспільними трансформаціями.

Ключові слова: особистісна зрілість, відповідальність, самозапит, надситуативне управління, архітектура внутрішнього світу, зріла ідентичність, системна рефлексія.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена новим сприйняттям проблем визначення сутності зрілості особистості в сучасному суспільстві. Інтенсивні трансформації провокують, причому все більшою мірою, безвідповідальне ставлення людини до змін, що спонукає сучасну психологію переглянути основні умови й передумови розвитку зрілої особистості та її відповідальності в таких умовах. Паралельно з процесами трансформації особистості відбуваються радикальні зміни і в організації соціуму. Дослідники К. Поппер, К. М. Вебер, Х. Арендт вважають, що суспільства традиційного, природного типу, які об'єднували своїх членів на основі особистісних зв'язків, у сучасних умовах цих функцій не виконують. Унаслідок цього більшість соціальних груп виявляються сурогатними квазісуб'єктами, у яких немає справжніх соціальних зв'язків, а тому немає й умов для суспільного життя і відповідальної поведінки. Така форма стала підґрунтям для виникнення безвідповідальності. Людина на нинішньому етапі розвитку суспільства може дозволити собі "пливти за течією життя", бути інфантильною особистістю. Усе більше безвідповідальне ставлення до соціальних цінностей, гострий дефі-

цит особистісних якостей людини підміняються діловою хваткою й суто обивательськими рисами особистості “суспільства споживачів”.

Сьогодні в Україні гострота таких суперечностей особливо відчутна. Ситуація ускладнюється змінним характером переходу від епохи тоталітаризму до демократичного суспільства. Принаймні в теорії. Сучасний ізраїльський політолог Яків Овед називає стан, успадкований від тоталітарного режиму, “активною несвободою”, коли особистість чи колектив підводять до того, щоб “самі робили лише те, що потрібно” (цит. за: [5]). Він розглядає цей феномен як результат навіювання масам певної ідеології, унаслідок чого вони стають добровільними, і часто активними, співучасниками політики й злочинів режиму.

Україна на шляху побудови демократичного суспільства переборює суттєві проблеми й долає численні труднощі державотворення. Події 2013–2017 років (Євромайдан, окупація Криму, АТО, понад 1,5 мільйона вимушених переселенців з окупованих Росією територій Донбасу й Криму) [3] не лише латентно активні сьогодні, впливають на стан суспільства. Тож гостро постає потреба у впливі держави на перебіг соціально-політичних процесів, чого, на нашу думку, можна досягти шляхом послідовних реформ, які в умовах і політичної, і економічної кризи мають особливе значення для майбутнього України.

В умовах суперечливої соціальної реальності з її нестабільністю і змінюваністю, ризик прийняття відповідальності на себе постає як можливість управління ризиком, як пошук суб’єктом способів самозахисту від невизначеності. Особистість зобов’язана виявляти активну життєву позицію, бути ініціативною, відповідати за власні вчинки й дії, прогнозувати їх наслідки, а також реалізувати свої потенційні здібності й можливості, створювати умови реалізації для того, хто поруч.

Отже, новий погляд на проблему особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій набуває особливої *актуальності*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Зрілість особистості як феномен досить детально розглядали М. Й. Боришевський і Ю. З. Гільбух; окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в працях С. П. Архипової, С. Л. Братченка, І. С. Булах, І. В. Булиги, Н. М. Дідик, О. А. Дмитрієвої, Ю. Г. Долинської, Л. В. Засекиної, О. В. Козаченко, Н. О. Кордунової, Т. В. Комар, О. А. Лукасевич, В. Н. Максимової, М. Р. Миронової, Т. П. Мироненко, В. В. Москаленко, С. С. Пальчевського, К. Ю. Сірої, Т. В. Скрипаченко, О. В. Темрук, В. Є. Ткаченко, Т. М. Титаренко, І. М. Шемелюк, О. С. Штепи та ін.

Більшість вітчизняних дослідників особистісної зрілості вважають, що зріла особистість – це активний суб’єкт життя, який реалістично сприймає дійсність і себе, креативний, відповідальний, самостійний, прагне до пошуку сенсу життя й самореалізації. Проблема зрілості роз-

глядають в різних наукових парадигмах – отже, науковці використовують різні системи психологічних понять і категорій. Така диференціація уявлень про особистісну зрілість зумовлює нагальну потребу пошуку узагальнених засад для дослідження, розуміння й опису цього феномену в системі соціально-психологічних наук.

Мета статті: концептуалізація поняття “особистісна зрілість” в умовах суспільних трансформацій та обґрунтування системотвірної ролі відповідальності як показника особистісної зрілості.

Виклад основного матеріалу. В історичній традиції особистісну зрілість досліджували крізь призму її цінності (що було започатковано ще античною філософією). Специфікою філософського аналізу проблем зрілості особистості у ХХ ст. є ґрунтування на психологічних і антропологічних дослідженнях. Наукова революція викликала глибоку культурну революцію, яка змінила радикально життя європейців і торкнулася всього світу. Руйнування традиційних соціальних інститутів, з одного боку, привело до становлення особистості, індивідуалізації, проте з другого – позбавлений традиційних зв’язків індивід опинився сам на сам із “чужим світом”, в умовах техногенності й глобалізму.

Постмодернізм посилив заперечення старої системи цінностей, констатував “утому” особистості, втрату нею допитливості мислення й індивідуальності. Людина, опинившись у ситуації краху культури (старе зруйновано, нове не створено), вимушена черпати сили лише в самій собі. Старі системи виховання особистості шляхом розвою розуму вже не діють. Людина в неklasичній картині світу, а особливо в суспільстві “пізнього модерну”, набула нових можливостей вибору, нового рівня самосвідомості, але разом із тим узяла на себе і тягар проблем “науково-технічного” світу. Перед зрілою особистістю постмодерну постав вибір: відмовитися від гуманістичної системи цінностей, створивши щось нове, можливо, ще не відоме, або розвивати їх, врахувавши помилки минулого. Здійснити такий вибір свідомо може лише особистість, яка досягла зрілості й узяла відповідальність на себе. Нам імонує визначення зрілості в межах філософської антропології, коли зрілість розглядають як усталеність особистісної системи, внутрішню детермінацію поведінки особистості і її стійкість щодо зовнішніх виявів різноманітних впливів. Це забезпечується домінуючою метою життя особистості, що набула форми чітко визначеного сенсу життя, який цементує всю систему цінностей і цілісності особистості як функціонально-процесуальну, а не результативну її характеристику. Схоже розуміння бачимо у Вірджинії Сатир: “зрілість... такий стан, у якому людська істота повною мірою відповідає за саму себе. Особистісно зрілою можна вважати людину, здатну здійснити вибір і прийняти рішення на основі чіткого сприйняття самої себе, оточення і ситуації, у якій перебуває, котра бере на себе відповідальність за ці вибори й ці рішення, за будь-які їх наслідки” [6, с. 153].

Щоб здійснити теоретичний аналіз поняття “особистісна зрілість”, ми застосували методологію системного підходу в соціально-психологічних дослідженнях (Б. Г. Ананьєв, П. К. Анохін, В. О. Ганзен, Н. Є. Завацька, К. В. Коростеліна, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, В. С. Мерлін, В. А. Семиченко, В. Т. Циба та ін.). У нашому дослідженні ми виходимо з того, що особистісна зрілість – це якісний стан системи, який інтегрально характеризує її оптимальне функціонування в бік прогресивного розвитку та забезпечує відповідальне функціонування особистості як суб’єкта власного життя; це динамічний процес, тобто здатність до різнорівневих досягнень, а не досягнення певного рівня. Таким чином, зріле функціонування особистості виявляється у творчій взаємодії з реальністю, адекватність якої забезпечується надситуативним управлінням і прийняттям відповідальності за свої дії та їх наслідки.

Надситуативне управління як функція особистісної зрілості виявляється в здатності особистості підніматися над рівнем вимог ситуації та виходити за її межі, щоб:

- по-перше, мати можливість рефлексивного бачення (операціоналізації: відображення, інтеріоризації/екстеріоризації, символізації, вербалізації) соціальної позиції у формі орієнтаційного образу й подолання зовнішніх і внутрішніх обмежень (“бар’єрів”) діяльності;
- по-друге, мати змогу ставити цілі, виробляти нові способи їх досягнення, надлишкові з погляду вихідного завдання, набувати нову соціальну позицію.

Адекватна взаємодія з реальністю як функція особистісної зрілості характеризується:

- по-перше, узгодженістю й цілісністю вияву системи (когнітивних, мотиваційних, емоційно-вольових, поведінкових) характеристик внутрішнього й зовнішнього процесів психічної діяльності;
- по-друге, відповідністю виявів своєї взаємодії суб’єктивній актуальності ситуації, вирішуваному завданню і формам діяльності, пов’язаним із ними.

Відповідальність як інтегративна якість особистісної зрілості виявляється у спроможності особистості приймати обґрунтовані рішення у сфері своєї діяльності щодо власного життя й суспільства в цілому, наполегливості й сумлінності в їх реалізації й готовності до тих чи інших результатів і непередбачених наслідків.

Отже, *особистісна зрілість* – це здатність особистості до адекватної взаємодії з реальністю задля самореалізації, забезпечена надситуативним управлінням і взяттям на себе відповідальності.

У результаті проведеного нами аналізу виявлено, що до компонентів особистісної зрілості найчастіше відносять: ідентичність (О. С. Штепа, О. Л. Солдатова, І. А. Шляпникова); сформовану Я-концепцію і самосвідомість (А. В. Фурман, О. Є. Гуменюк); активність та ініціативність осо-

бистості (К. О. Абульханова-Славська) тощо. Важливо відзначити, що ці психологічні феномени є критеріями різних видів зрілості (власне особистісної, соціальної, когнітивної, емоційної тощо). Кожний вид зрілості можна вважати підсистемою складної інтегральної системи особистісної зрілості, утвореної закономірними взаємозв'язками. Можемо відтак зробити висновок, що особистісна зрілість як система має такі структурні компоненти: певні особливості архітектури внутрішнього світу, зрілу ідентичність, системну рефлексію і відповідальність (рис.).

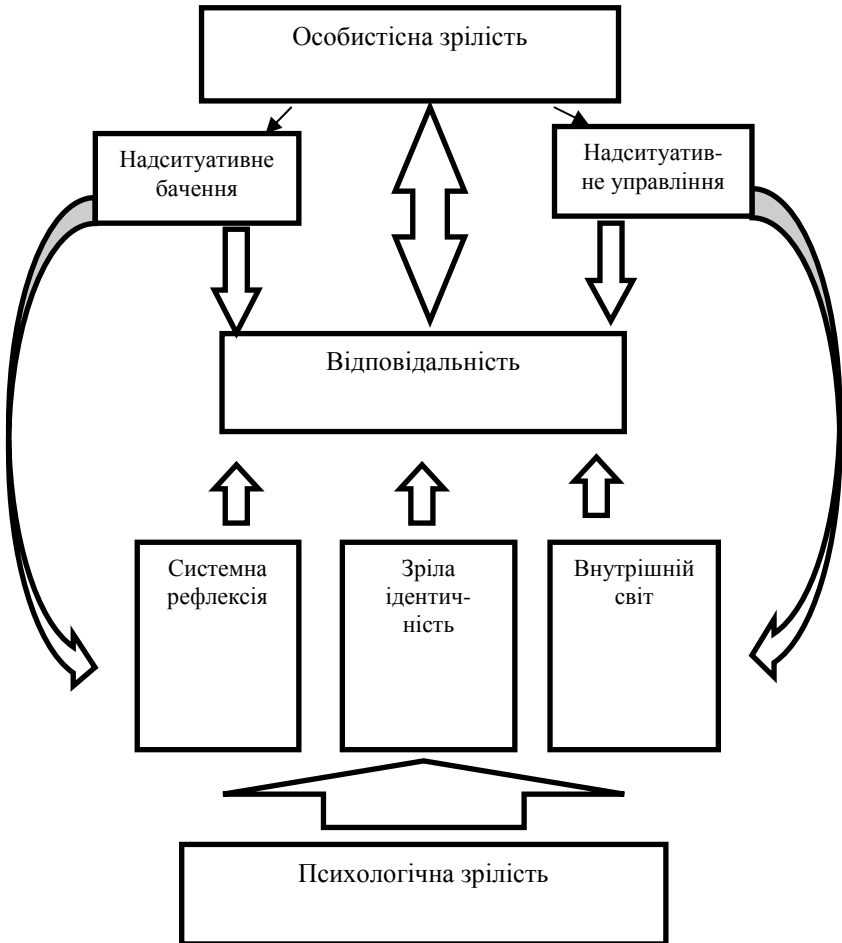

Рис. Структура особистісної зрілості

Архітектуру внутрішнього світу ми розглядаємо як символізований досвід відношень між Я- і об'єкт-репрезентаціями суб'єкта. Відношення ці конститууються намірами, бажаннями, оцінками, ставленнями, діями (активними й реактивними), очікуваннями, настановленнями, захисними реакціями, цілями тощо суб'єкта щодо об'єкта і навпаки. Отже, у внутрішньому світі людини інтегруються всі враження, які вона отримала від дійсності протягом прожитого відрізка життя, узагальнюються й індивідуально-неповторно систематизуються переживання від цих вражень, оцінюються поведінкові відповіді з приводу вищезгаданих вражень і власні вчинки, здійснені з особистої ініціативи [1, с. 13]. Завдяки усвідомленню і символізації реального світу людина створює унікальні символічні сюжети його бачення у власному внутрішньому світі і таким чином стає архітектором власного життя. Тільки за умови наявності внутрішньоособистісних “споруд”, які забезпечують можливість набуття і взяття людиною на себе відповідальності, у неї з'являються опори, орієнтири в будь-якій життєвій ситуації.

Зрілу ідентичність дослідники трактують як усвідомлення, відчуття, переживання своєї належності до різноманітних соціальних спільнот: малої групи (сім'ї); територіальної спільноти, етнопонаціональної групи, держави. Досягнута ідентичність – статус ідентичності тих суб'єктів самоідентифікації, які пройшли через кризу ідентичності й взяли на себе певні обов'язки перед суспільством унаслідок самостійно прийнятих рішень щодо обраних стратегій, комунікативно-професійних ролей, етичних цінностей [2].

Інструментом, завдяки якому людина стає здатною самовизначатися й робити свій власний вибір, є *рефлексія*, звернена як у зовнішній світ на реальну ситуацію, так і на власну, внутрішню позицію, щоб у цьому контексті робити свій вибір. Під рефлексією ми розуміємо набуту суб'єктом здатність довільно звертати свою свідомість на самого себе. У цьому випадку механізм довільного маніпулювання ідеальними змістами в розумовому плані заснований на переживанні дистанції між своєю свідомістю і її інтенціональним та спрямованістю цього процесу на самого себе як на об'єкт рефлексії. Єдність цих двох аспектів утворює системне рефлексивне відношення, що забезпечує перехід до самодетермінації [4].

У своєму дослідженні ми дотримуємося позиції, що відповідальність завжди індивідуальна, персональна. Наша позиція ґрунтується на положенні про те, що готовність відповідати – це лише внутрішня диспозиція людини. Можна “розподілити” вину й міру покарання між групами, колективами, але на кожного покладається, однак, своя міра відповідальності індивідуально. Уся ж складність визначення відповідальності полягає в тому, що вона є водночас і якістю, і як властивістю особистості. Саме цей аспект дає нам підстави говорити про

інтегративність відповідальності в структурі особистісної зрілості. Особистісна якість уособлює персональну, особистісну відповідальність; соціальну відповідальність особистості буде представлено як властивість, кількісну характеристику (соціальну) якості: за кого? за що?

Питання формування відповідальності за показниками якостей особистості – це питання формування індивідуальної, персональної відповідальності, внутрішньої готовності до відповідальності кожної конкретної людини; за показниками властивостей особистості питання соціального вияву персональної відповідальності знаходить відображення в компетенціях, соціальних ролях, готовності особистості дотримуватися норм суспільства чи групи. Так само й діагностика відповідальності є діагностикою її індивідуальної форми, особистісної диспозиції.

Становлення особистісної зрілості, опосередковане набуттям відповідальності особистості, є нелінійним і нерівномірним процесом. Становлення особистісної зрілості може відбуватися у напрямі творчого розвитку, а може зупинитися в результаті застрягання на якомусь етапі, непроживання ситуації, яка для особистості виявилася деструктивною. Тому зрілість можна розглядати як зворотний стан: у нормативній кризі розвитку вона може знижуватися, навіть втрачатися, а потім заново набуватися, тобто її розвиток може відбуватися як у прогресивному, так і в регресивному напрямі.

Традиційно процес становлення особистісної зрілості розглядали в контексті соціалізації особистості. Однак логіка соціалізації особистості, що є справедливою для порівняно стабільного суспільства (з більш-менш стійкою системою генералізованих цінностей, усталеною формою соціально-економічних відносин, легітимними політичними інститутами тощо), не збігається з логікою соціальних процесів у суспільстві, яке переживає радикальні зміни практично в усіх, без винятку, соціальних інститутах, у системі ціннісних структур і повсякденних, буденних взаємовідносин між людьми. Крах тоталітарної системи зумовив становлення нової соціальної суб'єктності. І лише особистісна зрілість, на нашу думку, здатна забезпечити свідому керованість і відповідальне ставлення до нормального перебігу цього процесу в ситуації невизначеності й суспільних трансформацій.

Вітчизняні дослідники в галузі соціальної та політичної психології (В. О. Васютинський, П. П. Горностай, Л. А. Найдонова, С. Д. Максименко, В. В. Москаленко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, В. Т.. Циба та ін.) виокремлюють такі особливості суспільного стану в період суспільних трансформацій: 1) загострення соціальних конфліктів, 2) рефлексивна модернізація суспільства (переосмислення історії і відносин), 3) інформаційні війни та інші комунікативні процеси. За таких умов діагнозом нашої цивілізації, за Д. О. Леонтьєвим, є розрив між готовністю

бути причиною якихось дій і готовністю відповідати за їх наслідки, розрив у свідомості між вчинками й відповідальністю [4].

Особливості становлення особистісної зрілості в сучасних умовах в Україні зумовлені потужними національними суспільно-політичними й економічними викликами, про що йшлося вище. Саме проживання кризової проблемно-конфліктної ситуації вимагає від людини зміни життєвого стилю, способу мислення, способу пізнання й бачення світу, ставлення до себе й оточення, що, зрештою, сприятиме особистісному зростанню. *Ситуацію особистісного зростання* слід розглядати як рефлексивну самозміну системи власної суб'єктності завдяки можливості надситуативного управління та взяття на себе відповідальності в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. Відповідальна турбота про себе як особистісне зростання не відміняє глибокі душевні страждання, пов'язані з протистоянням кризи чи травмі. Зростання і розвиток під час кризи не мають знеболювального ефекту. Явище духовного зростання більшою мірою пов'язане з використанням цього болісного процесу як способу внутрішнього розвитку й подолання, саме тому в цей момент особливо важливо усвідомлювати значущість підтримки Іншого. Динаміка становлення особистісної зрілості виявляється через особистісне зростання як керований процес самореалізації, що здійснюється у двох напрямках:

- перший – креативне опанування дійсності в процесі самореалізації;
- другий – свідомий процес рефлексивної самозміни як відновлення інфантильних потреб розвитку, що раніше не були задоволені повною чи якоюсь достатньою мірою, що й призвело до появи дефіцитів у структурі особистості.

Логіка особистісного зростання полягає у внутрішньому проживанні дефіцитарних етапів розвитку. Нами доведено, що рефлексія власної суб'єктності і набуття відповідальності в процесі особистісного зростання є результатом здійснення *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. Поняття *самозапит* ми наповнюємо змістом як рефлексивну форму метапотреби особистості в самозміні, котра визначається як внутрішній усвідомлений стан індивіда. Цей стан зумовлений відчуттю ним потребою в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації, що є глибинним джерелом усіх форм його активності й прийняття відповідальності за себе.

Ми також виявили, що в психологічному плані процес набуття відповідальності суб'єктом охоплює такі етапи:

1. Рефлексія суперечностей як їх усвідомлення, моніторинг і переосмислення (суперечностей або конфлікту інтересів чи ідентичності,

образів минулого і майбутнього тощо) у процесі вибору альтернатив, *формування самозапиту* на прийняття відповідальності в процесі саморозвитку.

2. Пошук *експертної позиції* (як критеріїв прийняття рішення), яка виконуватиме функцію майбутньої інстанції. Залежно від локусу контролю в інтерсуб'єктному просторі – зовнішньої інстанції; в інтра-суб'єктному просторі – норми, цінності, смисли, міфи в суб'єктивному просторі особистості.

3. *Диалогізація* експертної позиції у вигляді *зворотного зв'язку* в різних формах конструювання (норми, фрейми, схеми, моделі, сценарії, стереотипи, патерни тощо), тобто зміна критеріїв прийняття рішень як підстави для прийняття результатів.

4. *Прийняття обгрунтованого рішення* щодо розглянутих альтернатив як рефлексія зворотного зв'язку, який особистість – відповідно до актуального самозапиту – трансформує у власний життєвий світ, конструюючи в такий спосіб певну цілісність і зрілість із суб'єктивно відібраних потреб самозміни у відповідь на актуальний самозапит.

5. *Супорядність прийнятого рішення* як набуття нового значення в системі власних цінностей, як результат інтеграції в систему особистісної зрілості наслідків діяльності, як умова для подальшого саморозвитку.

6. *Вияв наполегливості* і сумлінності в реалізації прийнятого рішення, готовність до прийняття результатів і непередбачених наслідків.

7. Рефлексія власної суб'єктності й набуття відповідальності в здійсненні *самозмін*, прийняття наслідків відповідальних рішень у результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості.

Таким чином, в умовах трансформації суспільства відповідальна особистісна зрілість є якістю суб'єкта, яка зумовлює відповідальні способи самореалізації в інтерсуб'єктному просторі і стає соціально-психологічною умовою для самореалізації як самої себе, так і Іншого.

Висновки. Концептуалізація поняття “особистісна зрілість” в умовах суспільних трансформацій зумовлена як розвитком сучасної науки, так і викликами реального життя. Характеристика особистісної зрілості як соціально-психологічного феномену може бути подана на основі системного аналізу. Нами розширено поняття особистісної зрілості як здатності особистості до адекватної взаємодії з реальністю задля самореалізації, яка забезпечується надситуативним управлінням і взяттям на себе відповідальності за своє життя. Зазначено, що лише в умовах визнання власного авторства в результаті надситуативного управління процесом взаємодії з реальністю людина може реалізувати взяття на себе відповідальності за своє життя в актуальному часі й у перспективі. Як структурні компоненти особистісної зрілості визначено: особливості архітектури внутрішнього

світу, зрілу ідентичність, системну рефлексію, відповідальність. Системотвірним інтегративним фактором становлення особистісної зрілості як відкритої системи є відповідальність особистості. Запорукою зрілого взяття особистістю на себе відповідальності за себе і своє життя є прийняття своєї власної цінності (самоцінності).

Доведено, що становлення особистісної зрілості відбувається як рефлексивна самозміна системи власної суб'єктності і взяття на себе відповідальності за своє життя в результаті задоволення самозапиту як процесу оновлення системи особистісної зрілості. Виявлено, що в умовах сучасної соціокультурної кризи і суспільних трансформацій актуалізується потреба особистості в самозміні як турботі про себе. Труднощі й несприятливі колізії створюють ту саму ситуацію особистісного зростання, результатом якої є страждання та актуалізація потреби в турботі перш за все про себе як конструювання себе в нових умовах.

Перспективою подальшого наукового пошуку є виявлення й дослідження соціально-психологічних умов, які сприяють становленню особистісної зрілості.

Література

1. *Баранова С. В.* Відповідальність як репрезентація архітектури внутрішнього світу особистості / С. В. Баранова // Психологічні перспективи. – Луцьк, 2017. – Вип. 29. – С. 10–21.
2. *Злишков В. Л.* Ідентифікація та самоідентифікація як первинні та вторинні чинники саморозвитку особистості педагога [Електронний ресурс] / В. Л. Злишков. – Режим доступу : http://novyn.kpi.ua/2007-1/05_Zlivkov.pdf
3. Кривава статистика: скільки військових загинуло на Донбасі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mind.ua/openmind/20174536-krivava-statistika-skillki-vijskovih-zaginulo-na-donbasi>
4. *Леонтьев Д. А.* Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции / Д. А. Леонтьев, А. Ж. Аверина // Психология : журн. Высш. шк. экономики. – 2014. – Т. 11. – № 4. – С. 110–135.
5. *Магид М.* Тоталитаризм: темное прошлое или “светлое будущее”? [Электронный ресурс] / М. Магид. – Режим доступа : https://avtonom.org/old/lib/theory/magid_total.html
6. *Сатир В.* Психотерапия семьи / В. Сатир. – СПб. : Речь, 2000. – 281 с.

Reference

1. Baranova, S. V. (2017). Vidpovidalnist yak reprezentatsiia arkhitektury vnutrishnoho svitu osobystosti [Responsibility as a representation of the architecture of the inner world of personality]. *Psykhologichni perspektyvy* [Psychological Prospects], 29, 10–21 (ukr).
2. Zlyvko, V. L. (2007). Identyfikatsiia ta samoidentyfikatsiia yak pervynni ta vtorynni chynnyky samorozvytku osobystosti pedahoha [Identification and self-

- identification as primary and secondary factors of self-development of the teacher's personality], http://novyn.kpi.ua/2007-1/05_Zlivkov.pdf (ukr).
3. Bloody statistics: how many soldiers were killed in the Donbass, <https://mind.ua/openmind/20174536-krivava-statistika-skilli-vijskovih-zaginulo-na-donbasi> (ukr).
  4. Leonteyv, D. A. and Averina, A. Zh. (2014). Fenomen refleksii v kontekste problemy samoreguljatsii [Phenomenon of Reflection in the Context of the Problem of Self-Regulation]. *Psikhologiya. Zhurnal vyssey shkoly ekonomiki* [Psychology. Journal of Higher School of Economics], vol. 11, № 4, 110–135 (rus).
  5. Magid, M. Totalitarianism: temnoye proshloye ili “svetloye budushcheye”? [Totalitarianism: a dark past or a “bright future”?], https://avtonom.org/old/lib/theory/magid_total.html (rus).
  6. Satir, V. (2000). *Psikhoterapiya semyi* [Psychotherapy of the family]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).

Баранова С. В. Концепция становления личностной зрелости в условиях общественных трансформаций

На основании системного анализа личностная зрелость рассмотрена как качественное состояние системы, которое интегрально характеризует ее оптимальное функционирование в направлении прогрессивного развития и обеспечивает ответственное функционирование личности как субъекта собственной жизни. Предложена структурно-функциональная характеристика личностной зрелости. Доказано, что зрелое функционирование личности проявляется в творческом взаимодействии с реальностью, адекватность которого обеспечивает надситуативное управление, принятие и проявление ответственности за свои действия. Установлено, что структурными компонентами личностной зрелости как системы являются особенности архитектуры построения внутреннего мира, зрелая идентичность, системная рефлексия и ответственность личности. Вопросы формирования ответственности раскрыты через проявление индивидуальной, персональной внутренней готовности личности к принятию обоснованных решений, проявление настойчивости в их реализации и готовность к принятию результатов. Отмечено, что особенности становления личностной зрелости в современных условиях в Украине отягощены мощными национальными общественно-политическими и экономическими вызовами, в частности общественными трансформациями.

Ключевые слова: личностная зрелость, ответственность, самозапрос, надситуативное управление, архитектура внутреннего мира, зрелая идентичность, системная рефлексия.

Baranova S. V. Concept of becoming of personal maturity in conditions of social transformations

On the basis of system analysis, personal maturity is considered as a qualitative state of the system that integrally characterizes its optimal functioning in the direction of progressive development and ensures the responsible functioning of the individual as the subject of his/her own life. The structural and functional characteristic of personal maturity is given. It is proved that the mature functioning of the individual manifests itself in creative interaction with reality, the adequacy of which ensures supersituative management and manifestation of responsibility for their actions. It is revealed that the

structural components of personal maturity as a system are a feature of the architecture of the inner world, mature identity, systemic reflection and responsibility of the individual. The issue of responsibility formation is considered through the manifestation of individual, personal internal readiness of the individual to make informed decisions, manifestation of persistence in their implementation and readiness to accept the results. It is noted that the peculiarities of personal maturity formation in modern conditions in Ukraine are burdened with powerful national socio-political and economic challenges, in particular, social transformations.

Key words: personal maturity, responsibility, self-inquiry, supersituative management, architecture of an inner world, mature identity, systemic reflection.

ДО ПРОБЛЕМИ МНОЖИННОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

І. Р. Петровська (м. Львів)

Множинну громадянську ідентичність розглянуто як усвідомлення особою своєї причетності до різних громадянських спільнот, її емоційну прив'язаність до них та інтеріоризацію їхніх цінностей і норм на рівні своєї поведінки за умови їх одночасної диференціації та інтеграції. Визначено особливості структурних форм множинної громадянської ідентичності особистості залежно від суб'єктивного уявлення індивіда про взаємозв'язки між його ідентичностями, а саме злиття, перетин, домінування та дроблення. У випадку, коли різні ідентичності доповнюють, підсилюють одна одну, ідеться про когерентний тип громадянської ідентичності, когнітивною стратегією формування (структурною формою) якої буде злиття. У тому ж разі, коли ідентичності амбівалентні, суперечливі, передбачають різні нормативні погляди, цінності та ідеології, використовується одна з двох можливих когнітивних стратегій “примирення” – перетин або домінування. Структурною формою перехідного (лімінального) типу множинної громадянської ідентичності є дроблення, яке виникає тоді, коли суперечності усвідомлені і відбуваються ситуативні спроби інтеграції їх у когнітивний образ себе.

Ключові слова: громадянська ідентичність, множинна ідентичність, складність соціальної ідентичності, структурна форма.

Постановка проблеми. На сучасному етапі надзвичайної актуальності для України набуває питання формування української громадянської ідентичності, що є запорукою цілісності, стабільності та безпеки Української держави, консолідації та розвитку громадянського суспільства.

Однак наразі цей процес стримується певним конфліктом ідентичностей. Він спричинений збереженням до цього часу елементів пострадянської ідентичності, досить сильними позиціями регіональних ідентичностей, що мають різні ціннісні домінанти, а також процесами глобалізації. Останні виявляються в розширенні інформаційно-комунікативного простору, зростанні соціальної мобільності, що сприяє формуванню наднаціональних (європейської, космополітичної) ідентичностей, а також появи гібридних та дифузних ідентичностей.

Особа може усвідомлювати та переживати свою належність до конкретної національної держави або навіть декількох держав (ідеться про так звану “мерехтливу” громадянську ідентичність, коли людина народилася в одній державі, проживає в другій, а працює в третій [1, с. 278]) і водночас вважати себе європейцем (чи радянською людиною) та/або громадянином світу.

Так, можна припустити, що в частини населення України (особливо старшого покоління, яке народилося і виросло ще в Радянському Союзі) співіснують ідентичності українська і радянська, а в прикордонних регіонах України ймовірні “подвійні” громадянські ідентичності на кшталт українсько-польська, українсько-румунська, українсько-російська і т. п. Окрім того, відомо, що деякі сучасні національні держави надають людині можливість офіційно набувати громадянства двох-трьох країн водночас, що підтверджується відповідними правовими документами. Саме тому особливо актуальним стає дослідження феномену множинності громадянської ідентичності та особливостей громадянської ідентифікації в сучасних умовах.

Проблема полягає в тому, що з одного боку, ситуація “транскордонів”, у яку включені люди, – це маркер сучасних інтеграційних процесів, і множинність ідентичності може підвищити адаптивність до сучасних постійно мінливих умов і зростаючого темпу життя, а також сприяти розширенню образу себе і навколишнього світу, однак з другого боку – така ситуація може ускладнювати процес становлення саме української громадянської ідентичності, призводити до її дифузності або виникнення маргінальних ситуацій, коли індивіди або групи людей, що перебувають на межі культур і соціальних спільнот, беруть участь у взаємодії, але не примикають повністю ні до однієї з них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Сучасні дослідження множинних соціальних ідентичностей різнопланові і торкаються насамперед проблем транскulturації та глобалізації (С. Кіннвалл, 2004; М. Глостанова, 2010; Л. Хашиєва, 2014; М. Хайт, 2014); еміграції/імміграції (О. Заїка, 2014; М. Веркуйтен, Б. Мартинович, 2012); аутистичної толерантності (М. Брюер, К. Пірс, 2005); історичної пам’яті (О. Калініна, 2014); психологічного благополуччя (А. Брук, Дж. Гарсія, М. Флемінг, 2008; І. Сеттлес, 2004; П. Тгойтц, 1983, 2003); творчості (Н. Стеффенс, М. Гочовська, Т. Крувіс, А. Галинськ, 2015); реструктуризації колективних ідентичностей та типів ідентифікаційних моделей (О. Астаф’єва, 2010), конфліктів між ідентичностями (О. Маланчук, В. Сусак, 2015, І. Сеттлес, 2004); стереотипних загроз та самостереотипування (self-stereotyping) (Р. Рідел, А. Макконнелл, С. Бейлок, 2009; С. Сінклер, С. Хардін, Б. Лоурі, 2006); множинності національних та етнічних ідентичностей у Центральній і Східній Європі (А. Курткіапіан, 2007; М. Веркуйтен та А. Йїлдіз, 2007; М. Бранкович, М. Павлович, І. Жежел, М. Владисавлевич, О. Йованович, Н. Петрович, 2015) й Америці (Л. Кян, Т. Іп, А. Фуліньї, 2008; К. Лі, М. Брюер, 2004) та особливостей їх конструювання (В. Турячанін, Д. Майсторович, 2013; А. ван Доммелен, К. Шмід, М. Х’юстон, К. Гонсалкорале, М. Брюер, 2015) тощо. Однак

проблемі множинності громадянської ідентичності особистості, її структурі та типології в науковому дискурсі досі не належної уваги.

Мета статті: окреслити типи множинної громадянської ідентичності особистості та особливості їх структурних форм.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 2002 р. С. Роккас і М. Брюер висунули концепцію “Складності соціальної ідентичності” (*Social Identity Complexity*), що торкається її множинної структури. Ця теоретична конструкція стосується суб’єктивного уявлення індивіда про взаємозв’язки між його множинними груповими ідентичностями [10, р. 88]. Складну соціальну ідентичність дослідники розглядають як усвідомлену належність особи до різних груп за умови одночасної диференціації (розуміння відмінностей) та інтеграції цінностей [5, с. 16]. С. Роккас і М. Брюер вважають, що існує чотири альтернативні форми структури множинної ідентичності: перетин (*Intersection*), домінування (*Dominance*), дроблення (*Compartmentalization*) і злиття (*Merger*). Їх називають ще типами мультиідентичностей [5], когнітивними стратегіями ставлення до множинної ідентичності [3], управлінськими стратегіями (*multiple identity management strategy*) [6].

Множинні ідентичності можуть забезпечити вигідні компенсаційні ефекти в умовах стереотипів, упереджень та дискримінації. Так, коли особа, що відносить себе до певної соціальної групи, відчуває загрозу, то вона може вибірково спиратися на іншу групову ідентичність, намагаючись таким чином відновити позитивне відчуття себе [10].

Множинні ідентичності можуть взаємно доповнюватися чи бути антагоністичними, або ж перебувати у середній модальності [4; 7–9]. Якщо ідентичності гармоніюють одна з одною (сприяють, фасилітують), то множинна ідентичність здатна забезпечувати більш високе психологічне благополуччя; якщо ж ідентичності конфліктують одна з одною, передбачають різні нормативні погляди, цінності та ідеології, то вони призводять до зниження рівня психологічного благополуччя, виснажують ресурси особи.

Спираючись на системний підхід (В. Ганзен, Б. Ломов, С. Максименко, К. Коростеліна, Т. Яблонська та ін.), основою якого є принцип системності, а також на положення і принципи теорії соціальної ідентичності та соціальної самокатегоризації (Г. Теджфел, Дж. Тернер), концепцію складності соціальної ідентичності (С. Роккас, М. Брюер), пропонуємо розглядати *громадянську ідентичність особистості як складне багаторівневе системне утворення, що є результатом самокатегоризації, осмислення (надання сенсу-цінності) своєї належності до спільноти громадян і держави (як громадянина) та суб’єктивного ставлення (емотивного і конативного) особи до свого членства*. Тому множинну громадянську ідентичність можна розглядати як усвідомлення причетності до різних громадянських спільнот, емоційну

прив'язаність до них та інтеріоризацію їхніх цінностей і норм на рівні поведінки за умови їх одночасної диференціації та інтеграції. Як різновид соціальної ідентичності, громадянська ідентичність особистості може мати просту або множинну структуру і різні модальності.

На нашу думку, існує низка можливих модальностей громадянської ідентифікації: *відкидання* її як такої; *моноідентифікація* (лише з одною спільнотою громадян певної держави), яка може бути *сильною*, *помірною* чи *слабкою*; *множинна ідентифікація* (з двома чи більше громадянськими спільнотами), котра може бути *когерентною*, *лімінальною/перехідною* та *амбівалентною/суперечливою (конфліктною)* і мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття) (рис. 1).

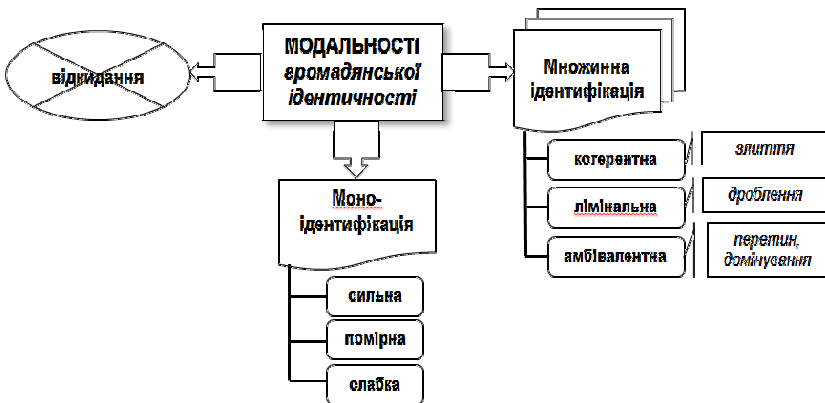

Рис. 1. Модальності громадянської ідентичності особистості

Сучасні діагностичні інструментарії [6] передбачають, як правило, оцінювання особою (наприклад, від 1 – “абсолютно не згоден” до 7 – “абсолютно згоден”) ступеня важливості тієї чи іншої соціальної категорії для її Я-концепції, на кшталт “Бути (категорія) – важлива частина того, хто Я”, або із запропонованого переліку соціальних категорій (етнічних, релігійних, політичних, організаційних груп тощо) людині потрібно обрати особливо важливі для неї [10], або оцінити особисту значущість кожного виду соціальної ідентичності [3]. Так, наприклад, щоб дослідити співвідношення громадянського і релігійного аспектів соціальної ідентичності, російські вчені-психологи вимірювали рівень громадянської ідентичності за допомогою чотирьох тверджень за вищезгадану семибальною шкалою. Кожен респондент відповідав на запитання, якою мірою він: 1) відчуває себе громадянином Росії; 2) вважає для себе важливим бути громадянином Росії; 3) відчуває сильний зв’язок з іншими громадянами Росії; 4) відчуває себе “зачепленим за живе”, коли хтось із громадян

іншої країни критикує громадян Росії [2, с. 207]. На основі узагальнення відповідей на всі запитання шляхом обрахування загального середнього значення було визначено рівень громадянської ідентичності. Високі значення свідчили про сильну, міцну громадянську ідентичність.

Отже, за силою ідентифікації (визначається важливістю, значущістю цієї категорії для формування образу Я, розуміння того, хто Я такий) розрізняємо *сильну*, *помірну* та *слабку* громадянську ідентичність.

В уявленні про себе (образі Я) людина із *сильною* громадянською ідентичністю надає великого значення своєму членству в спільноті громадян певної держави. Їй властиве сильне відчуття зв'язку, подібності, солідарності з іншими співвітчизниками, сильні громадянські почуття (патріотизм, гордість і т. ін.), обізнаність щодо відповідних нормативних обов'язків і прав, сформовані уявлення (модель) громадянської поведінки (соціальна роль) тощо.

Сильна громадянська ідентичність може бути проілюстрована прикладом телефонного інтерв'ю (1997 р.), яке кореспондент "Нью-Йорк Таймс" узяв в Уорда Коннерлі, лідера опозиційного до влади руху в Каліфорнії. Розмова була такою: Кореспондент: *Хто ви?* – Коннерлі: *Американець.* – Кореспондент: *Ні, ні! Хто ви по суті?* – Коннерлі: *Як це "ні"?* *Я – американець.* – Кореспондент: *Я мав на увазі інше. Мені сказали, Ви афроамериканець. Ви соромитеся в цьому зізнаватися?* – Коннерлі: *Ні, я просто пишаюся тим, що є американцем.* Потім Коннерлі пояснив, що в його роду були африканці, французи, ірландці та індіанці, після чого діалог завершився так. Кореспондент: *І ким це Вас робить?* – Коннерлі: *Це робить мене американцем* [4, с. 26].

Слабка громадянська ідентичність характеризується малозначущістю, несуттєвістю, низьким ступенем важливості цієї соціальної категорії для особи. При цьому можна припустити слабку емоційну прив'язаність до спільноти громадян і держави, неприйняття їхніх цінностей і цілей на рівні поведінки (низький рівень солідаризації), слабкі громадянські почуття, які, як правило, негативно забарвлені (сором, розчарування, відчай, песимізм, байдужість і т. ін.), неготовність обстоювати свої громадянські права та впливати на прийняття суспільно важливих рішень.

Відкидання виявляється в запереченні важливості громадянської ідентичності як у житті особи, так і суспільстві в цілому. Відкидання громадянської ідентичності, ймовірно, може свідчити про те, що не відбулося засвоєння відповідної соціальної ролі, її інтеріоризації або ця роль (громадянина) для особи є чужою, яку вона свідомо відкидає, знецінює і від якої дистанціюється.

У разі усвідомленої належності особи до різних громадянських спільнот (множинної ідентифікації) можливі також різні форми

громадянської ідентичності – залежно від суб'єктивного уявлення індивіда про взаємозв'язки між його ідентичностями.

Наприклад, у ситуації, коли особа має сильну українську громадянську ідентичність та сильну європейську ідентичність і ці ідентичності доповнюють, підсилюють одна одну, може мати місце *когерентна* (узгоджена) громадянська ідентичність, когнітивною стратегією формування (структурною формою) якої буде *злиття* – об'єднання групових ідентифікацій, що утворює нову структуру сприйняття себе одночасно і громадянином України, і громадянином Європейського Союзу; при цьому вдається цінності й норми обох груп об'єднати та інтегрувати в цей новий образ (рис. 2). Така стратегія передбачає високий рівень і диференціації (розуміння відмінностей цих груп), й інтеграції, що уможливорює створення нової ідентичності. Когнітивна структура в цьому випадку передбачає введення загального принципу (стратегії), що робить несумісні об'єкти сумісними. Це складний когнітивний процес, у ході якого особа формує нову структуру, узагальнюючи кілька когніцій, що передували цьому об'єднанню [5, с. 18]. Прикладом такої стратегії може служити також віднесення себе до категорії “громадянин світу” – проте і в цьому випадку залежно від особистості може виявлятися як справді складна стратегія з усвідомленням усіх значущих і в чомусь несумісних цінностей, так і стратегія низького рівня, що відкидає суперечності [3, с. 89].

У випадку, коли множинні громадянські ідентичності амбівалентні, суперечливі, передбачають різні нормативні погляди, цінності та ідеології (наприклад, радянська і українська чи європейська і українська), особа використовує одну з двох можливих когнітивних стратегій “примирення” – перетин або домінування. Наприклад, при *перетині* з двох суперечливих для особи ідентичностей у її уявленні формується одна спільна – особа ідентифікує себе виключно з тими громадянами України, що вважають себе європейцями (рис. 3). Тобто вона усвідомлює і переживає свою належність не до всієї спільноти громадян України чи ЄС, а лише до “своєї” групи, знайшовши в її статусі характеристики, що сприяють формуванню позитивної ідентичності, а отже, і позитивного самоствавлення. Таким чином, стратегія перетину має на увазі інтеграцію цінностей, які поєднуються між собою, але повністю виключає ті характеристики груп, що є суперечливими.

Протилежна стратегія – *домінування*, коли особа обирає лише одну, найбільш значущу групу й ідентифікується з нею (наприклад, європейці чи громадяни СРСР/“радянські люди”). Однак у цьому випадку інша ідентичність, що була значущою, витісняється, підпорядковується їй (рис. 4), тим самим не розв'язуючи, а лише посилюючи вже наявні суперечності: “Я – радянська людина (чи європейець), хоч і громадянин України”. На думку О. Хухлаєва, М. Хайта, когнітивна складова цього

типу є аналогом механізму укріплення: збільшує прихильність однієї когніції, а значить, зменшує силу всіх інших [5, с. 18].

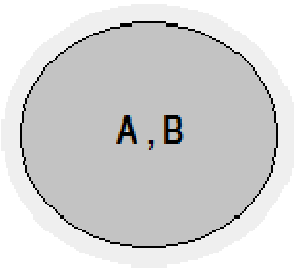

Рис. 2. Множинна громадянська ідентичність як злиття ($A \cup B$)

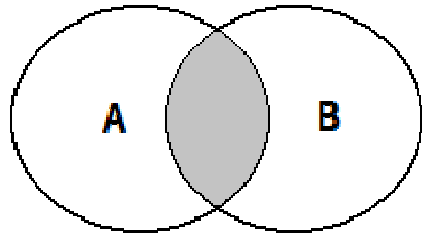

Рис. 3. Множинна громадянська ідентичність як перетин ($A \cap B$)

Перехідним (лімінальним) типом множинної громадянської ідентичності можна вважати ідентичність за типом *дроблення*, яка виникає тоді, коли суперечності усвідомлені і відбувалися ситуативні спроби інтеграції їх у когнітивний образ себе. Частково ці спроби могли завершуватися успіхом, однак єдиної картини ставлення до розбіжностей так і не склалося [3, с. 89]. Єдине ціле множинної громадянської ідентичності залежно від обставин, ситуації, контексту ніби “дробиться”, виявляючись то однією, то іншою стороною (рис. 5). За такої комбінації ідентичностей відбувається дроблення когнітивної структури в поєднанні з когнітивною ізоляцією (залежно від ситуації то одна, то інша частина інформації перестає активно сприйматися людиною, вона ніби ігнорує свою ідентичність і всі пов’язані з нею цінності) [5, с. 18]. Її також можна назвати “плаваючою”, множинною ідентичністю, частини якої з домінуючою силою виявляються залежно від обставин та докільця, у яких перебуває її носій. Ця стратегія є досить нестійкою і може замінюватися як на менш, так і на більш складну.

Перетин – найменш складна форма множинної ідентичності, оскільки вона спрощує численні, потенційно різні групові ідентичності до єдиної, надзвичайно виняткової громадянської ідентичності (не відбувається повноцінної інтеграції). Домінування також належить до форм з невисокою складністю, оскільки вона притлумлює несумісності в межах однієї групи (не відбувається повноцінної диференціації). Людина, згідно з логікою цих двох типів, приймає всього одну ідентичність [там само, с. 19]. Дроблення являє собою наступний рівень складності тому, що окремі ідентичності визнаються та диференціюються, але без будь-

яких спроб узгодження, примирення. Злиття – це найвищий рівень складності, тому що в інклюзивній громадянській ідентичності мають місце як диференціація, так і інтеграція [там само, р. 92].

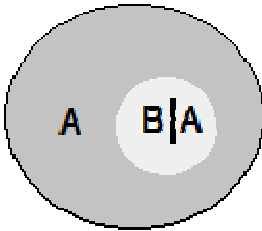

Рис. 4. Множинна громадянська ідентичність як домінування
 $(A \cup B | A)$

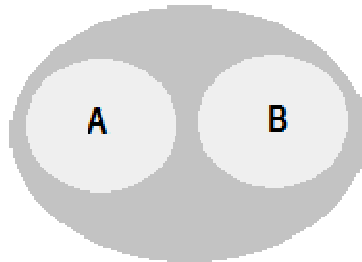

Рис. 5. Множинна громадянська ідентичність як дроблення (A or B)

На рівень складності можуть впливати соціальний досвід (зокрема, неоднорідність середовища, в якому формується особистість: мультикультурне середовище більше сприяє ускладненню структури ідентичності, ніж монокультурне); цінності (наприклад, відкритість до змін чи консерватизм; сила, влада (власні інтереси) чи універсалізм (піклування про інших)); індивідуальні відмінності в когнітивному стилі (зокрема, готовність сприймати більш складну інформацію; толерантність до неоднозначності, невизначеності); ситуаційні фактори (стрес, інгрупова загроза тощо) [10, р. 97].

Складність ідентичності можна виявити, якщо оцінити, наскільки типовий член однієї групи схожий на типового члена іншої групи. Наприклад, у нашому випадку це можна зробити, скориставшись твердженнями (модифікованими за С. Роккас, М. Брюером): “Бути громадянином України означає те саме, що бути громадянином Євросоюзу/європейцем” і “Типовий громадянин України дуже схожий на типового громадянина Євросоюзу”, які оцінюються за семибальною шкалою (1 – абсолютно не згоден, 7 – абсолютно згоден). Високі значення відображають низький рівень складності громадянської ідентичності. Для визначення структурної форми громадянської ідентичності пропонуємо фіксувати суб’єктивне уявлення особи про взаємозв’язки між її ідентичностями, на кшталт “З числа осіб, які є громадянами України, скільки є європейцями?” і навпаки. Сумісність громадянської і європейської ідентичностей можна виміряти твердженням “Якою мірою Ваша належність до громадян України сумісна з тим, щоб бути європейцем?” (1 – висока сумісність; 7 – дуже низька сумісність). Високі оцінки свідчать про несумісність ідентичностей.

Висновки. Сьогодні громадянин може мати більше ніж одну ідентичність водночас (за принципом “концентричних кіл” з різними рівнями інтенсивності) або відчувати себе прикріпленим до “множинної” ідентичності, заснованої на різних суб’єктивних чинниках ідентифікації.

Можливими модальностями громадянської ідентифікації в сучасних умовах вважаємо такі: відкидання її як такої; моноідентифікація (лише з однією спільнотою громадян певної держави), яка може бути сильною, помірною чи слабкою; множинна ідентифікація (з двома чи більше громадянськими спільнотами), що може бути когерентною, лімінальною/перехідною та амбівалентною/суперечливою (конфліктною) та мати різні структурні форми (перетин, домінування, дроблення, злиття) залежно від суб’єктивного уявлення індивіда про взаємозв’язки між його ідентичностями.

Перспективою подальшого дослідження може бути емпірична верифікація запропонованого підходу до дослідження громадянської ідентичності особистості в сучасних українських реаліях, зокрема аналізу її типів і структурних форм залежно від вікових, регіональних, етнічних та інших важливих чинників.

Література

1. *Астафьева О. Н.* Реструктуризация и демаркация коллективных идентичностей в условиях глобализации: будущее национально-культурной идентичности / О. Н. Астафьева // Вопросы социальной теории. – 2010. – Т. IV. – С. 255–281.
2. *Злоказов К. В.* Соотношение гражданского и религиозного аспектов социальной идентичности / К. В. Злоказов, Н. И. Леонов // Российский психологический журнал. – 2016. – № 3. – С. 197–220.
3. *Хайт М. А.* Кросскультурное исследование взаимосвязи сложности социальной идентичности и отношения к неопределенности в России и Италии / М. А. Хайт // Социальная психология и общество. – 2014. – Т. 5. – № 2. – С. 87–99.
4. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : АСТ, Транзиткнига, 2004. – 635 с.
5. *Хухлаев О. Е.* Сложность социальной идентичности: концепция С. Роккас и М. Брюера / О. Е. Хухлаев, М. А. Хайт // Социальная психология и общество. – 2012. – № 3. – С. 16–26.
6. *Construing multiple in-groups: Assessing social identity inclusiveness and structure in ethnic and religious minority group members / van Dommelen A., Schmid K., Hewstone M., Gonsalkorale K., & Brewer M.* // European Journal of Social Psychology. – 2015. – № 45. – P. 386–399.
7. *Curticapean A.* “Are you Hungarian or Romanian?” On the study of national and ethnic identity in Central and Eastern Europe / A. Curticapean // Nationalities Papers. – 2007. – Vol. 35. – P. 411–427.

8. Kiang L. Multiple social identities and adjustment in young adults from ethnically diverse backgrounds / L. Kiang, T. Yip, A. J. Fuligni // *Journal of Research on Adolescence*. – 2008. – Vol. 18. – P. 643–670.
9. Malanchuk O. Multiple social identities as moderators of conflict in Ukraine? / O. Malanchuk, V. Susak // *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*. – 2015. – Vol. 9. – P. 3–18.
10. Roccas S. Social identity complexity / S. Roccas, M. Brewer // *Personality and Social Psychology Review*. – 2002. – № 6. – P. 88–106.

Reference

1. Astafyeva, O. N. (2010). Restrukturizatsiya i demarkatsiya kollektivnykh identichnostey v usloviyakh globalizatsii: budushcheye natsionalno-kulturnoy identichnosti [Restructuring and demarcation of collective identities in the context of globalization: the future of national and cultural identity]. *Voprosy sotsialnoy teorii* [Questions of social theory], 4, 255–281 (rus).
2. Zlokazov, K. V., Leonov, N. I. (2016). Sootnosheniye grazhdanskogo i religioznogo aspektov sotsialnoy identichnosti [Relation of civic and religious aspects of social identity]. *Rossiyskiy psikhologicheskiy zhurnal* [Russian Psychological Journal], 3, 197–220 (rus).
3. Khayt, M. A. (2014). Krosskulturnoye issledovaniye vzaimosvyazi slozhnosti sotsialnoy identichnosti i otnosheniya k neopredelennosti v Rossii i Italii [Cross-cultural study of the relationship between the complexity of social identity and attitudes towards uncertainty in Russia and Italy]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo* [Social psychology and society], 5 (2), 87–99 (rus).
4. Hantington, S. (2004). *Kto my? Vyzovy amerikanskoj natsionalnoy identichnosti* [Who are we? Challenges of American National Identity]. Moscow: Transitbook Publ. (rus)
5. Khukhlayev, O. E., Khayt, M. A. (2012). Slozhnost sotsialnoy identichnosti: kontseptsiya S. Roccas i M. Brewer [The complexity of social identity: the concept of S. Roccas and M. Brewer]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo* [Social psychology and society], 3, 16–26 (rus).
6. Dommelen, A. van, Schmid, K., Hewstone, M., Gonsalkorale, K., & Brewer, M. (2015). Construing multiple in-groups: Assessing social identity inclusiveness and structure in ethnic and religious minority group members. *European Journal of Social Psychology*, 45, 386–399.
7. Curticapean, A. (2007). “Are you Hungarian or Romanian?” On the study of national and ethnic identity in Central and Eastern Europe. *Nationalities Papers*, 35, 411–427.
8. Kiang, L., Yip, T. Fuligni, A. J. (2008). Multiple social identities and adjustment in young adults from ethnically diverse backgrounds. *Journal of Research on Adolescence*, 18, 643–670.

9. Malanchuk, O., Susak, V. (2015). Multiple social identities as moderators of conflict in Ukraine? *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*, 9, 3–18.
10. Roccas, S., Brewer, M. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88–106.

Петровская И. Р. К проблеме множественности гражданской идентичности личности

Множественная гражданская идентичность рассмотрена как осознание личностью своей причастности к различным гражданским сообществам, ее эмоциональная привязанность к ним и интериоризация их ценностей и норм на уровне своего поведения при условии их одновременной дифференциации и интеграции. Определены особенности структурных форм множественной гражданской идентичности личности в зависимости от субъективного представления индивида о взаимосвязях между его идентичностями, а именно слияние, пересечение, доминирование и дробление. В случае, когда разные идентичности дополняют, усиливают друг друга, имеет место когерентный тип гражданской идентичности, когнитивной стратегией формирования (структурной формой) которой является слияние. В том же случае, когда идентичности амбивалентные, противоречивые, предусматривают различные нормативные взгляды, ценности и идеологии, используется одна из двух возможных когнитивных стратегий “примирения” – пересечение или доминирование. Структурной формой переходного (лиминального) типа множественной гражданской идентичности является дробление, которое возникает тогда, когда противоречия осознаны и происходят ситуативные попытки интеграции их в когнитивный образ себя.

Ключевые слова: гражданская идентичность, множественная идентичность, сложность социальной идентичности, структурная форма.

Petrovska I. R. To the problem of multiplicity of person’s civic identity

Multiple civic identity is considered as a realization of belonging to the different civic communities, emotional attachment to them and interiorization of their values and norms on condition of their simultaneous differentiation and integration. The peculiarities of structural forms of person’s multiple civic identity are considered regarding individual’s subjective representation according to the connection between his identities in particular: confluence, intercrossing, domination, and fractionation. In a case when identities amplify and intensify one another we can talk about a coherent type of civic identity and confluence as its cognitive strategy of formation (structural form). When identities are ambivalent, contradictory and provide different normative views, values, and ideologies one of two possible strategies of “accommodation” is used: intercrossing or domination. The structural form of a transitional (liminal) type of multiple civic identity is fractionation. It takes place when contradictions are realized, and contextual attempts of their integration to the cognitive self-image occurs.

Key words: civic identity, multiple identity, the complexity of social identity, structural form.

COMMUNICATION PRACTICES AS A FACTOR OF YOUTH CITIZENSHIP AND NATIONAL SELF-IDENTIFICATION: THEORETICAL BACKGROUND OF THE RESEARCH

S. I. Poznyak (Kyiv)

In the conditions of the information society the phenomenon of social communication becomes a key issue of the scientific research. Its function of a social system constructor, a semantic reproduction of the society, a means to achieve solidarity and stability in the society, hence a tool of the society self-reproduction is discussed and investigated. The approaches of the theory of social communication are applied to studying many social and psychological phenomena including those of self-identification. The article presents an attempt to outline the theoretical background for investigation of communication practices, and to analyze methodological approaches to interpretation of communication practices as a means of self-identification. Communication practice is viewed as a kind of social practice and is defined as a rational and socially regulated activity aimed at the exchange of the socially meaningful information; it is a means of interpretation of social norms, values and meanings, which enables individual identification in a social and cultural community. Communication practices in the information society have their specific features, which influence self-identification processes. Those features are individualization, splitting, socialization, institutionalization, standardization, and virtualization.

Key words: communication practice, social practice, communication, self-identification, citizenship and national self-identification.

Theme. Rapid changes caused by the information society evolution actualize the issues of developing and applying new methodological approaches and means to describe and explain its specific social and cultural phenomena. Among the present day conceptual models the theory of social communication has become one of the main methodological frameworks, in which social phenomena and processes are investigated. Society under that approach is viewed as a structure which reproduces itself and has a holistic and systemic nature due to the communication activities of its members. In that context a potential of the concept of communication practice is heuristically and methodologically determined and actualized [1].

The purpose of the article is to outline methodological approaches to interpretation of communication practices and self-identification, and therefore provide theoretical background for investigation of communication practices as a factor of youth citizenship and national self-identification.

The concept of communication practice is viewed as a kind of social practice, whose studying has a long tradition in social sciences. The modern interpretation of social practice is based on the theory of social action devel-

oped by M. Weber in his microsocial conception and T. Parsons in the macro-social conception. The researchers formulated a common understanding of social action as a planned (deliberated) complex of actions and a means of social interaction using which an individual or a social group seeks to transform behavior, position, and believes of other people and groups [3; 4].

The concept of social practice is developed in the works of P. Bourdieu, E. Giddens, P. Berger and T. Luckmann, where they specifically emphasize the link between social practices and everyday life. P. Bourdieu states that practices can be not only well thought targeted actions, but also minor routine acts, which can not always be rationalized by an individual. In order to understand the concept of practice the researcher proposes to consider such phenomena as practical reason, habitus and behavior strategy. Habitus means a set of individual or group inclinations to behave in a certain manner. Such inclinations act as principles, which cause and organize social practices and representations, which are objectively adapted to obtaining certain results. They do not mean any conscientious goal orientation and do not require any skillfulness to be realized. On one hand, habitus links social practices with the social environment, and, on the other, lets them transform it [5].

P. Berger and T. Luckmann view social practices as habituated systems of actions thanks to which people reach consent about their expectations. Such consent ensures social order and its reproduction. So motives, values, norms and life orientations of individuals embodied in social practices in the long run determine the type of the society they lives in [6].

In a view of the analysis above social practices are interpreted as habituated routine actions based on the collective experience of an individual. Synthesizing the results of the scientific attempts to conceptualize social practices H. Garfinkel formulated their main features: collective nature, routine character, possibility of observation and reflectivity [7]. The researcher emphasized that social practices provide not only for the stability of social experience but also for the reproduction of social institutions.

A unique role of a social system constructor belongs to communication. Society, as stated by N. Luhmann, is a closed communication system. It constructs communication by means of communication itself. Society communicates. It gets consolidated by means of communication which is realized through resources of the past communication actions with a view to the future ones [8].

J. Habermas in his theory of communication action argues that communication is an attempt to preserve and renew consensus as one of the ways to achieve solidarity and stability in the society. If the communication participants comprehend the situation in which the communicative action is taking place, they can act purposefully and adequately, and can reach mutual understanding. Ideal communication is a combination of rationality, ethics and freedom. The fewer false symbols, simulation and manipulation there is in the interaction

process, the more rational communication is, and the easier people's life is. J. Habermas interprets the concept of life experience as the context of a communication action, as "a storage" of meanings, which can be used to interpret different interaction situations aimed at reaching consensus. Therefore, the objective world is a constructive environment for deliberation and seeking mutual understanding, as well as reproduction and maintenance of sociality [9].

N. Luhmann focuses on such feature of communication as its being a tool of society self-reproduction (self-reference and autopoiesis principles) [8]. Communication is a semantic reproduction of the society. Semantic structuring of a social system ensures the bonding and holistic character of the society. An individual is a carrier of meanings, which the communication system reproduces itself for.

Common thesaurus (typical perception and reflection of the environment) and shared habitus (a set of common behavior patterns) help an individual or a group save efforts and maintain a more effective communication on different social levels. [2]. The communicators who do not possess common knowledge may have misunderstanding problems caused by inability to correctly perceive one another's communication intentions.

The society members may not be aware of the actual thesaurus despite the fact that they strictly observe it. The symbolic meaning of a phenomenon may not be acceptable in other cultures – it may not be understandable or may get a somewhat unusual interpretation.

Communication is not just an exchange of information based on a set on common meanings but also a process of generating those meanings [10]. It is a process of establishing a human community, in the course of which individuals comprehend the information and compare it with the meanings translated by their communication partners in order to achieve mutual understanding. At the same time communication partners not only express themselves and translate/receive information but also create common meanings. The actual course of a communication act is always a dialogic and dynamic process, which is why the meaning being constructed is also dialogic and dynamic. [11].

Communication is an action. It is a practice, in the course of which an individual makes a choice of the communication actions to ensure the most adequate reception and translation of the information in every concrete situation. A communicator represents the system of knowledge, norms, values and behavior patterns typical for the given communication environment [2].

Therefore, *communication as practice* can be viewed as an instrument of reproduction, interpretation and construction of meanings with regards to goals, ways, norms and rules of social interaction. Communication practice is an intentional, rational and socially regulated activity aimed at translation/reception of the socially meaningful information and reproduction of the communication systems of different levels.

Communication practice is based on the collective experience and reflects three main aspects of communication: *dialogic* (the process of constructing new meanings, interpretation and creation of new social norms and rules), *action-related* (common activities of the communication participants), and *semiotic* (objectivation of the social environment by means of signs and symbols, and transformation of meanings in space and time) [2].

In the framework of the communication and discourse approach to studying communication, communication practices are conceptualized as a means of interpretation of the social norms, systems of values and meanings, which enables an individual to determine and substantiate his/her belonging to a socio-cultural community and give purpose to his/her actions. Accordingly, communication practices are viewed as a factor of the individual identity development, presentation and protection of his/her interests as well as interests of social groups and the society as a whole, social participation, determination of individual and group orientations, and, finally, shaping their social identity.

Communication practices in the information society have their specific features, which influence the quality and ways of people's social interaction. Those features are individualization, splitting, socialization, institutionalization, standardization, and virtualization. Their contradictory nature and relativeness reflect the contradictory nature of the socio-political processes and the socio-political discourse, which is overwhelmed, instrumental, strategically rational and informationally marginalized [12].

Virtualization of the social life or the so called socio-cultural virtualization is another feature of the information society that has a strong influence on communication practices. The researcher mention such transformations of communication practices as increasing socialization possibilities, growing complexity of the identity construction mechanisms, and expansion of the individual modeling space in different spheres of his/her social and cultural activities. The everyday cultural themes significantly broaden, new meanings are produced, the way of thinking and the structure of value priorities change [1].

Another feature of the modern society which has an impact on communication and communication practices is postmodernity with its multiseptic nature and value and interpretation relativity. Language becomes the only reality that can be accessed. According to R. Barthes and J. Baudrillard, we live in the reality created by the language, information and communication. Symbols do not represent anything real and material any more, they only simulate it.

When communicating and realizing communication practices an individual constructs not only his or her social and political environment but also his or her "self" as a socio-cultural and socio-political construct, which constantly interacts with others in different contexts and roles (a citizen in particular) and develops ideas about him-/herself. An individual evaluates him-/herself, which is partly a reflection of "the generalized other" [11]. Thus,

communication practices can be viewed as a factor of citizenship and national self-identification.

Representatives of social approaches to communication in the context of the tradition of symbolic interactionism (G. H. Mead and E. Goffman) consider self-identification not a fixed inner construct, but a social and cultural phenomenon, which constantly modifies depending on who with and how one interacts. In other words, an individual may have different ideas about him-/herself when communicating with different people in different contexts [11].

Self-identification is one's awareness of being a social actor, who acts within a certain system of motives and goals. In the context of our research following T. Sobol, it is proposed to put emphasis on understanding identification as a mechanism of interpersonal perception thanks to which a communication actor models his/her partner's semantic field and constructs his/her own relevant behavior models. Self-identification structures self-awareness, personification, acceptance of social roles and solidarization with the group.

The concept of self-identification can be treated as a synonym of self-categorization introduced by G. Turner [13]. Social identity is not an individual identity reflected in social interaction. It is a subjective collective identity, which includes "others" as members of one's group.

According to S. P. Potseluev, any type of social identity and individual identity in particular is based on a self-identification act, i. e. a projection of a simple subjectivity structure on the environment. Self-identification means that identity recognizes itself in any experience it gets. However, human conscience has a limited capacity, whereas social and political realities are complex, unlimited and confusing. That is why it needs cognitive means, which would enable conscience to develop and preserve its identity [15].

When it comes to citizenship and national identification [15], we would argue that like in the case of political identification an individual or a group identifies him-/herself or itself first of all with the symbols that have some apolitical, legal and socio-cultural meanings. Investigating political identification issues M. Edelman wrote that for the vast majority of people politics is an endless "parade of abstract symbols" [16, 4]. Similarly when individuals construct their citizenship or national identity they identify themselves not with some concrete people or events, but with the personalities and the events that have a symbolic meaning for them. Symbol here has an important communication function. It is a concentrated representation of the meanings, images and emotional experiences, which unite civic and national communities and help to maintain their stability and development. Symbols are the results of cognitive selection, which "unifies" (15, 108) the perception of the social and political environment of those who identify themselves with it. Hence every community should have its own unique set of symbols and its own unique symbolic language.

Self-identification, which is viewed as one's rational identification with a social community, does not always coincide with the identity and is only one of its manifestations. This is emphasized by T. G. Stefanenko when the researcher analyzes ethnic identity [14]. The same emphasis is made by C. P. Potseluev in his study of ethnic identity. The letter argues that the above mentioned statement is applicable to any type of social identification. In the context of our research it can also be referred to the processes of citizenship and national identification. It seems that such spheres of social involvement unlike everyday interaction must to be based on definiteness and synthesis of goals, means of their achievement, methods of activities, and reflected identification. The role of the rational component of social identification as well as orientation towards separation of an individual and a group, self-reflection and self-identification is stressed in many studies devoted to social identity. However, as stated by S. P. Potseluev, it is important not to overestimate the possibilities of individual self-cognition in the process of social identity construction. The limitations of such approach are, firstly, an important role of unconscious mechanisms of identity development and, secondly, modern manipulation technologies, which set up "right" symbolic links between the society members, and unify identification with the most important social and political symbols. Besides self-identification, identity can comprise other identifications: individual's spontaneous involvement in unstable social groups or indirect or partial involvement in a group on the basis of (interception of) some judgments, scenarios, and stereotypes [15].

Therefore social identity is not just the result of single acts of "self-cognition", that is self-identification. It is an open and incomplete sequence of identifications. Identification of "self" with certain political, civic or national symbols is not a goal in itself. Such self-identification of individuals is "only metaphors of their subjective fears and aspirations" [15, 111]. Identity does not only mean identification of "self" with some social categories. It also implies that "self" tries to prove its uniqueness in the social environment by means of different identifications. All social identifications are dual by nature and contain a political aspect, argues S. P. Potseluev [15]. Referring to B. Anderson, the researcher notes people's readiness to rather die for their (nation, state, and ethnic group) than for their class or town. The reason for that may be the fact that those affiliations are symbolically more convincing for people than identification with other communities. One of the authors of a psychological concept of the nation, E. Renan, wrote that a part of humanity builds up a nation when people are united by common sentiments, which they do not share with other people. That nation feeling can have different causes, which often are the same race and a similar ancestry, common language, religion, and geographical borders. But the most important factor is shared memories – shared history of pride and humiliation, joy and pity which people lived through [17].

The overview of the ideas with regards to the processes of social identification and self-identification prove the role of the semiotic aspect of communication and the semiotic function of communication practices, which lies in social environment objectivation by means of signs and symbols and transformation of meanings in social space and time.

Another important aspect of studying self-identification in the framework of our research is the trends of maintaining positive social identification by an individual. In that context social identification is not only a cognitive, but also a motivational phenomenon since intergroup discrimination, which is positively valenced of one's own group, satisfies people's needs to have a positive attitude and respect to themselves. As it is stated by H. Tajfel and J. C. Turner [18], it is in people's nature to have a positive image of themselves. That is why a desire of an individual to construct and maintain a positive social identity is one of the main trends in the social identification dynamics. A social group here is viewed as a safe environment, which provides human existence with the necessary level of comfort.

Among the strategies of maintaining a positive social identity one considers the following: individual mobility (an attempt to quit a low-status group and join a high-status one), social creative work (reevaluation of the criteria used to compare different groups), social competition (assigning of the desired characteristics to one's group as compared to another) [18, 19].

There is also a number of studies devoted to the issues of self-attitude – both positive and negative. They mainly accentuate the process of self-verification, under which tendencies to prove both positive and negative ideas about oneself are equally treated. People choose the interaction partners who confirm their self-representations even if those representations are negative [20].

Finally, it makes sense to mention another thesis dealing with the attempts of the scientists to identify specific features of different components of social identity including those of citizenship, national and ethnic identities. Studying ethnic identity N. G. Stefanenko wrote with the reference to S. V. Cheshko [21], "...in order not to turn scientific conceptions into the religion like ideas about "the ethnic" typical for the common mindset, one should keep in mind that there is no specific ethnic identity which is not characteristic of any other social identity component". [15, 25]. N. G. Stefanenko argues, that it is not the peculiarities of a single social identity component that underlie the idea of its typicality. It is a structural correlation of the social identity components that makes a single identity component (citizenship, national or ethnic identity) typical in the social context.

Conclusions. Application of the communication and discourse approach to studying citizenship and national self-identification provides a framework to investigate communication practices as a means of self-identification, realizing which individuals constructs not only their social and political environment but also their "self", which interacts with others in different roles and contexts.

Communication practice is conceptualized as an intentional, rational and socially regulated action aimed at translation/reception of the socially meaningful information and is a means of interpretation of social norms, values and meanings, which enables an individual to determine and substantiate his/her belonging to a socio-cultural community.

Operationalization of the concept of communication practice and identification of the communication practices that determine citizenship and national self-identification of young people will be the objective of the empirical study, whose findings could be instrumental for outlining trends of communication practices transformation.

Literature

1. *Сергодеева Е. А.* Коммуникативные практики в повседневности информационного общества / Е. А. Сергодеева, Е. О. Бурчикова // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 12. – С. 317–319.
2. *Зотов В. В.* Коммуникативные практики как теоретический конструкт изучения общества / В. В. Зотов, В. А. Лысенко // Теория и практика общественного развития. – 2010. – № 3. – С. 53–55.
3. *Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
4. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
5. *Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio-Logos, 1993.
6. *Бергер П.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
7. *Гарфинкель Г.* Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. – СПб., 2007. – 335 с.
8. *Луман Н.* Теория общества. Фундаментальные проблемы / Н. Луман. – М., 1999. – 416 с.
9. *Habermas J.* Citizenship and national identity / J. Habermas // B. van Steenberg (ed.) The condition of citizenship. – London : Sage publications, 1994. – P. 20–35.
10. *Cronen V. E.* Practical Theory and the Tasks Ahead for Social Approaches to Communication / V. E. Cronen // W. Leeds-Hurwitz (Ed.) // Social approaches to communication. – New York : Guilford, 1995. – P. 217–242.
11. *Матьяш О. И.* Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование? / О. И. Матьяш // Вестник Российской коммуникативной ассоциации. Сборник научных трудов “Теория коммуникации и прикладная коммуникация”. – Ростов-на-Дону, 2004. – Вып. 2. – С. 103–122.
12. *Стриганкова Е. Ю.* Феномен общения в коммуникативной ситуации информационного социума / Е. Ю. Стриганкова // Вестник ПАГС. – 2012. – С. 147–153.
13. *Turner J. C.* Some current issues in research on social identity and self-categorization theories / J. C. Turner, N. Ellemers, R. Spears, & B. Doosje (eds.) // Social identity. – Oxford, England : Blackwell, 1999. – P. 6–34.
14. *Стефаненко Т. Г.* Изучение идентификационных процессов в психологии и смежных науках / Т. Г. Стефаненко // Трансформация идентификационных

- структур в современной России : сб. статей. – М. : Моск. обществ. научн. фонд, 2001. – С. 11–29.
15. *Поцелуев С. П.* Символические средства политической идентичности. К анализу постсоветских случаев / С. П. Поцелуев // Трансформация идентификационных структур в современной России : сб. статей. – М. : Моск. обществ. научн. фонд, 2001. – С. 106–159.
  16. *Edelman M.* Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politischen Handelns / M. Edelman. – Frankfurt-am- Main/New York : Campus Verlag, 1990.
  17. *Renan E.* Qu'est-ce qu'une nation? // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. – Oxford – New York : Oxford University Press, 1994. – P. 17–18.
  18. *Tajfel H.* The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. C. Turner // Psychology of intergroup relations / Ed. by S. Worchel, W. G. Austin. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
  19. *Blanz M.* Responding to Negative Social Identity: a Taxonomy of Identity Management Strategies / M. Blanz, A. Mummendey, R. Mielke, A. Klink // European Journal of Social Psychology. – 1998. – Vol. 28. – P. 697–729.
  20. *Swann W. B.* To Be Adored or to Be Known. The Interplay of Self-Enhancement and Self-Verification / W. B. Swann // Handbook of Motivation and Cognition : Foundations of Social Behavior / Ed. by E. T. Higgins, R. M. Sorrentino. – New York : Guilford Press, 1990. – Vol. 2. – P. 408–448.
  21. *Чешко С. В.* Человек и этничность / С. В. Чешко // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 6. – С. 35–49.

Reference

1. Segodeieva, E. A., Burchikova, E. O. (2015). Kommunikativnyye praktiki v povsednevnosti informatsionnogo obshchestva [Communication practices in the everyday life of the information society]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya* [Theory and practice of social development], 12, 317–319 (rus).
2. Zotov, V. V., Lysenko, V. A. (2010). Kommunikativnyye praktiki kak teoreticheskiy konstrukt izucheniya obshchestva [Communication practices as a theoretical construct of investigating society]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya* [Theory and practice of social development], 3, 53–55 (rus).
3. Weber, M. (1990). *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected works]. Moscow: Progress Publ. (rus).
4. Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv* [The social system]. M. S. Kovaliova, (ed.). Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
5. Bourdeu, P. (1993). *Sotsiologiya politiki* [Sociology of politics]. N. A. Shmatko, (ed.). Moscow: Socio-Logos Publ. (rus).
6. Berger, P. L. and Luckmann, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya* [The social construction of reality. A treatise on sociology of knowledge]. Moscow: Medium Publ. (rus).
7. Garfinkel, H. (2007). *Issledovaniya po etnometodologii* [Studies in ethnomethodology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
8. Luhmann, N. (1999). Teoriya obshchestva [Theory of society]. In A. S. Filippov, (ed.). *Teoriya obshchestva. Fundamentalnyye problemy* [Theory of society. Fundamental problems]. Moscow: Kanon-press-TS, Kuchkovov pole Publ. (rus).

9. Habermas, J. (1994). Citizenship and national identity. In B. van Steenbergen, (ed.). *The condition of citizenship*. London: Sage publications, pp. 20–35.
10. Cronen, V. E. (1995). Practical Theory and the Tasks Ahead for Social Approaches to Communication. In W. Leeds-Hurwitz, (ed.). *Social approaches to communication*. NY: Guilford, 217–242.
11. Matyash, O. I. (2004). Chto takoye kommunikatsiya i nuzhno li nam kommunika-tivnoye obrazovaniye [What is communication and do we need communication education]. *Sbornik nauchnykh trudov “Teoriya kommunikatsiyi & prikladnaia kommunikatsiya”*. *Vestnik Rossiyskoy kommunikativnoy assotsiatsii*. [Collection of scientific works “Theory of communication & applied communication”. Bulletin of the Russian communication association]. Ed. I. N. Rohozina. Postov-on-Don, 2, pp. 103–122.
12. Strihankova, E. Yu. (2012). Fenomen obshcheniya v kommunikativnoy situatsii informatsionnogo sotsiuma [Phenomenon of communication in the communicative situation of the informational society]. *Vestnik PAPS* [PAPS Bulletin], pp. 147–153 (rus).
13. Turner, J. C. (1999). Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. In N. Ellemers, R. Spears, & B. Doosje (eds.). *Social identity*. Oxford, England: Blackwell, pp. 6–34.
14. Stefanenko, T. G. (2001). Izucheniye identifikatsionnykh protsesov v psikhologii i smezhnykh naukakh [Studying of identification processes in psychology and related sciences]. *Transformatsiya identifikatsionnykh struktur v sovremennoy Rossii* [Transformation of identification structures in modern Russia]. Moscow: Moscow public fund, pp. 11–29.
15. Potseluyev, S. P. (2001). Simvolicheskiye sredstva politicheskoy identichnosti. K analizu postsovetkikh sluchayev [Symbolic means of identity. About analysis of some postsoviet cases]. *Transformatsiya identifikatsionnykh struktur v sovremennoy Rossii* [Transformation of identification structures in modern Russia]. Moscow: Moscow public fund, pp. 106–159.
16. Edelman, M. (1990). *Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politischen Handelns* [The Symbolic Uses of Politics. Politics as Symbolic Action, Mass Arousal and Quiescence]. Frankfurt-am-Main/New York: Campus Verlag.
17. Renan, E. (1994). Qu’est-ce qu’une nation? In J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.) *Nationalism*. Oxford – New York: Oxford University Press, pp. 17–18.
18. Tajfel, H., Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel, W. G. Austin (eds.). *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall, pp. 7–24.
19. Blanz, M., Mummendey, A., Mielke, R., Klink, A. (1998). Responding to Negative Social Identity: a Taxonomy of Identity Management Strategies. *European Journal of Social Psychology*, 28, 697–729.
20. Swann, W. B. (1990). To Be Adored or to Be Known. The Interplay of Self-Enhancement and Self-Verification. In E. T. Higgins, R. M. Sorrentino (eds.) *Handbook of Motivation and Cognition: Foundations of Social Behavior*. New York: Guilford Press, 2, 408–448.
21. Cheshko, S. V. (1994). Chelovek i etnichnost [Individual and ethnicity]. *Etnograficheskoye obozreniye* [Ethnographic review], 6, 35–49.

Позняк С. І. Комунікативні практики як чинник громадянської та національної самоідентифікації молоді: теоретичні основи дослідження

В умовах інформаційного суспільства феномен соціальної комунікації стає однією з ключових наукових проблем. Предметом наукового дослідження та обговорення є функції комунікації як конструктора соціальної системи, семантичного відтворення суспільства, засобу досягнення соціальної солідарності та стабільності і, відповідно, інструменту самовідтворення суспільства. Підходи, запропоновані теорією соціальної комунікації, застосовуються до дослідження багатьох соціально-психологічних феноменів і самоідентифікації зокрема. У статті представлено спробу окреслити теоретичні основи дослідження комунікативних практик, а також проаналізувати методологічні підходи до інтерпретації комунікативних практик як засобу самоідентифікації. Комунікативна практика розглядається як вид соціальної практики і визначається як раціональна, соціально регульована дія, спрямована на обмін соціально значущою інформацією; комунікативна практика є засобом інтерпретації соціальних норм, цінностей та смислів, що уможлиблює ідентифікацію особистості в соціально-культурному середовищі. Комунікативні практики інформаційного суспільства мають специфічні ознаки, які впливають на процес самоідентифікації. Це – індивідуалізація, розщеплення, соціалізація, інституціоналізація, стандартизація та віртуалізація.

Ключові слова: комунікативна практика, соціальна практика, комунікація, самоідентифікація, громадянська та національна самоідентифікація.

Позняк С. И. Коммуникативные практики как фактор гражданской и национальной самоидентификации молодежи: теоретические основы исследования

В условиях информационного общества феномен социальной коммуникации становится одной из ключевых научных проблем. Предметом научного исследования и обсуждения являются функции коммуникации как конструктора социальной системы, семантического воспроизводства общества, средства достижения социальной солидарности и стабильности и, соответственно, инструмента самовоспроизводства общества. Подходы, предложенные теорией социальной коммуникации, применяются к исследованию многих социально-психологических феноменов и самоидентификации в частности. В статье представлена попытка обозначить теоретические основы исследования коммуникативных практик, а также проанализировать методологические подходы к интерпретации коммуникативных практик как средства самоидентификации. Коммуникативная практика рассматривается как вид социальной практики и определяется как рациональное, социально регулируемое действие, направленное на обмен социально значимой информацией; коммуникативная практика является средством интерпретации социальных норм, ценностей и смыслов, что создает условия для идентификации личности в социально-культурном пространстве. Коммуникативные практики в информационном обществе имеют специфические признаки, которые влияют на процесс самоидентификации. Это – индивидуализация, расщепление, социализация, институционализация, стандартизация и виртуализация.

Ключевые слова: коммуникативная практика, социальная практика, коммуникация, самоидентификация, гражданская и национальная самоидентификация.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЯКІСНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

І. В. Остапенко (м. Київ)

Проаналізовано основні методи дослідження процесу самоідентифікації, розроблені в межах номотетичного та ідеографічного підходів; обґрунтовано доцільність використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді. Описано особливості використання методу глибинного інтерв'ю, процедура якого включає проєктивні техніки "Вільні асоціації", "Експерт з виховання" та методику "Креативний простір". Встановлено, що використання асоціативних технік та проєктивних методик, а також різних методів візуалізації дозволяє досліджувати приховані бар'єри національної та громадянської самоідентифікації, розкрити специфіку їх вияву. За результатами емпіричного дослідження визначено, що основними бар'єрами національної самоідентифікації є змістово-операціональні бар'єри (агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї), а серед бар'єрів громадянської самоідентифікації молоді переважають індивідуально-психологічні бар'єри (правовий нігілізм, права некомпетентність, морально-виховний).

Ключові слова: самоідентифікація, національна ідентичність, громадянська ідентичність, комунікативні бар'єри, глибинні інтерв'ю, проєктивні методики.

Постановка проблеми. Динаміка розвитку суспільних процесів, що останнім часом відбуваються в Україні, зумовлює інтерес науковців до проблеми становлення національної та громадянської ідентичності. Предметом уваги дослідників стають різні аспекти зазначеної проблеми. Одні науковці зосереджуються на виокремленні певних типів національної та громадянської ідентичності (Н. Паніна, Н. Хазратова), інші концентруються на виявленні сучасних пріоритетів у формуванні національної та громадянської ідентичності (Л. Нагорна) або на вивченні виявів етнічності в контексті національно-державної ідентифікації (Л. Аза). Деякі автори намагаються аналізувати динаміку розвитку національної ідентичності та визначати регіональні особливості її вияву (Т. Воропаєва), наполягають на необхідності осмислення нової національної та громадянської ідентичності шляхом аналізу кризи попередніх ідентичностей (О. Майборода, М. Маринович).

Особливу увагу науковців, які вивчають цю проблематику, привертають процеси самоідентифікації та чинники, що зумовлюють

набуття тієї чи іншої ідентичності. Вивчення самоідентифікації вимагає застосування адекватних щодо проблеми методів. Найчастіше для таких досліджень науковці використовують кількісні методи, розроблені в межах номотетичного підходу. Однак їх застосування накладає певні обмеження на пошук дослідників і певною мірою утруднює виявлення специфіки соціальних репрезентацій у контексті національної та громадянської ідентичності. Таким чином, виникає необхідність пошуку нових дослідницьких інструментів, використання яких дасть змогу подолати наявні методичні труднощі. У зв'язку із цим увага дослідників прикута до якісних методів, розроблених у межах ідеографічного підходу. Діагностичний потенціал якісних методів і методик для дослідження процесів національної та громадянської самоідентифікації вивчено недостатньо, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації, а також у визначенні специфіки вияву цих бар'єрів.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. На основі аналізу сучасних досліджень, присвячених означеній проблемі, визначимо основні положення та ідеї, які слугують науковцям теоретико-методологічними засадами вивчення особливостей національної та громадянської ідентичності. Насамперед це: ідеї про інтеграцію всіх ідентифікацій (соціально значущих моделей, звичок, рис характеру, занять, ідеалів реальних або вигаданих людей), набутих особистістю в процесі соціалізації [20]; положення про сутність процесу самоідентифікації, що полягає у формуванні уявлень про себе самого як про самототожню, цілісну та унікальну особистість, що дає підстави розглядати ідентифікацію як особливий тип особистісної активності [5; 7]; положення про визначальні риси національної ідентичності, до яких відносять: усвідомлення своєї належності до держави; історичну територію; спільну історичну пам'ять та міфологію, спільну масову та громадську культуру; національну ідею та символіку [2; 5; 10; 12; 21]; положення про індивідуальний та груповий характер процесу громадянської ідентичності [21].

Досліджуючи особливості національної та громадянської ідентичності, науковці використовують досить широкий арсенал методів і методик. Найбільш популярною серед них є методика "Хто я?" (автори – М. Кун і Т. Макпартленд), яку багато дослідників (Т. Воропаєва, Н. Лебедева, О. Татарко) застосовують як універсальний вимірювальний інструмент для вивчення різних типів ідентичності [12; 19]. Не менш популярним є використання психосемантичних методів (насамперед семантичного диференціала), застосування яких дає змогу розкрити змістові та

структурні компоненти уявлень особистості про себе як громадянина і представника політичної нації (Н. Лебедева, В. Петренко, О. Татарко) [11; 19]. Деякі дослідники пропонують спеціалізовані вимірвальні інструменти для вивчення конкретних типів ідентичності, наприклад опитувальник “Громадянин” (О. Дейнека [4]). Досліджуючи особливості національної та громадянської ідентичності, науковці намагаються приділяти увагу і вивченню взаємовідносин людини із соціальним оточенням. Для цього широко застосовуються різні варіанти шкали соціальної дистанції Е. Богардуса (як класичний варіант, так і різні модифікації, серед яких найбільш відомими є шкали, запропоновані Н. Паніною, О. Романовою, В. Павленко і С. Тагліним) та методика “Приписування якостей” (Д. Кац, К. Брейлі) [10; 18; 19]. Окремим напрямом досліджень особливостей національної та громадянської ідентичності є вивчення цінностей, які виступають регулятором соціальної поведінки особистості. Найчастіше для цього використовують методику “Модуль дослідження цінностей” / “Value Survey Module” (Г. Гофстед), методику вимірювання цінностей (Ш. Шварц) та методику дослідження соціальних аксіом (М. Бонд, К. Леунг) [18; 19].

Переважає більшість розглянутих методик є стандартизованими психометричними інструментами, застосування яких передбачає використання дослідниками здебільшого кількісних методів для вивчення особливостей національної та громадянської ідентичностей. Однак останнім часом дослідники (зокрема О. Головашина, О. Соснюк) усе частіше намагаються послуговуватися у власних дослідженнях асоціативними техніками та проєктивними методиками [3; 16; 17]. Це пов’язано з тим, що завдяки застосуванню цих методів і методик можна отримати більш змістовну та об’єктивну інформацію. Особливо в тих випадках, коли дослідників цікавлять не тільки національна та громадянська ідентичності як конструкти, а й сам процес самоідентифікації [3; 8; 16; 17]. Отже, поступово відбувається переорієнтація дослідників на використання якісних методів для вивчення особливостей національної та громадянської ідентичностей. Серед цих методів провідна роль відводиться методові глибинного інтерв’ю, у форматі якого дослідники активно використовують асоціативні техніки та проєктивні методики, а також різні форми та методи візуалізації [3; 16; 17]. Саме тому в нашому дослідженні комунікативних бар’єрів національної та громадянської самоідентифікації ми надавали перевагу якісним методам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб визначити основні комунікативні бар’єри, які виникають у процесі національної та громадянської самоідентифікації молоді, ми провели спеціальне емпіричне дослідження. Провідним методом дослідження було глибинне інтерв’ю. Розробляючи тематичний план проведення глибинного інтерв’ю, ми спи-

ралися на результати попереднього теоретичного аналізу особливостей національної та громадянської самоідентифікації [8]. Крім того, ми врахували методологічні напрацювання С. Белановського, Р. Мертона, М. Фіске, П. Кендалла, О. Соснюка та В. Ядова щодо використання цього методу в дослідницькій практиці [1; 6; 12; 13].

Дослідження проводилося протягом 2016–2017 років серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілів (загальний обсяг вибірки становив 146 осіб, з яких 74 особи – жіночої статі та 72 – чоловічої). Для обробки результатів дослідження використувався якісно-кількісний контент-аналіз [1; 12; 13].

План проведення глибинного інтерв'ю складається з кількох тематичних блоків та передбачає використання низки проєктивних технік і методик. У загальному вигляді процедура проведення інтерв'ю виглядає так.

Вступна частина. Знайомство, біографічні дані, стиль життя, особливості взаємовідносин із соціальним оточенням. За результатами складається перелік осіб із соціального оточення, з якими досліджувані часто спілкуються і які їм подобаються або не подобаються. Цей перелік використовується пізніше – під час проведення 2 і 3-го етапів за проєктивною методикою “Креативний простір” [14; 15; 22].

Блок “Проєктивна методика “Креативний простір” – 1-й етап. На цьому етапі досліджуваним пропонується скласти історії за спеціально дібраними картинками-стимулами [14; 15; 22]. Перед тим, як вони почнуть складати історії, їм дається інструкція. У ній пропонується виконати творче завдання, склавши історії за картинками таким чином, щоб вони були емоційно насиченими, відображали емоції, почуття та думки героїв, розкривали (по змозі) те, що відбувається зараз, те, що передувало виникненню тієї чи іншої ситуації, як вона може розвиватися в майбутньому. За допомогою уточнювальних запитань було отримано додаткову інформацію про особливості ситуації, характер героїв та відносини між ними, вікові, статусні та професійні характеристики героїв, їхні біографічні дані, склад соціального оточення.

Блок “Національна самоідентифікація”. У межах цього блоку завдання полягає в тому, щоб виявити: особливості уявлення про себе як українця (на спонтанному рівні); асоціативний простір щодо бачення себе як українця (проєктивна техніка “Вільні асоціації”); особливості емоційного ставлення до себе як українця; індивідуальні переваги та недоліки національної належності; ситуації впливу на національну самоідентифікацію; провідні групи впливу на національну самоідентифікацію в соціальному оточенні; особливості ставлення до власної національності порівняно з представниками інших

національностей; ціннісні орієнтації українців; пріоритети, перешкоди та сприятливі умови патріотичного виховання (рольова гра “Експерт з виховання”).

Блок “Проективна методика “Креативний простір” – 2-й етап. На цьому етапі перед досліджуваним розташовують усі картинки-стимули і пропонують у стислій формі пригадати складені за ними історії на першому етапі проведення методики. Потім його просять сказати: 1) які історії, на його погляд, виглядають емоційно-хвилюючими і чому саме; 2) які історії нагадують йому події з власного життя або життя знайомих людей; 3) які історії нагадують йому відомі художні твори, кінофільми тощо.

Після цього пропонується імплементувати перший набір елементів, які було виявлено під час знайомства та при визначенні груп впливу у блоці “Національна самоідентифікація”. До переліку додається елемент “Я”. Далі досліджуваного просять визначити, з якими історіями асоціюються в нього ті чи інші елементи (особи із соціального оточення). При цьому обов’язково фіксується, чому, з ким, з якими емоціями та почуттями, з яким фрагментом історії асоціюється той чи інший елемент. Допускається, що з однією історією може асоціюватися кілька елементів (але не більше трьох). Досліджуваного просять визначити, кого з осіб, які асоціюються з тією чи іншою історією, можна вважати справжнім українцем. Аналізуються особливості стосунків з іншими “героями” історії, їхні мотиви і цінності, бар’єри та настановлення на їх подолання.

Блок “Громадянська самоідентифікація”. Питання цього блоку дають змогу виявити: особливості уявлень про себе як громадянина України (на спонтанному рівні); асоціативний простір щодо бачення себе як громадянина України (проективна техніка “Вільні асоціації”); особливості емоційного ставлення до себе як громадянина України; індивідуальні переваги та недоліки українського громадянства; ситуації впливу на громадянську самоідентифікацію; провідні групи впливу на громадянську самоідентифікацію в соціальному оточенні; особливості ставлення до українського громадянства порівняно з громадянами інших країн; ціннісні орієнтації українських громадян; пріоритети, перешкоди та сприятливі умови у вихованні громадян України (рольова гра “Експерт з виховання”).

Блок “Проективна методика “Креативний простір” – 3-й етап. На цьому етапі перед досліджуваним знову розташовуються всі картинки-стимули, щоб він у стислій формі пригадав складені за ними на першому етапі історії. Після цього досліджуваному пропонують імплементувати другий набір елементів, які було виявлено під час знайомства та при визначенні груп впливу у блоці “Громадянська самоідентифікація”. До переліку додається елемент “Я”.

Далі досліджуваного просять визначити, з якими історіями у нього асоціюються ті чи інші елементи (особи із соціального оточення). При цьому обов'язково фіксується, чому, з ким, з якими емоціями та почуттями, з яким фрагментом історії асоціюється той чи інший елемент. Допускається, що з однією історією може асоціюватися кілька елементів (але не більше трьох). Потім досліджуваного просять визначити, кого з осіб, які асоціюються з тією чи іншою історією, можна вважати справжнім громадянином України. Аналізуються особливості стосунків з іншими "героями" історії, їхні мотиви та цінності, бар'єри та настановлення на їх подолання.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дав змогу визначити основні види комунікативних бар'єрів, які, на думку досліджуваних, виникають у процесі національної самоідентифікації молоді. Зокрема, нам вдалося попередньо встановити, що до основних комунікативних бар'єрів національної самоідентифікації молоді належать: 1) *агресивна патріотична пропаганда* (має нав'язливий характер та ображає почуття представників інших національностей, тому має протилежний ефект і не викликає патріотичних почуттів); 2) *відсутність національної ідеї*, що об'єднала б усіх навколо себе; небачення місії українців як нації (зазвичай звучать гасла приєднання до когось: "ідемо в Європу", приєднуємося до Митного союзу тощо); 3) *неналежна мовна і культурна політика*, оскільки проводиться вона неграмотно (зазвичай або не має ефекту взагалі, або ефективна тільки щодо певних категорій громадян переважно старшого віку); 4) *перекручування історії* (неправдиве висвітлення історичних подій, що принижує українців як націю); 5) *радянський менталітет* (ностальгія за радянським минулим, бажання його повернути та відмова ідентифікувати себе як українця); ворожа пропаганда (таке висвітлення подій у ЗМІ інших держав, що транслюються в Україні, коли українці завжди виглядають непривабливо); 6) *особливості сімейного виховання* (брак національних культурно-історичних традицій виховання); 7) *релігійна розрізненість* (належність до якоїсь іншої релігії, що заважає ідентифікувати себе як українця); 8) *комплекс меншовартості*, або "молодшого брата" (інші нації сприймаються як успішніші, а тому і більш привабливі об'єкти ідентифікації); 9) *глобалізація, космополітизм* (усвідомлення себе перш за все "людиною без нації, громадянином світу"); 10) *мовний бар'єр* (вживається в різних значеннях: а) вимога ділового спілкування державною мовою сприймається як обмеження права спілкуватися рідною мовою (наприклад, російською); б) почуття сорому в процесі спілкування рідною мовою – "соромно спілкуватися українською", тому переходять на російську; в) неможливість спілкуватися українською мовою в російськомовному середовищі, або навпаки, тощо).

Водночас на основі аналізу результатів емпіричного дослідження було визначено основні види комунікативних бар'єрів, які, на думку досліджуваних, виникають у процесі громадянської самоідентифікації молоді: 1) *непривабливий образ держави* (не викликає бажання бути громадянином України); 2) *правовий нігілізм* (усталена практика не керуватися нормами права в нашій державі); 3) *правова некомпетентність* (спричиняє брак громадянської відповідальності); 4) *політико-ідеологічні розбіжності* (нерозуміння та неприйняття державної політики); 5) *морально-виховний* (невиробленість традицій виховання правової самосвідомості).

Отже, результати аналізу виявлених комунікативних бар'єрів за специфікою чинників, які їх породжують, свідчать про те, що серед бар'єрів національної самоідентифікації домінують змістово-операціональні (насамперед такі як: агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї). Також попередньо встановлено, що вплив індивідуально-психологічних особливостей (радянський менталітет, комплекс меншовартості, глобалізація, космополітизм) та соціальних бар'єрів (релігійна розривність) на процес національної самоідентифікації менший. Серед бар'єрів громадянської самоідентифікації переважають індивідуально-психологічні (правовий нігілізм, правова некомпетентність, морально-виховний). При цьому соціальні бар'єри (політико-ідеологічні розбіжності) та змістово-операціональні бар'єри (непривабливий образ держави) дещо менше впливають на процес громадянської самоідентифікації молоді. Однак, на нашу думку, виявлені особливості не варто абсолютизувати. Зазначені припущення щодо впливу різних типів комунікативних бар'єрів на процеси національної та громадянської самоідентифікації молоді потребують додаткової перевірки на розширеній вибірці. Вважаємо, що виокремлені комунікативні бар'єри можуть бути трансформовані за рахунок розвитку рефлексивних механізмів соціальної взаємодії в умовах тренінгу, що сприятиме становленню національної та громадянської самоідентифікації молоді [9].

Висновки. На підставі аналізу результатів проведеного дослідження ми з'ясували таке:

1. Якісні методи досліджень є гнучким та ефективним діагностичним інструментом для виявлення комунікативних бар'єрів, які виникають у процесі національної та громадянської самоідентифікації. Використання методу глибинного інтерв'ю, процедура якого включає проєктивні техніки "Вільні асоціації", "Експерт з виховання" та методику "Креативний простір", дає змогу визначити основні види й типи комунікативних бар'єрів, які виникають у процесі національної та

громадянської самоідентифікації студентської молоді. Встановлено, що завдяки використанню асоціативних технік і проєктивних методик, а також різних методів візуалізації можна досліджувати приховані бар'єри національної та громадянської самоідентифікації, розкрити специфіку їх вияву.

2. Визначено, що основними бар'єрами національної самоідентифікації студентської молоді є змістово-операціональні бар'єри (агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї). Меншою мірою впливають на процес національної самоідентифікації індивідуально-психологічні (радянський менталітет, комплекс меншовартості, глобалізація, космополітизм) та соціальні (релігійна розрізненість) бар'єри.

3. З'ясовано, що серед бар'єрів громадянської самоідентифікації студентської молоді переважають індивідуально-психологічні (правовий нігілізм, правова некомпетентність, морально-виховний бар'єр). Натомість соціальні (політико-ідеологічні розбіжності) та змістово-операціональні (непривабливий образ держави) бар'єри дещо менше впливають на процес громадянської самоідентифікації молоді.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді на розширеній вибірці. Сподіваємося, що ці результати допоможуть нам у пошуку найбільш ефективних стратегій і технологій активізації процесів національної та громадянської самоідентифікації молоді.

Література

1. *Белановский С. А.* Индивидуальное глубокое интервью / С. А. Белановский. – М. : Никколо-Медиа, 1993. – 320 с.
2. *Воропаєва Т.* Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України / Т. Воропаєва // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу : матеріали наук. конф. – О., 2007. – С. 61–65.
3. *Головашина О. В.* Ассоциативный эксперимент для измерения гражданской идентичности / О. В. Головашина // Социологические исследования. – 2015. – № 7. – С. 64–71.
4. *Дейнека О. С.* Опыт эмпирических исследований политического и экономического сознания / О. С. Дейнека // Вестник СПбГУ. Серия 16. – 2005. – Вып. 3. – С. 13–26.
5. *Кармазіна М. С.* Ідентичності у сучасному науковому дискурсі / М. С. Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – Вип. 3 (65). – С. 4–29.
6. *Мертон Р.* Фокусированное интервью / Р. Мертон, М. Фиске, П. Кендалл. – М., 2000. – 167 с.

7. *Остапенко І. В.* Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності / І. В. Остапенко // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань. – У 3-х томах. – К., 1996. – Т.2. – С. 294–300.
8. *Остапенко І. В.* Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської ідентифікації / І. В. Остапенко // Український психологічний журнал. – К. : Геопрінт, 2016. – №2. – С. 73–84.
9. *Остапенко І. В.* Розвиток рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії з владою в умовах тренінгу / І. В. Остапенко, О. П. Соснюк // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей Київ. міжнар. ун-ту і Ін-ту. соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2015. – Вип. 8. – С. 185–201.
10. *Паніна Н. В.* Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні [Електронний ресурс] / Н. В. Паніна. – Режим доступу : <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html> (7.09.2017).
11. *Петренко В. Ф.* Основи психосемантики / В. Ф. Петренко. – СПб. : Питер, 2005. – 479 с.
12. Саморегуляція і прогнозування соціального поведіння людини / под ред. В. А. Ядова. – Ленинград : Наука, 1979. – 264 с.
13. *Соснюк О. П.* Діагностика особливостей особистісної активності суб'єктів інноваційної діяльності якісними методами / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. 7. – Вип. 16. – С. 163–168.
14. *Соснюк О. П.* Проективна методика “Креативний простір” як інструмент діагностики споживчої поведінки / О. П. Соснюк // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К. : Логос, 2014. – Вип. 23 (2). – С. 239–244.
15. *Соснюк О. П.* Проективна методика “Креативний простір” як психодіагностичний та дослідницький інструмент / О. П. Соснюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія “Психологія”. – Х., 2011. – № 971. – С. 145–151.
16. *Соснюк О. П.* Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. Тематичний спец-випуск: “Когнітивні процеси та творчість”. – О., 2012. – № 9. – С. 201–205.
17. *Соснюк О. П.* Психосемантичний аналіз особливостей сприймання студентською молоддю іміджу сучасних політиків / О. П. Соснюк, І. В. Остапенко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 1 (16). – С. 368–376.
18. *Стефаненко Т. Г.* Етнопсихологія: практикум : учеб. пособие для студ. вузов / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 208 с.
19. *Татарко А. Н.* Методи етнічної та кроскультурної психології / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2011. – 164 с.
20. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Эрик Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

21. *Leeds-Hurwitz W.* Introducing social approaches / W. Leeds-Hurwitz (Ed.) // *Social approaches to communication.* – New York : Gilford, 1995. – P. 3–20.
22. *Sosniuk O. P.* Projective technique “Creative space” as a research tool for studying consumers’ motivation / O. P. Sosniuk // *Український психологічний журнал.* – К. : Геопринт. – 2016. – №1. – С. 113–121.

Reference

1. Belanovskyy, S. A. (1993). *Individualnoye glubokoye intervyyu* [Individual indepth interview]. Moscow : Nikkolo-Media Publ. (rus).
2. Voropayeva, T. (2007). Spetsyfika samoidentyfikatsii etnichnykh ukrainsiv na Pivdni Ukrainy [Specific of self-identity of ethnic ukrainians of South Ukraine]. *Problemy natsionalno-kulturnoi samoidentyfikatsii ukrainsiv na Pivdni i Shhodi Ukrainy v konteksti etnopolityky Yevropeiskoho Soiuzu* [Problems of national-cultural self-identification of Ukrainians in the South and East of Ukraine in the context of the European Union’s ethnopolitics]. Odesa, pp. 61–65 (ukr).
3. Holovashyna, O. V. (2015). Assotsiativnyy eksperiment dlya izmereniya grazhdanskoj identichnosti [Associative experiment for civic identity’s measuring]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological research], 7, 64–71 (rus).
4. Deyneka, O. S. (2005). Opyt empiricheskikh issledovaniy politicheskogo i ekonomicheskogo soznaniya [The experience of empirical research of political and economic consciousness]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of the St. Petersburg State University], 16, 13–26 (rus).
5. Karmazina, M. S. (2013). Identychnosti u suchasnomu naukovomu dyskursi [Identity in modern science discourse]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnic Studies named after I. F. Kurasa], 3 (65), 4–29 (ukr).
6. Merton, R., Fiske, M., Kendall, P. L. (2000). *Fokusirovannoye intervyyu* [The focussed interview]. Moscow (rus).
7. Ostapenko, I. V. (1996). Analiz osoblyvosti profesiinoi identyfikatsii yak typu osobystisnoi aktyvnosti [Analysis of the features of professional identification as a type of personal activity]. *Ukrainska psykholohiia: suchasnyi potentsial: Materialy Chetvertykh Kostyukivskykh chytan* [Ukrainian Psychology: Contemporary Potential: Materials of the Fourth Kostyuk Readings]. Kyiv, pp. 294–300 (ukr).
8. Ostapenko, I. V. (2016). Kontseptualni zasady doslidzhennia komunikatyvnykh barieriv natsionalnoi ta hromadianskoi identyfikatsii [Conceptual bases for studying the communicative barriers of national and civic identification]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 2, 73–84 (ukr).
9. Ostapenko, I. V. (2015). Rozvytok refleksyvnnykh mekhanizmv strukturuvannia dyskursu vzaïemodii z vladoiu v umovakh treninhu [Development of reflexive mechanisms of structuring the discourse of interaction with power in the training]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdotuky. Zbirnyk naukovykh statei Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu i Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy* [Psychological sciences: problems and achievements. Collection of scientific articles of the Kyiv International University and the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine], 8, 185–201 (ukr).

10. Panina, N. V. (2017). Sotsialna dystantsiia, etnicni ustanovky ta natsionalna tolerantsnist v Ukraini [Social distance, ethnicity and national tolerance in Ukraine], <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html> [downloaded 07.09.2017] (ukr).
11. Petrenko, V. F. (2005). *Osnovy psikhosemantiki* [Basics of psycho-semantics]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
12. Jadov, A. (Ed.) (1979). *Samoregulyatsiya i prognozirovaniye sotsialnogo povedeniya lichnosti* [Self-regulation and prediction of social behavior of the person]. Leningrad: Nauka Publ. (rus).
13. Sosniuk, O. P. (2008). Diahnostyka osoblyvosti osobystisnoi aktyvnosti subiektiv innovatsiinoi diialnosti yakisnymy metodamy [Diagnostics of peculiarities of personal activity of subjects of innovative activity by qualitative methods]. *Aktualni problemy psikhologii* [Actual problems of psychology], Vol. 7, № 16, pp. 163–168 (ukr).
14. Sosniuk, O. P. (2014). Proektyvna metodyka “Kreatyvnyi prostir” yak instrument diahnostyky spozhychoi povedinky [Projective technique “Creative space” as a tool for diagnosing consumer behavior]. *Aktualni problemy sotsiologii, psikhologii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy], 23(2), 239–244 (ukr).
15. Sosniuk, O. P. (2011). Proektyvna metodyka “Kreatyvnyi prostir” yak psykhdiahnostychnyi ta doslidnytskyi instrument [Projective technique “Creative space” as a psycho-diagnostic and research tool]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina* [Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin], 971, 145–151 (ukr).
16. Sosniuk, O. P. (2012). Psykhosemantychna interpretatsiia vizualnykh obraziv u prykladnykh doslidzhenniakh [Psychosemantic interpretation of visual images in applied research]. *Nauka i osvita* [Science and education], 9, 201–205 (ukr).
17. Sosniuk, O. P. (2015). Psykhosemantychnyi analiz osoblyvosti sprymannia studentskoiu moloddu imidzhu suchasnykh politykiv [Psychosemantic analysis of the peculiarities of the student’s perception of the image of modern politicians]. *Problemy politychnoi psikhologii* [Problems of Political Psychology], 1 (16), 368–376 (ukr).
18. Stefanenko, T. H. (2006). *Etnopsikhologhiya: praktikum: Uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov* [Ethno-psychology: a workshop: a textbook for college students]. Moscow: Aspect Press Publ. (rus).
19. Tatarko, A. N. (2011). *Metody etnicheskoy i krosskulturnoy psikhologii* [Methods of ethnical and cross-cultural psychology]. Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics (rus).
20. Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis* [Identity youth and crisis]. Moscow: Progress Publ. (rus).
21. Leeds-Hurwitz, W. (1995). Introducing social approaches. In W. Leeds-Hurwitz. (Ed.), *Social approaches to communication* (pp. 3–20). New York: Gilford.
22. Sosniuk, O. P. (2016). Projective technique “Creative space” as a research tool for studying consumers motivation. *Ukrainskyi psikhologichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 1, 113–121.

Остапенко И. В. Особенности использования качественных методов для исследования коммуникативных барьеров национальной и гражданской самоидентификации

Осуществлен анализ основных методов исследования процесса самоидентификации, разработанных в рамках номотетического и идеографического подходов; обоснована целесообразность использования качественных методов для исследования коммуникативных барьеров национальной и гражданской самоидентификации молодежи. Описаны особенности использования метода глубинного интервью, процедура которого включает проективные техники “Свободные ассоциации”, “Эксперт по воспитанию” и методику “Креативное пространство”. Установлено, что использование ассоциативных техник и проективных методик, а также различных методов визуализации позволяет исследовать скрытые барьеры национальной и гражданской самоидентификации, раскрыть специфику их проявления. По результатам эмпирического исследования выявлено, что основными барьерами национальной самоидентификации являются содержательно-операциональные барьеры (агрессивная патриотическая пропаганда, ненадлежащая языковая и культурная политика, искажение истории, вражеская пропаганда, семейное воспитание, отсутствие национальной идеи), а среди барьеров гражданской самоидентификации молодежи преобладают индивидуально-психологические барьеры (правовой нигилизм, правовая некомпетентность, морально-воспитательный).

Ключевые слова: самоидентификация, национальная идентичность, гражданская идентичность, коммуникативные барьеры, глубинные интервью, проективные методики.

Ostapenko I. V. Features of qualitative methods using for the research of communicative barriers of national and civic self-identification

The main methods of the research of self-identification process, which were developed within the nomothetic and ideographic approaches, are substantiated. Expediency of using qualitative methods for studying the communicative barriers of youth national and civic self-identification is grounded. The peculiarities of using the method of in-depth interviewing are described. Its procedure includes projective techniques “Free associations”, “Expert on education” and “Creative space” method. It is found that the use of associative techniques and projective techniques, as well as various visualization methods, allows us to investigate hidden barriers of national and civic self-identification, to reveal the specifics of their manifestation. According to the results of the empirical study, it is determined that the main barriers to national self-identification are content-operational barriers (aggressive patriotic propaganda, inappropriate language and cultural policies, history distortion, hostile propaganda, family education, lack of national ideas), and among barriers to civic Self-identification of young people is dominated by individual psychological barriers (legal nihilism, legal incompetence, moral and educational).

Key words: self-identification, national identity, civic identity, communicative barriers, in-depth interview, projective methods.

МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ЯК ЧИННИКА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ

О. М. Скар (м. Київ)

Вихідними теоретико-методологічними засадами емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді визначено такі твердження: комунікація є смисловим “відтворенням” суспільства, а смисл – основою комунікативних практик; комунікативні практики репрезентують систему смислів, що визначає образ соціальної реальності загалом та суспільно-політичної зокрема; практики є засобом набуття та репрезентації громадянської та національної ідентичності, механізмом самоідентифікації. Обґрунтовано модель емпіричного дослідження, яка, охоплюючи когнітивний, емоційний та ціннісно-мотиваційний аспекти, утворює трикомпонентну структуру (комунікативні практики самопізнання, практики самоставлень, практики саморегуляції); презентує показники комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді та визначає методи їх вивчення. Обстоюється думка про доцільність залучення ресурсів якісної методології до конструювання інструментарію дослідження.

Ключові слова: комунікативні практики, самосвідомість, ідентичність, національна самоідентифікація, громадянська самоідентифікація, молодь.

Постановка проблеми. Громадянська та національна самоідентифікація молоді є відображенням змін у суспільстві. Громадянська ідентичність (як ядро громадянської самосвідомості) – це своєрідний “барометр” консолідації суспільства, солідаризації громадян та до певної міри – умова цілісності держави. Саме тому увиразненим і зрозумілим є інтерес науковців до дослідження чинників, що сприяють або перешкоджають громадянській та національній самоідентифікації.

Комунікативні практики як механізм самоідентифікації до сьогодні всебічно не вивчалися, та й глибокі наукові політико-психологічні дослідження національної та громадянської самоідентифікації молоді України останнім часом не проводилися, хоч актуальність таких досліджень наразі не викликає сумнівів. Таким чином, нагальним завданням для сучасних науковців, що працюють у галузі соціальної та політичної психології, є створення адекватного та ефективного

інструментарію, який би дав змогу здійснити найбільш повне і коректне вивчення досліджуваного предмета.

Мета статті: викласти теоретико-методологічні засади та представити модель емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості як чинника громадянської та національної само-ідентифікації молоді.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перш ніж перейти до представлення моделі емпіричного дослідження, зупинімося коротко на вихідних концептуальних та методологічних положеннях, які й було покладено в її основу.

Аналіз, систематизація та узагальнення наявних у зарубіжній і вітчизняній науковій літературі теорій комунікації, зокрема представлених у соціальних науках, дав нам змогу виокремити засадничі теоретико-методологічні положення, важливі для цього дослідження. А саме: 1) комунікація є процесом спільного творення, відтворення і перетворення “соціальних світів” учасників взаємодії; 2) комунікація – це засіб осмислення власного “Я” та соціального світу; 3) комунікація є смисловим “відтворенням” суспільства, а смисл – основою комунікативних практик; 4) комунікативні практики репрезентують систему смислів, що визначає образ соціальної реальності загалом та суспільно-політичної зокрема [3; 4; 7]. Встановлено також, що існує два основних підходи до розуміння комунікативних практик: 1) як виду соціальних практик, що породжуються габітусом і репрезентують та відтворюють досвід особистості; і 2) як трансформаційних практик, що виникають на межах габітусу, дають змогу переосмислити наявний досвід та “народитися” новим інтерпретаціям, смислам, правилам комунікації [3; 4; 6; 7].

Комунікативні практики, на думку В. А. Сергодеєва, зазвичай базуються на колективному досвіді та спрямовані на підтримання і розвиток комунікації, завдяки чому забезпечується відчуття “спільності” суб’єктів комунікації і водночас зберігаються їхні індивідуальності, що дає змогу суб’єктам досягати власних інструментальних цілей [6] (приміром, щодо віднайдення способів розв’язання актуальних повсякденних завдань і проблем, що турбують громадян, а також способів досягнення власних цілей, потреб та інтересів, налагодження комунікації з іншими членами громади, спільноти).

Як зазначає Н. О. Лук’янова, різнопланові й різноманітні судження, думки, ідеї щодо тих чи тих питань, які “вносяться” на суспільно-політичну “арену”, стають легітимними завдяки *комунікативним практикам*. На думку дослідниці, *громадянське суспільство за допомогою комунікативних практики визначає смисложиттєві орієнтації індивідуальних і колективних суб’єктів* [3].

На основі аналізу основних досліджень і сучасних публікацій, у яких започатковано вивчення, осягнення різних аспектів комунікативних практик (дет. див. [7]), ми додатково виокремили положення, що мають ґрунтовне значення для нашого дослідження: 1) умовою досягнення взаєморозуміння (згоди, консенсусу) між учасниками взаємодії є розгортання комунікативних практик у просторі смислів, що поділяються його учасниками; 2) практики є засобом набуття та репрезентації соціальної ідентичності загалом та громадянської і національної зокрема. На нашу думку, комунікативні практики можна визначити як спосіб репрезентації та інтерпретації досвіду, настановлень, системи цінностей і норм взаємодії, що дають змогу вибудовувати спільне поле смислової взаємодії суб'єктів комунікації. А метою комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості є “формування” адекватного ставлення до себе, наближення до власної суб'єктності.

До основних ознак комунікативних практик Н. О. Лук'янова відносить трансперсональність, семіотичну оформленість дискурсів, та ідентичність [3]. *Ідентичність* як ознака комунікативних практик демонструє причетність до “способу життя” певної конкретної групи чи спільноти (зокрема громади, нації, держави) [там само]. Як підкреслюють В. Волков і О. Хархордин, “практики конституюють і відтворюють *ідентичності*” або “розкривають” основні способи соціального існування, можливі в даній культурі і в даний момент історії” (курсив мій. – О. С.) (цит. за: [5]).

Продуктивним у контексті нашого дослідження видається підхід Р. Конелла, який також звертає увагу на процес постійного творення ідентичності завдяки відповідним соціальним практикам і на зустрічний процес видозміни практик під впливом плинних ідентичностей. Схожу позицію займає і М. Гайдегер, який зауважує, що саме завдяки практикам людина набуває соціальної ідентичності, “самовиробляється” (див. [9]). Практики *сприяють самоідентифікуванню*, є техніками конституювання себе, – вважають М. Фуко, Е. Гуссерль. Так звана “практика себе” реалізується заради наближення до власної суб'єктності. Мета практики – сформувати адекватне ставлення до себе, ствердитись у ролі суб'єкта. Тож процес вибудовування, інтерпретації, конструювання особистості розгортається в *комунікативному просторі* [там само].

Відомо, що питання ідентифікації та ідентичності пов'язане з проблемою можливості існування єдиної, послідовної Я-концепції людини, що поєднує різні Я-образи. Тож саме *ідентифікація* в сучасних умовах надлишку Я-образів є *ключовим процесом самовизначення особистості, процесом вибудовування ідентичності* [3].

Погоджуємось також з Н. О. Лук'яною, що в сучасній соціокультурній ситуації та чи інша громадянська (політична) подія, що

виражається у різних формах соціальної і політичної участі громадян, передбачає “виклик” ідентичності людини, адекватна відповідь на який дає їй змогу розвивати свої різнобічні здібності й конструювати більш широкий і “об’ємний” погляд на світ, наблизитися до власної суб’єктності [там само]. Поділяємо й слухну думку Т. М. Титаренко про те, що практики сприяють пошуку оновлених ідентичностей, дають змогу особистості гнучко реагувати на соціальні зміни [9].

Ми поділяємо також думку щодо того, що соціальна ідентичність як ототожнення людиною себе з тією чи іншою соціальною групою (а точніше – групами) – одна з важливих складових Я-концепції, яка відповідає на питання, *ким є і де є* людина як суб’єкт соціальної взаємодії [1, с. 183]. Комунікація ж і комунікативні практики, через які вона реалізується, у контексті застосування до концепції *соціальної ідентичності* є важливими як *засіб* більш “правдивого”, “чіткого” осмислення свого власного “Я” [там само, с. 190]. До цього додамо, що ми розглядаємо громадянську та національну ідентичності як різновиди ідентичності соціальної, тому важливо коротко зупинитися на базових положеннях, на які відтак ми будемо спиратися в нашому дослідженні.

За визначенням Е. Еріксона, ідентичність – це “самоототожнення”, що має соціально-культурне підґрунтя. Ідентичність пов’язана з ідеологією (“систематизованою сукупністю ідей та ідеалів” (цит. за: [8, с. 45])). Г. Теджфел, автор теорії соціальної ідентичності, визначає її як частину Я-концепції індивіда, яка виникає завдяки усвідомленню свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, що надається цьому членству [там само]. Тут увиразнюються два важливі для нашого дослідження моменти: 1) соціальна ідентичність передбачає знання людини про те, що вона належить до тієї чи іншої групи або груп, та 2) емоційна значущість для неї цього членства. Таким чином, ми спираємося на ідею про те, що соціальна ідентичність загалом та громадянська й національна зокрема – це *самовизначення* себе через членство в тих чи інших соціальних спільнотах (когнітивний аспект) та *самоставлення* (емоційно-ціннісний аспект).

Напрацювання, що ґрунтуються на концепціях Г. Тежфела, Дж. Тернера та їхніх колег, підтверджують, що в основі соціального сприйняття людини лежить процес категоризації. Ця ідея є важливою, оскільки йдеться, на переконання Л. М. Дробіжевої, про *роль держави у створенні символів та ідеологій*. І саме комунікація “забезпечує” можливість руху і розвитку мовних “кодів”: понять, слів, універсалій, що й виступають засобами трансляції тих чи інших смислів у суспільно-політичному просторі [2]. Громадянський, національний, політичний дискурс наповнюється значеннями та символами в результаті різнонаправлених, різнорівневих комунікацій суб’єктів взаємодії, в

процесі яких, з одного боку, відтворюється попередній досвід, настановлення світосприйняття тощо, а з другого – утворюються нові смисли. Очевидно також, що саме держава та її агенти соціалізації мають найбільше можливостей та “... формують комунікаційні коди володарювання та суспільної політичної свідомості” [2]. Водночас вважаємо, що громадяни та громади, як суб’єкти суспільно-політичної взаємодії, мають змогу почасти впливати на утворення й “наповнення” дискурсу громадянської, політичної комунікації. “Індивід, що діє в політичному просторі, пізнає світ, визначає ситуацію й тим самим конструє її разом з іншими суб’єктами в межах чинних політичних традицій, норм та настановлень” [там само]. Тож ідентичність, з одного боку, є “інструментом” орієнтування особистості в соціумі, тоді як з другого – її “результатом” є вибудовування особистістю як свого власного образу, так і образу групи (спільноти) до якої вона належить або, навпаки, не належить [1, с. 189].

Отже, ми виходимо з того, що ідентифікацію з групою (спільнотою) правомірно розглядати у трьох площинах: *когнітивній* (знання про власну належність до групи); *ціннісній* (наявність позитивних чи негативних конотацій належності до певної групи або спільноти), та *емоційній* (прийняття або “своєї”, або “чужої” групи на основі двох перших показників) [там само, с. 184].

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідентичність є центральним елементом самосвідомості, що пов’язаний із самопізнанням (відповіддю на запитання “Хто я?”), а також з усвідомленням свого місця в системі суспільних відносин. Саме в такому контексті найчастіше використовують термін *самоідентифікація*. Водночас самоідентифікація (самоусвідомлення) людини та презентація себе іншим є важливою умовою комунікації та конструктивної взаємодії людей.

З огляду на мету нашого емпіричного дослідження було також виділено три складові самосвідомості: 1) самопізнання (уявлення про себе); 2) самоставлення; 3) саморегуляція. Для того щоб коректно й ефективно реалізувати одне з основних завдань дослідження – визначити особливості вияву комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості в молодіжних дискурсах громадянської та національної ідентичності, необхідно передусім розробити *модель емпіричного дослідження та інструментарій*, адекватний меті й завданням нашої роботи. Отож ми виокремили показники комунікативних практик та дібрали адекватні методи їх вивчення, що й знайшло відображення в запропонованій нами моделі (рис.). Охоплюючи когнітивний, емоційний та ціннісно-мотиваційний аспекти, запропонована модель емпіричного дослідження має трикомпонентну структуру, що включає три базові складові: 1) комунікативні практики самопізнання; 2) практики самоставлення; 3) практики саморегуляції.

Рис. Модель емпіричного дослідження

Наступним важливим етапом роботи є добирання адекватного *інструментарію* для проведення емпіричного дослідження. Виходячи з мети і завдань нашого емпіричного дослідження та спираючись на представлену вище модель вивчення комунікативних практик розвитку самосвідомості особистості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді, було сконструйовано відповідний комплекс методик. А саме: на першому етапі (на основі глибинних інтерв'ю) визначалися типові ситуації національної та громадянської самоідентифікації в комунікації та способи комунікації (комуникативні практики) в них; на другому – особливості вияву комунікативних практик у ситуаціях громадянської та національної самопрезентації молоді (“Я як громадянин”, “Я як українець”) (репертуарні решітки); на третьому – добиралися конструкти, представлені в самосвідомості молоді, що описують молодіжний дискурс громадянської та національної ідентичності (методика незакінчених речень). Остання методика актуалізує як усвідомлені,

так і малоусвідомлювані аспекти самосвідомості молоді, що стосуються розуміння та відчуття себе як українця і як громадянина, своєї ролі в громаді та державі, розуміння громадянських прав, зобов'язань і відповідальності, ставлення до членства у спільноті та переживання належності до держави і спільноти.

Підкреслимо також, що застосування якісної методології дає змогу отримати масив інформації, що відповідає категоріальному апаратові респондентів, а також дозволяє дібрати, виокремити спектр конструктів, представлених у самосвідомості молоді, що вичерпно описують досліджувану тему. Для нас важливим було те, що ці конструкти відображають саме дискурс сучасної молоді (її уявлення, переживання, ставлення, очікування, настановлення); вони ніби “промовляють” глибинними мовами респондентів. Вважаємо, що самі варіанти відповідей (зокрема тих, що отримані в результаті застосування розробленої нами спеціально для цього дослідження методики незавершених речень) правомірно розглядати як тематично організовані фрагменти наративів, що вичерпно відображають молодіжний дискурс національної та громадянської ідентичності і дають змогу отримати різнобічні дані про особливості досліджуваного предмета, уточнити і розширити їх. Для обробки отриманих первинних емпіричних даних на цьому етапі дослідження застосовувалися якісний аналіз та контент-аналіз відповідей респондентів.

В апробації інструментарію дослідження загалом взяли участь 130 осіб – студенти київських вишів (Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка).

Емпіричним шляхом з'ясовано, що *національна самоідентифікація* (включає самовизначення і самовідчуття) сучасних студентів як представників політичної нації відбувається через самовизначення. Ідеться про: *етно-культурну належність* (повага до національних традицій, звичаїв, культури; спадкоємність і належність; знання й спілкування державною мовою; проживання на території України), *позитивні настановлення щодо своєї політичної нації* (любов до власної країни; гордість за свою історію, країну, людей та оптимістичне бачення майбутнього), *громадянську й особистісну суб'єктність* (діяти на благо своєї держави та людей; бути громадянином, особистістю, суб'єктом свого життя, патріотом). Що ж до *національних само-відчуттів* молоді, то вони розкриваються через: *власне національні почуття* (гордість і гідність; смуток, сум, туга, скорбота; біль; сором; злість і незадоволення; занепокоєння, неспокій і відчай; сумніви та невизначеність) та *відчуття себе в державі* (відповідальність і обов'язок; готовність діяти і патріотизм; зв'язок; незахищеність і об'єктне самоставлення).

Виявлено, що *громадянська самоідентифікація* відбувається через: *номінальне громадянство* (за фактом народження, проживання і громадянства), *етнокультурні ознаки* (повага до українських традицій та їх дотримання, звичаїв; шанування культури; знання мови й історії), *позитивно заряджені емоційні ставлення* до членства в громаді й державі (пишання із свого походження; любов до своєї країни, вболівання за неї; віра в краще майбутнє; повага до свого народу і гордість за нього), *громадянські чесноти* (виконання свого громадянського обов'язку, законослухняність, громадянська відповідальність) та *суб'єктність* (власний внесок, прагнення покращити життя в країні).

Встановлено, що *громадянське самовизначення* студентської молоді відбувається й через усвідомлення зобов'язань: дотримуватися законів держави та етично-моральних норм і правил; бути патріотом та підтримувати національну ідентичність; виконувати обов'язки громадянина; жити, вчитися і працювати на благо країни та людей; бути відповідальним і небайдужим. Водночас бути громадянином для українських студентів означає й “проблемне” життя та негаразди (бути втягнутим у бюрократичну систему; підкорятися безглуздим законам; нелегально працювати; тікати від проблем; жити бідно тощо).

Висновки. На основі аналізу, систематизації та узагальнення отриманих емпіричних даних виявлено:

1) тенденцію до взаємоперетинання, взаємоперехрещення національної та громадянської самоідентифікацій молоді, де об'єднавчими є етнокультурні ознаки і позитивні настановлення щодо власної спільноти. Якщо національна ідентичність більшою мірою акцентує, увиразнює й актуалізує так звані національні почуття і переживання, то громадянська пов'язана передусім з обов'язками, функціями громадянина;

2) тенденцію до “рівноваження” негативно заряджених емоційно-оцінних переживань студентства, пов'язаних із належністю до нації, позитивними. Можна говорити про ознаки амбівалентної національної самоідентифікації сучасної студентської молоді. Разом з тим кількісно-якісний аналіз групи відповідей респондентів, до якої увійшов увесь спектр негативно насичених почуттів, дає підстави говорити про ознаки латентно-позитивної національної самоідентифікації молоді;

3) своєрідний “баланс” на користь переважання гордості за власну політичну націю, що є свідченням відносно високого рівня самоповаги та одним з індикаторів позитивної національної самоідентифікації;

4) особливості громадянського самовизначення через обов'язки: воно є найчастіше узагальнено-абстрактним, декларативно-констатувальним, здебільшого без “розшифровки” змістового наповнення і розуміння їх сутності, неконкретизованим.

Література

1. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – С. 180–191.
2. Калиновський Ю. Ю. Комунікативно-дискурсивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях / Ю. Ю. Калиновський // Сучасне суспільство. – 2012. – Вип. 2. – С. 12–18.
3. Лукьянова Н. А. Признаки коммуникативных практик делиберативной политики / Н. А. Лукьянова // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2014. – № 3 (27). – С. 97–103.
4. Матяш О. И. Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование / О. И. Матяш // Сибирь. Философия. Образование. – Вып. 6. – 2002. – С. 37–47.
5. Петров А. В. Социальные практики молодежи: механизмы структурирования и идентификации / А. В. Петров // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 2006. – № 3. – С. 123–134.
6. Сергодеев В. А. Коммуникативные практики в интернет-сообществах / В. А. Сергодеев // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2014. – Вып. 1 (135). – С. 133–138.
7. Скар О. М. Комунікативні практики розвитку самосвідомості особистості: визначення та підходи до розуміння / О. М. Скар // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2016. – Вип. 38 (41). – С. 102–112.
8. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
9. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.

Reference

1. Andreeva, G. M. (2000). *Psikhologiya sotsialnogo poznaniya* [Psychology of social cognition]. Moscow: Aspect-Pres Publ. (rus).
2. Kalynovskyi, Yu. Yu. (2012). *Komunikatyvno-dyskursyvna paradyhma u suchasnykh politychnykh doslidzhenniakh* [Communicative-discursive paradigm in contemporary political research]. *Suchasne suspilstvo* [Modern society], 2, 12–18 (ukr).
3. Lukyanova, N. A. (2014). *Priznaki kommunikativnykh praktik deliberativnoy politiki* [Signs of communicative practices of deliberative politics]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya* [Announcer of the Tomsk state university. Philosophy. Sociology. Political science], 3 (27), 97–103 (rus).
4. Matyash, O. I. (2002). *Chtyo takoe kommunikatsiya i nuzhno li nam kommunikativnoye obrazovaniye* [What is communication and whether communicative education needs to us]. *Sibir. Filosofiya. Obrazovaniye* [Siberia. Philosophy. Education], 6, 37–47 (rus).

5. Petrov, A. V. (2006). Sotsialnyye praktiki molodezhi: mekhanizmy struktirovaniya i identifikatsii [Social practices of young people: mechanisms of structuring and identification]. *Vestnik Moskovskogo Universiteta. Sotsiologiya i politologiya* [Announcer of the Moscow University. Sociology and political science], 3, 123–134 (rus).
6. Sergodeev, V. A. (2014). Kommunikativnyye praktiki v internet-soobshchestvakh [Communicative practices are in internet-associations]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta* [Announcer of Adygei University], 1 (135), 133–138 (rus).
7. Sknar, O. M. (2016). Komunikatyvni praktyky rozvytku samosvidomosti osobystosti: vyznachennia ta pidkhody do rozuminnia [Communicative practices of the development of person's identity: definition and approaches to understanding]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 38 (41), 102–112 (ukr).
8. Soldatova, G. U. (1998). *Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti* [Psychology of interethnic tension]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
9. Tytarenko, T. M., Kochubeinyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoï sotsialnosti* [Psychological practices of life's constructing in postmodern sociality]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

Скнар О. Н. Модель эмпирического исследования коммуникативных практик развития самосознания как фактора гражданской и национальной самоидентификации молодежи

Исходными теретико-методологическими основаниями эмпирического исследования коммуникативных практик развития самосознания личности как фактора гражданской и национальной самоидентификации молодежи определены такие утверждения: коммуникация является смысловым “воспроизведением” общества, а смысл – основой коммуникативных практик; коммуникативные практики репрезентируют систему смыслов, что определяет образ социальной реальности в целом и общественно-политической в частности; практики являются способом приобретения и репрезентации гражданской и национальной идентичности, механизмом самоидентификации. Обосновывается модель эмпирического исследования, которая, охватывая когнитивный, эмоциональный и ценностно-мотивационный аспекты, образует трехкомпонентную структуру (коммуникативные практики самопознания, практики самоотношений, практики саморегуляции); презентует показатели коммуникативных практик развития самосознания личности как фактора гражданской и национальной самоидентификации молодежи и определяет методы их изучения. Обосновывается мнение о целесообразности привлечения ресурсов качественной методологии к конструированию инструментария исследования.

Ключевые слова: коммуникативные практики, самосознание, молодежь, идентичность, национальная самоидентификация, гражданская самоидентификация.

Sknar O. M. The model of empirical research of communicative practices of self-consciousness development as a factor of civic and national self-identification of youth

The initial theoretical and methodological basis for empirical research of communicative practices of self-consciousness development as a factor of civic and national self-identification of youth were the following statements: communication is a semantic “reproduction” of society and sense is a basis of communicative practices; communicative practices represent a system of senses what define image of social reality in whole and social-political in particular; practices are means of acquisition and representation of civic and national identity, a mechanism of self-identification.

The model of empirical research is grounded. It covers cognitive, emotional and value-motivational aspects and forms three-component structure (communicative practices of self-cognition, practices of self-attitude, practices of self-regulation); presents indexes of communicative practices of person’s self-consciousness development as a factor of civic and national self-identification of youth and outlines methods of their study. Reasonability of utilization of quality methodology in research construction is emphasized.

Key words: communicative practices, self-consciousness, youth, national self-identification, civic self-identification.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНИХ ВІДНОСИН І ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ: ТРАНСВЕРБАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ В ДИСКУРСІ “ВЕРХІВ” І ДИСКУРСІ “НИЗІВ”

О. М. Кочубейник (м. Київ)

Статтю присвячено аналізу правового нігілізму як складного, багатоаспектного явища, що віддзеркалює системну деформацію функціонування українського суспільства. Увагу зосереджено на аналізі трансвербальних компонентів комунікації, котрі, актуалізуючись у межах окремого її акту, задають досягнення певного комунікативного ефекту. Поширення правового нігілізму розглядається як один із симптомів дисфункціональності суспільства, що дає підстави говорити про його соціально-психологічну небезпечність. Зауважено, що правовий нігілізм, окрім правових детермінант, має специфічні культурно-історичні та соціально-психологічні детермінанти, унаслідок чого його можна розглядати як деформацію правосвідомості, що відтворюється в соціальній реальності через дискурси, вмонтовані в різні системи соціальних практик. Підкреслюється, що специфікою поширення правового нігілізму в Україні є його синхронне продукування обома соціальними категоріями – “низами” і “верхами”. Наголошується, що хоч дискурс правового нігілізму і відтворюється через різні форми поведінки, а проте обидві субкультури ідентично відтворюють його змістовий інваріант – зневажливе ставлення до права та фрустрацію потреби в справедливості.

Ключові слова: комунікація, дискурсивні практики, трансвербальні компоненти, правова культура, правова соціалізація.

Постановка проблеми. Швидкі темпи соціальних перетворень у різних сегментах життя країни привели до кардинальних змін у морально-етичній сфері суспільства, позначилися на психологічному стані людей та спричинилися до ревізії системи норм і цінностей. Знецінювання колишніх культурно-моральних ідеалів, таких як колективізм, взаємодопомога, соціальна справедливість, гуманізм, викликало в більшості населення стан деморалізації, безнадійності, апатії, відчуття власного безсилля, втрати віри в майбутнє. На ці психологічні деформації нашарувалися негативні наслідки катастрофічно швидкого зниження

життєвого рівня більшості населення внаслідок малоєфективних економічних реформ.

Соціальні ефекти множинних трансформацій виявляються в зростанні маргіналізму, соціального відчуження, поширенні адиктивних форм поведінки й різних виявів аномії, ядром яких є суперечності в системах моральних норм, ідеалів. Нігілістичне ставлення до права стало невід'ємною рисою сформованої в Україні ситуації соціокультурної кризи, що виникла внаслідок потреби усвідомити нові форми відносин з державою, політичною системою, із соціально-політичним ладом загалом.

О. В. Макарова визначає правовий нігілізм як “сформоване в масовій, груповій або індивідуальній свідомості зневажливе ставлення (відверте або приховане) до права як регулятора суспільних відносин, заперечення його значення в суспільно-політичному житті держави, відкидання або ігнорування приписів права” [5]. Іншими словами, правовий нігілізм може бути інтерпретований у площині політико-правової психології як настановлення на невизнання права як соціальної цінності, як негативне ставлення до права, законів, правопорядку, знецінення його суспільної корисності тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невіршених частин загальної проблеми. Варто, утім, звернути увагу на те, що проблематика правового нігілізму не є якимось новотвором пострадянських трансформацій. Про непереборність і небезпеку правового нігілізму йдеться в працях Ш. Л. Монтеск'є, Ф. В. Ніцше, М. Гайдеггера, А. Токвіля. У гроні вітчизняних правознавців згадаймо, наприклад, Б. О. Кістяківського, який на початку ХХ ст. запропонував інтерпретувати право як феномен, що має досліджуватися в чотирьох основних аспектах: державно-організаційному, соціологічному, психологічному, нормативному. Психологічне поняття права передбачало його тлумачення у зв'язку з відчуттям законності, через позиціонування того, що закони держави є закріпленою сукупністю психічних переживань зобов'язань або обов'язків, які мають імперативно-атрибутивний характер.

Іншими словами, правовий нігілізм не є проблемою сьогодення (на що, зокрема, звертає увагу у своїх дослідженнях О. В. Макарова, приділяючи значну увагу аналізу історичних особливостей політичного та культурного розвитку України і виявленню чинників, що вплинули на формування високого рівня сенситивності населення до ідеї правового нігілізму [5]). Але можна вести мову про поширення й поглиблення правового нігілізму в умовах сьогодення, увиразнення його симптоматики та урізноманітнення його форм, що насамперед турбує правознавців. У сучасній вітчизняній юридичній науці різноманітним аспектам правового нігілізму приділяли увагу В. Б. Авер'янов, М. А. Бурдоносова, О. В. Волошенюк, В. В. Демічева, О. В. Дручек, Н. М. Ємельянова,

М. І. Козюбра, О. В. Макарова, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Скакун, Г. В. Тригубенко, В. В. Черней, В. Ю. Швачка та ін. Завдяки працям цих науковців обгрунтовано засади теоретичних знань про досліджуваний феномен: сформовано поняття правового нігілізму, проаналізовано його ознаки і сутність, систематизовано класифікацію видів правового нігілізму тощо. З огляду на “епідемічний” характер поширення правового нігілізму в пострадянських країнах цей феномен стає предметом обговорення у філософських, соціологічних, психологічних наукових колах – як проблематика становлення правової культури та правової свідомості, здійснення правової соціалізації, виникнення девіантної поведінки,

Мета статті: виявлення особливостей дії трансвербальних компонентів соціальних практик, що відповідальні за конструювання правового нігілізму як політико-психологічного ефекту в просторі дискурсивної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Пропонований нами ракурс аналізу ґрунтується на уявленні, що соціальна реальність, феноменом якої є правовий нігілізм, являє собою “плинну реальність”, а отже, її конструкти (у тому числі соціально-нормативні регулятори, до яких належить і право) зазнають постійних видозмін у межах застосовуваних практик. Аналізуючи дискурс, ми розглядаємо, визначаємо його як складний системоконкомплекс культуральних, соціальних, психологічних, прагмалінгвістичних та мовленневих характеристик, який, з одного боку, є породженням конкретного / специфічного соціального контексту, а з другого боку – породжує зміни, що виникають у соціальному контексті внаслідок функціонування специфічного дискурсу.

Попри відмінності, що існують між різними дискурсивними підходами, “спільним знаменником” для них є ідея, що функція мови – це не тільки відображення наявної реальності – її “віддзеркалення”. Окрім цього, мова, обслуговуючи різні соціально релевантні системи потреб та цінностей, виявляє здатність структуруватися в мовленнєві патерни (власне дискурси), при цьому при переході від дискурсу до дискурсу відбувається зміна значень (переозначування) предмета дискусії. (Іншими словами, комунікативні властивості дискурсу міцно “сплавляються” з його семіотичними властивостями). Тому дискурс можна позиціонувати як “середовище” (і, в певному сенсі, як основний чинник) конструювання конкретного змісту того чи того концепту (поняття).

Звернімо увагу на те, що лінгвістичні та прагмалінгвістичні особливості конкретних дискурсів доволі детально досліджено, адже масове захоплення ресурсами дискурс-аналізу почалося саме завдяки його спроможності експлікувати відносини між мовними одиницями і умовами їх вживання в конкретному комунікативно-прагматичному просторі. Значно рідше предметом уваги стає дискурсивне тло (найближчий зміст

якого можна передати поняттями “пресупозиція”, “фонове знання”, “сценарій”) як чинник, що впливає на конструювання дискурсу, його функціонування в обох модальностях – і породження, і сприймання тексту.

Проте – ще в рамках теорій спілкування – зазначалося, що невербальним компонентам належить значна роль в оформленні смислу повідомлення. Ідеться про те, що значна кількість смислових обертонів передається мовними одиницями різних рівнів саме імпліцитним чином, а також фоновими знаннями, що актуалізуються в комунікації як трансвербальні компоненти, сприяючи таким чином досягненню певного комунікативного ефекту. Іншими словами, оскільки породження тексту неможливо відокремити від ситуації (“сценарної постановки”), що викликає його появу, то, як передумова реалізації конкретного тексту, дискурсивне тло обов’язково вбирає в себе і трансвербальні компоненти.

Уточнімо, що, на думку Т. О. Островської – авторки цього терміна, до трансвербальних компонентів належать компоненти статичного, інформативного характеру, що містять такі якості учасників дискурсу, які слід враховувати в продукуванні дискурсивних практик, тактик мовленнєвої поведінки, у виборі засобів, що забезпечують успішну комунікацію [7]. Отже, йдеться про специфічну семіотичну систему, яка тісно пов’язана з демонстрацією реалій і символів, що експлікують соціальний статус і повноваження дискурсивного актора, і яка “нашаровується” на процеси соціальної перцепції, істотною мірою обумовлюючи зміст їхніх результатів.

Трансвербальні компоненти дискурсу за своїм походженням є об’єктивацією цінностей/потреб тієї чи тієї спільноти, своєрідною кодовою системою, яка містить конвенції щодо правил релевантного прочитання аксіологічних та мотиваційних змістів, презентованих у “видимому” реєстрі соціальної ситуації. Існування такої кодової системи приводить до того, що у сфері вираження комунікативних намірів з’являються зони, характерні тільки для цієї окремої спільноти. Їх прочитання хоч і потребує від партнера по комунікації додаткових знань, а проте автоматично задіює його здатність декодувати специфічні трансвербальні компоненти. Таким чином, порівняння маркерів, характерних для трансвербальних компонентів різних дискурсів, може виконувати функцію аналітичного інструменту.

Тепер погляньмо, як працюють трансвербальні компоненти дискурсу під час конструювання досліджуваного нами феномену. Підкреслимо, ідеться про те, що правовий нігілізм є соціальним феноменом і виникає внаслідок оцінного (точніше – негативного чи зневажливо-го) ставлення до права. Отже, дискурс правового нігілізму є формою конструювання знецінного ставлення до всього, що охоплюється правовим

регулюванням та пов'язане з уявленнями про право (а саме: до законів та інших правових актів, до діяльності суду й інших правозастосовних органів, до поведінки членів суспільства у сфері дії права).

Якщо спробувати вичленувати основні топіки, що стосуються поведінки особи в правовому полі (а отже, є “конструктором” її ставлення до права), то можемо назвати такі із них: “пряме, навмисне порушення чинного законодавства”, масове недотримання й невиконання вимог чинного законодавства”, “корупційні вияви, а також пов'язана із цим безкарність тих, хто здійснив такі дії”, “порушення прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Основним Законом держави”, “конфронтація між гілками влади, яка іноді відбувається із застосуванням нецивілізованих методів залагодження конфліктних ситуацій між посадовими особами органів державної влади”, “неповага та недовіра до державних структур (особливо до правоохоронних органів та суду)”, “прийняття нестабільних, неузгоджених та безсистемних нормативно-правових актів, які дезорієнтують суспільство, породжуючи відчуття безсилля перед “паперовою війною»” [1; 2; 5; 8; 9]. Зазначимо, що ці топіки простежуються не лише в професійному дискурсі, а й у просторі масового дискурсу, який реалізується на публічних аренах, що належать різним соціальним групам.

Цікаво також простежити, як завдяки трансвербальним компонентам правовий нігілізм постає як конструйований двома контрдискурсами, а саме: дискурсом “верхів” (тієї умовної соціальної групи, яка “дає дозволи”) і дискурсом “низів” (відповідно, тієї умовної соціальної групи, яка “питає дозволу”). Принагідно зазначимо, що такий поділ надасть нам можливість вивільнитися від численних парціальних практик, що здійснюються в межах усіх інституційних структур, і звернути увагу лише на загальний спосіб реконструкції соціальної ієрархії.

Отже, під час реконструкції системи ієрархії щодо права в дискурсі “верхів” ми можемо бачити, як конструюється за допомогою трансвербальних компонентів позиція “над” правом (і тим самим реалізуються відносини домінування). Наприклад, у ЗМІ натрапляємо на численні нарації про те, як зухвало порушуються норми права, про події, які відбуваються “навмисно”, щоб продемонструвати виклик суспільству, показати своє унікальне щодо права становище (“Я маю винятковий соціальний статус, мені можна порушувати закони”). Сюди ж можна додати численні історії про “невидимість” чиновників для суду, корупційні скандали, які швидко “вщухають”, тощо.

Окрім того, у буденних соціальних практиках можна виокремити численні трансвербальні компоненти, котрі однозначно декодуються як маркування владної позиції, що реалізується в різного роду “відмінностях” між “верхами” і “низами”. Діапазон таких практик надзви-

чайно широкий. Наприклад, загальноприйняті етикетні норми містять численні трансвербальні компоненти, що відтворюють соціальний ранг, а саме: встати при появі начальника; пропустити його вперед, поспішно відкривши перед ним двері; позначити уклін і посмішку у відповідь на рукостискання (при цьому глибина поклону співвідноситься з рангом керівника) тощо. На іншому полюсі цього континуума можна розташувати практики, що експлікують персональність конкретної владної особи. Наприклад, запозичення окремих слів і мовних зворотів, деталей одягу та атрибутики обладнання кабінету тощо. У сфері науки, зокрема, досі існує “неписане правило примусового цитування” директорів НДІ, деканів, завідувачів кафедр, голів спецрад, наукових керівників тощо, навіть якщо наукові інтереси цих людей надто опосередковано пов’язані з темою дисертації.

Так само реконструкції системи ієрархії щодо права в дискурсі “низів” дають нам розуміння того, за допомогою яких трансвербальних компонентів конструюється позиція “під” правом (і тим самим реалізуються відносини підпорядкування). Численні оповіді про “спілкування з чиновником” містять маркери негативних емоційних станів (на кшталт – доводить “до нервового зриву”, “до істерики”, “до депресії”) і переважно супроводжуються формуванням відчуття “фаталістичної покірності чиновнику”. Трансвербальними компонентами дискурсу “низів” є також “складність потрапити на прийом”; “наявність складної пропускної системи, коли потрібно пред’являти спеціальний пропуск або – у ліпшому випадку – реєструватися в бюро перепусток”, “довготривале сидіння в чергах”, до того ж у тісних, задушливих і похмурих коридорах, “немає зручних стільців”, а іноді – мала їх кількість, і навіть такий дивовижний для здорового глузду маркер, як “недоступність для відвідувачів туалету” (оскільки той замкнено на замок).

На наш погляд, дискурси “верхів” і “низів”, окрім відносин влади/підвладності, синхронно продукують спільний соціальний ефект – соціальне відчуження. Адже трансвербальні компоненти, що входять як складові в той чи той дискурс, є гостро поляризованими, а їх регулярне відтворення в повсякденності (від предметів щоденного побуту до специфічних символізацій соціального рангу) посилює диференціацію суспільства через відчуття віддаленості, призводячи до руйнації систем довіри (і соціальної, й інституційної), спричинює пролонгування кризових станів у країні. У соціально-психологічному аспекті ми можемо говорити про послаблення консолідаційних змістів суспільної самосвідомості: практики дискурсу правового нігілізму відображають ослаблення таких цінностей і регуляторів соціальної поведінки, як совість, чесність, порядність. Останні перестають відповідати “новій реальності”, у результаті чого відбувається розпад системи нормативно-правової

регуляції в соціальній сфері, а її “атомізація” відтак продукує нові розколи й зростання відчуження.

Психологічним ефектом взаємодії дискурсів “верхів” і “низів”, коли йдеться про конструювання права й закріплення специфічного статусу особи (спільноти) щодо права, є, на наш погляд, дискредитація зв’язку “право-справедливість”, що ставить під сумнів саме існування справедливості в суспільстві. Варто наголосити, що уявлення про справедливість функціонують у всіх культурах, забезпечуючи регуляцію поведінки членів суспільства, насамперед запобігаючи конфліктам, що можуть виникнути при розподілі ресурсів (адже в будь-якому суспільстві постійно відбувається процес розподілу благ між його членами – такими благами можуть бути гроші, товари, послуги, визнання, влада, кохання, вільний час, повага тощо).

Головний постулат соціальної справедливості полягає в тому, що суспільство відповідає за незаслужені страждання й скруту своїх членів і, відповідно, зобов’язане докладати зусиль (через різні суспільні інститути) для їх припинення або мінімізації. Іншими словами, суспільство є відповідальним (через соціальні норми, закони, економічні практики тощо) за створення таких умов, у яких беззахисні члени суспільства могли б користуватися основними свободами й можливостями, зберігаючи людську гідність. Разом з тим суспільство повинно також турбуватися про те, щоб розподіл благ був зрозумілим і прозорим. Власне, одним з основних видів справедливості є дистрибутивна справедливість, тобто справедливість, що стосується принципів розподілу винагороди [4]. Під нормами дистрибутивної справедливості розуміють правила, згідно з якими здійснюється розподіл винагороди (або покарання) за здійснені дії. К. Муздибаєв, наприклад, виокремлює такі норми справедливості: неупередженість, рівність, розподіл відповідно до здібностей, зусиль, потреб, заслуг, продуктивності, професійної придатності, досягнень, соціального рангу, суспільної корисності, особистісних якостей, групової належності учасників взаємодії [6].

Тож можемо стверджувати, що дискурси “верхів” і “низів” по-різному руйнують концепт справедливості, адже численні нарації конструюють таку форму соціальної реальності, у котрій власне норми справедливості дискредитовано їхньою надзвичайною асиметричністю, а дискурсивні зусилля є різноспрямованими, а саме: збільшення(збереження) / зменшення (ліквідація) цієї асиметричності як інструменту відтворення соціальної ієрархії.

Висновки. Правовий нігілізм можна вважати своєрідним соціально-психологічним синдромом, що виникає внаслідок дискредитації права і призводить до фрустрації потреби в справедливості для різних верств. Під дією дискурсу правового нігілізму йде формування нових,

асоціальних, цінностей. Тому політико-правовим наслідком його дії є втрата ефективності взаємодії між населенням і державою, зниження відповідальності членів суспільства один перед одним та перед суспільством загалом.

На наш погляд, саме категорія справедливості, втрачаючи вагу в сучасній культурі, генерує певний вакуум, що оперативно заповнюється антисоціальними й асоціальними настановленнями, ідеями, конструктами. На тлі дисфункцій правової соціалізації відбувається залучення молоді до кримінальної культури, засвоєння нею асоціальних практик. Проблема правового нігілізму, якщо не вживати належних заходів щодо її розв'язання тягне за собою низку небезпечних соціальних наслідків, що загрожують стабільності суспільства. Тому подолання правового нігілізму, пошук способів запобігання цьому негативному явищу є гостроактуальною темою більшості пострадянських країн.

Вважаємо за потрібне звернути увагу ось на що: численні дослідження, що здійснюються фахівцями-правознавцями, пропонують різноманітні інструменти для подолання правового нігілізму. Це, зокрема, підвищення загальної і правової культури громадян, їхньої правової і моральної свідомості; удосконалення законодавства; профілактика правопорушень, зміцнення законності і правопорядку, державної дисципліни; повага і захист прав особистості; масова просвіта та правове виховання населення; підготовка висококваліфікованих кадрів юристів; якнайшвидше проведення правової реформи тощо. Однак до цього переліку повинні також входити інструменти, що дадуть можливість фундувати справедливість як рівність перед правом (замість наявних нині позицій “над” і “під” правом). А проте оптимізм щодо можливості реалізації такої фундації затьмарюється тим, що пострадянське суспільство – унаслідок своєї історії – має два концепти справедливості: соціалістичний і ринковий. Відповідно до першого, справедливим є лише “розподіл за працею” за наявності рівних мінімальних гарантій для всіх членів суспільства, що походить від основного гасла соціалізму: “Від кожного – за здібностями, кожному – за працею”. Відповідно до другого, справедливим є розподіл доходів за факторами виробництва, тобто володіння будь-якими засобами виробництва має давати прибуток їхнім власникам. І, що важливо, “першу версію” справедливості обстоюють ті верстви населення, соціальний рейтинг яких маркується як “низи”. Саме тому “низи”, пов'язуючи нерівність у доходах та численні приклади практик неправосуддя й адміністративної сваволі з наявною політико-правовою системою, дискредитують її легітимність, а в практиках буденності це виливається в численні форми розв'язання життєвих проблем “в обхід” законів як дисфункціональний засіб “відновити справедливість” – тим самим, зрозуміло, посилюючи ступінь правового нігілізму. “Другу версію” справедливості, яка надає

доступ до видимих атрибутів влади, пільг, комфорту, обстоюють переважно “верхи”, а численні практики ігнорування вимог наявної політико-правової системи, що обслуговують прагнення до влади, її утримання та використання в особистих або корпоративних цілях, також сприяють зростанню правового нігілізму.

Звернімо увагу: ризики нестабільності суспільства провокує не власне наявність “різних версій” справедливості (останнє є “дискурсивною нормою” фрагментованих суспільств, де немає жорсткої цензури), а радикалізація дискурсів “верхів”/“низів” та відсутність законослухняного – і в цьому разі амортизаційного – дискурсу. Іншими словами, для реставрації поваги до права (і зменшення ступеня правового нігілізму в суспільстві) потрібен відповідний психологічний інструментарій, який би уможливллював вироблення і реалізацію консенсусу різними соціальними групами в реєстрі “закон/право – справедливість”.

Література

1. *Бурдоносова М. А.* Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / М. А. Бурдоносова; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 19 с.
2. *Волошенко О. В.* Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. В. Волошенко; Ун-т внутр. справ. – Х., 2000. – 18 с.
3. *Гулевич О. А.* Условія вибора норм дистрибутивної справедливості / О. А. Гулевич, Е. О. Голынич // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 3. – С. 53–60.
4. *Лейнг К.* Соціальна справедливість с точки зрення культури / К. Лейнг, У. Дж. Стефан // Психология и культура / под ред. Д. Мацумото. – СПб.: Питер, 2003. – С. 598–655.
5. *Макарова О. В.* Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О. В. Макарова; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 19 с.
6. *Муздыбаев К.* Идея справедливости / К. Муздыбаев // Социологические исследования. – 1992. – № 11. – С. 94–101.
7. *Островская Т. А.* Концептуализация понятия “поведение человека” в исследовании дискурса элиты / Т. А. Островская // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2015. – Вып. 2 (153). – С. 95–99.
8. *Тригубенко Г. В.* Пріоритетні напрями подолання правового нігілізму в Україні / Г. В. Тригубенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Юридичні науки”. – 2015. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 123–126.
9. *Черней В. В.* Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 / В. В. Черней; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 1999. – 16 с.

Reference

1. Burdonosova, M. A. (2010). *Teoretychni aspekty pravovoho idealizmu ta pravovoho nihilizmu* [Theoretical aspects of legal idealism and legal nihilism]. Abstract of Ph.D. dissertation, V. M. Koretsky Institute of State and Law, Kyiv (ukr).
2. Voloshenyuk, O. V. (2000). *Pravovyi nihilizm u postradianskomu suspilstvi* [Legal nihilism in the post-Soviet society] Abstract of Ph.D. dissertation, University of Internal Affairs, Kharkiv (ukr).
3. Gulevich, O. A. (2004). Usloviya vybora norm distributivnoy spravedlivosti [The conditions for choosing norms of distributive justice]. *Psikhologicheskiiy zhurnal* [Psychological journal] 3, 53–60. (rus).
4. Leyng, K. (2003). Sotsialnaya spravedlivost s tochki zreniya kultury [Social justice in terms of culture]. *Psikhologiya i kultura* [Psychology and Culture]. (598–655). St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
5. Makarova, O. V. (2010). *Pravovyi nihilizm: teoretyko-pravovyi aspekt*: [Legal nihilism: the theoretical and legal aspect] Abstract of Ph.D. dissertation, National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov Kyiv (ukr).
6. Muzdybayev, K. (1992). Ideya spravedlivosti [The idea of justice]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Sociological research], 11, 94–101 (rus).
7. Ostrovskaya, T. A. (2015). Kontseptualizatsiya ponyatiya “povedeniye cheloveka” v issledovanii diskursa elity [Conceptualization of the concept of “human behavior” in the study of elite discourse]. *Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Adyge State University], 2 (153), 95–99 (rus).
8. Tryhubenko, H. V. (2015). Priorytetni napriamy podolannya pravovoho nihlizmu v Ukraini [The main ways of overcoming legal nihilism in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu* [Scientific herald of the Kherson State University], 1, 123–126 (ukr).
9. Cherniei, V. V. (1999). Podolannya pravovoho nihilizmu – vazhlyva umova rozbudovy pravovoi derzhavy [Overcoming legal nihilism as an important condition for the development of a legal state]. Abstract of Ph.D. dissertation, National Academy of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv (ukr).

Кочубейник О. Н. Правовой нигилизм: трансвербальные компоненты в дискурсе “верхов” и дискурсе “низов”

Статья посвящена анализу правового нигилизма как сложного, многоаспектного явления, отражающего системную деформацию функционирования украинского общества. Внимание сосредоточено на анализе трансвербальных компонентов коммуникации, которые, актуализируясь в рамках отдельного ее акта, задают достижение определенного коммуникативного эффекта. Распространение правового нигилизма рассматривается как один из симптомов дисфункциональности общества, что дает основания говорить о его социально-психологической опасности. Отмечено, что правовой нигилизм, кроме правовых детерминант, имеет специфические культурно-исторические и социально-психологические детерминанты, вследствие чего его можно рассматривать как деформацию правосознания, воспроизводимую в социальной реальности через дискурс, встроенный в различные системы социальных практик. Подчеркивается, что спецификой распространения правового нигилизма в Украине является его синхронное продуцирование обеими социальными категориями – “низами” и “верхами”. Акцент дела-

ется на том, что хотя дискурс правового нигилизма и воспроизводится через различные формы поведения, тем не менее обе субкультуры идентично воспроизводят его содержательный инвариант – пренебрежительное отношение к праву и фрустрацию потребности в справедливости.

Ключевые слова: коммуникация, дискурсивные практики, трансвербальные компоненты, правовая культура, правовая социализация.

Kochubeynyk O. M. Legal nihilism: transverbal components in discourse of “the rulers” and discourse of “the ruled”

The article is devoted to the analysis of legal nihilism as the difficult multidimensional phenomenon that reflects system deformation of functioning of society. Legal nihilism is defined as a negative attitude toward law. It is shown, that the observed expansion of legal nihilism in Ukraine ought to be considered as one of symptoms of dysfunctionality of society. It should be stressed that legal nihilism is relevant at all times but nowadays it flourishes as never before. At present the issue of legal nihilism is not explored fully. Meanwhile, in connection with the development of the modern social order, there is an increasing manifestation of legal nihilism. This phenomenon can manifest itself in different ways, for example: 1) masses disregard of the legal laws; 2) violation of legal regulations, made intentionally; 3) publication of legal documents, which have got contradictory character; 4) recognition expediency above the law 5) opposition between the executive and representative bodies, 6) disregarding for human rights. It is spoken in detail about socially-psychological unsafety of legal nihilism. It is shown that legal nihilism (besides legal determinants) has specific cultural and historical and socially-psychological determinants. As a result, it can be examined as deformation of sense of justice, which is recreated in social reality through discourse, built in the different systems of social practices. (A discourse is considered as a particularly systemized and harmonized usage of language, behind which a special ideologically and socially conditioned mentality can be traced). Special attention in studying is paid to some social and pragmalinguistical characteristics of the discourse. The role of a discursive background (background knowledge of semiotic codes especially) as the factor making impact on discursive practices of legal nihilism construction is discussed. Being a preliminary condition of implementation of the statement, the discursive background is closely connected with transverbal components of the statement, which determine the features of speech behaviour of actors in a particular social situation. In addition, it is marked that the specific of flourishing of legal nihilism in Ukraine might be explained, at least in part, by the fact that it is producing simultaneously with “the rulers” and “the ruled”. Conclusions are drawn that reproducing the discourse of legal nihilism in different forms of behaviour, nevertheless, both of them recreate its semantic invariant: scornful attitude toward the law and frustration of need for justice.

Key words: communication, discursive practices, transverbal components, legal culture, legal socialization.

ПОЛІТИЧНЕ В КОНТЕКСТІ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ОСОБИСТОСТІ

О. І. Зімовін (м. Харків)

Статтю присвячено аналізу звернень суб'єктів до сфери політичного в конструюванні історії власного життєвого шляху. З позицій дискурсивної психології проаналізовано 296 розповідей про життєвий шлях. Респондентів спеціально не розпитували про роль політики в їхньому житті – вони зверталися до неї, коли цього вимагала логіка власного автобіографічного дискурсу. Виокремлено чотири дискурсивні стратегії звернення до політичного: політичне як джерело життєвих складностей (людина покладає відповідальність за власні проблеми на політичні умови); політичне як патріотичне (висловлення любові до своєї батьківщини та конструювання ідентичності патріота); політичне як предмет повсякденної комунікації (політика – тема для розмови зі значущими іншими); заперечення політичного (знецінення держави, влади, нігілізм у сфері політичного). Також охарактеризовано дві стратегії ізоляції від політичного: дискурсивна ізоляція – коли людина висловлює своє бажання триматися осторонь від політичних відносин, та мовчання – коли суб'єкт взагалі не використовує політичний дискурс у конструюванні власного життєвого шляху.

Ключові слова: політика, життєвий шлях, особистість, дискурс, дискурсивна психологія.

Постановка проблеми. Особистість, як сучасниця певної епохи (за влучним висловом Б. Г. Ананьєва), не може не помічати тих складних і бурхливих трансформацій, які відбуваються в українському суспільстві. Реформування різних систем (освітньої, медичної, політичної, економічної тощо), тривання антитерористичної операції на сході зачіпають цілі соціальні групи та кожного особисто. Отож постає питання: яким чином політичне відображається в життєвому шляху особистості, тобто як людина конструює історію власного життя, виходячи з наявних політичних умов, які дискурсивні ресурси та стратегії вона при цьому використовує, як співвідносить сенси та значення власного життя з наявною політикою? Вирішенню перелічених питань і присвячено цю статтю.

Нехай політичне і має безліч інтерпретацій у тлумачних словниках, де можна побачити як найбільш вузькі дефініції політики як діяльності державної влади, партії або суспільної групи, так і найширші – усі питання і події суспільного та державного життя [2], нас будуть цікавити не словникові визначення, а саме мовлення людей про їхнє життя та відображення в такому автобіографічному дискурсі сфери політичного.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Ставлення людини до влади, до політичного розглядалося у філософії Дж. Батлер. Розвиваючи підхід М. Фуко та підкріпивши його психоаналітичною теорією З. Фрейда, дослідниця відзначає, що сама сутність людини як суб'єкта визначається тією владою, під дією якої вона перебуває [10]. Суб'єкт насправді не може відмежуватися від владних, політичних відносин, адже вони зачіпають саму його сутність як такого, що створюється в різних дискурсивних суспільних практиках. При цьому, абсолютизуючи вплив влади на людину, Дж. Батлер зовсім нехтує тим фактом, що людина, навіть фактично будучи залученою до політичних стосунків, може ізольоватися від них на рівні індивідуальних інтерпретативних схем та репертуарів.

Політичний дискурс досліджував свого часу П. Серіо [8]. Хоча він і зосереджував свою увагу передусім на мовленні радянських політичних лідерів, важливою видається його характеристика останнього як пародії на науковий дискурс (постає питання: якою мірою ми можемо розглядати мовлення будь-яких політичних лідерів як пародію на наукове, тобто чи є правочинним розширення характеристики Серіо?), а також як такого, що декларує власну гомогенність, однак має при цьому в самій своїй основі виражену неоднорідність.

Широкої відомості набули праці Т. ван Дейка, зокрема “Дискурс та влада” [4]. Дослідник показує, як відтворюється влада, яким чином вона контролює дискурс і як саме політичне конструюється в дискурсі, які структури має політичний дискурс. Разом з тим, як і Серіо, ван Дейка не цікавлять конкретні люди, особистості, що живуть в сучасному світі та, звісно, мають стосунок до політичного: він звертається до дискурсів ЗМІ, лідерів думок, обговорення макросоціальних тем, зокрема расизму, але як усе це сприймає та оцінює індивідуальний суб'єкт крізь призму власного життя – це, власне, залишається за кадром.

Сучасні дослідження політичного дискурсу, які проводилися І. В. Жадан [5; 6], дали змогу визначити пропозиції політичного дискурсу молоді (учнів старших класів, студентів вишів з усієї України), охарактеризувати систему політичних цінностей, реконструювати політичну картину світу юнацтва, але, по-перше, дослідницю цікавили власне самі пропозиції політичного дискурсу, а не те, як він вплітається у конструювання життєвого шляху; по-друге, вона була зосереджена на політичній соціалізації представників окремої вікової групи. Ми вважаємо перспективним дослідження якраз повсякденного мовлення про політичне, коли дослідник не розпитує людину, стимулюючи її до розкриття власного ставлення до владних та соціальних стосунків, а спостерігає, як вона сама звертається до сфери політичного, конструюючи історію власного життя.

Те, як людина вибудовує життєвий шлях, привертає увагу багатьох дослідників: як зарубіжних – так звана перспектива життєвого шляху (Г. Еддер, Ж. Жиле, Л. Кейн, В. Хайнц та ін.), так і вітчизняних (Б. Г. Ананьєв, В. Ф. Моргун, Т. М. Титаренко та ін.). У перспективі життєвого шляху останній розуміють як послідовність соціально визначених подій та ролей, які індивід приймає протягом тривалого часу [11, р. 22]. Життєвий шлях – результат взаємодії саморозвитку особистості та зміни соціальних контекстів. Б. Г. Ананьєв розумів під життєвим шляхом історію формування та розвитку особистості в певному суспільстві [1, с. 86]. У монографії “Психологія життєтворення особистості в сучасному світі” [7] розроблено модель соціально-психологічних практик життєтворення особистості (Т. М. Титаренко), сформульовано нове соціально-психологічне розуміння мотивації (В. О. Климчук), розглянуто життєтворення особистості в субкультурах проблемної молоді (Б. П. Лазоренко), у сімейних та подружніх стосунках (О. Я. Кляпець, Ю. А. Любімова, Ю. Д. Гундერთайло), у віртуальному світі (В. В. Посохова, В. В. Савінов). Отже, у життєвому шляху переплітається соціальне та індивідуальне. При цьому слід пам’ятати про постмодерну складність як соціального, так й індивідуального, адже вони характеризуються плюральністю, різноманітністю та конфліктністю. Водночас те, яким чином зав’язується вузол соціального та індивідуального в історії життя конкретної людини, а зокрема, як вплітається політичне в індивідуальну історію життєвого шляху, залишається відкритим питанням.

Проблемність нашого дослідження зумовлюється як необхідністю співвіднести життя особистості з політичним (загальний аспект дослідження), так і з’ясувати дискурсивні стратегії звернення до політичного в конструюванні історії життєвого шляху, які використовуються на різних його етапах (конкретний аспект дослідження).

Мета статті: виокремити стратегії звернення особистості до політичного в конструюванні історії життєвого шляху.

Вклад основного матеріалу дослідження. Теоретико-методологічною основою нашого дослідження стала дискурсивна психологія (Дж. Поттер, М. Везерелл, Р. Харре, Д. Едвардс), оскільки саме цей підхід постулює одночасну продуктивність та продукваність дискурсів – суб’єкти конструюються в дискурсах, але й самі за допомогою агентивності, вибору, рефлексивного позиціонування (Р. Харре) здатні змінювати наявні та створювати нові дискурси. Три ключові принципи цього підходу: одночасна конструктивність та сконструйованість дискурсів, їхня локальність щодо соціальних контекстів та спрямованість на дію [12]. Характерною рисою дискурсивної психології є дослідження повсякденного мовлення звичайних людей, що зближує її з етнографією та відрізняє від критичного дискурс-аналізу, теорії дискурсу Е. Лакло і

Ш. Муфф та інших дискурс-аналітичних підходів. Як люди створюють значення дій та подій за допомогою мови – ось найбільш загальне питання, якому приділяє увагу дискурсивна психологія. Нас цікавить, яким чином люди використовують політичний дискурс, звертаються до політичного, конструюючи історію власного життєвого шляху, тобто надаючи значення подіям та діям у структурі життєвого шляху.

У дослідженні взяли участь 296 осіб: 220 – студенти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна віком 17-21 років, що нормативно відповідає, за Б. Г. Ананьєвим, етапу старту життєвого шляху; 46 осіб – зрілі особи віком 35-45 років (етап кульмінації життєвого шляху); 30 осіб – особи літнього віку 60-78 років (етап фінішу життєвого шляху).

Було використано такі методи: письмова розповідь про себе і своє життя – для характеристики історій життєвого шляху досліджуваних; аналіз дискурсивних стратегій звернення до політичного в конструюванні життєвого шляху – для виявлення значень та сенсів політичного в контексті життєвого шляху.

Підкреслимо, що, збираючи розповіді респондентів про життєвий шлях, дослідник ніде не вказував, що його цікавить політичний дискурс, тобто звернення респондентів до політичного зумовлювалося самою тканиною того автобіографічного дискурсу, який вибудовував кожний з них особисто, контекстом їхнього життєвого шляху.

Результати дослідження. Почнімо з характеристики частоти звернень до політичного в конструюванні історій життєвого шляху. Загалом, з усієї вибірки тільки 12,7 % респондентів так чи інакше згадали про політичне або використали його в конструюванні значень та сенсів свого життя. Такий результат дає підстави зробити припущення про незначну політичну активність, низьку залученість населення до політичних процесів. А проте слід бути обережними в перенесенні отриманого показника на всю генеральну сукупність – населення України, адже, по-перше, не було забезпечено участь професійних політиків у дослідженні, не контролювалося, чи є особа громадським активістом, чи ні; а по-друге, усі респонденти проживають в одному і тому ж регіоні.

Частота звернень до політичного змінюється протягом життєвого шляху: на етапі старту про нього згадують 6,8 % респондентів, на етапі кульмінації – 31,6 %, на етапі фінішу – 23,3 %. При цьому перша підгрупа респондентів, тих, що перебувають на етапі старту, значуще відрізняється від другої і третьої підгруп – кульмінації та фінішу ($U_{1,2} = 2516$, $p = 0,00001$; $U_{1,3} = 2204$, $p = 0,004$). Останні дві підгрупи значуще між собою не відрізняються ($U_{2,3} = 523$, $p = 0,455$). Тобто особи юнацького віку схильні менше уваги приділяти політичним умовам власного життя, коли створюють його історію, розробляють його значення та сенси. Отримані

результати дещо суперечать відомостям про участь молоді в Євромайдані: 28 листопада 2013 року “Deutsche Welle” написала: “Десятки тисяч українських студентів вийшли на всеукраїнський попереджувальний страйк і вимагають від президента підписати угоду про асоціацію з ЄС” [4]. Отже, політично активна молодь в Україні існує, та це, звісно, не означає, що, конструюючи історію власного життєвого шляху, вона має звертатися до політичного. Зрілі особи та особи похилого віку, навпаки, проводять паралелі між політичними умовами та перебігом власного життя. Ідеться радше не про політичну активність та політичні дії, а про те, чи виступає політичне складовою автобіографічного дискурсу. Як бачимо, юнацтво схильне рідше звертатися до нього, ніж особи зрілого та похилого віку.

Чому і яким чином використовується політичний дискурс у конструюванні життєвого шляху? Розгляньмо виокремлені *дискурсивні стратегії*.

Політичне як джерело життєвих складностей. Цю дискурсивну стратегію ті, хто взагалі звернувся до системи значень політичного, використовують найбільш часто; вона трапляється у 48,4 % розповідей. Її сутність полягає в тому, що людина покладає відповідальність за власні проблеми на політичні умови, обставини. Цю стратегію фіксуємо в розповідях осіб на всіх етапах життєвого шляху: старту – 16,7 %, кульмінації – 50 %, фінішу – 100 %.

Так, дівчина 17 років пише: “У зв’язку із ситуацією в країні я на початку липня поїхала до Дніпропетровська і майже не бачила рідних”.

Жінка 35 років звинувачує державу, країну та владу в усіх негараздах та нещастях у власному житті: “Наша держава, країна, правителі не дають спокійно і щасливо жити простому народу”.

Чоловік 37 років вважає, що саме політична криза завадила йому працювати за фахом: “Закінчення інституту збіглося з політичною кризою, тому працювати за фахом не вдалося”.

Жінка 43 років нарікає на ситуацію, яка склалася в 1991 р. та конструює її як таку, що зумовила необхідність пристосовуватися, виживати: “А був це 1991 рік. Ситуація в країні загальновідома. І потрібно було якось виживати, пристосовуватися до цієї ситуації”.

Особи, що перебувають на етапі фінішу життєвого шляху, найчастіше розглядають політичне як джерело власних проблем. Жінка 78 років перелічує всі вияви політичного, які спричинили складності в її житті, вважаючи, що держава її образила: “І незважаючи на важкі часи дитинства, юності, та в зрілому віці – побудова комунізму, перебудова, буремні 90-ті роки, дефолт, м’яко кажучи, образила держава – за багаторічну працю пенсія, далеко від гідного життя в старості, я вважаю, що була щаслива”. При цьому важливим є оцей початок – “незва-

жаючи на...”, тобто політичне, хоч і є джерелом складностей, має і може бути поборене – і тоді життя буде щасливим. Досить інтимною є асоціювання політичного з важкими часами дитинства. Схожа за конструкцією-переліком наступна розповідь розкриває також сум та ностальгію за Радянським Союзом: *“Важко перенесла розпад нашого Радянського Союзу, приватизацію, ваучеризацію і буремні 90-ті роки”* (жінка 76 років).

Хоча всі наведені розповіді є схожими за дискурсивною стратегією вплитання політичного в історію життєвого шляху, вони також суттєво відрізняються на різних етапах життєвого шляху за своїм змістом, за масштабом узагальнення та рефлексії. Якщо на етапі старту особи більше скаржаться на ситуативні складнощі (“не бачила рідних”), на етапі кульмінації політичне вже постає як важливий чинник життєвих подій (“не дають спокійно жити”, “працювати за фахом не вдалося”, “потрібно було виживати”), то на етапі фінішу політичне тісно пов’язане з основними віхами життя (“часи дитинства ... побудова комунізму, перебудова, буремні 90-ті роки, дефолт, ... пенсія, далека від гідного життя”).

Політичне як патріотичне. Побудова ідентичності патріота, людини, яка любить свою країну і хоче щось зробити для неї. Ця стратегія простежується загалом у 25,8 % розповідей: на етапі старту – у 33,3 %, етапі кульмінації – у 33,3 %, зате зовсім зникає на етапі фінішу. Так, особи, що перебувають на етапі старту життєвого шляху, висловлюють не тільки любов до батьківщини, а й готовність попрацювати заради її розвитку: *“Я – патріот своєї країни та хочу зробити свій внесок у розвиток медицини”* (дівчина 18 років).

Для осіб, які перебувають на етапі кульмінації, ідентичність патріота також є важливою, але конструюється вона в спосіб, відмінний від того, що властивий етапові старту. Тут суб’єкти схильні зосереджуватися на проблемі миру, який протиставляється війні: *“Хочу, щоб був мир у всьому світі. Люблю свою країну”* (жінка 45 років).

В автобіографічному дискурсі конструюються також патріотичні почуття – любов до батьківщини, хвилювання за неї, очікування її розквіту: *“Дуже люблю Україну, свою батьківщину, хвилююся за неї. Вірю, коли прийде мир, ми будемо жити в найкрасивішій та найщасливішій країні”* (жінка 45 років).

Окреслені дискурсивні стратегії є основними в конструюванні політичного в контексті історії життєвого шляху. Маємо звернути увагу також на стратегії, які трапляються не так часто. Останнє впливає з радикальної орієнтації дискурсивної психології на якісну методологію. А проте, хотілося б виправдатися, ми навели частоти появи основних дискурсивних стратегій у розповідях про життєвий шлях, що вдалося нам

продуктивним для кращого розуміння розподілу вибірки, хоча й ніяк не вплинуло на методологію самого аналізу, якісний характер якого зберігся.

Політичне як предмет повсякденної комунікації. Трапляються розповіді, в яких підкреслюється, що люди обговорюють політичне зі значущими іншими. Так, жінка 35 років пише: *“Дорожу зустрічами зі своїми друзями. Зустрічаючись, ми спілкуємося на будь-які теми, сперечаємося про політику та роботу”*. Тут політика лише одна з тем для дружньої бесіди серед інших значущих предметів, вона асоціюється з приємним проведенням часу зі своїми друзями.

Досить цікавою є **стратегія активного заперечення політичного, його знецінення**. Цю стратегію можемо також означити як нігілістичну. Юнак 19 років так висловлюється про політичне в структурі свого життєвого шляху: *“Суспільство має усвідомлювати, що воно сильніше за державу, владу. Зазвичай демократія – вибір між двома мудаками”*. Ця стратегія є досить емоційною, адже вона, здавалося б зближує концепти держави та влади, однак при цьому протиставляє суспільство державі. Чи уявляє собі юнак інші позадержавні форми існування суспільного, чи схиляється до анархії? Усі ці питання залишаються без відповіді, висловлюється лише відразу до наявного політичного.

Усі стратегії, які ми розглядали вище, мають спільну рису: суб'єкт займає якусь позицію щодо політичного, він залучається до нього та використовує його в конструюванні історії життєвого шляху.

Наступні дві стратегії поєднує ізоляція від політичного: перша – власне дискурсивна, мовленнєва стратегія – **висловлення своєї відчуженості, ізоляції**, друга – позадискурсивна, але також важлива – **мовчання про політичне**. Так, суб'єкт може висловити свою відчуженість, ізоляцію від політичного, як, наприклад, юнак 17 років: *“Намагаюся триматися осторонь від мас та політики”*. Водночас суб'єкти здатні, створюючи історію власного життєвого шляху, і промовчати про політичне, як це зробили 87,3 % респондентів нашої вибірки. Мовчання про політичне є дуже важливим, адже М. Білліг розглядає те, що не вимовлено, як вміст діалогічного несвідомого [9]. Більш поетично це висловив Ж. Батай: *“Навіть слово “тиша” має звук”*. Чому суб'єкти не схильні звертатися до політичного в конструюванні життєвого шляху? Чи воно не є важливою умовою їхнього існування? Чи не стосується до сенсів та значень життя? Відповіді на ці запитання мають дати подальші дослідження, в яких дискурсивні стратегії звернення до політичного в конструюванні життєвого шляху будуть співвіднесені з іншими, зокрема особистісними, конструктами. Але, вже повертаючись до вищерозглянутих стратегій, що постають як важливі ресурси звернення до політичного (політичне як джерело життєвих складностей, як патріотичне, як предмет повсякденної комунікації, як знецінене та заперечене), можна припустити,

що дуже велика кількість людей просто не знаходить для себе можливості позиціонуватися в політичному дискурсі, адже наявні стратегії їх не влаштовують – вони або реактивні, або пафосні, або неефективні, оскільки не породжують ніякої дії, а інших їм не пропонують, та й наразі створити інші стратегії проблематично.

На основі результатів аналізу дискурсивних стратегій звернення до політичного в конструюванні історій життєвого шляху було створено відповідну їх класифікацію (рис.).

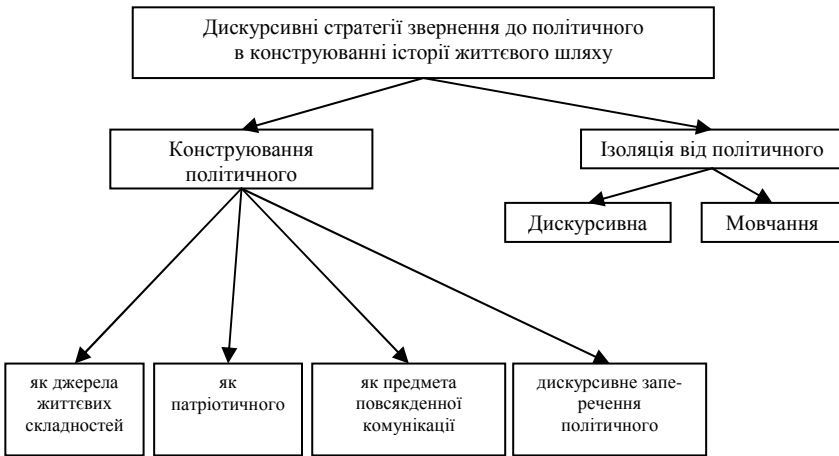

Рис. Класифікація дискурсивних стратегій звернення до політичного в конструюванні історії життєвого шляху особистості

Висновки. Проведене дискурсивно-психологічне дослідження “вплітання” політичного в історію життєвого шляху особистості показало, що існує чотири дискурсивні стратегії звернення до політичного в конструюванні історії життєвого шляху: політичне як джерело життєвих складностей (людина покладає відповідальність за власні проблеми на політичні умови); політичне як патріотичне (висловлення любові до своєї батьківщини та конструювання ідентичності патріота); політичне як предмет повсякденної комунікації (політика – тема для розмови зі значущими іншими); заперечення політичного (знецінення держави, влади, нігілізм у сфері політичного). Також виокремлено дві стратегії ізоляції від політичного: дискурсивна ізоляція – коли людина висловлює, своє бажання триматися осторонь від політичних відносин, та мовчання – коли суб’єкт узагалі не використовує політичний дискурс у конструюванні власного життєвого шляху.

Перспективи подальших досліджень полягають у співвіднесенні дискурсивних стратегій з іншими, зокрема особистісними, конструктами, щоб з'ясувати чому суб'єкт часом відмовляється використовувати політичний дискурс у конструюванні власного життєвого шляху, тобто визначити чинники мовчання про політичне.

Література

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2010. – 288 с.
2. *Горлач М. І.* Політологія: наука про політику / М. І. Горлач, В. Г. Кремень – К. : Центр навчальної л-ри, 2009. – 840 с.
3. *Гришко Л.* Будні Євромайдану: як страйкують українські студенти [Електронний ресурс] / Л. Гришко. – Режим доступу: <http://p.dw.com/p/1APx6>
4. *Дейк Т. ван.* Дискурс и власть / Т. ван Дейк. – М. : Либроком, 2013. – 344 с.
5. *Жадан І. В.* Політичний дискурс студентства: особливості та ресурси трансформування / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 37 (40). – С. 82–91.
6. *Жадан І. В.* Ціннісні пропозиції суб'єктів політичної соціалізації: контент-аналіз дискурсу / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 33 (36). – С. 256–264.
7. *Титаренко Т. М.* Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія / Ю. Д. Гундєртайло, В. О. Климчук, О. Я. Кляпець та ін. ; за ред. Т. М. Титаренко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – 320 с.
8. *Серіо П.* Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса / общ. ред. и вступ. П. Серіо. – М. : Прогресс, 1999. – 416 с.
9. *Billig M.* The dialogic unconscious: Psychoanalysis, discursive psychology and the nature of repression / M. Billig // *British Journal of Social Psychology*. – 1997. – Vol. 36. – №. 2. – P. 139–159.
10. *Butler J.* The Psychic Life of Power: Theories in Subjection / Judith Butler. – Stanford University Press, 1997 – 218 p.
11. *Giele J. Z.* Methods of life course research: qualitative and quantitative approaches / Janet Z. Giele, Glen H. Elder. – New York : SAGE, 1998. – 360 p.
12. *Wiggins S.* Discursive Psychology: Theory, Method and Applications / S. Wiggins. – New York : SAGE, 2016. – 280 p.

Reference

1. Ananyev, B. G. (2010). *Chelovek kak predmet poznaniya* [Human as Object of Knowledge]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
2. Gorlach, M. I., Kremen, V. G. (2009). *Politolohiia: nauka pro polityku* [Politics: the Science about Politics]. Kyiv: The center of learning literature (ukr).
3. Gryshko, L. (2013). Budni Evromaidanu: yak straiuiuui ukrainski studenty [Weekdays of Euromaidan: how Ukrainian Students Strike], <http://p.dw.com/p/1APx6>

4. Dijk, T. van (2013). *Diskurs i vlast* [Discourse and Power]. Moscow: Publishing house Librokom Publ. (rus).
5. Zhadan, I. V. (2016). Politychnyi dyskurs studentstva: osoblyvosti ta resursy transformuvannya [Political Discourse of Students: Features and Resources of Transformation], *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 37 (40), 82–91 (ukr).
6. Zhadan, I. V. (2013). Tsinnisni propozytsii subiektiv politychnoi sotsializatsii : kontent-analiz dyskursu [The Value Propositions of Political Socialization Subjects: Discourse Content-Analysis], *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 33 (36), 256–264 (ukr).
7. Tytarenko, T. M., Gundertailo, J. D., Klymchuk, V. O. (2016). *Psykhologhiia zhyttivorennya osobystosti v suchasnomu sviti* [Psychology of the Person's Life-Creation in the Modern World]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
8. Serio, P. (1999). *Kvadratura smysla: Frantsuzskaya shkola analiza diskursa* [Quadrature of Meaning: French School of Discourse Analysis]. Moscow: Progress Publ. (rus).
9. Billig, M. (1997). The dialogic unconscious: Psychoanalysis, discursive psychology and the nature of repression. *British Journal of Social Psychology*, 36 (2), 139–159.
10. Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford University Press.
11. Giele, J. Z., Elder, G. H. (1998). *Methods of life course research: qualitative and quantitative approaches*. New York: SAGE.
12. Wiggins, S. (2016). *Discursive Psychology: Theory, Method and Applications*. New York: SAGE.

Зимовин А. И. Политическое в контексте жизненного пути личности

Статья посвящена анализу обращений субъектов к сфере политического в конструировании истории собственного жизненного пути. С позиций дискурсивной психологии проанализированы 296 рассказов о жизненном пути. Респондентов специально не расспрашивали о роли политики в их жизни – они обращались к ней, следуя логике собственного автобиографического дискурса. Выделены четыре дискурсивные стратегии обращения к политическому: политическое как источник жизненных сложностей (человек возлагает ответственность за собственные проблемы на политические условия); политическое как патриотическое (выражение любви к своей родине и конструирование идентичности патриота); политическое как предмет повседневной коммуникации (политика – тема для разговора со значимыми другими); отрицание политического (обесценивание государства, власти, нигилизм в сфере политического). Также охарактеризованы две стратегии изоляции от политического: дискурсивная изоляция – когда человек высказывает свое желание держаться в стороне от политических отношений, и молчание – когда субъект вообще не использует политический дискурс в конструировании собственного жизненного пути.

Ключевые слова: политика, жизненный путь, личность, дискурс, дискурсивная психология.

Zimovin O. I. Political in the context of personal life path

The article is dedicated to the analysis of people's appeals to the sphere of policy in constructing the history of their own life path. It has been analysed 296 stories about life path from the standpoint of discursive psychology. Respondents were not purposely asked about the role of policy in their lives, but they arrived to the topic following the logic of their own autobiographical discourse. It is determined four discursive strategies of appealing to the political: political as the source of life problems – person shifts responsibility for his (her) problems to political conditions; political as patriotic – expressing love to one's Motherland and constructing the patriot's identity; political as a subject of everyday communication – policy as a topic for conversation with important others; the denial of the political – depreciation of the state, the authorities, nihilism in the sphere of political. It is also described two strategies of isolation from the political: discursive isolation, when person utters that (s)he wants to stay away from political relations, and silence – individual does not use political discourse at all for constructing his (her) life path.

Key words: policy, life path, personality, discourse, discursive psychology.

ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

В. В. Жовтянська (м. Київ)

Розглядаються соціально-психологічні механізми і чинники, що визначають тенденції розвитку політичних ідеологій. Зазначені трендів представлено в контексті загальних тенденцій розвитку соціуму. З огляду на результати проведеного теоретичного аналізу стверджується, що вихідною детермінантою як становлення, так і подальшого розвитку ідеологій є соціальний розвиток мислення: ідеться про впровадження в соціальні практики стандартів обґрунтування умовиводу, які базуються на культурі сумніву та критичності. Соціально-психологічний механізм впливу цієї детермінанти на становлення і розвиток політичних ідеологій пояснюється взаємозв'язком розвитку соціального мислення з розвитком соціальної суб'єктності, а через неї – з упровадженням ліберальної системи цінностей і людиноцентризму в системі соціальних відносин. За допомогою сукупності перелічених взаємопов'язаних чинників обґрунтовується ліберальний тренд розвитку суспільства. Цей процес проявляється у верифікації ustalених норм, які не є беззаперечними цінностями в межах певної культури і водночас не мають аргументованого логічного обґрунтування. Зроблено застереження, що йдеться про загальну тенденцію, а не лінійну закономірність; при цьому тренд лібералізації суспільних відносин утілюється шляхом діалектичного протистояння і боротьби ліберальної і консервативної ідеологій.

Ключові слова: політичні ідеології, соціальний розвиток мислення, культура критичного мислення, лібералізація.

Постановка проблеми. Дослідження тенденцій розвитку ідеологій – це значною мірою дослідження тенденцій розвитку самого суспільства. Адже йдеться про історичну зміну індивідуальних та соціальних уявлень про те, чим є суспільство і яким воно має бути. І хоча можна довго сперечатися щодо того, чим є ідеологія – рушієм соціального розвитку чи лише вторинною надбудовою над визначальним матеріальним базисом [5], у всякому разі, соціальні зміни як такі та ідеологічні зміни як їх суттєва складова відбуваються взаємопов'язано. У зв'язку з цим можна згадати ідею про “кінець історії” [6], яка фактично спирається на ідею про кінець ідеологій і породжена гіпотезою про те, що реальних альтернатив ліберальним демократіям у сучасному світі немає. Зрозуміло, що сьогодні широко представлені й інші моделі державного устрою – тут можна пригадати і різного роду фасадні демократії з авторитарними режимами, й уламки комуністичного світу, й активні паростки ісламського фундаменталізму. Але з погляду сучасної західної людини (та й не

обов'язково “західної”, оскільки ліберальні демократії широко представлені і в азійському регіоні) усі ці позбавлені справжньої свободи суспільства є радше відголоском минулого, а не реальною альтернативою майбутньому. І справді, потужний розвиток країн, де панують принципи свободи і рівності громадянина, а також їхній культурний, економічний, ідеологічний вплив на інші суспільства не можуть бути не помічені. І якщо базові ціннісні принципи, у межах яких функціонують ці країни, не є для них самих предметом сумніву, то питання про кінець ідеології, принаймні для локальних цивілізацій, є цілком логічним.

Однак активізація консервативних, зокрема ультраправих, сил у Західному світі в другій декаді цього століття змусила багатьох дослідників скептично поглянути на переможний поступ лібералізму і пов'язаний з ним “кінець історії”. Це не лише актуалізує питання про те, чи існує реальна альтернатива ліберальним демократіям у світі майбутнього. Передусім це свідчить про те, що ми мало розуміємо закономірності і навіть тенденції соціального, і зокрема ідеологічного, розвитку.

Окремо, на нашу думку, тут слід відмітити брак соціально-психологічного аналізу цієї проблематики. Очевидно, це пов'язано з тим, що академічна психологія останніх десятиліть практично відійшла від спроб досліджень соціальних процесів макрорівня, оскільки вони переважно закриті для емпіричного і, особливо, експериментального вивчення. Утім, сфера теоретичного аналізу все-таки має право на існування і свою наукову важливість – тим більше, що розроблені в його межах гіпотези і концепції, зрештою, зможуть бути перевірені соціальною практикою. Більше того, навряд чи можна говорити про повноцінне і повномасштабне вивчення соціальних процесів, зокрема і макрорівня, без розуміння соціально-психологічних механізмів, які так чи інакше стоять за цими процесами і які наразі можуть бути виокремлені суто на основі теоретичного аналізу.

Усе це свідчить про актуальність здійснення теоретичного аналізу тенденцій розвитку політичних ідеологій та визначення соціально-психологічних механізмів, які їх обумовлюють, що і є **метою** цієї роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо спочатку, що слід розуміти під політичною ідеологією. Будемо виходити з одного з найбільш загальних її визначень, у якому під політичною ідеологією розуміють суб'єктивні уявлення індивіда або групи про належний стан соціуму, а також про шляхи його досягнення (обґрунтування цього визначення та аналіз різних підходів до розуміння ідеології див. у [3]).

Зрозуміло, що більш або менш чіткі уявлення про те, яким має бути суспільство або принаймні що в цьому суспільстві подобається, а що не подобається, люди мали в усі історичні епохи. А от стосовно уявлень про те, у який спосіб можна досягти належного стану, то їх виробленість на-

вряд чи має такий же перманентний характер. Адже сама ідея про можливість цілеспрямованої зміни суспільства передбачає наявність певного суб'єктного ставлення до нього. Для цього останнє має сприйматися таким, що принаймні потенційно залежить від людини, а не бути природним феноменом, як це подається в міфі, або справою рук Господніх, як це стверджує релігія. Інша справа, що і міф, і релігія часто самі пропонують шляхи покращення суспільства. Зазвичай це пов'язано або з виправленням аморальної поведінки населення, яке відходить від традиції чи Бога, або з виправленням лише аморальної чи то небогоугодної поведінки правителя, який не справляється з покладеною на нього функцією помазаника. У всякому разі, ці протоідеології, які існують у межах міфу або релігії, мають тотальний характер: тут не може бути ідеології як предмета вибору, як однієї з набору можливих.

Тому й не дивно, що можливість говорити про ідеологію як той чи інший світогляд, тобто про таку, що має свої альтернативи, виникає лише в епоху Просвітництва, коли релігія втрачає функцію світоглядного монополіста. Засади для цих процесів проростають ще за часів Ренесансу з його великим рефлексивним потенціалом, що виділяє людину як самоцінність, як окремого індивіда. Право на мислення і на власну думку зрештою робить людину суб'єктом соціальних процесів, що й породжує буремні соціальні перетворення доби буржуазних революцій. Саме в цих перипетіях формується і поняття ідеології, і найбільш ранні політичні ідеології.

Щоб здійснити аналіз процесів ідеологічного розвитку, спочатку слід чітко окреслити функції тих протоідеологій, які існували в межах міфу, а згодом – релігійної доктрини. Отже, перша функція, і тут важко не погодитися з марксистами ([1; 5]), – це функція закріплення соціальної структури і, як наслідок, владного і майнового розподілу в суспільстві. З одного боку, це, звісно, механізм самозбереження і відтворення панівного класу. Але, окрім цього, це й утвердження механізмів керування і підпорядкування, які забезпечують стаке функціонування суспільства завдяки фіксації і розподілу соціальних ролей. Ідеологія в цьому плані – це інтеріоризований диктат (термін В. Кайтукова), який забезпечує добровільне підпорядкування людей можновладцям. Адже на певному етапі історичного розвитку просто не могло бути інших механізмів упорядкування складної спільної діяльності в межах держави або великих племінних утворень. Отже, друга функція протоідеологій (хоча саме вона перша за значенням) – це забезпечення функціонування суспільства як складного цілісного організму. Слід зауважити, що остання функція не покривається лише забезпеченням добровільного підпорядкування людини владі і державі. Її слід розуміти більш широко – як функціонування системи норм, цінностей та уявлень, які регулюють взаємодію і відносини

людей у суспільстві. Зрештою, це та соціальна культура, яка уможливило саме людське співіснування. Зрозуміло, що ця функція стосується не лише протоідеології, а й ідеології як такої.

Відхід від тотальності протоідеологій став можливим завдяки раціональному повороту в культурі мислення. З утвердженням раціоналізму формування уявлень усе більше базується на причинно-наслідкових зв'язках, а не на традиції, враженнях, суб'єктивних інтересах або приписах. Світ природний і світ соціальний поступово ставали предметом аналізу, а не догматичних інтерпретацій. Це й було передумовою для подальшого розроблення різних моделей соціального устрою, способів їх досягнення і т. ін., тобто різних політичних ідеологій у сучасному розумінні.

Зрештою, це і є ядрена сутність мислення – встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Причому слово “встановлення” потребує окремої уваги. Той же міф також пропонує свої інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків для природних або соціальних явищ. Раціональність – це передусім методологія обґрунтування умовиводу, яка базується на практиках верифікації і культурі сумніву та критичності. Це та протилежність догмату, яка стала основою не лише появи конкуруючих ідеологій, а й того, що може бути названим суб'єктивним розвитком соціуму.

Якщо раніше соціум як складне цілісне утворення міг відносно злагоджено функціонувати завдяки протоідеології, яка обумовлювала необхідну для цього функціонування соціальну поведінку людини через різного роду приписи, які підкріплювалися традиціями, міфічними забобонами або релігійними уявленнями, то після раціонального повороту ця поведінка починає регулюватися завдяки усвідомленню її можливих наслідків. Тобто розуміння причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших дій означає не лише пізнавальний прогрес, а й можливість усвідомленого вибору поведінки. Це означає, що людина стає суб'єктом щодо соціуму. Та це, звісно, не значить, що будь-який член суспільства розуміє всю структуру функціонування соціуму, наслідки тих чи інших соціальних стратегій тощо. Це значить, що ці стратегії можуть бути вироблені в результаті суспільного договору, який надалі реалізується в законодавчій базі. І не випадково згадані нами концепції суспільного договору активно формулюються саме в епоху Просвітництва.

Формування такої суб'єктності вже само по собі заклало основи для переформатування жорстких владно-підвладних відносин. З цього погляду соціальний розвиток мислення є детермінантою для соціальних трансформацій, про які йшлося вище (буржуазні революції й утвердження республіканської форми правління). Причому уточнення “соціальний” тут сутнісно важливе, тому що культура мислення як обґрунтування умовиводу є напрацюванням соціальності, історичності, а не деякою передумо-

вою, що вже закладена в мисленні як психічній функції. Це той потенціал, який може бути досягнутий у когнітивній діяльності, а не властивий їй іманентно.

Убачання в людині суб'єкта соціальних перетворень знаменує зрушення в домінуючій у спільноті системі цінностей. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору. Це більше не елемент, вмонтований у систему соціальних зв'язків і підпорядкований інтересам роду, місце якого визначається традицією, а окрема особистість й індивідуальність, яка має свої права. Водночас людиноцентрична система цінностей з її повагою до не відчужуваних в особистості прав і свобод, своєю чергою, сприяє розвиткові і суб'єктності, і раціонального мислення. Тож не випадково раціональний поворот відбувався разом з переформатуванням системи цінностей тогочасного суспільства. Її людиноцентрична переорієнтація, закладена ще в добу Ренесансу, сприяла утвердженню гуманістичного світогляду, що передбачало в першу чергу утвердження цінності окремого людського життя, а згодом – цінності людської гідності та свободи, зокрема і свободи мислення. Ця переорієнтація також слугувала підґрунтям для утвердження суб'єктності особистості в соціальних відносинах. Окрім того, утвердження цінності окремого індивіда як цілого мікрокосму, повага до його особистих інтересів і прав зрештою знизила необхідність у жорсткому владному і доктринальному диктаті. Нова система ціннісних орієнтирів, яка поступово проростала в культуру, зменшувала рівень міжіндивідуальної і міжгрупової агресії й деструктивну поведінку всередині соціуму.

Отже, раціоналістичний поворот внутрішньо пов'язаний із змінами в ціннісній системі соціуму і соціальному світогляді, що й визначає ідеологічний розвиток. Крім того, розглянуті вище взаємопов'язані явища – рефлексивна культура мислення, соціальна суб'єктність і людиноцентрична система цінностей – виявилися тими чинниками, які сприяли помітним соціальним зрушенням і забезпечили перехід від традиційного до модерного суспільства.

Дуже важливо, як при цьому змінювався зміст ідеології. Якщо раніше вона вибудовувалася на аксіоматичному приписі, який підкріплювався вірою, міфічним образом або традицією, то після раціоналістичного повороту ідеологія отримала нові джерела розвитку. Це або обґрунтоване розуміння причинно-наслідкових зв'язків у соціальній сфері (те, про що йшлося вище), або особистісні (і в знятому вигляді – культурні) цінності. Це не значить, що традиції, звичаєві норми, стереотипи або забобони були повністю витіснені як джерела формування і водночас вияви ідеології. Просто раціоналістичний поворот започаткував їх системне переосмислення, що частково зменшило їхній вплив, частково

перевело до свідомо обраної системи цінностей (як, наприклад, так звані християнські цінності).

Цей процес верифікації усталених норм, які не є абсолютними, не-заперечними цінностями в межах певної культури і водночас не мають аргументованого логічного або аксіологічного обґрунтування, триває і нині. І саме він, на нашу думку, є основним змістом сучасного ідеологічного розвитку. У політичній площині це проявляється в дуалізмі ліберальної і консервативної ідеологій, протистояння яких незмінно відтворюється в політичних дебатах різних країн. У Сполучених Штатах це традиційна суперечка між демократами і республіканцями, в історії Великої Британії – між торі і вігами (а зараз – між консерваторами і лейбористами), у Німеччині – між двома так званими загальнонародними партіями – християнськими демократами і соціал-демократами.

Ця ж дихотомія між лібералами і консерваторами проявляється і в класичному поділі партійного спектра на ліве і праве крило, де ліворуч розташовуються радикали, а праворуч – традиціоналісти. Такий поділ склався історично і сягає часів Великої французької революції. На французьких Національних Зборах праворуч сиділи фельяни, які виступали за збереження монархії, по центру – помірковано налаштовані жирондисти, а ліворуч – якобінці, які вимагали радикальних змін [4]. До речі, іноді на двополюсному спектрі лібералів розташовують по центру, залишаючи ліву частину для більш радикально налаштованих соціалістів, комуністів і анархістів. Та справа не в тім. Зрозуміло, що двополюсна шкала взагалі не відображає всі складнощі сьогоденського політикуму і змісту представлених у ньому ідеологій. Зокрема, слід розрізнити відстоювання свобод і заперечення права держави на втручання в ці свободи окремо в соціокультурній та економічній сферах. Це розрізнення стало причиною розділення ліберальної та лібертаріанської ідеологій (схема Нолана). Та як би там не було, критична рефлексія і раціональне переосмислення усталених норм і правил, яке знаходить і своїх прибічників, і своїх супротивників, залишається постійним трендом і нервом як політико-ідеологічного, так і соціокультурного життя в цілому.

Результатом цього процесу є поступова лібералізація суспільних відносин. Фактично це продовження тренду, започаткованого ще в добу Ренесансу, але який наразі виявляє себе більш потужно і в нових інституціональних умовах. Свобода слова, рівність перед законом, виборче право – це ті політичні надбання, які дають змогу громадянам заявляти про свої права та відстоювати їх через відповідні інституції. Та все-таки головним важелем впливу на процес лібералізації є зміни в суспільній свідомості, і саме тому розвиток ідеологічної складової є таким важливим.

Соціальні психологи Ч. Крендал, М. Фергюсон і А. Банс розглядали історію соціальних норм, прийнятих в американському суспільстві, від

середини минулого століття і дотепер на прикладі ставлення до різних соціальних груп [7]. Так, у кожному історичному добу є групи людей, які підпадають під майже одностайне засудження; є такі, які засуджуються частиною населення, і, зрештою, є ті, які майже одностайно толеруються населенням. Якщо група засуджується частиною населення, то це засудження в даний період часу зазвичай вважається передсудом. Передсуди з плином часом тією чи іншою мірою долаються, а відтак групи, які засуджувалися частиною населення, згодом стають такими, що майже одностайно толеруються. Тобто в суспільстві (принаймні американському) відбувається постійний історичний рух у вигляді перегляду усталених поглядів. Його результатом є прийняття тих індивідуальних і соціальних відмінностей, які раніше підлягали обструкції. Це значить, що, незважаючи на постійну боротьбу ліберальної та консервативної ідеологій у різних сферах соціального життя, причому боротьбу з різним можливим результатом в тактичному плані, стратегічно перемагає ліберальна ідеологія, що й визначає основний тренд розвитку суспільства.

Тут може виникнути запитання: якою мірою тренд на поступову лібералізацію має загальний характер? Адже і зараз багато суспільств за межами “золотого мільярда” живуть у соціально-політичних умовах, де права і свободи особистості не визнаються найвищими цінностями. Згадаймо, навіть Західна Європа ще відносно недавно (за історичними мірками) переживала страшну соціально-політичну кризу, викликану появою низки тоталітарних режимів, заснованих на ультраправій ідеології. Та й у сучасній Європі (як і в Сполучених Штатах) ліберальні ідеї наразі переживають не найкращі часи.

Тут треба зауважити, що, коли йдеться про тренди розвитку суспільних відносин, точно не мається на увазі лінійність та одномірність цих процесів. І недарма тенденція до лібералізації проявляється через взаємодію і протистояння ліберальної і консервативної ідеологій. Бо будь-які соціальні зміни, які знаменують суспільний розвиток, мають як своїх прибічників, так і своїх супротивників, які захищатимуть традиційні для них цінності та норми.

Важливо також не забувати про те, що розвиток у межах суспільства, так само як різних суспільств, відбувається нерівномірно і ця нерівномірність опосередковано визначає нелінійність соціального поступу. У цьому контексті йдеться про нерівномірний розподіл передумов, які визначають успішність ліберальних перетворень.

Ліберальне суспільство – це суспільство, в якому мінімізовані обмеження щодо громадянина. Воно може ефективно функціонувати лише за умови внутрішньої високої культури громадян, яка передбачає взаємоповагу, законслухняність, стримування власних агресивних виявів, толерантність тощо. Успішне функціонування демократії можливе

лише за умови активності (соціальної суб'єктності) громадян і разом їхньої компетентності в питаннях держуправління, оскільки саме громадяни є справжнім джерелом влади. Тобто для того, щоб суспільство успішно функціонувало на засадах ліберальної демократії, рівень суспільної свідомості має відповідати певним вимогам (вони докладно розглядаються в окремій роботі [2]). Ідеться, власне, про високий рівень соціальної компетентності, виражену соціальною суб'єктністю та переважання ліберальних орієнтацій у ціннісній системі членів цього суспільства. Усі ці характеристики не є одноразовим надбанням соціуму, а формуються в його культурі поступово. І якщо суспільство переходить до ліберально-демократичної форми правління, коли основна маса населення до цього ще не готова (наприклад, під впливом еліт, які стали локомотивом змін, або під впливом зовнішніх сил), то зазвичай це закінчується соціальною та економічною кризою, запитом на “сильну руку” і поверненням до недемократичної форми правління. Причому через нерівномірність суспільного розвитку всередині держав такі відступи назад є швидше правилом, а не винятком в історичному процесі. Це ті явища, які колись переживала Європа і які зараз активно проявляються, наприклад, у Російській Федерації.

Так само має місце нерівномірність розвитку різних суспільств. Це не значить, що одні з них є вищими, а другі – нижчими. Ідеться про те, що в різних спільнотах різною мірою сформований запит на ліберальний суспільний устрій і різною мірою напрацьовані засади для його втілення – як інституціональні, так і культурні. Деяке посилення останнім часом консервативних настроїв у сучасній Західній Європі і Сполучених Штатах пов'язане з потужною хвилею міграції сюди представників інших культур – з іншими цінностями і стандартами поведінки. Якщо значна частина населення не відповідає вимогам, необхідним для ефективного функціонування ліберальної демократії, то, цілком зрозуміло, з'являються проблеми, а згодом і запит на менш толерантну і більш жорстку систему управління. Саме цей феномен нині проявляється в країнах Західного світу – утім, його значення для загального напрямку руху цих країн не варто переоцінювати. Як уже зазначалося вище, зміна ліберальних і консервативних настроїв та ідеологем є нормальним явищем, що відображає діалектику політичної боротьби в межах загальних поступальних тенденцій.

Але що ж усе-таки дає підстави говорити про загальний характер тренду на лібералізацію суспільних відносин? Це та його детермінанта, яку ми позначили вище як соціальний розвиток мислення, коли останнє набуває рефлексивності і ґрунтується на верифікованому умовиводі. Спрямоване на соціальну сферу, таке критичне мислення вивільняє людину від диктату традиції, тоталітарної ідеології або маніпулятивного при-

пису, роблячи її суб'єктом соціальних процесів. Щоб бути втіленою в дію, ця соціальна суб'єктність передбачає повагу людини до себе і до Іншого в межах загального суспільного договору. Це і є засади для лібералізації суспільних відносин.

Сучасне суспільство не може існувати, не розвиваючи культуру мислення. Тут ідеться навіть не про те, що сама культура Homo Sapiens ґрунтується на розумових здобутках. Будемо говорити більш прагматично: це запорака конкурентоспроможності спільноти в умовах глобальної технологізації. Навіть тоталітарні держави, для яких вільно мисляча інтелігенція завжди є потенційною загрозою, вимушені плекати свій інтелектуальний потенціал заради нарощування економічного і, особливо, військового потенціалу. Єдиний шанс для таких суспільств – це стримування мислинневого пошуку в гуманітарній сфері, обмеження його лише сферою технологічної. Та такі спроби штучного обмеження розумової діяльності вимагають надто багато зусиль, а в умовах глобалізованого світу просто приречені на провал.

Тому важко не погодитися з прогнозами Фукуями про неминучість ліберального майбутнього для сучасного світу. Та водночас не слід забувати, що це зовсім не лінійний процес і сама лібералізація суспільних відносин відбувається в постійному протистоянні двох протилежних за змістом ідеологій.

Висновки. Представлений у цій роботі теоретичний аналіз зумовлений двома вихідними – різного рівня загальності, але за змістом пов'язаними – запитаннями. По-перше: які тенденції розвитку політичних ідеологій можна виділити, спираючись на дослідження соціально-психологічних механізмів і чинників, що стоять за цими процесами? По-друге: чи справді світові слід сподіватися на перемогу лібералізму і так званий “кінець історії”?

З огляду на результати проведеного соціально-психологічного аналізу можна стверджувати, що соціально-психологічною детермінантою, яка спричинила становлення політичних ідеологій і в подальшому визначила тенденцію ідеологічного розвитку в сучасному світі, є соціальний розвиток мислення. Соціально-психологічний механізм впливу цієї детермінанти на становлення і розвиток політичних ідеологій полягає у її взаємозв'язку з розвитком соціальної суб'єктності, а через неї – з упродовженням ліберальної системи цінностей і людиноцентризму в системі соціальних відносин.

Сукупність перелічених взаємопов'язаних чинників і справді зумовлює ліберальний тренд розвитку суспільства. А проте тут ідеться про загальну тенденцію, а не просту лінійну закономірність. При цьому тренд лібералізації суспільних відносин утілюється через діалектичне протистояння і боротьбу ліберальної та консервативної ідеологій.

Література

1. *Альтюссер Л.* Идеология и идеологические аппараты государства / Л. Альтюссер // *Неприкосновенный запас*. – 2011. – № 3 (77). – С. 14–58.
2. Жовтянська В. В. Идеологічні детермінанти суспільного розвитку / В. В. Жовтянська // *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 24–34.
3. *Жовтянська В. В.* Функціонування і трансформації ідеологій у соціумі: теоретичний аналіз // *Проблеми політичної психології* : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 23–35.
4. Идеология [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B4%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>
5. *Маркс К.* *Немецкая идеология* / К. Маркс, Ф. Энгельс // *Сочинения*. – М. : Политиздат. – Т. 3. – С. 7–544.
6. *Фукуяма Ф.* *Конец истории и последний человек* / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : АСТ, 2007. – 588 с.
7. *Crandall C. S.* When we see prejudice: the normative window and social change / C. S. Crandall, M. A. Ferguson, A. G. Bahns // *Stereotyping and Prejudice: Frontiers of social psychology* / Ed. by Stangor C., Crandall C. S. – Psychology Press, 2013. – P. 53–69.

Reference

1. Altyusser, L. (2011). Ideologiyai I deologicheskiye apparaty gosudarstva [Ideology and ideological state apparatuses]. *Neprikosnovennyuy zapas* [Emergency reserve], 3 (77), 14–58 (rus).
2. Zhovtianska, V. V. (2015). Ideolohichni determinanty suspilnoho rozvytku [Ideological determinants of social development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 35 (38), 24–34 (ukr.).
3. Zhovtianska, V.V. (2014). Funktsionuvannia i transformatsii ideolohii u sotsiumi: teoretychnyi analiz [Functioning and transformation of ideologies in society: theoretical analysis]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 1 (13), 33–35 (ukr.).
4. Ideologiya [Ideology], from: ru.wikipedia.org/wiki/Ideologiya
5. Marks K. and Engels F. (1955). Nemetskaya ideologiya [German ideology]. In: *Sochineniya* [Works], vol. 3 (pp. 7–544), Moscow: Politizdat Publ. (rus).
6. Fukuyama, F. (2007). *Konets istorii i posledniy chelovek* [The end of history and last man]. Moscow: AST Publ. (rus).
7. Crandall, C. S., Ferguson, M. A. and Bahns, A. G. (2013). When we see prejudice: the normative window and social change. In: Stangor C., Crandall C.S. (eds.), *Stereotyping and Prejudice: Frontiers of social psychology*. Psychology Press, pp. 53–69.

Жовтянская В. В. Тенденции развития политических идеологий: социально-психологический анализ

Рассматриваются социально-психологические механизмы и факторы, определяющие тенденции развития политических идеологий. Указанные тенденции представлены в контексте общих трендов развития социума. Учитывая результаты проведенного теоретического анализа, утверждается, что исходной детерминантой как становления, так и последующего развития идеологий является социальное развитие мышления: речь идет о внедрении в социальные практики стандартов обоснования умозаключения, которые базируются на культуре сомнения и критичности. Социально-психологический механизм влияния этой детерминанты на становление и развитие политических идеологий объясняется взаимосвязью развития социального мышления с развитием социальной субъектности, а через нее – с утверждением либеральной системы ценностей и человекоцентризма в системе социальных отношений. С помощью совокупности перечисленных взаимосвязанных факторов обосновывается либеральный тренд развития общества. Этот процесс проявляется в верификации устоявшихся норм, которые не являются абсолютными ценностями в пределах определенной культуры и в то же время не имеют аргументированного логического обоснования. Сделано предостережение, что речь идет об общей тенденции, а не линейной закономерности; при этом тренд либерализации общественных отношений воплощается путем диалектического противостояния и борьбы либеральной и консервативной идеологий.

Ключевые слова: политические идеологии, социальное развитие мышления, культура критического мышления, либерализация.

Zhovtians'ka V. V. Tendencies of political ideologies development: social-psychological analysis

The paper examines social-psychological mechanisms and factors that determine trends in the development of political ideologies. The trends in the development of political ideologies were considered in the context of general trends in the development of society. The conducted theoretical analysis allows us to assert that the initial determinant of both the formation and further development of ideologies is a social development of thinking. It is about introducing to social practices the standards of justification of an inference based on the culture of doubt and criticism. The social-psychological mechanism of this determinant influence on the formation and development of political ideologies is the relationship of social development of thinking with the development of social activity, and through it – with an introduction of the liberal system of values and human-centeredness in a system of social relations. The combination of these interconnected factors determines the liberal trend of society's development. This process manifests itself in verification of established norms that are not undeniable values within a particular culture and, at the same time, have no substantiated rationale. It should be noted that this is a general tendency, not a linear pattern. The trend of liberalization of social relations is realized through dialectical confrontation and the struggle of the liberal and conservative ideologies.

Key words: political ideologies, social development of thinking, culture of critical thinking, liberalization

“ГІБРИДНА ІДЕОЛОГІЯ” ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ПАТОПСИХОЛОГІЇ

П. П. Горностай (м. Київ)

Досліджуються психологічні основи тоталітарної ідеології на прикладі релігії (релігійний фундаменталізм), націоналізму (нацизм та расизм) і комунізму (більшовизм). Проблема висвітлюється в історичному контексті цивілізаційної кризи, яка наразі триває і загострюється. Означено найбільші злочини, які виправдовуються тоталітарною ідеологією: війни, геноцид і тероризм. Тоталітарну поведінку великих груп людей пропонується розглядати з позицій соціальної патопсихології та патосоціології, тому що її неможливо пояснити психологією та психопатологією індивіда, яка в спотвореному “правовому” полі може змінюватися до невпізнання. Як один із прикладів сучасної тоталітарної ідеології наводиться “гібридна ідеологія” путінізму, яка увібрала в себе всі реакційні ідеологеми існуючих тоталітарних ідеологій. Звертається увага на один із символів цієї ідеології – “георгіївську стрічку”, пов’язану з образом святого Георгія Побідоносця, який уособлює тоталітарне начало – насильницьку боротьбу проти всього, що вважається злом.

Ключові слова: великі групи, соціальна патопсихологія, патосоціологія, тоталітарна ідеологія, масова психологія, гібридна ідеологія.

Сучасна цивілізаційна криза (постановка проблеми). Сучасний історичний період можна назвати цивілізаційною кризою, явні ознаки якої спостерігалися ще в епоху “холодної” війни 60–80-х років ХХ століття. Нинішня ситуація – це її розпал (хоча, можливо, ще не кульмінація). Поглиблення кризи може призвести до набагато серйозніших потрясінь, ніж ті, що спостерігаються сьогодні. Кризові процеси розгортаються за різними векторами: *криза в економіці*, ускладнення ситуації з євровалютою; посилення відцентрових тенденцій в Євросоюзі (вихід Великобританії з ЄС); *загострення проблем безпеки*, пов’язаних з тероризмом, ситуацією з біженцями. Криза світових інститутів – ООН, Ради Безпеки, ОБСЄ – полягає в тому, що вони вже не в змозі виконувати свої функції. Небувалої гостроти набуває криза світової ідеології.

Нинішню ситуацію можна порівняти з попередньою цивілізаційною кризою, яка припала на 30–40-ві роки ХХ століття і закінчилася Другою світовою війною та Нюрнберзьким трибуналом. Тоді Ліга Націй, створена після Першої світової війни як основна інституція колективної безпеки, показала свою неспроможність щодо подолання кризи і була розпущена. Створена замість неї Організація Об’єднаних Націй прямує сьогодні шляхом своєї попередниці, також демонструючи повну

імпотенцію у вирішенні глобальних питань миру на Землі. Так, у Раді Безпеки ООН одним із п'яти постійних членів з правом вето є Росія – держава, що є джерелом воєнної загрози та нестабільності в сучасному світі, оскільки ігнорує прийняту більшістю країн систему цінностей. Уся система колективної безпеки виявилася паралізованою, і з цим неможливо нічого вдіяти.

Усі попередні світові кризи завершувалися, як правило, великими війнами. Щоб уникнути такої загрози, треба вжити радикальних заходів за низкою стратегічних напрямів.

У галузі ядерної безпеки потрібні тотальна заборона зброї масового ураження (насамперед ядерної) і контрольоване ядерне роззброєння у всьому світі. Поки що це виглядає як утопія, оскільки гіркий досвід минулого свідчить, що заходів починають уживати (та й то не завжди ефективно) уже після самого інциденту. Отже, ризик ядерної війни, яка може забрати життя щонайменше півмільярда осіб (і це в найкращому випадку!), – це не така вже й фантазія. “Ядерна зброя як фактор стримування” – дуже шкідливий міф. Щоб не використовувати зброю, потрібно її не мати. Інакше завжди є ризик, що вона потрапить у руки якогось божевільного політика-авантюриста – і тут наслідки непередбачувані (взяти хоча б ситуацію в Північній Кореї або погрози Росії застосувати ядерну зброю проти України).

У галузі інформаційної безпеки наразі спостерігаємо повний колапс, бо досі не розроблено навіть її основоположні принципи. В епоху загальної інформатизації відбувається криза інформованості. Немає навіть спроб напрацювати юридичні та політичні механізми перешкоджання *інформаційній війні*. Якщо персональна відповідальність людини за наклеп є кримінальним злочином, то на міжнародному рівні ніякої відповідальності за наклепницьку дезінформацію однієї держави проти іншої країни або її представників (а це – головна складова інформаційної війни) досі не існує. При цьому керівництво основних інституцій світової безпеки може робити вигляд, що “не бачить” і “не розуміє” очевидних речей, які відбуваються у світі.

Окремо слід згадати *кібербезпеку*, проблема якої гостро постала останнім часом, зокрема у зв'язку з британським референдумом про вихід з Євросоюзу (відомим як “Brexit”) та виборами президента США 2016 року. Є дані про те, що масові комунікації (зокрема така соціальна мережа, як Facebook) завдяки сучасним інформаційним технологіям можуть стати інструментом маніпулювання масовою психологією, що може впливати, наприклад, на результати плебісцитів [7].

У галузі юридичної безпеки панує не менший хаос. Не розроблено (або не працюють) юридичні механізми забезпечення мирного співіснування держав, що унеможливлювали б такі злочини, як *геноцид*,

війна і тероризм. Світ (як і 80 років тому) не може приборкати агресора, терориста, винного в геноциді. Можна тільки висловлювати “глибоку стурбованість”, у найкращому випадку – вводити економічні санкції, які не працюють на політичному рівні. Немає відповідальності за порушення міжнародних угод (того ж Будапештського меморандуму), а тим паче немає механізмів, що дали б змогу анулювати явні порушення міжнародного права й усунути їх наслідки. Такі механізми необхідні не лише для розвитку цивілізації, а й для її виживання.

Мета статті: обґрунтування понять “гібридна ідеологія” та “злочинна ідеологія” в контексті уявлень про історичні типи тоталітарних ідеологій, аналіз соціально-психологічного підґрунтя цих понять, зокрема властивостей великих груп людей; історико-психологічний огляд впливу тоталітарної ідеології на поведінку великих груп людей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Тоталітарна ідеологія як соціальна хвороба. Ідеологія є важливим механізмом організації життя великих груп людей. Насамперед це носій системи цінностей, що регулюють взаємовідносини соціальних і державних суб’єктів на різних рівнях. Але ідеологія, як основа *ідеологічного тоталітаризму*, може ставати джерелом жадливіх злочинів. Прикладами таких ідеологій є *релігія* (що породила репресивний апарат придушення інакомислення); *націоналізм* (у надрах якого вирости нацизм і расизм); *комунізм* (що дістав своє найвище втілення в більшовизмі і його різновидах – сталінізмі, маоїзмі тощо). Цю думку не слід вважати абсолютно новою. Ще на початку ХХ століття Гюстав Лебон висловлював застереження щодо небезпеки надмірного захоплення утопічними теоріями, однією з яких є, наприклад, соціалізм [6]. Наприкінці століття туркменський соціолог Ф. Н. Ільєсов назвав більшовизм “колективним психічним захворюванням” [3], хоча він досліджував не так ідеологію, як масову поведінку.

Усі ідеології несуть у собі багато позитивних цінностей. Але, стаючи основою тоталітаризму, вони допускають і виправдовують масові злочини, головні з-поміж яких – *війна, геноцид і тероризм*. Геноцид – це вже не просто придушення однієї групи людей іншою. Це найстрашніший з усіх злочинів людства, але скоєний нібито з “добрими” намірами – “справедливості” та “доцільності”. Кожна тоталітарна ідеологія отожднює себе з добром (іноді – вселенським Добром), а ідеологічних супротивників зараховує до такого ж вселенського Зла, боротьба з яким стає священною. Приклади добре відомі: хрестові походи, трибунал Святої інквізиції, визнання переваги арійської раси та винищення неповноцінних рас, знищення панівним класом ворожих класів. Усі тоталітарні ідеології допускали геноцид, виправдовуючи його боротьбою

Добра зі Злом. Але ця боротьба завжди відбувалася за допомогою насильства. Це закладено в самій тоталітарній ідеології.

Одним із символів такої боротьби в християнській ідеології став *Святий Георгій Переможець (Побідоносець)*, який вбиває змія – символ Зла. Здавалося б, що може бути привабливішим, ніж Добро, що перемагає Зло. Але тут є психологічна пастка, добре висвітлена в багатьох східних легендах: той, хто вбиває дракона, сам перетворюється на дракона. Ця метафора ілюструє істину, що не можна добро насаджувати за допомогою насильства, бо воно перетвориться у свого антипода. Ідея про непереможність Зла і готовність людей прийняти нового Дракона простежується і у фільмі Марка Захарова “Вбити дракона” за мотивами п’єси Євгенія Шварца. Образ Георгія Побідоносця давно вийшов за межі тільки християнської міфології, доставши нове життя, наприклад, у сучасних російських реаліях. Але про це – пізніше.

Ми часто недооцінюємо безпеку ідеології, що допускає насильство, а тим більше – убивство, нехай навіть і “на благо” ідеї. Утім, куди веде дорога, вимощена “добрими” намірами, ми добре знаємо. А якщо при цьому жертвами призначаються ні в чому не винні люди – тільки за належність до національних, релігійних, соціально-класових груп чи інших політичних поглядів – це не можна виправдати жодною “доцільністю”.

На рівні індивідуальної поведінки людини такі маніакальні ідеї є об’єктом пильної уваги кримінології та кримінальної психології. Нав’язлива ідея вбити іншого характеризує серійних убивць і маніяків – особливо небезпечних серед злочинців. Таких людей не можна вважати психологічно здоровими, а найбільш важкі випадки належать до сфери патопсихології і психіатрії. Ідеологію, яка допускає вбивства мільйонів, також не можна вважати здоровою, як і групу, що цю ідеологію сповідує. Її повинні вивчати особливі науки – *соціальна патопсихологія* та *патосоціологія*, а таку ідеологію слід визнати особливо небезпечною.

Зрозуміло, не всякий геноцид пов’язаний з ідеологією. Іноді він “виправдовується” захопленням нових територій або інших ресурсів, що, зрозуміло, не робить його менш злочинним. Але найжахливіше, коли він породжується ідеєю, боротьбою за “чистоту” рядів її носіїв. У кримінальному праві найстрашнішими злочинами вважаються не ті, що мають корисливі мотиви, а ті, що здійснюються “через ідею”: ритуальні вбивства; серійні злочини, жертвами яких стають випадкові люди, з якими ознаками, що мають значення для маніяка; а також тероризм, який також спрямований на абсолютно невинних людей і часто має “ідейне” підґрунтя [4].

Так само на рівні великих груп людей злочини з ідеологічних міркувань мають бути визнані найтяжчими з усіх, що тільки існують.

Відповідальність за них, крім окремих людей, повинні нести причетні до цього *соціальні суб'єкти*: державні структури, релігійні організації, політичні партії. А “ідейна” причина вбивства має розглядатися як обтяжувальна обставина.

Масова психологія як основа тоталітарної ідеології. Жодна ідеологія не існує лише в текстах, викладених на папері або в електронному вигляді. Носіями ідеології є люди. Тут ми втручаємося в поки що маловивчену царину психологічної науки, що стосується *феноменів групової психіки*. Як і індивідуальна психіка людини, вона поділяється на групову свідомість і групове несвідоме. Говорячи про ідеологію, ми маємо справу переважно зі свідомістю і несвідомим великих груп людей.

Одним із перших, хто досліджував психологію великих груп, був французький психолог і соціолог Гюстав Лебон [5]. У своїй книзі “Психологія народів і мас”, що вийшла ще 1895 року, він проаналізував особливості масової психології, однією із форм якої є *психологія натовпу*. Предметом розгляду стали процеси знеособлення людини в натовпі, імпульсивність його поведінки, сугестивність, прагнення фанатично йти за ватажком, переважання емоцій над розумом, аж до повної відмови думати і багато іншого. Особливості колективної поведінки злочинного натовпу досліджував італійський соціолог і кримінолог Сципіон Сіреле (1896 р.) [11]. На ідеї Лебона посилався Зигмунд Фройд у своїй праці “Масова психологія і аналіз людського Я” [13], опублікованій у 1921 році.

Хоч відтоді і минуло багато часу, основні уявлення про психологію натовпу принципово не змінилися. Мало того, розквіт тоталітарних режимів у XX столітті став блискучою ілюстрацією до наукової теорії, підтвердивши роль масової психології у виникненні та підтримці політичної диктатури.

Існують характерні особливості психології великих груп людей (у тому числі і несвідомі), що роблять можливими такі соціальні трансформації. Німецький психолог Еріх Фромм назвав одну з них “втечею від свободи”, присвятивши цьому феномену однойменну книгу, що вийшла 1941 року [14]. У ній він одним з перших проаналізував психологію нацизму і описав три основних механізми “втечі від свободи”: авторитаризм, руйнівність і автоматизуючий конформізм. Ці особливості є живильним середовищем для розквіту тоталітарної ідеології, яка проголошує пріоритет однієї ідеї над усіма іншими цінностями, включаючи і загальнолюдські. У такій ідеології група (нація, клас, релігійна спільнота, партія) завжди розміщується в центрі картини світу, а окрема людина оголошується лише засобом для досягнення групових цілей. Має значення лише особистість лідера групи (вождя, фіурера, керманіча, месії), його звеличують до “культу особи” на тлі тотального знеособлення мас.

Щоб ідеалізувати систему, увесь негатив приписується ідеологічним супротивникам або внутрішнім “ворогам”, на яких і спрямовується агресія суспільства, що накопичується через невдоволення системою. Ворогами в різні часи “призначалися”: еретики, відьми, невірні, вороги народу, троцькісти, буржуї, інтелігенція, куркулі, євреї, негри, націонал-зрадники, ліберали, бандерівці (список можна продовжувати скільки завгодно). Боротьба з внутрішніми і зовнішніми ворогами оголошувалася священною, перетворювалася на необхідний атрибут існування всякої тоталітарної системи. Іншими словами – насильницька боротьба зі Злом, або нескінченне “вбивання дракона”.

Ідеологічний тоталітаризм особливо небезпечний тим, що це не просто декларація, не просто текст. Ідеологія формує масову психологію, вона “знімає” відповідальність з людини за злочини, “виправдовує” її у власних очах і очах оточення. Цим пояснюється поведінка, абсолютно неприпустима в інших умовах, коли винні в смерті переконані, що здійснюють “суспільно правильні дії”. Той, хто вбиває на “благо” ідеї, не злочинець, а праведник. Якщо ж за цим настає його справедливе засудження, можна почути типове виправдання: “Ми тільки робили свою роботу (виконували наказ)”. Не так просто взяти на себе персональну відповідальність, якщо до цього всю відповідальність “брала” на себе система, що сповідує відповідну ідеологію.

“Ідеологічні злочини” скоюють не лише люди із викривленою психікою (хоча таких вони приваблюють у першу чергу), а й психологічно здорові індивіди. “У мирському” житті вони часто є зразковими сім’янинами, люблять своїх дітей, піклуються про батьків, регулярно моляться в церквах або мечетях. Мотиви їхньої поведінки пов’язані не з особливостями індивідуальної психології, а із закономірностями соціальних систем. Психологія індивіда в абсолютно спотвореному “правовому” полі може змінюватися до невпізнання, при цьому жодна клінічна психодіагностика не виявить порушень. Патологію тут слід вбачати на рівні соціології, у поведінці великих груп людей, у масовій психології. Політичні та юридичні механізми профілактики цих злочинів повинні бути спрямовані на соціальних суб’єктів (насамперед на ідеологічні інституції), а не лише на індивіда, що, зрозуміло, не знімає відповідальності з останнього.

Соціальні злочини і соціальне зцілення. Сучасна цивілізація все ж винесла окремі уроки, один з яких – це *засудження нацизму і расизму як злочинних ідеологій*. Політичне рішення тягло за собою і юридичну відповідальність за етнічну та расову нетерпимість. Цей урок дався дуже нелегко, ціною визнання німцями колективної відповідальності за злочини нацистського режиму і подальшого подолання ганьби та спокутування провини, причому – не лише психологічного. Денацифікація тривала

кілька десятиліть, але на міжнародному рівні можна було говорити про реальні досягнення в боротьбі проти нацизму і расизму тільки наприкінці сторіччя, після подолання расових проблем темношкірого населення Американського континенту і Півдня Африки. Проте є ще багато невіршених проблем, пов'язаних з перегинами націоналізму. Одна з них стосується, зокрема, етнічного тероризму [16].

Однак до цього часу не отримала належної правової та політичної оцінки інша тоталітарна ідеологія – *комунізм*. Незважаючи на те, що на совісті комуністичних режимів не менше злочинів, ніж на совісті нацистів, – десятки мільйонів жертв воєн, репресій, голодоморів, культурних революцій та інших “перегинів” класової боротьби, досі не було міжнародного трибуналу, на зразок Нюрнберзького, який би засудив геноцид, що чинився заради комуністичних ідей. Мало того, перемога СРСР у Другій світовій війні в складі антигітлерівської коаліції фактично “реабілітувала” ідеологію комунізму, яка раніше вважалася не менш небезпечною, ніж нацизм і фашизм. Наслідки ми пожинаємо й досі.

Також не були з належною строгістю оцінені складові релігійних ідеологій, які стосувалися геноциду, незважаючи на те, що історія цього питання сягає глибокої давнини – ще язичницьких традицій людських жертвоприношень. Але якщо давні обряди відійшли в минуле, то офіційно визнані нині світові релігії сповідують ідеї, які живі досі, і церковні лідери не мають права ігнорувати зв'язок цих ідеологій з насильством. Принаймні слід засудити радикальні релігійні течії, які прямо або побічно допускають геноцид (перш за все – *релігійний фундаменталізм* [10]), які прагнуть відстоювати догмати релігії і придушувати інакомислення будь-якими засобами, аж до фізичного знищення “невірних”.

Ми були свідками того, як Папа Римський Іоанн Павло II просив пробачення за хрестові походи, окремі злочини інквізиції та інші діяння католицької церкви. Це, безумовно, позитивний процес. Але тут, власне, йдеться не про це, а про зміну самих підходів до тоталітарних ідеологій, про створення правових і політичних механізмів, які б унеможлилювали “ідеологічні злочини” в принципі.

Узагалі, ставлення релігії до насильства вельми неоднозначне. Більшість текстів, на яких будується релігійна ідеологія, створювалися багато століть тому. Відтоді минула не одна епоха, і ставлення до питань насильства кардинально змінилося. Сучасне трактування стародавніх писань сильно відрізняється від первинних смислів, і це частково виправляє становище. Але завжди залишається можливість ревізії, що допускає рецидиви насильства, про які йшлося вище. У цьому і полягає суть *релігійного фундаменталізму* (тобто відстоювання основ, витоків) та інших радикальних течій у релігійних ідеологіях.

У минулому насильство в релігійній ідеології виправдовувалося – це можна бачити на прикладі хрестових походів та інквізиції, котрі фактично освячували геноцид за релігійною ознакою. Сьогодні Європа і весь світ переживають кризу перед загрозою тероризму, точніше – терористичних війн, що проводяться під релігійними прапорами ісламу. Найяскравіший приклад – терористична організація “Ісламська держава”. Думаю, “ісламський тероризм” певною мірою є розплатою для Європи за хрестові походи середньовіччя. Цей конфлікт правомірно розглядати як цивілізаційне протистояння двох світоглядів, різних систем ідеологій. Нині це проблема, яку вже неможливо не помічати як незначну. При цьому адекватної оцінки ідеологічної складової сучасного тероризму поки що немає.

Слід зауважити, однак: ісламський тероризм і мусульманський фундаменталізм (або ісламізм, як його називають) – це не тотальна характеристика країн арабського світу та інших держав, які сповідують іслам. Більшість із них самі страждають від цих проблем. Але досі ні вони, ні інші учасники світового цивілізаційного процесу не знайшли ефективної протиотрути. Тож прогнози тут дуже песимістичні.

Проблема тероризму тісно переплітається з проблемою мусульманських біженців. Нині відбуваються в цілому неконтрольовані процеси, пов’язані з демографією. Німецький соціолог і демограф Гуннар Хайнзон вважає, що хвиля переселенців з мусульманських країн Північної Африки та Близького Сходу в Європу ставить під загрозу всю європейську цивілізацію. Ці процеси він порівнює з подіями півторатисячолітньої давнини, коли Римська імперія впала під натиском варварів.

У 2003 році побачила світ книга Хайнзона “Сини і світове панування: Терор у піднесенні та падінні націй” [15]. У ній він досліджує явище, яке назвав “злоякісний демографічний пріоритет молоді”. Зокрема, Хайнзон знову звертає увагу на невтішну тенденцію: темпи зростання населення в арабських країнах багаторазово перевищують такі темпи в країнах Південносхідної Азії (Індія та Китай), а тим більше – Європи; як наслідок – частка молодих людей у суспільстві (невлаштованому, що не дає можливості застосувати молоді сили) різко зростає, а це провокує демографічну експансію, хвилі міграції в країни Старого Світу з його гуманними і лояльними законами щодо біженців. Але під виглядом біженців в Європу вирушили й “економічні мігранти”, що не мають мінімальної професійної кваліфікації. Багато з них прагне не так самої роботи, як утриманського способу існування, орієнтуючись на допомогу та інші соціальні гарантії. У цьому середовищі, як у пороховій діжці, може легко спалахнути пожежа тероризму, розпалювана радикальними ідеями ісламізму, що, власне, і відбувається останнім часом. Під виглядом біженців у країни Євросоюзу можуть проникати і бойовики ІД – виключа-

ти таку можливість не можна, а це створює великі ризики для світу. Сучасна Європа показала повну неготовність до такого перебігу подій. Це добре видно на прикладі Німеччини: тут денацифікація та покаєння за Другу світову війну привели до іншої крайності – до страху бути звинуваченими в расизмі, проявити тоталітарну політику, стати “тими, що вбивають дракона” – там, де потрібно реально протистояти експансії іншої, справді тоталітарної, ідеології.

“Гібридна ідеологія” в епоху пунізму. Видатний теолог Фома Аквінський 1265 року почав писати головний трактат свого життя “Сума теології”, в якому виклав основи католицької догматики. Уподобана назва зазнала кількох алюзій – від “Суми технології” польського письменника-фантаста Станіслава Лема до “Суми ідеології” – сучасної монографії, присвяченої соціології російських еліт [12]. Сьогодні, коли надзвичайно модним стало слово “гібридний” (гібридна війна, гібридний мир тощо), поняття “сума ідеології” набуває зовсім іншого змісту. Путнізм, нинішня політика панівного класу Росії, – це дивовижний сплав усіх перерахованих нами різновидів ідеологічного тоталітаризму – комунізму (сталінізму), націоналізму (ідеї “русского мира”) і релігійного фундаменталізму (перш за все – православного [9]; з’явилося навіть таке поняття, як “православний фашизм” [8]). Це й справді сума найреакційніших ідеологем, квінтесенція агресивності та ксенофобії, справжня доктрина “тих, що вбивають дракона” (хоча вона й має мало спільного з написаним соціологами у своїй монографії). Така “гібридна” ідеологія виявилася не просто життєздатною – вона, на хвилі інформаційно-психологічної обробки свідомості десятків мільйонів людей, реально породила “нову людину” і “нове суспільство” – мрію всіх деміургів минулого – від Маркса до Мао Цзедуна, що так і не зуміли довести її до логічного завершення. Цього разу “Інформаційний Франкенштейн” [2] виявився напорчуд живучим.

Образ Святого Георгія Побідоносця, який вбиває змія, має солідну історію – він розміщений у центрі державного герба Росії (а раніше – Російської імперії), що уособлює нинішнє імперське відродження. Сьогодні образ Георгія Побідоносця переживає друге народження у формі “георгіївської стрічки”, що стала символом “священної війни проти фашизму”, а насправді – війни проти тих, хто з цієї імперії намагається вирватися. Нині це емблема агресивної війни Кремля проти України, символ анексії Криму та окупації Донбасу. “Ті, що вбивають дракона” в Росії – це нескінченна радість з приводу перемоги у Великій вітчизняній війні замість скорботи за жертвами найбільшої трагедії ХХ століття; войовничий клич: “Можемо повторити!” замість звичної для Європи оцінки війни: “Ніколи знову!”; “побідобесіє”, в яке виродилося “побідоносіє”, та інші ознаки войовничої психології, яка живить тоталітарну ідеологію. Адже,

по суті, ідея “Москва – Третій Рим” нічим не відрізняється від нацистської ідеї “Третього Рейху”. Відбувається виправдання Сталіна (як “ефективного менеджера”) і всіх злочинів радянської влади, включаючи ГУЛАГи, голодомори, агресивну зовнішню політику і навіть змову з Гітлером (початок Другої світової війни), яка подається як “миролюбна” стратегія. Здавалося б, ніхто не змушує сьогодні ідентифікуватися з ними, але вибір пріоритетів з головою видає наступників сталінізму.

Захист російськомовних – це також нацистська ідея, розширена від етнічної до культурно-лінгвістичної складової. І це не дивує, якщо взяти до уваги те, що сама російська народність завжди розвивалася на основі експансії та асиміляції інших етносів (теж свого роду “гібридна нація”). У Росії на словах нацизм засуджується, але фактично це стосується лише ідеології інших країн. Можна засудити людину лише за одну згадку про німецький нацизм чи зображення його символіки (як пропаганду нацизму), водночас ідея захисту “русских”, що не є громадянами Росії, за межами країни підноситься як вершина патріотизму. Насправді ж це фактичний вияв російського неонацизму.

Для торжества всіх цих ідей треба відродити колишню імперську могутність Росії, щонайменше – поширити свій вплив на всю територію колишньої Російської, або Радянської, імперії. При цьому найважливішою частиною цієї території, як у географічному, так і в історичному сенсі, була і є Україна, без якої велич імперії з її ідеєю “Третього Риму” неможлива. Щоб мати сакральне право викладати велику історію Росії з часів Київської Русі, треба за всяку ціну асимілювати Україну (справжню спадкоємницю Київської Русі), повернути до складу імперії, не дозволити їй бути суверенною державою, а якщо знадобиться – знищити її як міжнародного суб’єкта. А якщо додати до всього переліченого той факт, що ця тоталітарна ідеологія належить ядерній державі з другим у світі військовим потенціалом і вона погрожує його застосуванням, то небезпека видається зовсім не ілюзорною.

Україна в контексті цивілізації (висновки та перспективи). Україна географічно розташована в центрі Європейського континенту між трьома різними цивілізаціями, фактично – на перетині різних цивілізаційних процесів та ідеологій. На заході – Європа з її кризою ідеології; на північному сході – Росія з її гібридною ідеологією та гібридною війною; на півдні – мусульманський світ з проблемами ісламського тероризму та демографічною експансією. І це не просто зовнішнє оточення. Цивілізаційне протистояння відбивається на Україні, всередині її території: на сході країни – заповідник соціалізму, зараженого “гібридним путінізмом”; на заході – елементи європейської ментальності з позитивними та негативними складовими (згадаймо хоча б той факт, що майже третина дорослого населення України, більшість – із західних об-

ластей, працює в Західній Європі); південь (насамперед кримськотатарське населення Криму) – це уламок мусульманського світу. Таке унікальне географічне положення України – це численні переваги і водночас величезні ризики. Отож необхідність для України відбутися як суверенній державі, сучасній, демократичній, економічно ефективній, – це завдання є життєво важливим не лише для нас, а й для всього цивілізаційного процесу.

Потрібно розробляти власну національну ідеологію, пам'ятаючи про ризик ідеологічного тоталітаризму. На цей час найбільш прогресивною для нас ідеологією, здатною консолідувати націю, є громадянський націоналізм; на даному етапі він сприяє розвитку громадянської самосвідомості та громадянської ідентичності, без яких неможливе формування громадянського суспільства [1]. Для вирішення цих завдань необхідно всіляко зберігати, розвивати, примножувати та просувати українську культуру, мову, автентичну історію України, розуміючи, що це має відбуватися на поліетнічній та полікультурній основі (з огляду на розташування нашої країни). Неможливий розвиток однієї культури за рахунок ампутації інших – інакше ми отримаємо культурний геноцид, характерний для тоталітаризму, але аж ніяк не для цивілізованої демократії. Не можна в цій справі перетворюватися на “тих, що вбивають дракона”.

“Психологія Майдану” – це теж шлях “тих, що вбивають дракона”. Пора перейти до інших методів політичної боротьби, усвідомити нарешті, що революція – це крайня форма протесту, коли ніякі інші вже неможливі. Але при цьому ми повинні пройти між двома крайнощами – політичної пасивності та політичного радикалізму.

Література

1. *Горностай П. П.* Громадянська ідентичність українців та її еволюція / П. П. Горностай // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2015. – Вип. 2 (16). – С. 98–111.
2. *Горностай П. П.* Информационный Франкенштейн, или Реальные последствия информационной войны [Электронный ресурс] / П. П. Горностай // “ИнформНапалм”, 23 февраля 2015 г. – Режим доступа : <https://informnapalm.org/6302-informatsyonnyj-frankenstein>
3. *Ильясов Ф. Н.* Большевизм: норма или отклонение? / Ф. Н. Ильясов // Вестник Российской академии наук. – 1996. – Т. 66. – № 1. – С. 46–62.
4. *Ильясов Ф. Н.* Терроризм – от социальных оснований до поведения жертв / Ф. Н. Ильясов // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 78–85.
5. *Лебон Г.* Психология народов и масс : пер. с фр. / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
6. *Лебон Г.* Психология социализма : пер. с фр. / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 541 с.

7. *Почепцов Г. Г.* Победа над массовым сознанием и мышлением: как работает объективный инструментарий на субъективной основе [Электронный ресурс] / Г. Г. Почепцов // Хвиля. – 2017. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/pobeda-nad-massovym-soznaniem-i-myishleniem-kak-rabotaet-obektivnyiy-instrumentariy-na-subektivnoy-osnove.html> (Дата обращения 6 июня 2017).
8. Православный фашизм в России. Реальное видео с русскими фашистами [Электронный ресурс] / YouTube. – 2014. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=VWugvh00wkU> (Дата обращения 20 июня 2014).
9. Православный фундаментализм [Электронный ресурс] // Википедия, свободная энциклопедия. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/Православный_фундаментализм
10. Релігійний фундаменталізм [Електронний ресурс] // Вікіпедія, вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Релігійний_фундаменталізм
11. *Сигеле С.* Преступная толпа. Опыт коллективной психологии : пер. с фр. / С. Сигеле. – М. : Академ. проект, 2011. – 125 с.
12. Сумма идеологии. Мировоззрение и идеология современной российской элиты / Тарусин М., Бокова М. и др. – М. : ИНОП, 2008. – 296 с.
13. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” / З. Фрейд // “Я” и “Оно”: Труды разных лет. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
14. *Фромм Э.* Бегство от свободы : пер. с англ. / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
15. *Heinsohn G.* Söhne und Weltmacht. Terror im Aufstieg und Fall der Nationen. – Zürich : Orell Füssli, 2003. – 189 s.
16. *Volkan V.* Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

Reference

1. Gornostay, P. P. (2015). Hromadianska identychnist ukrayintsiv ta yii evoliutsiia [Ukrainian civic identity and its evolution]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 2 (16), 98–111 (ukr).
2. Gornostay, P. P. (2015). Informatsionnyi Frankensteyn, ili realnye posledstviya informatsionnoy voyny [iFrankenstein, or the True Casualties of the Information Warfare]. *InformNapalm* [InformNapalm], <https://en.informnapalm.org/ifrankensteyn> (12 March 2015).
3. Ilyasov, F. N. (1996). Bolshevizm: norma ili otklonenie? [Bolshevism: norm or deviation?]. *Vestnik Rossiyskoy Akademii Nauk* [Herald of the Russian Academy of Sciences], 66(1), 46–62 (rus).
4. Ilyasov, F. N. (2007). Terrorizm – ot sotsialnykh osnovaniy do povedeniya zherty [Terrorism – from social grounds to victim behavior]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Sociological research], 6, 78–85 (rus).
5. Le Bon G. (1995). *Psikhologiya narodov i mass* [The Psychology of Peoples and masses]. St. Petersburg: Maket Publ. (rus).
6. Le Bon G. (1995). *Psikhologiya sotsializma* [The Psychology of Socialism]. St. Petersburg: Maket Publ. (rus).

7. Pochepstov, G. (2017). *Pobeda nad massovym soznaniyem i myshleniyem: kak rabotayet obyektivnyy instrumentariy na subyektivnoy osnove* [Victory over mass consciousness and thinking: how the objective tool works on a subjective basis]. *Hvylya*, <http://hvylya.net/analytics/society/pobeda-nad-massovym-soznaniem-i-myishleniem-kak-rabotaet-obektivnyy-instrumentariy-na-subyektivnoy-osnove.html> (06.06.2017) (rus).
8. *Pravoslavnyy fashizm v Rossii. Realnoye video s russkimi fashistami* [Orthodox Fascism in Russia. Real video with Russian fascists]. YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=VWugvh00wKU> (20.06.2014) (rus).
9. *Pravoslavnyy fundamentalizm* [Orthodox fundamentalism] *Vikipediya, svobodnaya entsiklopediya* [Wikipedia, the free encyclopedia], https://ru.wikipedia.org/wiki/Православный_фундаментализм (rus).
10. *Relihiinyi fundamentalizm* [Religious fundamentalism]. *Vikipediya, vilna entsyklopediia* [Wikipedia, the free encyclopedia], https://uk.wikipedia.org/wiki/Relihiynyy_fundamentalizm (ukr).
11. Sighele, S. (2011). *Prestupnaya tolpa. Opyt kollektivnoy psikhologii* [The criminal crowd. The experience of collective psychology]. Moscow: Academic project Publ. (rus).
12. Tarusin, M., Bokova, M., et al. (2008). *Summa ideologii. Mirovozzreniye i ideologiya sovremennoy rossyskoy elity* [The sum of ideology. World outlook and ideology of the modern Russian elite]. Moscow (rus).
13. Freud, S. (1991). *Massovaya psikhologiya i analiz chelovecheskogo "Ya"* [Group Psychology and the Analysis of the Ego]. "Ya" i "Ono" [The Ego and the Id]. Tbilisi: Merani Publ., Vol. 1, pp. 71–138 (rus).
14. Fromm, E. (1989). *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: Progress Publ. (rus).
15. Heinsohn, G. (2003). *Söhne und Weltmacht. Terror im Aufstieg und Fall der Nationen*. Zürich: Orell Füssli (germ).
16. Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Горноста́й П. П. “Гибридная идеология” как объект социальной патопсихологии

Исследуются психологические основы тоталитарной идеологии на примере религии (религиозный фундаментализм), национализма (нацизм и расизм) и коммунизма (большевизм). Проблема освещается в историческом контексте цивилизационного кризиса, который до этого времени продолжается и обостряется. Названы величайшие преступления, которые оправдываются тоталитарной идеологией: войны, геноцид и терроризм. Тоталитарное поведение больших групп людей предлагается рассматривать с позиций социальной патопсихологии и патосоциологии, потому что его невозможно объяснить психологией и психопатологией индивида, которая в искаженном “правовом” поле может изменяться до неузнаваемости. Как один из примеров современной тоталитарной идеологии приводится “гибридная идеология” путинизма, вобравшая в себя все реакционные идеологемы существующих тоталитарных идеологий. Обращается внимание на один из символов этой идеологии – “георгиевскую ленточку”, связанную с обра-

зом святого Георгія Победоносца, который олицетворяет тоталитарное начало – насильственную борьбу против всего, что считается злом.

Ключевые слова: большие группы, социальная патопсихология, патосоциология, тоталитарная идеология, массовая психология, гибридная идеология.

Gornostai P. P. “Hybrid ideology” as an object of social pathopsychology

The article explores the psychological foundations of totalitarian ideology on the example of religion (religious fundamentalism), nationalism (Nazism and racism) and communism (Bolshevism). The problem is considered in the historical context of the civilizational crisis, which is now continuing and exacerbating. The greatest crimes, which are justified by a totalitarian ideology, are wars, genocide and terrorism. The totalitarian behavior of large groups of people is suggested to be viewed from the point of view of social pathopsychology and pathosociology, because it cannot be explained by the psychology and psychopathology of the individual, which in a distorted “legal” field can change beyond recognition. One of the variants of the modern totalitarian ideology is the “hybrid ideology” of Putinism, which absorbed all the reactionary ideologemes of existing totalitarian ideologies. One of the symbols of this ideology is the St. George Ribbon. It is associated with the image of St. George Victorious, personifying a totalitarian beginning – a violent struggle against everything that is considered evil.

Key words: large groups, social pathopsychology, pathosociology, totalitarian ideology, mass psychology, hybrid ideology.

ЗАЛУЧЕННЯ ЛЮДЕЙ ДО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЇ ЧЕРЕЗ ОРГАНИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ: АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ПЛОТНОГО ПРОЕКТУ

О. В. Купенко (м. Суми)

Представлено соціально-психологічну модель залучення городян до розвитку території проживання, складовими якої є відповідним чином адаптовані стартап-технологія і контакт-технологія. Стартап-технологія в її циклічності етапів (гіпотеза – перевірка) обґрунтована необхідністю пов'язати активність органів самоорганізації населення із стратегічними планами розвитку міста. Контакт-технологію (що реалізує умови рівностатусності, спільної мети, інституційної підтримки та пошуку спільних інтересів) розроблено з огляду на необхідність подолання упереджень серед сусідів. За результатами емпіричного дослідження з упродовження соціально-психологічної моделі залучення городян до розвитку території проживання виявлено чинники їхньої співучасті в цьому процесі: різне ставлення до спільної власності (нерозуміння самого факту існування ситуації спільної власності), різне ставлення до впорядкованості громадських місць, а також упередженість, патерналізм, ейджизм тощо.

Ключові слова: орган самоорганізації населення, розвиток території, стратегічний план міста, стартап-технологія, упередження, контакт-технологія.

Постановка проблеми. Важливими для розвитку міста є зв'язки між городянами [5]. Оскільки значну частину його території становлять житлові квартали, у них – двори багатоповерхівок, а в них – самі багатоповерхівки, то актуальним практичним завданням і темою для всебічного наукового осмислення є формування та зміцнення зв'язків між людьми, пов'язаними територією проживання і спільною власністю, натомість – розділеними упередженнями.

Активність об'єднань жителів має бути узгоджена із життєдіяльністю міста в цілому, стратегічним планом його розвитку. Питання міського стратегічного планування досить детально розглянуті науковцями в низці праць (наприклад [2; 11]). У теорії жителям міст у такій діяльності справедливо відведено роль просумента – від сполучення англійських слів “професійний” (professional), або “виробник” (producer), і “споживач” (consumer) [7]. Практика ж засвідчує, що нерозв'язаним повною мірою залишається завдання подолання відчуження пересічних людей від управління територією та від відповідальності за її розвиток.

У цій статті зосередимось на такій формі самоуправління, як орган самоорганізації населення (будинковий комітет) – ОСН (БК). Особливістю цієї форми є колективна, а не індивідуальна реалізація права

громадян на співучасть у місцевому управлінні. Перш ніж долучитися до загальнономіських процесів, люди набувають досвід локальної демократії у взаємодії із власними сусідами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функції органів самоорганізації населення аналізують М. М. Єременко, А. А. Лукашенко, Н. І. Пеліванова [4; 8; 9] та ін. Дослідники доходять висновку, що ОСН на сьогодні не є такою вже ефективною формою, як це ролі вважали: з одного боку, через недостатнє почуття належності до громади, низьку політичну та соціальну активність населення, з іншого – через неповне розуміння ролі ОСН органами місцевого самоврядування і, як наслідок, віддання переваги об'єднанням співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) [4].

Разом з тим дослідники зазначають, що наразі актуальною є потреба більш широкого залучення громадян до розвитку міста. Не втратили свого значення логічні підстави, виділені наприкінці ХХ ст. Я. Карашем: 1) населення є найкращим експертом у справах, що його стосуються; 2) співучасть людей сприяє посиленню належності до місця проживання і діяльності влади; 3) багато робіт, пов'язаних насамперед із благоустроєм, можуть бути виконані лише за матеріальної чи трудової підтримки самих місцевих жителів (цит. за: [8]).

Сприяти залученню громадян до розвитку території проживання покликані навчальні програми відповідної тематики, однак маємо зважати й на те, що далеко не всі дорослі зацікавлені у навчанні. Звичайно, можна обмежитися певною частиною активних умотивованих людей, але більш важливо забезпечити широку співучасть (влада не зайде в кожний під'їзд, щоб зробити його чистим, і не буде опікуватися клумбою, щоб прикрасити кожне подвір'я).

Скористаємося теоретичною моделлю “Рівні залучення громадян до місцевого самоврядування” [6]. О. І. Карий і Я. В. Панас пропонують рівні, які відображають позиції громадян у діапазоні від спостерігачів (не є учасниками) до просумента: 1) надання владою інформації для населення; 2) інформаційний зв'язок із громадянами, тобто не лише надання владою інформації, а й налагодження зворотного зв'язку; 3) діалог із громадянами, що передбачає не лише відстеження зворотного зв'язку, а й урахування отриманих даних у ході планування дій, налагодження механізмів сталих консультацій і переговорів; 4) партнерство з громадою, спільне розроблення конкретних рекомендацій, їх утілення, розвинена співпраця з мережею органів самоорганізації населення, спільна відповідальність влади та громади за процес самоврядування; 5) громадське управління, повний контроль громади за реалізацією програм, громадяни самостійно вирішують свої справи, використовуючи владу як інструмент самоврядування.

О. І. Карий і Я. В. Панас зазначають, що рівень громадського управління – це рівень, якого фактично неможливо досягти, проте до якого варто прагнути. Рух до такого рівня передбачає постійне, довготермінове залучення населення на всіх попередніх рівнях, починаючи від другого [8].

Вважаємо можливим застосовувати модель “Рівні залучення громадян до місцевого самоврядування” в ситуації взаємодії формальних і неформальних лідерів ОСН (БК) з іншими мешканцями будинку. Однак ця модель потребує певного доопрацювання, аби її можна було використовувати в діяльності ОСН (БК): оскільки надана інформація не завжди і далеко не у всіх мешканців знаходить відгук, діалог може перетворитися на гостру суперечку, як наслідок – нові негативні емоції унеможливають подальше партнерство. Тим самим окреслюється **не вирішена раніше частина загальної проблеми**, взята до опрацювання в цій публікації.

Мета статті: розроблення соціально-психологічної моделі залучення городян до розвитку території спільного проживання через ОСН (БК).

Виклад основного матеріалу. Щоб досягти сформульованої мети, було застосовано методи теоретичного аналізу та синтезу, емпіричне дослідження. Роботу підтримано проектом “Освітня програма підготовки професіоналів у галузі освіти дорослих включно з питаннями громадянської освіти” Представництва DVV International в Україні. Безпосередню участь у реалізації проекту заплановано взяли студенти спеціальності “Соціальна робота” за підтримки викладачів кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету.

Ідеться про роботу щодо залучення городян до стратегічної участі в розвитку території проживання. Як наголошують Я. Варда і В. Клосовський, наша уява “потопає в сьогодні”, притиснута громадянам щоденних клопотів. Поточне вирішення щоденних проблем відтісняє думки про майбутнє на задній план. Стратегії ж потрібно розробляти, спрямовуючи думки в майбутнє [2]. Щоб пов’язати сьогодні з майбутнім, пропонується технологія стартапу.

Стартап, за визначенням Ст. Бланка і Б. Дорфа, – це серія неперевіраних гіпотез, яким потрібно витримати контакт із споживачем [1]. Успішний стартап – це серія гіпотез, авторам яких вистачило наполегливості на достатню кількість перевірок і корекцій курсу свого руху, а також енергії, щоб ці перевірки та корекції відбулися у стислому інтервалі часу [10].

Розглядаючи діяльність ОСН (БК) як стартап, завдання його функціонування вбачаємо в перевірці гіпотез щодо залучення достатньої кількості людей до розвитку території проживання. Хоча не виключаємо також і завдання отримання спільними зусиллями певного фінансового ресурсу для розвитку території (наприклад, через механізм громадського

бюджету). І щодо залучення людей, і щодо отримання фінансового ресурсу послуговуємося циклічним механізмом функціонування стартапу: гіпотеза, розроблення тесту, тестування, осмислення результату [1].

Відповідно до зазначеного вище (на підставі проведення паралелей з етапами розвитку класичного стартапу) пропонуємо узагальнену для ОСН (БК) технологію стартапу залучення городян до розвитку території проживання (табл.). Представлена технологія є узагальненою в тому сенсі, що залежно від особливостей конкретного ОСН (БК) може бути наповнена на кожному етапі різноманітними заходами, описаними в науково-методичних виданнях. Серед них ініційовані самими жителями збори, опитування громадської думки, толоки, сусідські свята, групи в соціальних мережах. Також це можуть бути заходи, ініційовані місцевою владою, – громадські слухання чи конкурси бюджетів участі.

Таблиця

Розроблення узагальненої для ОСН (БК) технології стартапу залучення городян до розвитку території спільного проживання

Основа процесу розроблення – етапи розвитку класичного стартапу	Пропоновані етапи реалізації узагальненого для ОСН (БК) стартапу	
	з очікуваним результатом залучення людей	з очікуваним результатом отримання фінансового ресурсу
ідея викладена на папері, але ще не протестована на ринку	ідея, викладена на папері, але ще не протестована	ідея, викладена на папері, але ще не протестована
прототип, у якому реалізована наявна ідея і який представлено покупцю	реалізація ідеї у вигляді прототипу чи пілотного проекту, упровадження в межах діяльності ОСН (БК)	реалізація ідеї у вигляді прототипу чи пілотного проекту по залученню ресурсів із джерел внутрішніх (самі жителі) чи зовнішніх (влада, бізнес, грантодавці)
перші прибутки, їх розподіл усередині команди чи спрямування на швидке зростання	перші прибутки у вигляді залучення до співучасті однодумців, зацікавлених у розвитку території	отримання фінансового ресурсу та спрямування його на розвиток території
“посівне” фінансування (так звані “бізнес-ангели” надають повне чи часткове фінансування для виходу стартапу на самоопукність)	налагодження сталої взаємодії з обслуговуючими компаніями, людьми, які можуть представити інтереси ОСН (БК) у владі	“бізнес-ангели” соціальних проектів, поява фінансового ресурсу для прискорення подальшого розвитку території проживання
зростання прибутку, розширення, завоювання та утримання значної частки ринку	спільні історії успіху і бажання продовжувати співпрацю	зростання можливостей розвитку території

Так, в обраній громаді на базі існуючого ОСН (БК) у ході виконання емпіричного дослідження за стартап-технологією було реалізовано кілька різноманітних заходів: сусідське свято “Масляна” (включаючи традиційні святкові заходи, опитування громадської думки, “інформаційне містечко”, квест із пошуку різних партнерів для спільних заходів розвитку території), толоки (роботи на дитячому майданчику, облаштування та догляд за клумбами, ремонт під’їзду), сусідське свято до європейського дня сусідів, групи в соціальній мережі, підготовку заявок на конкурс бюджетів участі.

Тож зробимо кілька проміжних висновків за результатами емпіричного дослідження. Зауважимо при цьому, що висновки, отримані в ході опитування громадської думки на початку емпіричного дослідження, не знайшли свого підтвердження в подальших практиках. Було опитано 67 осіб. Із них на запитання “Чи задовольняє вас стан об’єктів спільної власності у Вашому будинку?” відповідь “так” дали 17,91% опитаних, “ні” – 80,60%, “мені байдуже” – 1,49 %. На практиці ж проявили себе жителі (близько 3 %), яких не просто задовольняє нинішній стан, але в яких зміни звичного викликають досить сильну агресію.

На запитання про те, яку участь опитані можуть взяти в діяльності сусідської спільноти, відповіді розподілилися таким чином: благоустрій прибудинкової території – 54%, проведення сусідських свят – 16 %, робота в координаційній групі кварталу – 13 %, спільне навчання для покращення стану багатоквартирного будинку – 13 %, робоча група для участі в міських програмах розвитку території – 7 %, зустрічі з місцевим депутатом – 10 %, інше – 4 %. Привертає увагу той факт, що лише 13% опитаних визнають для себе можливість навчання для покращення стану спільної власності (що й змусило нас відмовитися на наступному етапі емпіричного дослідження від проведення традиційних тренінгів). Натомість більшість опитаних заявили про свою готовність брати участь у заходах з благоустрою прибудинкової території. Реалізуючи стартап-підхід, у подальших заходах ми перенесли акцент із заходів типу “сусідське свято” на заходи типу “сусідська толока”, але лише для обраної для емпіричного дослідження громади, адже розуміли, що в іншій громаді більш дієвими можуть бути свята, збори чи інші заходи. Слід зазначити, що на практиці (всупереч результатам опитування) в обраній громаді в різних толоках взяли участь від 1 до 30 відсотків жителів. Типовими негативними відповідями на запрошення до взаємодії було: це має робити “ЖЕК”; у нас у будинку є молодші люди, хай вони і працюють (від старших сусідів); зайнятий (зайнята) на роботі до пізнього вечора, а пенсіонери цілий день сидять на лавочках (від молодших).

Таким чином, якщо на початковому циклі реалізації стартап-технології ми виходили з гіпотези, що проблемою співучасті людей у роз-

витуку території їх проживання є різне ставлення до спільної власності (нерозуміння самого факту існування ситуації спільної власності), а також різне ставлення до впорядкованості громадських місць, то практика толок виявила очевидні прояви агресії, патерналізму, ейджизму. Тобто в емпіричній частині дослідження як проблема означилися вияви упереджень. Діагностуємо ці вияви саме як упередження, адже ті взаємини, що існували між сусідами до початку емпіричного дослідження, були настільки обмеженими, що майже унеможливлювали засудження когось з якихось причин, окрім ідентифікації його з певною соціальною групою.

З огляду на виявлені явища модель залучення городян до розвитку території спільного проживання через ОСН (БК) було доповнено контакт-технологією, що базується на теорії контакту (Т. Нельсон, Г. Оллпорт, Є. О. Варшавер, Т. Петтігрю, М. Х'юстон, Г. Ходсон), а також на сформульованих Г. Оллпортом та перевічених в емпіричних дослідженнях інших науковців необхідних умовах контакту для подолання упереджень. Серед цих умов: 1) рівностатусні (за владою, впливом, соціальним престижем) контакти між представниками більшості і меншості; 2) спрямованість на досягнення спільних цілей; 3) інституційна підтримка (закон, традиції, суспільні настрої); 4) розуміння спільних інтересів, становлення на пошук спільного (цит. за: [3]).

Розглядаючи першу умову, ми виходили з тлумачень напрацьовань Г. Оллпорта, сформульованих його послідовниками: ідеться, власне, про рівностатусність під кутом зору певної ситуації. У багатоквартирному будинку живуть різностатусні люди (бідніші і багатші; ті, хто обирає бідність як стиль життя, і ті, хто обирає, навпаки, багатство як стиль життя), і це створює складності контакту. Однак усі вони мають рівний статус жителя одному будинку і співвласника місць загального користування в цьому будинку, що зумовлює необхідність контакту.

Друга умова робить зрозумілим потенційний ризик ефективності сусідських свят. Г. Оллпорт ілюструє цей ризик на прикладі невдалого чаювання, яке влаштувала жаліслива жіночка для сусідів, розсадивши навколо столу довільно, уперемішку чорношкірих і білошкірих домогосподарок – воно не вдалося саме через брак в учасників контакту спільних цілей. Натомість позитивним прикладом може бути спільна робота над облаштуванням дитячого майданчика чи підготовка заявки на конкурс бюджетів участі. Отож зовсім не йдеться про відмову від сусідських свят як інструменту розвитку довіри (за метафорою Е. Дюркгайма – “соціального клею”). Пов’язані спільним статусом жителі багатоквартирного будинку мають спільними зусиллями зануритися в широке кола питань суспільно-політичного життя регіону, взаємодію з місцевим депутатським корпусом, департаментами та управліннями міськради.

Що ж до третьої умови, то дослідники визначають її найчастіше не як необхідну, а як таку, що підсилює ефект контакту. На нашу думку, щодо ОСН умова інституційної підтримки є чинною (оскільки існує відповідне нормативне забезпечення державного та місцевого рівнів), але лише частково (через дискусії про переваги ОСББ).

Четверта умова пошуку спільного передбачає подальше напрацювання відповідних інструментів, оскільки численні прецеденти в емпіричній частині дослідження засвідчили звичку людей вирішувати питання скоріше в протистоянні з використанням аргументу “сили голосу”.

Слід зазначити, що подолання упереджень і розв’язання породжених ними конфліктів, незважаючи на заходи щодо створення “соціального клею”, в обраній для емпіричного дослідження громаді були доволі емоційно виснажливими. Отож маємо ще працювати й далі над розробленням відповідного інструментарію. А втім, відкритість до інших думок дала нам змогу рухатися в бік зростання стартапу і братися зрештою, за більш складні завдання розвитку території.

За підсумками дослідження на даному етапі отримано досить вагомі результати та зроблено такі **висновки**:

1) на базі моделі “Рівні залучення громадян до місцевого самоврядування” (автори – О. І. Карий і Я. В. Панас) розроблено соціально-психологічну модель залучення городян до розвитку території проживання, складовими якої є відповідним чином адаптовані стартап-технологія і контакт-технологія;

2) стартап-технологія обґрунтована необхідністю пов’язати активність ОСН (БК) із стратегічними планами розвитку міста. У ході реалізації стартапу залучення людей до розвитку території через органи самоорганізації населення доречно було б виокремити напрям залучення людей до розвитку території, а також напрям отримання фінансового ресурсу для розвитку території. Реалізувати обидві ці частини можна, якщо орієнтуватися на циклічність етапів (гіпотеза – перевірка) розвитку класичного стартапу;

3) у ході емпіричного дослідження виявлено проблему упередженості мешканців багатоквартирного будинку до своїх сусідів, яку деталізовано через виявлення агресії у відповідь на будь-які зміни, а також явища патерналізму та ейджизму. Відповідним чином обґрунтовано включення контакт-технології в розроблювану модель залучення городян до розвитку території спільного проживання через ОСН (БК);

4) цікавими спостереженнями емпіричної частини дослідження стали порівняння зовнішнього вигляду території обраного для емпіричного дослідження будинку та сусідніх будинків, взаємин між жителями цих будинків, а також вияви ставлення жителів сусідніх будинків до наявних

процесів і результатів. Однак ці спостереження ще вимагають свого узагальнення та формалізації.

Окремого дослідження вимагає питання визначення необхідної та достатньої кількості жителів багатоквартирного будинку, яка буде стійкою до того, що дуже тривалий час не всі сусіди братимуть участь у розвитку території проживання. Поза розглядом цієї статті залишилася, хоч вона, без сумніву, також заслуговує на увагу, і проблема роботи з асоціальними мешканцями багатоквартирного будинку (за межами ситуації передженості сусідів один щодо одного).

Література

1. *Бланк Ст.* Стартап: Настольная книга основателя [Электронный ресурс] / Ст. Бланк, Б. Дорф. – Режим доступа : <http://coollib.com/b/286999/read#t8>
2. *Варда Я.* Острови надій: розробка стратегії локального розвитку / Я. Варда, В. Клосовскі. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2003. – 339 с.
3. *Варшавер Е. А.* Теория контакта : обзор / Е. А. Варшавер // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2015. – № 5. – С. 183–214.
4. *Єременко М.* Органи самоорганізації населення як сучасна форма спільного згуртування українських громадян / М. Єременко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 15. – С. 47–51.
5. *Карий О. І.* Аномія громад: наслідки для стратегічного планування розвитку малих і середніх міст / О. І. Карий // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 10 (136). – С. 160–167.
6. *Карий О. І.* Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування : навч. посібник для посад. осіб місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / Карий О. І., Панас Я. В. // Асоціація міст України. – К. : Ві Ен Ей, 2015. – 176 с. – Режим доступа : <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/6misiniweb.pdf>
7. *Карий О. І.* Перетворення мешканця міста на просумента у процесі стратегічного планування розвитку міста / О. І. Карий // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2015. – № 1. – С. 32–44.
8. *Лукашенко А. А.* Особливості повноважень органів самоорганізації населення як специфічної форми демократії в Україні / А. А. Лукашенко // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 88–93.
9. *Пеліванова Н.* Органи самоорганізації населення в Україні як інститути місцевого самоврядування та громадянського суспільства / Н. Пеліванова // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2011. – Вип. 2. – С. 321–331.
10. Студенческие стартапы: организационная поддержка в университете : науч.-метод. пособие [Электронный ресурс] / под ред. О. М. Телиженко, І. О. Золотаревой. – Суми-Харків, 2015. – 96 с. – Режим доступа : https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/43223/1/Studentski_startapi.pdf
11. *Шаров Ю. П.* Стратегічне планування в муніципальному менеджменті: концептуальні аспекти / Ю. П. Шаров. – К. : УАДУ, 2001. – 302 с.

Reference

1. Blank, St., Dorf, B. (2014). Startup: Nastolnaya kniga osnovatelya [The Startup Owner's Manual], <http://coollib.com/b/286999/read#t8> (rus).
2. Varda, Ya., Klosovski, V. (2003). *Ostrovy nadii: rozrobka strategii lokalnoho rozvytku* [Islands of hope]. Ivano-Frankivsk: Nova zoria Publ. (ukr).
3. Varshaver, E. A. (2015). Teoriya kontakta. *Contract theory: Review* [Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes], 5, 183–214 (rus).
4. Yeremenko, M. (2011). Orhany samoorhanizatsii naselennia yak suchasna forma spilnoho zhurtuvannia ukrainskykh hromadian [Populations self-organizing bodies as a modern form of common unification of Ukrainian citizens]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv], 15, 47–51 (ukr).
5. Karyi, O. I. (2012). Anomiya hromad: naslidky dlia stratehichnoho planuvannia rozvytku malykh i serednykh mist [Anomie of communities: consequences for strategic planning of small and medium cities development]. *Aktualni problemy ekonomiky* [Actual problems of economics], 10 (136), 160–167 (ukr).
6. Karyi, O. I., Panas, Ya. V. (2015) *Mistsevi initsiatyvy ta zaluchennia hromadskosti do zdiisnennia mistsevoho samovriaduvannia: Navchalnyi posibnyk dlia posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannia* [Local initiatives and public's involvement in the implementation of local self-government]. Asotsiatsia mist Ukrainy. Kyiv: V E E (ukr).
7. Karyi, O. I. (2015). Peretvorennia meshkantsia mista na prosumenta u protsesi stratehichnoho planuvannia rozvytku mista [Transformation of a city resident into prosumer in the process of the city development strategic planning]. *Makretinh i menedzhment innovatsii* [Marketing and Management of Innovations], 1, 32–44 (ukr).
8. Lukashenko, A. A. (2013). Osoblyvosti povnovazhen organiv samoorganizatsii naselennia yak spetsyfichnoi formy demokratii v Ukrayini [Features powers of self-organizations as a specific form of democracy in Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Chronicles of KUL], 3, 88–93 (ukr).
9. Pelivanova, N. (2011). Organy samoorhanizatsii naselennia v Ukraini yak instytuty mistsevoho samovriaduvannia ta hromadianskoho suspilstva [The citizens' self-organization bodies as an institute of local government and civil society]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa* [Scientific notes of I. F. Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine], 2, 321–331 (ukr).
10. Telizhenko, O. M., Zolotarova, I. O. (2015). *Studencheskie startapy: organizatsionnaya podderzhka v universitete: Nauchno-metodicheskoye posobiye* [Students startups: Organizational Support at the University], https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/43223/1/Studentski_startapi.pdf (rus).
11. Sharov, Yu. P. (2001). *Stratehichne planuvannia v munitsypalnomu menedzhmenti: kontseptualni aspekty* [Strategic Planning in Municipal Management: Conceptual Aspects]. Kyiv: UADU Publ. (ukr).

Купенко Е. В. Привлечение людей к развитию территории с помощью органов самоорганизации населения: анализ результатов пилотного проекта

Представлена социально-психологическая модель привлечения горожан к развитию территории проживания, элементами которой являются соответствующим образом адаптированные стартап-технология и контакт-технология. Стартап-технология в ее цикличности этапов (гипотеза – проверка) разработана ввиду необходимости связать активность органов самоорганизации населения со стратегическими планами развития города. Контакт-технология (реализующая условия равностатусности, общей цели, институциональной поддержки и поиска общих интересов) обоснована необходимостью преодоления предрассудков среди соседей. По результатам эмпирического исследования по внедрению социально-психологической модели привлечения горожан к развитию территории их проживания выявлены факторы их соучастия в этом процессе: разное отношение к совместной собственности (непонимание самого факта существования ситуации совместной собственности), разное отношение к упорядоченности общественных мест, а также предвзятость, патернализм, эйджизм и т. п.

Ключевые слова: орган самоорганизации населения, развитие территории, стратегический план города, стартап-технология, предрассудки, контакт-технология.

Kupenko O. V. Social-and-psychological model for engaging citizens to the development of the area of residence

The social-and-psychological model for engaging citizens to the development of the area of residence which has included adapted start-up technology and contact technology in a proper way is revealed. Start-up technology in its cyclic stages (hypothesis – verification) is reasoned by the need to link the activity of the bodies of self-organization of population with the strategic plans for the city development. Contact technology (which implements conditions of equivalence of statuses, common goal, institutional support and search for common interests) is reasoned by the need to overcome prejudice among neighbours. According to the results of the empirical study on implementation of social-and-psychological model for engaging citizens to the development of the area of residence, the factors of their complicity in this process were revealed, which are different attitudes towards joint ownership (misunderstanding of the fact of a joint property situation existence), different attitudes towards orderliness of public places, and also bias, paternalism, ageism, etc.

Key words: bodies of self-organization of population, development of the territory, strategic plan of the city, start-up technology, bias, contact technology.

IS VOLUNTEERISM EXPERIENCING GROWTH IN GEORGIA? ASSESSMENT BEFORE AND AFTER THE FLOOD IN TBILISI ON 13 JUNE, 2015

Archil Abashidze (Tbilisi, Georgia)

Volunteerism has never been popular in Georgia. Citizens prefer to deal with people they know and trust; this usually includes a small number of friends and relatives. The goal of this research is to answer the question, if the events of 13 June, 2015 in Tbilisi can be interpreted as a sign that the attitudes of the Georgian society towards volunteerism are experiencing a positive change. Based on data collected through an online survey and focus groups, the author comes to the conclusion, that there is a potential for growth in the volunteerism culture, which should be encouraged through more engagement from the state and non-profit sector. Otherwise, citizen activity on voluntary basis, will increase only in extraordinary situations, like the Tbilisi tragedy of 13, June 2015.

Key words: volunteerism, social capital, trust, civil society, Georgia.

Introduction. Volunteerism, defined as “the free giving of an individual’s labor, time, and energy to a larger cause, collective goal, or public good” (Brown, Prince, 2015. Oppenheimer, 2001), is highly valued by democratic societies as a social phenomenon of unpaid care and citizen participation in society (Ascoli, Cnaan, 1997). Western governments and donor organizations spend significant resources in the developed countries to encourage locals to engage in volunteer activities. These latter, often regard such efforts with skepticism, wondering why should unemployed, or underpaid citizens want to do something for someone, they don't even know, without being paid. This approach is typical for societies with the socialist past, where “volunteerism” was rather mandatory, imposed by the party and the ideology of “socialist brotherhood”. Though, volunteerism is regarded as a “cynical exploitation of youthful altruism in the service of corporate profit” by certain leftist thinkers in the western countries, too (Petras, 1997) . But this not a mainstream approach nowadays.

Georgia has a surprisingly active civil society with several thousand registered NGOs and a variety of active interest groups that fight for human rights, environmental issues etc. Hypothetically, this means that people should be used to sacrificing their own time and effort for different cause, contributing to a common goal. Though, NGOs are often accused of being grant- and donor dependant, which means they will not move a finger if there is no financial support. But skills and values, accumulated during the last 20 years thanks to the international donor engagement, should have made it clear why volunteerism

can bring certain benefits. In other words, those who believe in progress, would expect that in such a lively environment, number of people who are doing voluntary work, increases year after year.

The youth, the “post-soviet generation”, born in independent countries, should be more open to participation, including volunteerism, since they grew up in a much diverse, participatory and free political environment. The research question we address in this article is if large-scale disasters changed attitudes of Georgian citizens about the benefits and necessity of volunteerism.

We hypothesize, that (H_A) the Tbilisi flood in 2015 and following mobilization of (mainly young) volunteers was a turning point and the numbers of volunteers has increased since then.

Our null hypothesis (H₀) implies in this case, that the Tbilisi flood in 2015 had no effect on attitudes and the numbers of volunteers show no change.

Besides, lack of job opportunities and hardship of getting into a profession, pushes them to being active and creating networks through engagement on voluntary basis (Phillips, A.S., Phillips, C.R. 2000). Though, some researches show, that despite higher rates in trust toward NGOs, the youth doesn't demonstrate higher readiness to engage in volunteer activities (Paturyan, Gevorgyan, 2015).

Data on current attitudes and tendencies. According to data from CRRC,¹ the vast majority of Georgians often say they have never participated in voluntary activities. An explanation of this passivity, according to the same respondents' is that first of all, one has to find a job and ensure a regular income for the family and then, think about helping others. In other words, economic prosperity of the society defines the intensity of civic participation of citizens. That should explain why all countries of the South Caucasus have low numbers of volunteers. This might lead us to a hypothesis that countries of the region that more affluent, shall have higher numbers of volunteers. Does Azerbaijan, the most prosperous country among the three, have higher numbers of volunteers?

Back in the 2007, Azerbaijan had, in fact, significantly higher numbers of reported volunteers; the reason for this is that in Azerbaijan the practice of so called *Subotniki* – a Soviet tradition of “voluntary” activities on Saturdays, when the whole staff of an organization undertook joint volunteer activities, is still practiced. These are considered by the Azerbaijani respondents as volun-

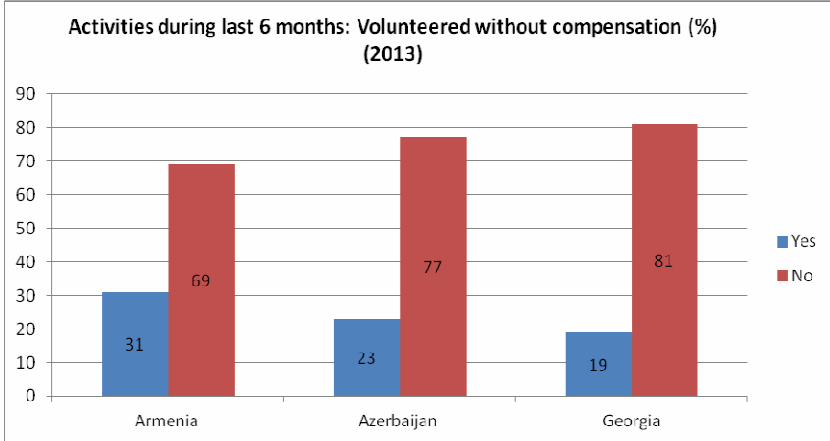
---

¹ The Caucasus Research Resource Center's (CRRC), annually collects data on peoples' opinion on different topics in all three countries of the South Caucasus. Among others, questions about activities based on volunteerism, are also being asked.

tary work but *Subotniki* cannot be counted as volunteer work in the modern understanding.

Chart 1

In Georgia and Armenia a slight increase in the number of people engaged in volunteer activities was observed since 2013: in 2015, around 21 percent of respondents in Georgia answered the same question positively (at the same time, 50 % of respondents in Georgia said that it is “extremely important for a good citizen, to do volunteer work”)¹, and 37 percent of respondents in Armenia said they volunteered without compensation during last six months (data from Azerbaijan is not available in 2014 and 2015).

These data, indicates that volunteerism is experiencing a growth in popularity in the region. This growth is slow, but might look promising to the optimists.

We consider, that the effort of local governments to bring national legislation in accordance with the growing demand led as a consequence to a growing interest among citizens. Though the question remains, if the “law on volunteerism” and a popularization campaigns, financed by the government, will make the local society adopt the practice of volunteerism on a more broad dimension.

The habit of volunteerism is usually linked to *social capital*. According to the World Bank definition, it “refers to the institutions, and norms that shape

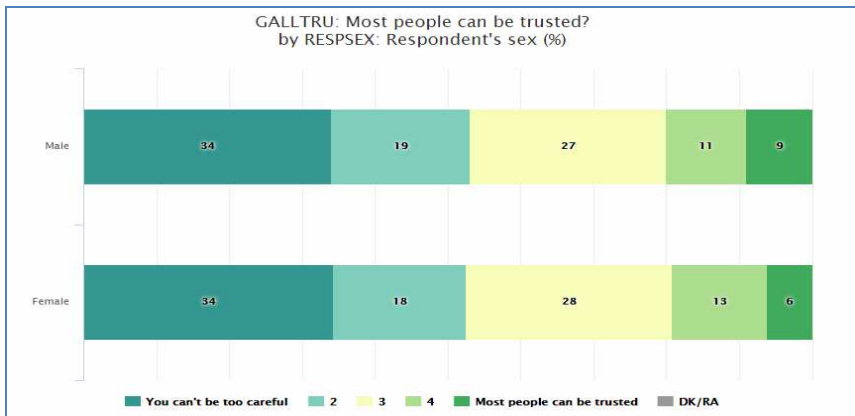
¹ CRRC, Caucasus Barometer-Georgia Dataset, 2015, <http://caucasusbarometer.org/en/cb2015ge/IMPGCVW-by-RESPSEX/>

the quality and quantity of a society's social interactions"¹. Georgia is described as “a low trust society”, where citizens don't hurry to forms formal associations, and prefer to engage in more informal relationship with neighbor, relatives, friends and kins (CRRC, 2011.). Indeed, the so called *bonding capital*, which provides members of close-knit networks with a means to reciprocally help each other- whether through financial aid, goods and services” (CRRC, 2011), is something regarded as *traditional* for the Georgian society. In contrast to the bonding capital, *bridging social capital*, which connects groups beyond closed family and clan networks, is still scarce: people don't trust each other and prefer to be members informal groups (Aliyev, 2015).

At the same time, bridging social capital is crucial for volunteerism. Higher the bridging social capital gets, more and more people want to do volunteer work; citizens of different ages, professions, religious, ethnic or other belonging, engage in activities, that benefit people they have never met before and will probably never meet again.

CRRC data illustrates some of this observations. For example, when asked if “most people can be trusted” (CRRC, Caucasus Barometer, 2015), a majority of respodens in Georgia don't hide their skepticism (See Chart 2).

Chart 2

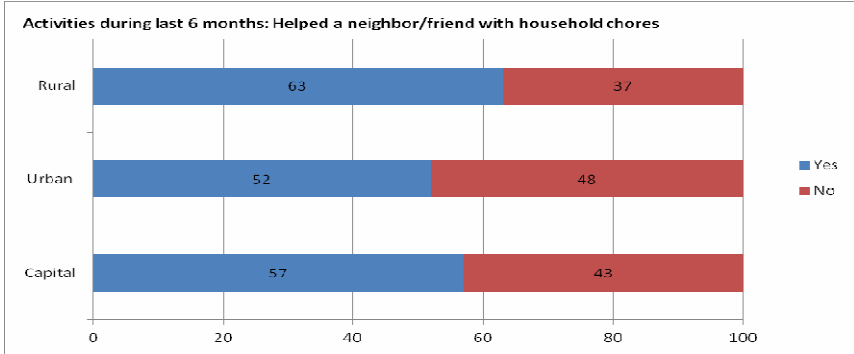

At the same time, a frequent practice that most Georgians have been involved in, is supporting a neighbor. Age is less relevant here; basically, Georgians of all ages report that they have helped a noughbour with household chores in the last six months (65% of the 18-35 age group, 64% of the 36-55

¹ <http://infed.org/mobi/social-capital/> (Accessed 12.06.2017)

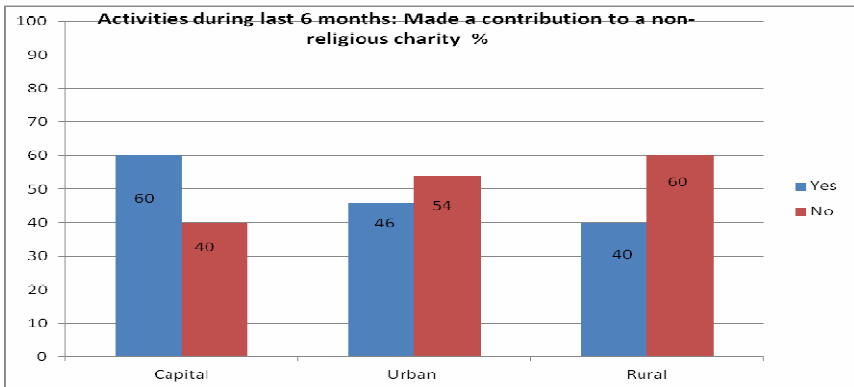
age group, 45% of the 56+ age groups gave a positive answer). In rural areas, the numbers are higher, since due to the inefficiency of state institutions people have to rely more on each other. This is a good illustration of bonding social capital in action (See chart 3).

Chart 3

High numbers of respondents in Georgia also report to have made a contribution to a non-religious charity. Most frequently, this means people have helped a beggar in the street, or provided some kind of material support to a person, or family in need they know, or have come across (Hough, 2011).

Chart 4

These low numbers in volunteering have become an issues for reflection in 2015, when a tragedy hit the capital city and a significant number of citizens decided to intervene and help the victims.

The tragedy of 13 June, 2015 and failure of state institutions. The events of Tbilisi on 13th June, 2015 made world headlines. A landslide near the capital of the country, Tbilisi blocked a small river flowing through the city and caused a flood of unexpected dimensions. The disaster hit the city at night and left the government and citizens little time to understand what was going on.

With the first morning light, the country witnessed the scale of the catastrophe: missing people, ruined infrastructure and a devastated zoo with wild animals on loose. The next weeks were a true nightmare for the city: schools and universities had to close down because of the wild animals reported to be seen all over the city.

Taken back by the disaster, the government rushed into looking for a scapegoat. Surviving the first shock, officials started blaming the previous government of the city, claiming the incorrect planning of the new road and bridge system next to the zoo, implemented by the former mayor (who served a prison term at the time of this tragedy), was to be blamed. Another person named by the officials was the director of the zoo, accused of providing the officials with incorrect information about missing animals; officials claimed, this was the reason of their inability to detect a tiger, hiding for several days near the zoo in an abandoned factory building, finally hunted down only after a deadly attack on a worker. Later, it turned out that the tiger was found days before the attack, but was presumed to be dead and the officials failed to remove “the corpse”, because they had a lot to do!

At the first sight, for the outside world the flood had also a comic touch: pictures of a hippo, roaming streets of Tbilisi, caused jokes and ironic comments on the pages of the international news agencies from all over the world.

If anything positive and promising could happen during these tragic events, was an unexpected and quick mobilization of citizens. Hundreds of, mostly young, people mobilized and flocked to the zoo and the surroundings to clean the territory and help in finding the missing humans and animals. Others, unable to work physically, collected money, or goods for the victims and volunteers.

An online campaign to protect the director of the zoo was launched and had a positive outcome since the government abandoned the idea of putting charges against him. A big part of Georgian society united in an effort to help the victims (not only humans, but animals, too), was interpreted as a sign of maturing civil society and social capital.

Georgian legislation on volunteerism. How volunteerism can be encouraged and if the state should intervene by creating incentives in order to raise motivation of citizens, is a controversial issue. Necessity of adopting legislation controlling volunteerism, has been actively promoted by the UN and some international organization in the last decades: 2001 was announced as

international year of volunteerism and 2011 was announced by the Euro Commission as the year of volunteerism in Europe. During this decade, a majority of countries that didn't have laws on volunteerism, adopted such documents.

There are various factors that can push forward legislative initiatives and state policies in the field of volunteerism, resulting eventually more citizen engagement in voluntary activities for public interest (Abashidze, Abashishvili, 2011):

a) *Economic factor*- governments, as well non-profit organizations benefit a lot from saving money on work performed by volunteers. In countries with a strong tradition of volunteerism, citizens annually perform work worth billions of dollars.

b) *Response to a crisis*- earthquakes, floods and other natural disasters, cause big numbers of citizens to act in order to help those in need and fight the consequences. Governments often have to act in response to this reality and create a legislative basis for volunteerism (Gazley, Brudney, 2005).

c) *Propaganda* – international organizations often spend significant resources to encourage certain societies to engage into volunteer activities and governments to adopt laws regulating the sphere.

d) *Growth in numbers of active volunteers* – this is a supply-driven tendency, when due to different reasons, a growing number of citizens find interest in volunteer activities. Big cultural, or sport events, such as Olympic Games, usually engage thousands of citizens in different activities (organization, logistics etc.) and give people a sense how useful it can be. A positive experience of this kind, motivates people to repeat it later.

In the Georgian case, the 2015 Youth Olympic Games were expected to become a milestone event. Indeed, the law on volunteerism was adopted in December 2015. It was just a coincidence that the law was undergoing necessary procedures (hearings in the committees etc.) in summer 2015, when the disaster hit the capital and hundreds of Georgians, a big part of them teenagers, volunteered to do hard physical and emotionally challenging work in the remnants of the devastated Tbilisi zoo.

The law is brief, comprised of 10 articles and sets a framework, that regulates basic issues connected with the relationship of the volunteer and the host organization. First of all, the law defines the term “volunteer”, previously not mentioned in the Georgian legislation at all. It defines that only persons who have reached 16 can do volunteer work; those, under 16 need a permission of an adult, i.e. parent or supervisor. Teenagers between 16 and 18 should not be kept busy as volunteers more than 36 hours per week.

Most importantly, the law requires the host organization, to inform the volunteer about potential threats, connected with the work to be performed, and to take necessary steps in order to prevent any harm to the volunteer. The law requires existence of a written agreement between two sides, if the volunteer is

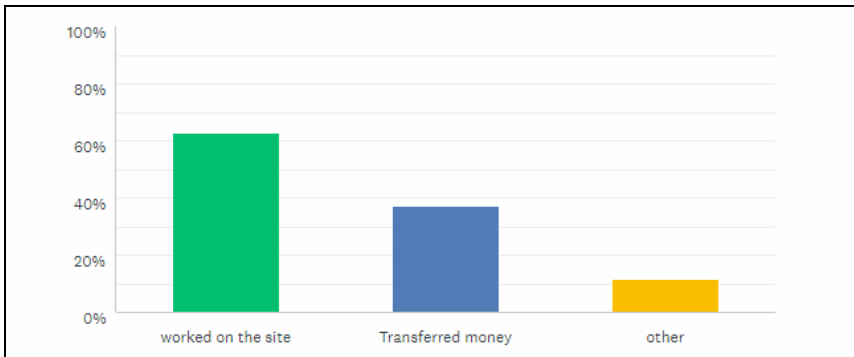
engaged for longer period than 1 month. The law also defines the requirement of the host organization to take financial expenses of the volunteer, that can arise while he/she is performing the agreed work, such as: travel, communication, living or visa costs. The law can be regarded as a first and positive step in the direction in protection of the rights of volunteers, which can help them to avoid exploitation from the side of host organizations.

The law definitely solved some of the problems faced previously by the volunteers and their host organizations (for example, the volunteer will feel more protected and the host organization will carry more responsibility for their safety). Though, based on recent data (perceptions of citizens about volunteerism), one can see that the law didn't have a groundbreaking effect.

Survey methodology and main results. In order to check our hypothesis we collected data by means of a) an online survey and b) two focus groups. We received 118 answers on the online survey and had 29 participants in the focus group (11 persons in the first group, and 18 in the second).

The online questionnaire consisted of 9 questions, aimed at finding out what experience participants had before and after the 2015 events and if the event changed their attitude on volunteerism. 67% percent of respondents were female; age distribution – most of the respondents between 20 to 30 years old (74 %), 21 % more than 30 and the rest (5 %) were teenagers. 51.58 % said they had participated in the rescue operation after the 13 June events in 2015. We asked then -How (in what form) did they participate? 62 % said they worked on the site of the tragedy, 37 % transferred money to the special fund (See chart below).

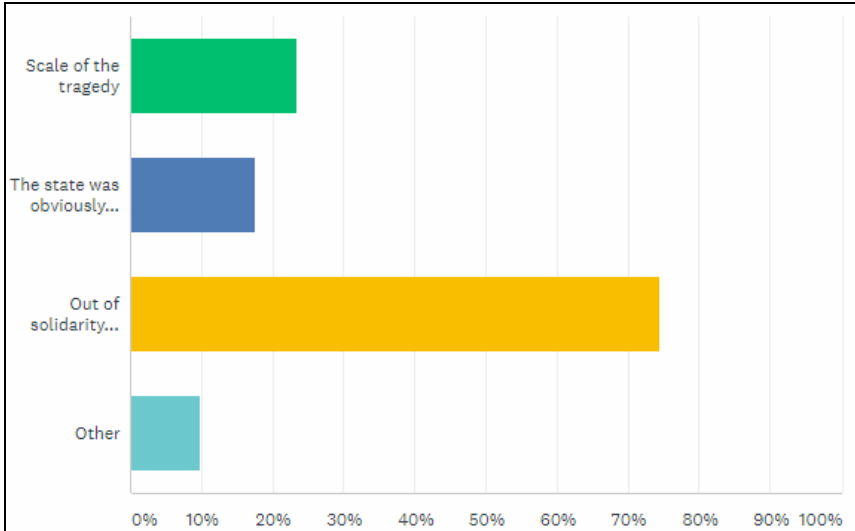
Chart 5

To our surprise, when asked what pushed them to get engaged, a big number named pure solidarity rather than the scale of the tragedy, or the fact that state institutions were failing to address the tragedy on its own. Since other

tragic events don't stir up such a big wave of volunteer support, we expected that more respondents would stress that of the 2015 event was something extraordinary (See Chart 6).

Chart 6

Interestingly, 36 % say that had volunteer experience before June 2015 and 28 % had volunteered after 2015. We think this numbers are pretty close and show that a certain number of the population volunteers because it corresponds to their values¹. In contrast, 54% of respondents said they had no experience before 2015 and 74% have not participated in volunteer activities after 2015. Almost an absolute majority of these latter (93 %), say the simply didn't have an opportunity to do so after 2015 (The rest 7% say "they don't want to work for free"). On the one hand, it is hard to believe, that there were no opportunities for volunteer work for these respondents during the last two years; on the other hand, it seems that volunteerism is considered by people as an activity organized by someone-the state, an NGO etc. The skill and motivation of self-organization is still weak. This is something to be considered by organizations which promote volunteerism in the developing countries.

Lastly, 69% of respondents say the 2015 experience changed their opinion about volunteerism in a positive way. Not a single respondent shared a negative answer, though we expected that at least someone would be disap-

¹ Previous experience included cleaning the environment (school, university yard), planting trees, blood donation.

pointed by their experience. The rest of answers, 30,53 %, was “my opinion was not affected anyway”.

The results of the focus groups were pretty similar. Two groups of students, 29 persons in total, were asked to share opinion and discuss issues raised in the questionnaire use for the online survey. These groups consisted of people before 22, but their experience and participation in the 2015 events were identical to those of the online respondents: previous experience usually was described as “teacher/director/headmaster made/asked us to participate in an event”. Though, on the 13 June, 2015 they participated voluntarily and made so mostly because of solidarity to the victims and lost persons. Both groups agreed that volunteerism is not popular in Georgia because a) unemployment is high and people prefer to concentrate on job search, b) people are not informed about opportunities to volunteer, c) people are lazy and often unable to understand why volunteerism can be useful. In both groups, participants thought that it is necessary that someone organizes events and informs citizens about them; and if they want young people to get involved, they should take care “it is also fun” and participants enjoy doing volunteer work. These last opinion, demonstrate that volunteer activities is considered to not an activity that an individual decides to undertake on his/her own, but rather an opportunity planned and implemented by others, the society and every individual decides whether to participate or not. Lack of initiative can be considered as one of the reasons why few Georgians are involved in volunteer work and this altogether is linked to lack of social capital.

Conclusion. Considered to be a “low trust society”, Georgia traditionally shows low numbers of citizen engagement in volunteer activities. Due to lack of the *bridging social capital*, people prefer to spend their time and effort only for the benefit of those, they know well, or are related to. *Bonding social capital* is relatively high in all three republics of the South Caucasus: helping out a friend, or relative in trouble, or giving money to beggar, is a common practice. Maybe this is due to the distrust to the state, inherited from the Soviet past, when citizens had to count on themselves, rather than on the state institutions; maybe, there are other deeper, cultural reasons. The fact is, people are not very enthusiastic about volunteer activities, though regard as a duty to support their family members, friends and neighbors.

Our goal in this research was to find out if attitudes are changing with time and the young now share values encouraging *the bridging social capital*. In debate over the development of the culture of volunteerism in Georgia, the tragedy of 13 June, 2015 in Tbilisi, is sometimes regarded as a milestone event. Was the quick mobilization of citizenry a sign that people are becoming more open and trustful towards other members of the society?

Half of our respondents confirmed their participation in the 2015 events. Around 40% percent of them had volunteer experience before the event and

only around 30% volunteered since 2015. As the main reason for their inactivity after 2015, an absolute majority of respondents named *lack of opportunities*. Despite some efforts of the government to encourage volunteerism, or at least bring some clarity in the legislation in this field, it seems citizens find available chances for volunteer engagement in public life as scarce and not attractive enough. This data shows that our research hypothesis is refuted: we don't observe a significant increase in numbers of volunteers since 2015. The null hypothesis can be accepted: our respondents say the events of 2015 didn't change their perception on volunteerism and once again, the numbers confirm their words.

At the same time, the explanation that is offered by the theory about bonding social capital being the reason of people preferring to stick to small groups of kinship, might be a bit exaggerated. Most of our respondents didn't decide to go out and work for days in Tbilisi in 2015 because the scale of the tragedy was big or they didn't expect the government to handle the challenge, but out of solidarity to the victims. This means there is potential for growth in volunteerism in the Georgian society, if the benefits of such actions for the people in need, and the society in general, is better articulated and disseminated.

Literature

1. *Ascoli, U.* Volunteering for Human Service Provisions: / Ascoli Ugo Chaan, C. R. S., Lessons from Italy and the U.S.A // *Social Indicators Research*. – 1997. – Vol. 40. – № 3. – P 299–327.
2. *Aliyev, H.* Civil society in the South Caucasus: kinship networks as obstacles to civil participation / Aliyev Huseyn // *Southeast European and Black Sea Studies*. – 2014. – Vol. 14. – № 2. – P. 263–282.
3. *Abashidze, A.* State Policy on Volunteerism: Georgian Legislation and World Practice / Abashidze, A., Abashishvili, G. – Tbilisi, 2011.
4. *Brown, H.* Introduction: Volunteer Labor—Pasts and Futures of Work, Development, and Citizenship in East Africa / Brown, Hannah and Prince, Ruth J. // *African Studies Review*. – 2015. – Vol. 58. – № 2. – P. 29–42.
5. The Caucasus Research Resource Centers (CRRC), Assessment of Social Capital in Georgia. – 2011.
6. The Caucasus Research Resource Centers (CRRC), Volunteerism in Georgia: Survey Summary and Recommendations. – 2012.
7. *Gazley, B.* Volunteer Involvement in Local Government after September 11: The Continuing Question of Capacity // *Gazley, Beth., Brudney, Jeffrey L.* // *Public Administration Review*. – 2005. (Mar. – Apr.). – Vol. 65. – № 2. – P. 131–142.
8. Georgia's Law on Volunteerism [Electronic resource]. – Accessmode: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3132612> (adopted on 24 December, 2015).
9. *Hough, L.* Social Capital in Georgia / Hough, Leslie // *Caucasus Analytical Digest*. – 2011 (November). – № 31, 21. – P. 2–6.

10. *Oppenheimer, M.* 'We All Did Voluntary Work of Some Kind' / Oppenheimer, Melanie // *Voluntary Work and Labour History. Labour History.* – 2001 (Nov). – № 81. – P. 1–11.
11. *Paturyan, Y.* Gevorgyan, Valentina. Trust towards NGOs and volunteering in South Caucasus: civil society moving away from post-communism? / Paturyan, Yevgenya, Gevorgyan, Valentina // *Southeast European and Black Sea Studies.* – 2014. – Vol. 14. – № 2. – P. 239–262.
12. *Petras, J.* Volunteerism: The Great Deception / Petras, James // *Economic and Political Weekly.* – 1997 (Jul. 5-11). – Vol. 32. – № 27. – P. 1587–1589.
13. *Phillips, A.* Using Skills Gained through Volunteerism in Job Searches: A Workable Strategy / Phillips, Antoinette S., Phillips, Carl R. // *Journal of Business and Psychology.* – 2000 (Jun.). – Vol. 14. – № 4. – P. 573–577.

Online resources

1. <http://www.economist.com/news/europe/21654440-after-flood-and-plague-escaped-animals-some-blame-gods-wrath-others-blame-poor>(Accessed 11.06.2017)
2. <http://www.bbc.com/news/world-europe-33164011> (Accessed 02.06.2017)
3. <http://www.bbc.com/news/world-europe-33125879> (Accessed 02.06.2017)
4. <http://latestnewsresource.com/en/news/v-gruzii-reshili-sorvat-kontsert-placebo-iz-za-shutki-pro-navodnenie> (Accessed 12.06.2017)
5. The Caucasus Research Resource Centers (CRRC), Caucasus Barometer -Georgia Dataset, 2015, <http://caucasusbarometer.org/en/cb2015ge/IMPGCVW-by-RESPSEX/>
6. <http://infed.org/mobi/social-capital/> (Accessed 12.06.2017)

Reference

1. Ascoli, U. Cnaan, Ram S. (1997). Volunteering for Human Service Provisions: Lessons from Italy and the U.S.A. *Social Indicators Research*, Vol. 40, № 3, pp. 299–327.
2. Aliyev, H. (2014). Civil society in the South Caucasus: kinship networks as obstacles to civil participation. *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 14, № 2, pp. 263–282.
3. Abashidze, A., Abashishvili, G. (2011). *State Policy on Volunteerism: Georgian Legislation and World Practice*. Tbilisi.
4. Brown, H. and Prince, R. J. (2015). Introduction: Volunteer Labor—Pasts and Futures of Work, Development, and Citizenship in East Africa. *African Studies Review*, Vol. 58, № 2, pp. 29–42.
5. The Caucasus Research Resource Centers (CRRC), Assessment of Social Capital in Georgia, 2011.
6. The Caucasus Research Resource Centers (CRRC), Volunteerism in Georgia: Survey Summary and Recommendations, 2012.
7. Gazley, B., Brudney, J. L. (2005). Volunteer Involvement in Local Government after September 11: The Continuing Question of Capacity. *Public Administration Review*, Vol. 65, № 2 (Mar. – Apr., 2005), pp. 131–142.
8. Georgia's Law on Volunteerism, adopted on 24 December, 2015, <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3132612>

9. Hough, Leslie (2011). Social Capital in Georgia. *Caucasus Analytical Digest*, № 31, 21 (Nov.), pp. 2–6.
10. Oppenheimer, Melanie (2001). 'We All Did Voluntary Work of Some Kind': *Voluntary Work and Labour History*. *Labour History*, № 81 (Nov., 2001), pp. 1–11.
11. Paturyan, Y. and Gevorgyan, V. (2014). Trust towards NGOs and volunteering in South Caucasus: civil society moving away from post-communism? *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 14, № 2, pp. 239–262.
12. Petras, J. (1997). Volunteerism: The Great Deception. *Economic and Political Weekly*, Vol. 32, № 27 (Jul. 5-11, 1997), pp. 1587–1589.
13. Phillips, A. S., and Phillips, C. R. (2000). Using Skills Gained through Volunteerism in Job Searches: A Workable Strategy. *Journal of Business and Psychology*, Vol. 14, № 4 (Jun., 2000), pp. 573–577.

Абашидзе А. Чи справді спостерігається зростання волонтерства в Грузії? Оцінки до і після повені в Тбілісі 13 червня 2015 року

Волонтерство ніколи не було популярним у Грузії. Громадяни воліють приділяти увагу людям, яких вони знають і яким довіряють; зазвичай це невелика кількість друзів і родичів. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб відповісти на питання, чи можуть події 13 червня 2015 року в Тбілісі бути інтерпретовані як ознака того, що постави грузинського суспільства щодо волонтерства зазнають позитивних змін. На основі даних, отриманих за допомогою онлайн-опитування та фокус-групи, автор робить висновок, що існує потенціал для зростання культури волонтерства, який слід заохочувати шляхом більш активного залучення державних та неприбуткових секторів. Інакше активність громадян на добровільній основі зростатиме лише в надзвичайних ситуаціях, таких як, наприклад, Тбіліська трагедія 13 червня 2015 року.

Ключові слова: волонтерство, соціальний капітал, довіра, громадянське суспільство, Грузія.

Абашидзе А. Действительно ли наблюдается рост волонтерства в Грузии? Оценки до и после наводнения в Тбилиси 13 июня 2015 года

Волонтерство никогда не было популярным в Грузии. Граждане предпочитают уделять внимание людям, которых они знают и которым доверяют; обычно это небольшое количество друзей и родственников. Цель этого исследования заключается в том, чтобы ответить на вопрос, могут ли события 13 июня 2015 года в Тбилиси быть интерпретированы как признак того, что установки грузинского общества относительно волонтерства переживают положительные изменения. На основе данных, полученных с помощью онлайн-опроса и фокус-групп, автор делает вывод, что существует потенциал для роста культуры волонтерства, который следует поощрять путем более активного привлечения государственных и неприбыльных секторов. В противном случае активность граждан на добровольной основе будет возрастать только в чрезвычайных ситуациях, таких как, например, Тбилисская трагедия 13 июня 2015 года.

Ключевые слова: волонтерство, социальный капитал, доверие, гражданское общество, Грузия.

ЦІННОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНІ ПРЕСКРИПЦІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ПРАКТИКИ

Г. В. Коваль (м. Запоріжжя)

Волонтерство, що є усталеною соціальною практикою, організаційно представлено в межах як державних, так і громадянських інституцій. Якщо в межах держави волонтерство реалізується у формі соціальної допомоги, то в межах громадянського суспільства – у формі суспільного руху, що зумовлює необхідність пояснення їх відмінностей та розуміння можливих чинників, якими спричинено ці відмінності. Соціально-психологічний підхід до означеної проблематики вимагає теоретичного позначення чинників соціальної поведінки. Проблема ускладнюється тим, що роль суб'єктів діяльності відводиться державі та громадянському суспільству, а це унеможливує застосування диспозиційної концепції соціальної саморегуляції до цих суб'єктів. Оскільки згадані суб'єкти регулюються зовнішніми змінними, запропоновано узагальнити зовнішні регулятори діяльності за допомогою поняття “соціальна прескрипція”, що обґрунтовує виокремлення цінностей як соціальних прескрипцій. Як зовнішній регулятор волонтерської практики означено цінність рівності для соціальної допомоги та цінність людяності для суспільного руху, що, зокрема, впливає з аналізу специфіки виокремлення реципієнта допомоги в межах цих практик.

Ключові слова: волонтерство, соціальна робота, суспільний рух, соціальна практика, диспозиційна концепція.

Постановка проблеми. У волонтерстві як складному неоднорідному суспільному явищі, що виявляється у формі специфічної соціально-психологічної активності, може бути виокремлено певну сукупність суб'єктів виконання та організації такої діяльності. Зокрема, серед них можна виокремити державу і громадянське суспільство. Тоді специфіка активності виявлятиметься у формі соціальної допомоги – в разі її організації державою, та суспільного руху – у разі організації та реалізації засобами громадянського суспільства. Одним з можливих завдань, що при такому розмежуванні виникає, є розкриття відмінностей між цими виявами волонтерства. Можливим напрямом конкретизації цієї проблематики є виокремлення чинників, що вплинули на становлення і далі впливають на існування цих паралельних форм волонтерської допомоги.

Аналіз досліджень та виділення невирішених частин загальної проблеми. З огляду на обмеженість аналізу означеними формами вияву волонтерства наразі слід з'ясувати специфіку соціально-психологічного підходу до окресленої проблематики, тобто виокремити соціально-

психологічні чинники, за допомогою яких можна було б розкрити обумовленість вияву волонтерства в означених формах. Тут видається досить перспективним порівняльний аналіз соціологічного та соціально-психологічного підходів.

У соціологічному аналізі ця проблематика розкривається за допомогою поняття інституціоналізації, де волонтерство розглядається як суспільна практика. Питання інституціоналізації суспільних рухів у контексті розвитку громадянського суспільства та зокрема волонтерства в умовах вітчизняної дійсності мають перманентний характер. Так, на зламі 1990–2000-х років ця проблематика висвітлювалася в працях І. Авуєвої (Юрченко), Р. Вайноли та А. Капської, Т. Лях, Н. Паніної і Є. Головахи, на зламі наступного десятиліття – у доробку Д. Співака, М. Чухрай, І. Юрченко, а впродовж останнього часу вона актуалізується в розвідках В. Голуба, Д. Горелова та О. Корнієвського, Л. Жужі, М. Козачука, О. Мандебури, Н. Черниш та інших науковців.

Зокрема, І. Юрченко в процесі інституціоналізації виокремлює сім послідовних етапів [15, с. 113], що дає підстави державні установи, громадські об'єднання та групи взаємодопомоги означити як інституції, на базі яких відбувається інституціоналізація волонтерства [там само, с. 194]. Інший спосіб рефлексії реалізовано, приміром, у дослідженні М. Чухрай. Тут громадянське суспільство розглядається як альтернативний державі інститут [13, с. 106], а волонтерство виявляється в його межах. Інституціоналізацію запропоновано узагальнити через розуміння повсякденної діяльності як основи її неоднорідної динаміки [там само].

Як бачимо, відбувається проблематизація взаємодії держави та громадянського суспільства щодо інституціоналізації волонтерства, що актуалізує питання розуміння її чинників та їх впливу на усталення волонтерства в межах соціальних інститутів, які є альтернативними одне щодо одного. Питання знаходить своє розкриття у виокремленні етапів поступу, проходячи які суспільна практика усталюється та унормовується як щодо реалізації соціальної функції, так і щодо суспільної групи, яка цю функцію реалізує. Перші два етапи – виникнення потреби, яка має характеристики соціальності, та формування загальних цілей, також соціальних [14, с. 113; 13, с. 106], – пов'язані із чинниками, які зумовлюють початок поступального розвитку. Отже, ідеться про необхідність розкриття причин, які зумовлюють специфіку функціонування волонтерства як певної соціальної практики, що специфічно усталюється в різних соціальних інститутах. Власне, соціально-психологічний підхід до цієї проблематики полягає у виокремленні чинників соціальної поведінки, що виявляється під час волонтерської діяльності.

Проблематика розуміння соціальної поведінки є традиційною для соціально-психологічного підходу і становить окрему предметну ділянку дослідження. Зокрема, її розроблення спирається на такі поняття, як атитюд, соціальні уявлення, вірування, стереотипи, цінності та ціннісні орієнтації [16], де ці поняття виступають як чинники, що зумовлюють соціальну взаємодію. Варто звернути увагу на певну еволюцію розгляду цієї низки понять та спробу приведення їх у сукупну взаємозалежну несуперечливу систему чинників, що зокрема реалізовано в концепції диспозиційної саморегуляції В. Ядова, яка являє собою ієрархічну чотириступеневу сукупність трьох рядів взаємозалежних змінних [там само, с. 31-40].

Отож виникає проблематичність перенесення диспозиційних утворень, що релевантні особистості, на означені суб'єкти організації волонтерства, тобто проблема полягає в правомірності позиціонування соціального інституту держави та/або громадянського суспільства як суб'єкта діяльності. Утім, інтуїтивно очевидно, що вони діють. Також очевидними є відмінності в характері діяльності, адже особистість діє від свого імені, тоді як означені суб'єкти – від імені певної сукупності імен, тобто від імені спільноти. При цьому, зрозуміло, така діяльність регулюється не лише диспозиційними утвореннями, а й утвореннями, абстрагованими щодо особи. Виходить, можна звести проблему до необхідності виокремлення регулятивної системи діяльності означених суб'єктів.

Побіжно зазначимо, що рівень держави ми співвідносимо з нормативно-правовими актами як основними регуляторами діяльності, тоді як громадянське суспільство – з традиціями, груповими нормами, цінностями та цілями. Отже, основна відмінність полягає у способі ставлення до особистості. Якщо диспозиції виступають у ролі внутрішніх утворень та забезпечують саморегуляцію, то означені утворення являють собою сукупність прескрипцій та забезпечують зовнішню регуляцію як соціальної активності особистості, так і діяльності спільноти загалом. Тож характерну сукупність зовнішніх регуляторів соціальної активності можемо узагальнити за допомогою поняття “соціальна прескрипція”. При цьому соціальну прескрипцію можна тлумачити як окрему зовнішню умову соціальної активності, яка специфічно співвідноситься із системою диспозицій.

Отже, соціальна допомога та суспільний рух з надання допомоги як усталені соціальні практики співвідносні з третім рівнем змінних диспозиційної концепції та релевантні таким диспозиційним утворенням, як соціальні схильності. З особистісної сторони регуляції релевантним є виокремлення певної сукупності схильностей до провадження практики й регуляція відбувається нібито “знизу”, тоді як соціальні прескрипції

держави та/або громадянського суспільства, як умови вищого рівня регуляції, виконують функцію “спущених згори” регламентацій. Якщо предметом соціологічного аналізу на рівні суспільної практики є процес формування або фіксація сформованості певної соціальної практики, що, власне, й відбивається через розроблення поняття “інституціоналізація”, то предметом соціально-психологічного аналізу мають бути певні психологічні зміни, що відбивають схильність особистості до її реалізації як уже наявної та усталеної соціальної практики. Загалом, це доволі добре досліджена сфера проблематики, яка не потребує окремої розробки.

На рівні виокремлення волонтерства як соціального інституту, що усталюється як практика в межах її організації державою або громадянським суспільством (які, по суті, виступають тою, більш ширшою, за В. Ядовим, суспільною умовою реалізації волонтерства як соціальної практики [16, с. 34], можна означити релевантні предметові соціологічного аналізу соціально-нормативні прескрипції. Серед них, зокрема, цінність становить інтерес як чинник інституціоналізації волонтерства та релевантні предметові соціально-психологічного аналізу прескрипції як утворення, співвідносні з ціннісними орієнтаціями як найвищими диспозиціями. Тож припустимо, що незбіг цінностей для означених суб'єктів волонтерської діяльності зумовлює її реалізацію у двох взаємно альтернативних формах практики.

Мета статті: виокремлення та обґрунтування цінностей, що в ролі соціальних прескрипцій регулюють соціальні практики волонтерства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільно-політичні процеси на теренах СНД кінця ХХ сторіччя до певної міри зумовили й специфіку розвитку та дослідження волонтерства. Як можна експлікувати із джерел, дослідження ґрунтувалися переважно на узагальненнях досвіду практичної реалізації волонтерських проєктів у галузі соціальної роботи [15, с. 5], а самі дослідники водночас проводили активну соціально-педагогічну чи волонтерську діяльність. Саме в цей час волонтерство стало предметом наукових розробок Р. Вайноли, А. Капської, Н. Комарової, О. Кузьменко [4], О. Безпалько, Н. Заверико, І. Звєревої, Г. Лактіонової, Т. Лях [3] та ін. Прикметно, що визначення волонтерської діяльності та соціальної роботи, сформульовані в той час, до певної міри ідентичні між собою [8, с. 141-142]. Також законодавче визначення поняття “волонтер” спочатку було сформульовано в Законі “Про соціальні послуги”, а згодом виключено у зв'язку з ухваленням Закону “Про волонтерську діяльність” [9].

Отже, в умовах здобуття та розвитку державної незалежності волонтерство усталювалося як соціальна та соціально-педагогічна діяльність. Тобто в умовах несформованості громадянського суспільства, відсутності не регламентованих державою традицій безоплатної праці

волонтерство дістало широку інституціоналізацію через інституції держави.

Як інститут громадянського суспільства, волонтерство знаходить поштовх до подальшої інституціоналізації у формі широкомасштабного суспільного руху під час і після подій Революції Гідності, що дає дослідникам підстави означити їх як питомий та наріжний фактор формування громадянського суспільства, яке починає набувати значної ваги в суспільно-політичному процесі. Як показують результати соціологічних опитувань [5, с. 16], волонтерство змінило динаміку становлення в українських реаліях та набуло принципово нових якостей.

Питання чинників становлення волонтерства в тій чи тій формі суспільної практики розкладається на два ряди проблематики. З одного боку, йдеться про причини становлення, зумовлені соціальним контекстом українських реалій, де соціальна практика волонтерства була своєрідною реакцією на суспільні виклики. Це зумовлює необхідність у соціологічному аналізі поряд з виокремленням соціальних потреб та цілей також додатково розглядати й типологію суспільних проблем з погляду їх внеску у виникнення та усталення волонтерства як суспільної практики. З другого боку, можна вести мову про чинники як регулятори волонтерської практики в заданих умовах і тоді, враховуючи обмеженість взятими до аналізу суб'єктами волонтерської діяльності, питання цінностей як таких чинників дістає обґрунтування як предмет соціально-психологічного аналізу. А проте зрозуміло, що ці чинники впливають і на процес інституціоналізації соціальної практики, що знаходить своє відображення, зокрема, в інших п'яти виокремлених дослідниками стадіях цього процесу [15, с. 113; 13, с. 106]. При цьому певним їх узагальненням стає поняття норми, яка усталюється в тому чи іншому аспекті регуляції. А втім, норма, як певний вид соціальної прескрипції, не вичерпує собою всієї розмаїтості цінностей. Отже, необхідність виокремлення цінностей як регуляторів діяльності спільноти робить нагальним їх аналіз.

Цінності як предмет соціологічної та соціально-психологічної рефлексії узагальнено в низці розвідок вітчизняних учених, зокрема в доробку В. Васютинського, Р. Зрайка, А. Ручки, Ю. Шайгородського та ін. Суттєвим підґрунтям для розуміння цінностей є рефлексія їх розвитку в аксіологічній проблематиці. У такий спосіб дістає відображення проблематика їх онтологічного статусу, через розуміння якої вибудовуються підходи до визначення, а цінність розкривається через поняття норми, мети, еталона, взірця, культурного коду тощо [14, с. 220], а також зумовлює специфікацію статусу як змінної об'єктивно-історичного процесу, культури, соціальної групи, а не лише особистісної змінної [там само, с. 221]. Таким чином, соціальна цінність зумовлює широкий спектр соціальної взаємодії на всіх рівнях її вияву. Характер

такої обумовленості описується за допомогою термінів домінування через ієрархію, натиск, вплив тощо, а взаємодія з нею – через такі процеси, як ідентифікація, інтеріоризація, привласнення, орієнтація тощо.

У контексті виокремлення цінностей як соціальних прескрипцій регуляції волонтерської практики видається перспективним позиціонувати соціальну цінність як релевантну моделі майбутнього. У межах соціально-гуманістичного знання можна виокремити низку понять, які дістають змістове наповнення через цю категорію, що, зокрема, було узагальнено в доробку Г. Балла, де такі поняття, як образ, модель потребового майбутнього, акцептор результату, “підводяться” під поняття цільової моделі [1, с. 200]. Таким чином, модель майбутнього дістає своє соціально-психологічне наповнення з боку загально-психологічного підходу, а модель майбутнього певної спільноти виступає своєрідним соціальним благом, що припускає реалізацію цінності задля свого досягнення. Тобто позиціонується, що властивість телеологічності належить не меті, а цінності. Отже, інтенція певного соціального об’єкта або явища виступає в ролі чинника, що регулює його розвиток. Інакше – цінність, як певна соціальна прескрипція, регулює соціальну дію на предмет своєї реалізації задля досягнення спільного майбутнього як суспільного блага.

У процесі поступального розвитку соціальної практики в межах її реалізації певним суб’єктом цінність як прескрипція виступає в двох іпостасях. Вона має бути реалізована соціальним суб’єктом на момент усталення діяльності як соціальної практики і в такий спосіб стати релевантною моделі потребового майбутнього, чим задає вектор усталення практики в напрямі досягнення суспільного блага. Але цінність має реалізовуватися під час безпосереднього виконання практики і в такий спосіб ставати регулятором соціальної активності. Тобто можемо припустити, що держава і громадянське суспільство, окрім іншого, реалізують різні цінності, чим спричинено усталення волонтерства як соціальної практики в різних формах вияву. Звідси постає необхідність виокремлення цінностей, що не збігаються, для означених суб’єктів реалізації волонтерської практики.

З першоджерел можна експлікувати основоположні, найвищі соціальні цінності, що визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Такими цінностями визнають передусім людину, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність та безпеку [7, с. 3]. Разом з тим як цінність, що регламентує саму діяльність, а не її спрямованість, можна визначити принцип рівності [там само, с. 21]. Побіжно зазначимо, що людина як індивідуальність включена в соціальну взаємодію, в тому числі у взаємодію з державою – як особистість, тобто як певний продукт соціального розвитку у всій багатомірності її зв’язків з різного типу

середовищами. Завдяки цьому увиразнюється така основоположна характеристика особистості, як унікальність, тоді як принцип рівності, як основоположна цінність регламентованого державою буття, уніфікує унікальність особистості та визначає її місце серед інших унікальностей, де вона позиціонується як рівна серед інших громадян як носій спільності, забезпеченої діяльністю держави. Тобто держава виступає дієвим суб'єктом, що цілеспрямовано утворює об'єднанчі зв'язки для включення в середовище своєї спільності.

Разом з тим цілком очевидно є тенденція, коли зв'язки вибудовуються з ініціативи особистості. Так, особистість у процесі свого становлення ускладнює пов'язаність з навколишнім світом завдяки поступовому залученню до більш широких за чисельністю спільнот. Тобто, починаючи із себе як певної вершини, особистість у своєму розвитку потенційно спроможна доєднатися до гранично формалізованого об'єднання, де в ролі такого виступає людство, що розуміється як глобальне суспільство. Тобто йдеться про розвиток громадянського суспільства як об'єднання, в яке закладено принципово інший вірець спільноти як кінцевого результату поступального розвитку. А отже, реалізується й цінність, відмінна від рівності. Такою цінністю може бути *людяність*. Під людяністю розуміють певне узагальнення ціннісного ставлення до світу як унікальну властивість людини. Тобто людяність є своєрідним узагальненням інших основоположних цінностей – істини, добра та краси, крізь призму яких людина бачить навколишні середовища, у тому ж числі й середовище соціальне, що обумовлює й своєрідне бачення його майбутнього.

Як уже зазначалося вище, цінність також має проявлятися в ході безпосередньої практики як один з її регуляторів. У межах організації волонтерства державою реалізацію цінності рівності можна експлікувати, зокрема, із законодавчого її забезпечення. Так, у Законі “Про волонтерську діяльність” лише у двох абзацах з десяти напрям допомоги визначено не через особу чи організацію, з видами нужди, а через вид діяльності, в якому потрібно надати допомогу [9, абз. 5-6 ч.3 ст.1]. Тобто сутнісною ознакою, що дає змогу виокремити реципієнта допомоги, є наявний у нього стан нужди. І рефлексія щодо реципієнта допомоги закінчується позначенням характеристик, які обумовлюють стан нужди, що проявляється в складних життєвих обставинах, а не йде далі і не рефлексує специфіку життєдіяльності, в реалізації якої допомога, власне, і потрібна [10, абз.3 ст.1].

Разом з тим волонтерство у формі суспільного руху з надання допомоги показує принципову відмінність спрямованості допомоги, де вона орієнтована на забезпечення саме діяльності реципієнта. Зазначене добре ілюструється рефлексією феномену волонтерського руху на

підтримку АТО. Адже в умовах внутрішньої нестабільності, зіткнувшись з відкритою агресивною політикою недружнього сусіда, держава виявилася неготовою самотужки долати зазначені виклики [5, с. 4]. Відтак українське суспільство відчуло гостру потребу в самоорганізації для захисту цінностей цілісності та незалежності власної держави. Дані соціальних опитувань свідчать, що понад 60% волонтерської допомоги було спрямовано на допомогу армії й добровольчим об'єднанням [там само, с. 16]. Отже, волонтерська допомога надавалася для забезпечення діяльності із захисту. Також спрямованість допомоги на діяльність засвідчує й особливість інституціоналізації волонтерства АТО, коли спочатку широкомасштабний та недиференційований суспільний рух почав ущільнюватися в інституції громадянського суспільства. Критерієм ущільнення, а отже, по суті, чинником інституціоналізації, стали види діяльності, у забезпеченні яких потрібна була допомога [12].

З огляду на усталену класифікацію цінностей (інструментальні і термінальні) зауважимо, що означені соціальні прескрипції – рівність та людяність – являють собою власне інструментальні цінності. Інтуїтивно очевидним виглядає твердження, що рівність виступає релевантною такої термінальної цінності, як справедливість, тоді як людяність є інструментом утвердження цінності життя. Отже, зазначені цінності обумовлюють інтенції держави та громадянського суспільства як соціальних інститутів, виступаючи в ролі моделей взірцевої спільноти, де для держави взірцем є справедливе суспільство рівних громадян, а для громадянського суспільства – людство як глобальна спільнота унікальних живих людей.

Висновки. У ході проведеного нами дослідження обґрунтовано визначення цінностей як соціальних прескрипцій, що регулюють діяльність як особи, так і соціальних суб'єктів дії. Разом з тим поняття соціальної прескрипції як умови та зовнішнього регулятора діяльності потребує більш глибокого аналізу, адже зрозуміло, що цінності не вичерпують увесь його обсяг. Зазначене також слугує підґрунтям для подальшого аналізу волонтерства як суспільного руху, адже виокремлення поряд з ним іншої форми сталої соціальної практики (співмірної йому, але водночас альтернативної), уможливило проведення порівняльного аналізу. Це, зокрема, дає змогу поглибити також емпіричний аналіз волонтерства АТО на предмет ціннісної складової діяльності.

Література

1. *Балл Г.* Мотив: уточнение понятия / Г. Балл // Психология в раціогуманістической перспективе. – К. : Основа, 2006. – С. 192–210.

2. *Васютинський В.* Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства / В. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – Т. 8, вип. 6. – С. 40–45.
3. Волонтерство: порадник для організатора волонтерського руху в Україні / уклад. Т. Лях ; авт. кол.: О. Безпалько, Н. Заверико, І. Зверева, та ін. – К. : Волонтер, 2001. – 176 с.
4. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку / Вайнола Р., Капська А., Комарова Н. та ін. – К. : Академпрес, 1999. – 112 с.
5. *Горелов Д.* Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики / Д. Горелов, О. Корнієвський. – К. : НІСД, 2015. – 36 с.
6. *Зрайко Р.* Спроба інтегруючого підходу до змісту цінностей / Р. Зрайко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. Наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – 2005. – Вип. 10 (13). – С. 129–143
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
8. *Лях Т.* Волонтерство як суспільний феномен / Т. Лях // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. праць ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – Вип. 3–4. – С. 139–144.
9. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 №3236-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
10. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 №966-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
11. *Ручка А.* Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу / А. Ручка // Український інформаційний простір. – К. : КНУКіМ, 2013. – С. 163–169.
12. Список волонтерів російсько-української війни (2014 – дотепер) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_волонтерів_російсько-української_війни_\(2014_-_дотепер\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_волонтерів_російсько-української_війни_(2014_-_дотепер))
13. *Чухрай М.* Інституціоналізація волонтерського руху в Україні: реалії та перспективи / М. Чухрай // Соціологічні студії. – 2013. – № 1. – С. 104–108.
14. *Шайгородський Ю.* Цінності як детермінанти суспільного розвитку / Ю. Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соц. комунікацій, 2012. – Вип. № 26. – С. 219–228.
15. *Юрченко І.* Інституціоналізація волонтерського руху в Україні : дис. канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 / І. Юрченко. – К., 2009. – 219 с.
16. *Ядов В. А.* Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / В. А. Ядов. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.

Reference

1. Ball, G. (2006). Motiv: utochnenine ponyatiya [Motif: clarification of the concept] In G. Ball (Eds.). *Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoy perspektive* [Psychology in a rational-humanistic perspective] (pp.192–210). Kyiv: Osnova Publ. (rus).

2. Vasiutynskiy, V. (2006). Tsinnisno-orientatsiini ploschchyny suchasnoho ukrayinskoho suspilstva [Value-orientation planes of modern Ukrainian society]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii* [Problems of general and pedagogical psychology], 6, 40–45 (ukr).
3. Bezpalko, O., Zaveryko, N., Zvyeryeva, I. and et. (2001). *Volonterstvo: poradnyk dlia orhanizatora volonterskoho rukhu v Ukraini* [Volunteering: A guide to organizing a volunteer movement in Ukraine]. Kyiv: Volonter Publ. (ukr).
4. Vaynola, R., Kapska, A. and et. (1999). *Volonterskyi rukh v Ukraini: tendentsii rozvytku* [Volunteer movement in Ukraine: trends in development]. Kyiv: Akadempres Publ. (ukr).
5. Horielov, D., Korniiievskiy, O. (2015). *Volonterskyi rukh: svitovi dosvid ta ukraiynski hromadianski praktyky* [Volunteer movement: global experience and Ukrainian civic practices]. Kyiv (ukr).
6. Zrayko, R. (2005). Sproba intehruyuchoho pidkhodu do zmistu tsinnosti [An attempt to integrate the approach to the content of values]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 10(13), 129–143 (ukr).
7. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon vid 28.06.1996 №254k/96-VR [The Constitution of Ukraine: Law No.254/96-VR dated 28.07.1996], from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-VR> (ukr).
8. Liakh, T. (2004). Volonterstvo yak suspilnyi fenomen [Volunteering as a social phenomenon]. *Problemy pedahohichnykh tehnolohii* [Problems of pedagogical technologies], (3-4), 139–144 (ukr).
9. Pro volontersku diialnist: Zakon vid 19.04.2011 №3236-VI [About volunteer activity: Law No.3236-VI dated 19.04.2011], from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17> (ukr).
10. Pro sotsialni posluhy: zakon vid 19.06.2003 №966-IV [About social services : Law No.966-VI dated 19.06.2003], from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (ukr).
11. Ruchka, A. (2013). Tsinnisna zmina yak providna tema suchasnoho sotsiolohichnoho analizu [Valuable change as a leading theme of contemporary sociological analysis]. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir* [Ukrainian Information Space], 2, 163–169 (ukr).
12. Spysok volonteriv rosiisko-ukrainskoi viiny [List of Volunteers of the Russian-Ukrainian War], from: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Spysok_volonteriv_rosiys'ko-ukrayins'koyi_viiny_\(2014_—_doteper\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Spysok_volonteriv_rosiys'ko-ukrayins'koyi_viiny_(2014_—_doteper)) (ukr).
13. Chukhrai, M. (2013). Instytutsionalizatsiia volonters'koho rukhu v Ukraini: realii ta perspektyvy [Institutionalization of the volunteer movement in Ukraine: realities and prospects]. *Sotsiolohichni studii* [Sociological studios], 1, 104–108 (ukr).
14. Shayhorodskyy, Yu. (2012). Tsinnosti yak determinanty suspil'noho rozvytku [Values as determinants of social development]. *Suchasna ukraiynska polityka* [Modern Ukrainian politics], 26, 219–228 (ukr).
15. Yurchenko, I. (2009). Instytutsionalizatsiia volonters'koho rukhu v Ukraini [Institutionalization of the volunteer movement in Ukraine]. Ph. D. Thesis. Kyiv (ukr).
16. Yadov, V. A. (2013). *Samoregulyatsiya i prognozirovanie sotsialnogo povedeniya lichnosti: Dispozitsionnaya kontseptsiya* [Self-regulation and forecasting of a social

behavior of the personality: dispositional concept]. Moscow: Center for Social Forecasting and Marketing (rus).

Коваль Г. В. Ценности как социальные прескрипции волонтерской практики

Волонтерство, являющееся устоявшейся социальной практикой, организационно представлено в рамках как государственных, так и гражданских институтов. Если в рамках государства волонтерство реализуется в форме социальной помощи, то в рамках гражданского общества – в форме общественного движения, что обуславливает необходимость объяснения их различий и понимание возможных факторов, которыми вызваны эти различия. Социально-психологический подход к обозначенной проблематике требует теоретического обозначения факторов социального поведения. Проблема осложняется тем, что роль субъектов деятельности отводится государству и гражданскому обществу, а это делает невозможным применение диспозиционной концепции социальной саморегуляции к этим субъектам. Поскольку указанные субъекты регулируются внешними переменными, предложено обобщение внешних регуляторов деятельности с помощью понятия “социальная прескрипция”, что обосновывает выделение ценностей как социальных прескрипций. В качестве внешнего регулятора волонтерской практики выделены ценность равенства для социальной помощи и ценность человечности для общественного движения, что, в частности, находит обоснование в анализе специфики задания реципиента помощи в пределах данных практик.

Ключевые слова: волонтерство, социальная работа, общественное движение, социальная практика, диспозиционная концепция.

Koval G. V. Values as social prescriptions of volunteer practice

Volunteering as an established social practice is organizationally represented within the framework of both state and civil institutions. Where within the state volunteering is implemented in the form of social assistance. Within civil society it is realized in form of a social movement. It causes the necessity of their differences explanation and understanding of possible factors which cause these differences. The social and psychological approach to this problem raises the need for the theoretical denotation of the factors of social behavior. The problem is complicated by the fact that the state and civil society are distinguished as subjects of activity. That makes it impossible to use the dispositional concept of social self-regulation to these subjects. Since these subjects are regulated by external variables, the generalization of external regulators in the concept of social depression is proposed. It justifies identification of values as social prescriptions. The value of equality for social assistance and the value of humanity for the social movement are singled out as an external regulator of volunteer practice. In particular, it finds its foundation from analysis of the specificity of the recipient's assistance in the context of these practices.

Key words: volunteering, social work, social movement, social practice, dispositional concept.

ЗАСТОСУВАННЯ КРИТИЧНОГО ДИСКУРС-АНАЛІЗУ ЯК МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУПОВОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА

Д. О. Яровий (м. Київ)

Висвітлюється проблематика використання критичного дискурсу-аналізу (КДА) для дослідження соціально-психологічних процесів у соціальній мережі Facebook. З цією метою розглядаються аналітичні інструменти КДА за тривимірною моделлю Н. Феркло та їхні можливості (аналіз лексики і граматики, транзитивність, модальність, дослідження візуального компонента) у сфері глибокого дослідження інтертекстуальних ланцюжків, інтерпретацій дискурсів, відносин між комунікаторами, соціальним контекстом тощо. З'ясовується часовий проміжок та джерела для проведення емпіричного дослідження, а також зазначається, як наукові напрацювання (зокрема дослідження національної спільності Р. Водак) впливають на вибір аналітичної моделі. Обґрунтовується думка, що дослідження таких трьох компонентів, як лінгвістичні характеристики, дискурс та соціальна практика, дає змогу оцінити соціально-психологічний вплив на групову поляризацію в соціальних медіа як механізм громадянського протистояння.

Ключові слова: критичний дискурс-аналіз, групова поляризація, соціальні медіа.

Постановка проблеми. Використання соціальними медіа політичного дискурсу останнім часом набуло важливого значення, і дискурс у середовищі соціальних медіа розвивається в умовах активної конкуренції. Необхідність дослідження механізму відтворення такого дискурсу пояснюється, зокрема, інтенсивним перебігом групової поляризації в соціальних медіа, що суттєво впливає на рівень громадянського протистояння в Україні.

Груповою поляризацією в соціальних медіа відбувається у вигляді значної кількості аргументів усіх сторін, наочної демонстрації дискурсивних особливостей кожного комунікатора, самофіксації комунікаторів на власній позиції, закріпленій у письмовому вигляді, та наявності багатьох соціальних груп, що конфліктують між собою. Крім того, така поляризація може відбуватися більш швидко та радикально через низку причин (необхідність радикального позиціонування особистості для існування у віртуальному просторі; немає рамок, що обмежують ідентичність людини; низький рівень цензури і самоцензури; немає відповідальності учасників за некримінальні порушення правил спілкування; оперативність реакції комунікаторів; розсіювання уваги; можливість долучення сторонніх учасників; немає реального контакту тощо). Обслуговуючи нові ідентичності, що

з'являються внаслідок поляризації, дискурс у соціальних медіа постійно дробиться, що призводить до нових витків протистояння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невідіслених частин загальної проблеми. Дослідження процесів групової поляризації в соціальних медіа та конструювання громадянського протистояння пропонується здійснювати в абдуктивний спосіб. Робота починається з презентації гіпотези, висунутої з огляду на наявну теорію; далі – проведення політико-психологічних досліджень та експериментів, у ході яких стартова гіпотеза може модифікуватися під впливом реальної інформації [9, р. 65]. Таке дослідження потребує методу, який би в ході вивчення повідомлень та їхнього соціального контексту забезпечив розуміння їхніх цілей, спосіб організації та прив'язку до соціально-політичних подій. Таким чином буде визначено взаємний вплив дискурсів, що дасть можливість у подальшому за допомогою методичного інструментарію (наприклад, семантичного диференціала) реконструювати психосемантичні процеси оцінювання текстів, визначити асоціативні зв'язки, які в них функціонують, з'ясувати особливості їх впливу на респондентів та особливості їх інтерпретації споживачами з різними характеристиками ідентичності. Зрештою, метод і завдання дослідження мають давати можливість відповісти на ключове запитання: якими є соціально-психологічні фактори, що провокують у соціальних медіа групову поляризацію (яка є механізмом громадянського протистояння)?

Дослідження соціально-психологічних факторів групової поляризації може здійснюватися шляхом аналізу дискурсу, тлумачення цілей та способу організації комунікації, прив'язки дискурсу до політичного та соціального контексту, ідентифікації його джерел, цілей та мотивів комунікаторів. Таке дослідження базуватиметься на критичному дискурс-аналізі, що сприятиме усвідомленню специфічних механізмів поляризації, їх впливу на соціальну практику та вироблення пропозиції щодо мінімізації негативного впливу.

Критичний дискурс-аналіз (КДА) є методом, який пояснює, повідомлення пов'язане з контекстом, вказує на позиції зацікавлених сторін, виражені через дискурс, та демонструє взаємодію різних дискурсів. Цей метод є емпірично орієнтованим і цілком придатним для дослідження відносин між дискурсом і соціальними подіями в різних соціальних сферах. Термін використовують у кількох значеннях, до яких належить як позначення широкого спектра класифікації дискурс-аналізу, так і емпірична модель Н. Феркло [10]. Критичний дискурс-аналіз поєднує в собі три компоненти: лінгвістичні риси, дискурс та соціальну практику. Візуально ця модель [там само, с. 80] виглядає так (рис.):

Рис. Тривимірна модель критичного дискурс-аналізу Нормана Феркло

Спектр можливостей аналітичних інструментів КДА досить широкий: глибоке дослідження інтертекстуальних ланцюжків у тексті, відношень між змістом і структурою тексту, можливих інтерпретацій дискурсів, відносин між спікерами і споживачами, формулювання фраз, особливостей граматики і соціального контексту дискурсів. Застосування цієї моделі дасть змогу описати та пояснити взаємодію і конкуренцію дискурсів, відповісти на поставлені запитання. Коли йдеться про дослідження соціальних медіа, цей метод цілком придатний, оскільки за його допомогою можна визначити особливості перебігу процесу групової поляризації.

Дискурс соціальних медіа, особливо останнім часом, функціонує в умовах всеохопного громадянського протистояння (дискурсивні фрейми якого виникають та поширюються досить інтенсивно) та розбіжностей між позиціями українців. Розуміння цінностей та ідеології у багатьох соціальних груп різниться досить суттєво, що відображається в дискурсі та впливає на дії – як дискурсивні, так і соціальні. Критичний дискурс-аналіз дасть змогу визначити механізми конструювання протистояння, ідентифікувати групи інтересів, які за ним стоять, та їхні мотиви, теми, що домінують у тому чи іншому дискурсі, та соціальну практику, яку дискурси будують.

Головна ознака КДА – позначення подвійної природи дискурсу та усвідомлення того, що він перебуває в діалектичних відносинах із соціальним світом. Дискурс відображає реальність і водночас створює її, тому

для його розуміння надзвичайно важливим є саме контекст [7, р. 66]. КДА передбачає діалектичний взаємозв'язок між певними дискурсивними подіями, ситуаціями, соціальними структурами, в які він вбудований. Крім того, дискурс впливає на соціальну та політичну реальність, а соціальний контекст – на дискурс. Дискурс являє собою соціальну практику, і водночас соціальна практика вибудовує дискурс.

Цікавими є вітчизняні дослідження інтернет-дискурсу, зокрема дисертаційна робота Л. Ф. Компанцевої, присвячена інтернет-комунікації [2], а також праці Т. В. Фісенко [6], Р. А. Попова [4] та інших дослідників. Автор також апробував дослідження повідомлень у соціальних медіа як таких методом дискурс-аналізу (статтю про горизонтальну когерентність дипломатії ЄС у Твіттері [12] було представлено у 2014 році на конференції у Вільнюсі).

Мета статті: розробити функціональну аналітичну модель дослідження групової поляризації в соціальних медіа за допомогою критичного дискурс-аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Побудова аналітичної моделі дослідження потребує попередньо визначених часових рамок та відбору емпіричних джерел, які можуть дати відповідь на поставлене запитання. Часовим проміжком дослідження пропонується обрати період з 18 лютого 2014 року, коли події Євромайдану в Україні стрімко радикалізувалися через насильницькі дії тодішньої влади, до 14 квітня 2016 року, коли другий уряд Арсенія Яценюка пішов у відставку, натомість Прем'єр-міністром став Володимир Гройсман. Остання дата відмічає піковий період протистояння, коли групи інтересів зосередилися на формуванні уряду, після чого громадянське протистояння пішло на спад у зв'язку з досягнутим балансом.

Джерела емпіричного дослідження – Facebook-акаунти активних користувачів, які беруть участь у політичному дискурсі. Їх буде обрано за допомогою експертного опитування, при цьому братимуться до уваги думки інформованих експертів у галузі соціальних медіа. Соціальну мережу Facebook обрано як платформу з-поміж інших соціальних медіа (Twitter, YouTube, блоги, імідж-борди) з кількох причин. По-перше, в Україні платформа вкрай політизована і значна частина мережевого політичного дискурсу відбувається саме на ній. По-друге, Facebook публікує великі тексти, які часто супроводжуються цікавим візуальним компонентом (фото, відео), що дає змогу застосовувати аналіз дискурсу комплексно. І, нарешті, користувачами Facebook є майже всі політичні комунікатори, які не завжди представлені в таких мережах, як YouTube, Twitter тощо.

Розробляючи аналітичну модель, слід врахувати досвід Р. Водак та інших дослідників щодо використання критичного дискурс-аналізу для дослідження конструювання національної спільноти на прикладі Австрії.

Обґрунтовуючи обраний метод, дослідники підкреслюють важливість питання національної та етнічної ідентичності в умовах міжнародно-політичних трансформацій та дискусій щодо поняття європейської ідентичності. При цьому вони зазначають, що теоретичні позиції їхнього дослідження актуальні також для аналізу дискурсивної націоналізації інших країн. Зауважимо, що дослідження Р. Водак відбувалося в умовах, коли політичний дискурс значною мірою перемістився на побутовий рівень і вибудовувався в буденних розмовах представників певних груп [11].

Для сучасної України така ситуація також досить актуальна, беручи до уваги значний рівень політизованості суспільства та поширення політичного дискурсу на соціальні медіа. Крім того, в суспільстві останнім часом значно активізувався пошук різними верствами населення відповідного формату ідентичності. Наприклад, після початку агресії Російської Федерації на сході України в ситуації пошуку опинилася дуже значна (за кількістю) соціальна група російськомовних громадян (часто – етнічних росіян), що патріотично ставляться до України. Опинившись у ситуації ціннісного вибору між етнічною і мовною ідентичністю та ідентичністю громадянською, деякі з них переживають справжню кризу щодо власного місця в системі суспільних відносин.

Враховуючи те, що громадянське протистояння тісно пов'язане із загостренням конфлікту ідентичностей у разі втручання різноманітних груп інтересів, які через нав'язування дискурсу відстоюють власні інтереси, досвід вивчення питання ідентичності в роботах Р. Водак є для нас вельми корисним. Він демонструє програму дослідження, що відповідає на схожі запитання.

Р. Водак обстоює думку, що єдиної національної ідентичності як такої не існує, адже найчастіше йдеться про різні ідентичності, які конструюються дискурсивно відповідно до контексту. Іншими словами, національні ідентичності не є повною мірою сталими, постійними та незмінними. Навпаки, вони динамічні, крихкі, некогерентні та вразливі. Національні ідентичності як особлива форму соціальних ідентичностей відтворюються, трансформуються та знищуються дискурсивно – за допомогою мови та інших семіотичних систем. Національна спільнота реально існує у вимірі переконань та вірувань завдяки дискурсу, який створюють політики, інтелектуали та медіаспільнота і який поширюється через освіту, комунікацію, культуру тощо. Існують певні розбіжності між тим сприйняттям ідентичностей, яке подають політичні еліти або медіа, і буденним дискурсом про нації та національну ідентичність. Саме тому постає важливе питання щодо дослідження різних секторів дискурсу – офіційного, напівофіційного та буденного (профанного) [11].

Ефективна реалізація дослідження свідомості можлива завдяки фокусуванню на певних ментальних процесах, які пов'язують виробництво

та розуміння тексту як з висловлюваннями, текстом та комунікацією, так і з соціальними явищами, що є аксіоматичним припущенням моделі критичного дискурс-аналізу Н. Феркло. Це явище можна спостерігати, якщо аналізувати такі феномени, як мовна поведінка, стереотипи, упередження, притаманні соціальним групам. Стереотипи та упередження пов'язані значною мірою з комплексом когнітивних процесів, з яких найважливішим є зберігання досвіду індивіда як ситуативної моделі в короткостроковій та довгостроковій пам'яті. Упередження набувають значного поширення в конкретні періоди і "прив'язані" до конкретних ідеологій в окремому соціополітичному контексті. У наш час ці стереотипи, що мають багатовікову історію, не тільки зберігаються у свідомості пересічних громадян, а й використовуються в політичних цілях у дискурсі еліт [1].

Отже, дослідження повідомлень у соціальних медіа потребує аналізу їхнього соціального контексту, що допоможе співвіднести дискурс з реальними подіями соціального світу (не лише тими, які безпосередньо описані, а й тими, що могли вплинути на "тональність" автора і на інші характеристики його комунікації).

Компоненти тривимірної моделі Н. Феркло досить гнучкі, тож їх можна пристосувати до цілей нашого дослідження. Модифікуючи модель, варто врахувати досвід дослідження Р. Водак та описані вище особливості групової поляризації в соціальних медіа.

Перший компонент тривимірної моделі – *дослідження мовних характеристик* та інструментів тексту, залучених до дискурсу. Ідеться про аналіз лексики, граматики, мови (українська, російська, діалекти), використання обценної лексики тощо в повідомленнях. Дослідження мовленнєвого складника у комунікаторів є важливим для розуміння їхніх когнітивних процесів. Р. Харре пояснює, що мова не є сталою і способи її розуміння та використання різними людьми не є одноманітними [8]. Величезна кількість мов приводить до того, що відчуття "Я" як незалежних індивідуальностей у культурах різняться. Це впливає навіть на такі, здавалося б, дрібні деталі, як займенники, які можуть вказувати на соціальну категорію одного з комунікаторів або позначати вплив дискурсів. Наприклад, часте вживання займенника "she" ("вона") на позначення особи з невизначеною статтю демонструє роль феміністичного дискурсу. В україномовному та російськомовному сегментах таке вживання займенників "я", "ми" чи безособове подання інформації буде вказувати радше на позиціонування актора щодо тексту – якою мірою він упевнений у своїй позиції, пише від себе чи від групи.

По-друге, важливу роль у використанні мови відіграє контекст – значення висловлювань різняться залежно від ситуації. Слово "ліквідація" має різні значення для командира загону розвідки і для бюрократа з Міністерства фінансів. Також на контекст впливає таке поняття, як

історичність: слова “башти-близнюки”, як правило, наразі не використовуються в іншому контексті, ніж як при згадуванні 9/11. Що ж до дискусій, то тут важливу роль відіграють ті способи, якими соціальні взаємовідносини впливають на миттєве значення висловлювань.

Ще одним об’єктом дослідження мовних характеристик є концептуальна метафора як механізм встановлення зв’язків між концептами, що належать до різних сфер. Ця метафора є процесом, що відбувається на рівні людського мислення та знаходить відображення в мовних структурах. В основу покладено вихідний концептуальний домен (той, у якому комунікатор бачить метафоричні вислови) та цільовий концептуальний домен (той, який ми намагаємося зрозуміти). У політичних текстах концептуальну метафору використовують досить активно, щоб створити в осіб, які сприймають комунікацію, певні стійкі позитивні або негативні асоціації з подіями, явищами, особами та категоріями осіб.

Отже, лінгвістичні засоби, які використовуються в певному контексті, встановлюють певні соціальні відносини між комунікаторами. Вони дають можливість побачити дискурсивні фрейми, які використовують комунікатори з тією чи іншою метою, і, наприклад, ідентифікувати стереотипи щодо представників інших ідентичностей.

Крім того, аналіз лінгвістичних характеристик дає змогу дослідити комунікацію під кутом зору теорії мовленнєвих актів. Мовленнєвий акт – це окремий цілеспрямований акт мовлення, одиниця поведінки, що розглядається в рамках прагматичної ситуації. Він завжди співвідноситься з особою мовника і характеризується інтенціональністю, цілеспрямованістю та конвенційністю. Саме послідовність мовленнєвих актів утворює дискурс. Мовленнєві акти характеризуються поліфункціональністю, що відіграє важливу роль в організації дискурсу: наявність більше ніж однієї функції дає змогу розвивати його в різні способи [3]. Дослідження лінгвістичних характеристик дискурсу в соціальних медіа під кутом зору мовленнєвих актів дає змогу з’ясувати мотиви комунікаторів та співвіднести їх із засобами текстового відтворення, простежити закономірності комунікації в часовому вимірі та виробити гіпотези щодо груп інтересів, які впливають на комунікацію.

Важливими елементами, які мають бути визначені на першому етапі дослідження, є також транзитивність та модальність. Транзитивність позначає інтенсивність відносин між процесами та суб’єктами й об’єктами (наприклад, зауваження конкретного винуватця тих чи інших подій, або безособове зазначення того факту, що подія відбулася).

Модальність відображає особисте ставлення того чи іншого спікера до повідомлення (наприклад, фрази “це порушення прав людини”, “ми вважаємо це порушенням прав людини” або “є можливість розглядати це як порушення прав людини” мають зовсім різну модальність та різне

ідеологічне навантаження). В. П. Руднев визначає модальність як певний тип відношення висловлювання до реальності. Він виділяє такі модальності, як алетичні (необхідно, можливо, неможливо), деонтичні (треба, дозволено, недозволено), аксіологічні (добре, байдуже, погано), епістемічні (знання, позиція, незнання), темпоральні (минуле, теперішнє, майбутнє) та просторові (тут, там, ніде). Кожне висловлювання може бути охарактеризоване тією чи іншою модальністю, кількома з них або, в деяких випадках, навіть усіма шістьма. Такі висловлювання називають сильними модальними висловлюваннями [5]. Модальності регулюють комунікацію, а отже, і соціальне життя. Вони мають значення тільки у зв'язку з контекстом і роблять свій внесок у розуміння комунікаторів та їхніх завдань і мотивів.

Транзитивність і модальність є важливими концептами, оскільки позначають ставлення мовника до явища в процесі дискурсу, повідомляють про його самоідентифікацію та дають підстави робити загальні висновки про риторику конкретних осіб або груп інтересів [10, р. 79].

У соціальних мережах також надзвичайно важливим є візуальний компонент, тобто супровідні фото та відеозаписи, ілюстрації тощо, які є текстом, як і все, що користувач може розпізнати як таке, що має сенс. Відповідно, потрібно також провести візуальний аналіз цих додатків, що дасть додаткове розуміння вищезазначених концептів.

Другий компонент, *дослідження дискурсу*, – це процес, пов'язаний з виробництвом та споживанням тексту [10, р. 68]. Вузьке розуміння дискурсу, що використовується на цьому рівні аналізу, передбачає комунікативні засоби, використані в специфічному соціальному контексті. Дослідження дискурсу дає змогу простежити ланцюжок інтертекстуальності, який є або якого немає в дискурсі; дає розуміння ідей, які він транслює, і як вони взаємопов'язані та конкурують, борючись за монополію на інтерпретацію картини світу. Воно допомагає усвідомити цілісність дискурсу тієї чи іншої групи (тобто наявність єдиної комунікаційної стратегії), встановлює співвідношення сил різних акторів та їх співпраці або протидії та рівень зосередженості комунікації (чи багато “інформаційного шуму” міститься в повідомленнях). Окрім цього, аналіз дискурсів дає інформацію про способи створення тексту та його споживання, у тому числі вказуючи на цільову аудиторію.

Нарешті, третій компонент, *дослідження соціальної практики*, відносить дискурс до ширшого контексту, яким є соціальний світ [10, р. 86]. Цей аналіз – завершальна частина роботи, що презентує “соціальну матрицю дискурсу” [7, р. 27]. Остання дає можливість зрозуміти, якою мірою повідомлення є інтерактивними або проактивними, та відстежити прогрес або регрес стратегій інформаційно-психологічного впливу через політичний дискурс. У цій частині дослідження можна зробити висновки

щодо функціонування дискурсів у соціальних медіа в суспільному контексті, рівня достовірності цих повідомлень та їхньої інтерактивності.

Найбільш ефективним дослідження соціальних практик буде тоді, коли вдасться ідентифікувати серед повідомлень комунікаторів “програмні тексти”, тобто такі, які визначають їхню дискурсивну платформу, а отже – цінності, мотиви та інтереси, які за нею стоять. Такі тексти можуть спричиняти дискурсивний вибух, розмноження дискурсів та їх вихід за рамки, що запускає групову динаміку з новою силою, веде до дроблення дискурсів і до конфлікту між ідентичностями.

Висновки. Отже, запропоновано функціональну аналітичну модель дослідження групової поляризації в соціальних медіа за допомогою критичного дискурс-аналізу. Дослідження співвідношення кожного з трьох складників із соціальним контекстом та один з одним у значній кількості повідомлень важливих комунікаторів дає змогу, базуючись на вищеписаних індикаторах, розкрити сутність соціально-психологічних механізмів групової поляризації в соціальних медіа; пояснити, чому процеси в цьому середовищі відбуваються певним чином; які відмітні і схожі риси має поляризація порівняно з немережовим середовищем. Усі три компоненти є взаємопов’язаними та уможливають співвіднесення дискурсу з політичними, соціальними, економічними подіями всередині України та у світі, як то переговори, офіційні заяви, публікації, протести, втручання третіх сторін, терористичні акти, військові дії, законодавчі ініціативи тощо. Це дає змогу презентувати потенційне пояснення платформи певних акторів політичного життя та дискурсу, який вони відтворюють, а отже, має прикладне значення з позиції політичної психології.

Дослідження дискурсу саме в соціальних медіа зумовлено особливостями перебігу групової поляризації в цьому середовищі (а саме більш радикальним та динамічним її характером) у зв’язку з радикальним позиціонуванням особистості; відсутністю рамок, що обмежують ідентичність; низьким рівнем цензури та самоцензури, оперативністю реагування; розсіюванням уваги; долученням сторонніх учасників; відсутністю реального контакту тощо.

На основі результатів проведеного дослідження буде запропоновано соціально-психологічні механізми впливу на групову поляризацію в соціальних медіа як механізми громадянського протистояння та запропоновано фактори її демалігнізації. Щоб забезпечити комплексність бачення таких механізмів та їхньої сутності, важливо розуміти вплив кожного з трьох компонентів.

Література

1. *Водак Р.* Взаємозв’язь “Дискурс-общество”: когнитивний підхід к критическому дискурс-анализу / Р. Водак // Политическая лингвистика. – 2006. – № 19. – С. 107–116.

2. *Компанцева Л. Ф.* Інтернет-комунікація: когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.02. – К., 2007. – 36 с.
3. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М. : Гнозис, 2003. – 280 с.
4. *Попов Р. А.* Політичний дискурс: проблема теоретичної ідентифікації [Електронний ресурс] / Р. А. Попов // Режим доступу: www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2005-2/txts/pol-prav/05prapti. Pdf
5. *Руднев В.* Модальности, характеры и механизмы жизни / В. Руднев // Московский психотерапевтический журнал. – 2001. – № 1. – С. 57–75.
6. *Фісенко Т. В.* Соціальні інтернет-мережі як засіб задоволення інформаційних потреб / Т. В. Фісенко // Наукові записки Інституту журналістики : наук. зб. – К., 2010. – Т. 41. – С. 190–194.
7. *Fairclough N.* Discourse and social change / N. Fairclough. – Cambridge Polit Press, 1992.
8. *Harre R.* Positioning theory / R. Harre // New ideas in psychology. – Oxford, 2005. – Vol. 5. – № 1. – P. 32-52.
9. *Héritier A.* Causal explanation / A. Héritier // Approaches and Methodologies in the Social Sciences. – 2008. – P. 61–79.
10. *Jorgensen M. W.* Discourse analysis as theory and method / M. W. Jorgensen, L. J. Phillips. – Thousand Oaks: Sage, 2010.
11. *Wodak R.* The discursive construction of national identities / R. Wodak, R. De Cillia, M. Reisigl // Discourse and Society. – 1999. – Vol. 10. – № 2. – P. 149–173.
12. *Yarovy D.* Horizontal coherence in EU social media diplomacy: case of Ukraine / D. Yarovy // Informacijos mokslai. – 2015. – Vol. 70. – № 70. – P. 7–24.

Reference

1. Wodak, R. (2006). Vzaimosvyaz “diskurs-obshchestvo”: kognitivnyi podkhod k kriticheskomu diskurs-analizu [Relation of “Discourse” and “Society”: A Cognitive Approach to Critical Discourse Analysis]. *Political linguistics*, 19, 107–116.
2. Kompantseva, L. F. (2007). Internet-komunikatsiia: kohnityvno-prahmatychnyi ta linhvokulturologichnyi aspekty [Internet communication: cognitive-pragmatic and linguistic-cultural aspects]. *NAS Ukraine. O. O. Potebnia Institute of Linguistics, Luhansk, Ukraine* (ukr).
3. Makarov, M. L. (2003). *Osnovy teorii diskursa* [Fundamentals of Discourse Theory]. Moscow: Yanosis Publ. (rus).
4. Popov, R. A. (2005). Politychnyi dyskurs: problema teoretychnoi identyfikatsii [Political discourse: the problem of theoretical identification], accessed 01 August 2017 from www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2005-2/txts/pol-prav/05prapti.pdf.
5. Rudnev, V. (2001). Modalnosti, kharaktery i mekhanizmy zhizni [Modalities, characters and mechanisms of life]. *Moscow Psychotherapeutic Journal*, 1, 57–75 (rus).
6. Fisenko, T. V. (2010). Sotsialni internet-merezhi yak zasib zadovolennia informat-siinykh potreb [Social Internet Network as a means of meeting information needs]. *Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky* [Scientific notes of the Institute of Journalism], 41, 190–194 (ukr).
7. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Cambridge Polit Press

8. Harré, R. (1999). Positioning theory. *New ideas in psychology*. Oxford, Vol. 5, № 1, pp. 32–52.
9. Héri-tier, A. (2008). Causal explanation. *Approaches and Methodologies in the Social Sciences*, pp. 61–79.
10. Jorgensen, M. W. and Phillips, L. J. (2010). *Discourse analysis as theory and method*. Thousand Oaks: Sage.
11. Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M. (1999). The discursive construction of national identities. *Discourse & society*, 10(2), 149–173.
12. Yaroviyi, D. (2014). Horizontal coherence in EU social media diplomacy: case of Ukraine. *Informacijos mokslai*, 70(70), 7–24.

Яровой Д. А. Применение критического дискурс-анализа как метода исследования групповой поляризации в социальных медиа

Освещается проблематика использования критического дискурс-анализа (КДА) для исследования социально-психологических процессов в социальной сети Facebook. С этой целью рассматриваются аналитические инструменты КДА по трехмерной модели Н. Феркло и их возможности (анализ лексики и грамматики, транзитивность, модальность, исследование визуального компонента) в сфере глубокого исследования интертекстуальных цепочек, интерпретаций дискурсов, отношений между коммуникаторами, социальным контекстом и т.п. Определяется временной промежуток и источники для проведения эмпирического исследования, а также отмечается, как научные работы (в том числе исследования национальной общности Р. Водак) влияют на выбор аналитической модели. Обосновывается мнение, что исследование таких трех компонентов, как лингвистические характеристики, дискурс и социальная практика, позволит оценить социально-психологическое влияние на групповую поляризацию в социальных медиа как механизм гражданского противостояния.

Ключевые слова: критический дискурс-анализ, групповая поляризация, социальные медиа.

Iaroviyi D. O. Application of critical discourse analysis as a research method for group polarization in social media

The present article highlights problems of utilizing critical discourse analysis (CDA) for the research of socio-psychological processes on Facebook. For such review, CDA analytical tools are examined via three-dimensional model by N. Fairclough and the possibilities of using such tools (analysis of vocabulary and grammar, transitivity, modality, research of visual component) in the research of intertextual chains, discourses' interpretations, relations between communicators, social context, etc. The author of the article determines the time lapse and sources for conducting empirical research and determines how scientific works (including studies of national community by R. Wodak) influence the utilized analytical model. It is determined that analysis of three components such as linguistic characteristics, discourse, and social practice, will allow evaluating the socio-psychological influence on group polarization in social media as a mechanism of civil confrontation.

Key words: critical discourse analysis, group polarization, social media.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

ОСОБЛИВОСТІ ЗВ'ЯЗКУ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ “СВОГО” І “ЧУЖОГО” ПРОСТОРУ

О. Ю. Дроздов (м. Чернігів)

Висвітлюються результати емпіричного дослідження вияву і взаємозв'язку когнітивних, мотиваційних та емоційних компонентів масової геополітичної свідомості (буденного, спрощеного відображення геополітичної дійсності). З'ясовано, що найвищі показники суб'єктивної поінформованості, зацікавленості та переживання сучасна вітчизняна молодь демонструє щодо подій у власній країні та її регіонах (місця власного проживання це стосується найбільшою мірою). Що ж до “чужого” геополітичного простору, то тут вищезазначені параметри виражені значно менше. Привертає увагу поширеність серед молоді феномена “Я(Ми)-світообмеженості”, коли інтерес до навколишнього світу є обернено пропорційним до географічної та культурної дистанції між Я(Ми) і локалізацією подій. Більшість молодих людей заявляють про високий рівень поінформованості, зацікавленості та переживання, коли йдеться про події на Донбасі. При цьому певна частина молоді виявляє ознаки психологічної “втоми” від подій у цьому регіоні, що виявляється в послабленні зацікавленості та емоційної реакції. У випадку відображення подій у “чужому” геополітичному просторі когнітивні, мотиваційні та емоційні компоненти МГПС молоді практично не пов'язані між собою. Такий зв'язок виявляється передусім тоді, коли вона сприймає “свій” геополітичний простір.

Ключові слова: масова геополітична свідомість (МГПС), молодь, когнітивний, емоційний, мотиваційний компоненти.

Постановка проблеми. Значні геополітичні та соціально-політичні зміни в сучасному світі закономірно привертають увагу науковців до феномена масової геополітичної свідомості (далі – МГПС). Останній ми розуміємо як буденне, спрощене відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і колективній свідомості соціально-політичних та географічних категорій (значень), ре-

зультатом чого стають специфічні ментальні репрезентації політичного простору – геополітичні ментальні карти [1]. У серії наших досліджень було виявлено як змістові, так і формально-структурні характеристики МГПС громадян України. Однією з останніх виступала перевага когнітивних компонентів МГПС (геополітичні образи, уявлення та знання) над емоційно-мотиваційними (геополітичні настрої, інтереси, бажання), що фіксувалося в усіх соціально-демографічних групах. Ця особливість викликала багато запитань з боку колег–політичних психологів: буцімто як в умовах гострого міждержавного конфлікту можуть бути слабо вираженими емоційно-мотиваційні компоненти політичної свідомості? (А МГПС є різновидом останньої). З одного боку, логічною підставою для цих запитань є тези про зв'язок когнітивного та емоційного у психіці (та свідомості зокрема). З другого боку, як відомо, згадані компоненти не завжди узгоджуються між собою (тут можна згадати відомий у соціальній психології “парадокс Лап’єра”). Якщо можливість такого “дисонансу” має місце щодо порівняно простого психологічного феномену (настановлення), то можна припустити його наявність щодо складнішого, зокрема МГПС. Усе вищесказане змусило нас порушити питання: наскільки когнітивні, емоційні та мотиваційні компоненти МГПС пов’язані між собою? Ми припустили, що вираженість тих чи інших складових МГПС, а також зв’язку між ними залежатиме від ситуативного контексту, зокрема сприймання “свого” або “чужого” простору.

Мета статті: визначення психологічних особливостей когнітивних, емоційних та мотиваційних компонентів МГПС української молоді, а також зв’язку між ними залежно від контексту сприймання “свого” та “іншого” геополітичного простору.

У нашому дослідженні (листопад 2016 р.) взяли участь 90 студентів психолого-педагогічного і технологічного факультетів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (41 юнак та 49 дівчат, середній вік – 20 років). Було використано метод анонімного анкетування. Досліджуваним пропонувався перелік із 13 геополітичних “стимулів”: Україна (загалом, а також окремо Київ, Донбас та рідний регіон), Росія, США, Німеччина, Франція, Велика Британія, Китай, Польща, Білорусь та Сирія. Такий вибір зумовлений тим, що, по-перше, більшість із них відображає основні локалізаційні компоненти геополітичних ментальних карт населення України [1]; а по-друге, у ньому представлені як найбільші сусіди України, так і регіони з військово-політичними конфліктами, які досить детально висвітлюються в ЗМІ.

За допомогою 7-бальної шкали (де 1 – мінімальний, а 7 – максимальний показник) респондентів просили оцінити (щодо кожного згаданого геополітичного актора): а) ступінь своєї поінформованості про події, які відбуваються [там]; б) ступінь свого інтересу до подій [там]; в) ступінь

свого переживання того, що відбувається [там]. Така схема давала змогу, з одного боку, охопити когнітивні (1-ше завдання), мотиваційні (2-ге завдання) та емоційні (3-тє завдання) складові МГПС; з другого боку, вона дещо нагадувала відому трикомпонентну структуру атитуду, завдяки чому можна було замірювати формально-структурні показники геополітичних настановлень. Статистичний аналіз даних здійснювався за допомогою програми SPSS.11. Результати первинної статистичної обробки даних наведено в таблиці.

Таблиця

Результати емпіричного дослідження (M ± SD)

Локалізація подій	Поінформованість (когнітивний компонент)	Інтерес (мотиваційний компонент)	Переживання (емоційний компонент)
... в Україні (загалом)	4,9 ± 1,1	5,3 ± 1,3	5,4 ± 1,5
... у Києві	3,9 ± 1,4	4,4 ± 1,6	4,4 ± 1,8
... у Донбасі	4,3 ± 1,5	4,6 ± 1,6	5,1 ± 1,7
... у моєму регіоні (Чернігів)	5,2 ± 1,3	5,6 ± 1,4	5,6 ± 1,6
... у Росії	2,9 ± 1,3	3,2 ± 1,6	2,4 ± 1,5
... у США	3,2 ± 1,3	3,4 ± 1,6	2,7 ± 1,5
... у Німеччині	2,2 ± 1,2	2,8 ± 1,5	2,4 ± 1,3
... у Франції	1,8 ± 1,0	2,2 ± 1,2	2,1 ± 1,2
... у Великій Британії	2,1 ± 1,0	2,4 ± 1,2	2,2 ± 1,2
... у Китаї	1,8 ± 1,0	2,2 ± 1,2	2,0 ± 1,1
... у Польщі	2,2 ± 1,2	2,6 ± 1,3	2,3 ± 1,2
... у Білорусі	2,5 ± 1,3	2,7 ± 1,4	2,4 ± 1,3
... у Сирії	2,1 ± 1,2	2,1 ± 1,2	2,2 ± 1,4

Проаналізуємо результати оцінювання (а точніше, самооцінювання) когнітивного компонента МГПС. Як бачимо, найвищі показники мають Україна та її географічні частини. При цьому найбільшу поінформованість студенти адресують власному регіону (що можна вважати цілком закономірним). Разом з тим обізнаність про події в столиці є найменшою порівняно з іншими частинами вітчизняного простору, що навіть трохи дивує (враховуючи значну увагу до київських подій з боку мас-медіа). Звертає на себе увагу те, що поінформованість опитаних щодо подій на Донбасі має найвищий рівень дисперсії: тобто якщо одна частина опитаних вважає себе достатньо обізнаною щодо ситуації в зоні АТО, то інша сумнівається в цьому (рис. 1). Сумарна частка перших (які оцінювали свою поінформованість у діапазоні 5-7 балів) сягала 45%, а других (оцінки в 1-3 бали) – 32%. Імовірно, останні або взагалі мало цікавляться темою АТО, або критично оцінюють офіційну інформацію, що надходить каналами ЗМІ.

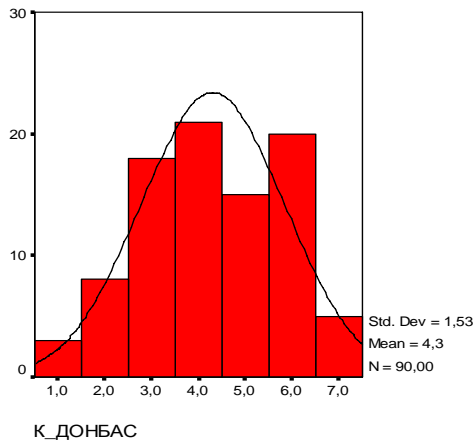

Рис. 1. Дані частотного аналізу рівня поінформованості про події на Донбасі

Найменш поінформованими вважали себе студенти щодо таких країн, як Китай та Франція (тут мав місце і мінімальний показник дисперсії оцінок). Якщо такий результат щодо Китаю є очікуваним (адже “Піднебесна” далека не лише в географічному, а й цивілізаційному плані), то щодо однієї з провідних країн ЄС він певною мірою несподіваний.

Показники мотиваційного компонента МГПС близькі до показників когнітивних компонентів. Найвищий рівень інтересу тут також виявлявся щодо українських територій, при цьому максимальний показник закономірно стосувався “свого” (чернігівського) простору. Сама по собі ця тенденція є цілком природною, адже життя людини пов’язане передусім із соціально-політичною та соціально-економічною ситуацією в регіоні власного проживання. Разом з тим порівняно низькі показники інтересу до зарубіжних подій дають підстави вести мову про феномен своєрідної “Я(Ми)-світообмеженості”. Тобто інтерес опитаних до подій навколишнього світу обернено пропорційним щодо фізичної (географічної) та соціальної (культурної) дистанції між їхнім Я(Ми) і локалізацією цих подій. Можливо, це наслідок невисокого загального культурного рівня сучасної молоді (інтереси якої часто мають вузький, утилітарний характер), її низької політичної культури та активності, а також більш загального національного світоглядного настановлення “моя хата скраю”. Слід, однак, зауважити, що фахівці фіксували таку ж особливість світосприймання і серед громадян деяких інших країн. Зокрема, американські науковці констатують, що “юні американці не виявляють інтересу до світу за межами

США...” [3]. Отже, таку “Я(Ми)-світообмеженість” можна вважати більш поширеним (транскультурним) явищем.

Найвища дисперсія оцінок зацікавленості стосувалася не лише Донбасу (як у когнітивному компоненті), а й Києва, США та Росії. Поляризацію інтересу студентської молоді до подій військово-політичного конфлікту (а саме з ним, як відомо, переважно асоціюється сучасний Донбас), на наш погляд, можна пояснити ефектом своєрідної психологічної “втоми” частини опитаних від стресової інформації, яка постійно надходить звідти, намаганням “відгородитися” від неї. Загалом, сумарна частка “високозацікавлених” подіями на Донбасі (які оцінили свій інтерес у діапазоні 5-7 балів) сягала 53%, а “низькозацікавлених” (оцінки в 1-3 бали) – 26% (див. рис. 2).

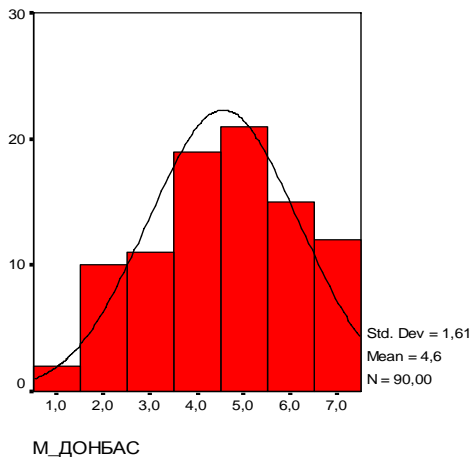

Рис. 2. Дані частотного аналізу рівня інтересу до подій на Донбасі

Зазначимо, що схожий феномен (втрата інтересу до подій в Україні) з кінця 2015 – початку 2016 р. почали фіксувати й російські соціологи серед значної частини росіян [2], хоч у цьому випадку, мабуть, спрацювали дещо інші чинники. Можна припустити, що внаслідок постійних політичних чвар та конфліктів вітчизняних політиків своєрідна “втома” виникла у частини опитаних студентів і щодо “столиці нашої Батьківщини”. Висока дисперсія оцінок інтересу до США може бути наслідком загального поляризованого ставлення до цієї країни серед наших громадян. Аналогічну тенденцію щодо Росії також можна вважати природною, адже “країна-агресор” може викликати як інтерес (“ворога слід знати”), так і, навпаки, байдужість (“не хочу нічого знати про них...”).

Цікавим видається результат, згідно з яким інтерес опитаних студентів до подій у США був дещо вищим, ніж до східного сусіда, з яким уже четвертий рік триває тяжкий конфлікт. Можливо, свою роль тут відіграв ситуативний чинник – вибори президента США, результат котрих уявлявся важливим у контексті подальшої долі українсько-російського конфлікту (принаймні вітчизняні ЗМІ постійно акцентували на цьому увагу).

Мінімальний інтерес опитані виявили до подій у Сирії. Отже, трагічні події в цій близькосхідній країні (які, до речі, за людськими втратами давно перевершили “свою війну” в Донбасі) мало цікавлять вітчизняну молодь, адже відбуваються “далеко” як у прямому, так і в переносному сенсі (“десь хтось воює один з одним...”). Такий результат добре ілюструє дію психологічного механізму селекції (фільтрації) геополітичної інформації в МГПС, адже конфлікт у Сирії постійно висвітлюється вітчизняними мас-медіа. Також доволі слабкий інтерес опитані виявляли щодо Китаю та Франції. І якщо перший результат є очікуваним, до другого – порівняно цікавим (мабуть, саме цим пояснюється раніше згаданий факт низької оцінки поінформованості щодо цієї країни). Чому Франція, яка символізує низку цінностей європейської культури, мала таку низьку “атракцію” для опитаних студентів, залишається незрозумілим.

Результати дослідження емоційних компонентів МГПС загалом відповідали раніше описаним тенденціям. Найвищий рівень “переживання” опитаних стосувався України та її частин (найбільше власного регіону). Найменший емоційний “резонанс” в опитаних викликали події у Франції та Китаї. Також мав місце виражений розкид емоційних оцінок щодо подій у Києві і на Донбасі. У цілому сумарна частка тих, кого події в Донбасі емоційно “зачіпають” (хто оцінив свої переживання в діапазоні 5-7 балів), сягала 70%, а схильних до байдужості (оцінки в 1-3 бали) – 17% (рис. 3). Можна звернути увагу на певний “розрив” між цим співвідношенням та аналогічними результатами щодо зацікавленості (мотиваційний компонент МГПС) подіями на Донбасі. Ця різниця, імовірно, вказує на ту частку респондентів, котрі намагаються “відвернутися” від теми АТО, щоб уникнути супутніх “емоційних навантажень”.

На перший погляд, наведені вище результати певною мірою суперечать виявленій раніше нами тенденції (більша вираженість когнітивних компонентів МГПС над емоційно-мотиваційними). Справді, якщо уважно проаналізувати дані первинної статистичної обробки (див. табл.), можна зауважити приблизно однакові кількісні показники когнітивного, мотиваційного та емоційного типів. Але не слід забувати про те, що ці оцінки мають не об’єктивний, а суб’єктивний (самооцінковий) характер, зумовлений особливістю використаної методики. До того ж запропонована досліджуванім інструкція змушувала їх давати оцінки за різними, “нав’язаними” дослідником, параметрами – як більш, так і менш актуаль-

ними для них. Отже, отримані результати не суперечать, а мабуть, доповнюють наші попередні.

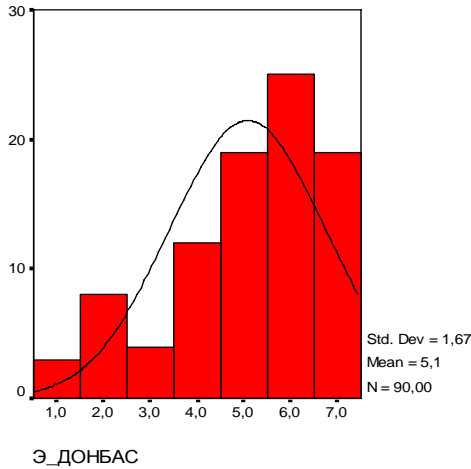

Рис. 3. Дані частотного аналізу рівня переживання подій на Донбасі

Загалом, наведені дані дали змогу припустити наявність певного зв'язку когнітивних, мотиваційних та емоційних компонентів МГПС. Щоб виявити його, ми використали процедуру факторного аналізу даних (за процедурою Varimax-обертання). Завдяки аналізу було виділено чотири основні фактори із загальним внеском у сумарну дисперсію 50,5%.

Перший фактор (15,3% сумарної дисперсії) був утворений оцінками емоційної реакції на події в Німеччині (0,806), Франції (0,799), Великій Британії (0,770), Китаї (0,748), США (0,714), Польщі (0,698), Білорусі (0,656), Сирії (0,560) та Росії (0,555). Отже, сутність цього фактору можна визначити як **“переживання закордонних подій”**.

Основою *другого фактору* (12,8%) стали показники інтересу до подій у Польщі (0,820), Франції (0,812), Великій Британії (0,757), Німеччині (0,681), Китаї (0,669), Білорусі (0,564), США (0,519). З огляду на таку структуру можемо тлумачити його як **“інтерес до закордонних подій”**.

Третій фактор (12,7%) базувався на таких змінних, як оцінка поінформованості про події в Німеччині (0,763), Франції (0,728), Китаї (0,728), Польщі (0,681), США (0,677), Великій Британії (0,670) та Білорусі (0,614). Відповідно, його було визначено як **“поінформованість про закордонні події”**.

Нарешті, складовими *четвертого фактору* (9,7%) стали: інтерес до подій в Україні (0,795) та Києві (0,705), поінформованість про події в Києві (0,722) та Україні в цілому (0,647), а також рівень переживання подій в

Україні (0,700) та Києві (0,601). На основі цього ми умовно визначили даний фактор як *“відображення українських реалій”*.

Отже, складається цікава картина. У випадку відображення подій, які не стосуються “свого” простору, когнітивний, мотиваційний та емоційний компоненти МГПС не є пов’язаними, а виступають порівняно автономними психологічними феноменами. Прикметно, що в перших трьох вищеописаних факторах практично немає складових, пов’язаних із Росією (винятком є перший фактор, але й у ньому переживання подій у Росії мало невисоке факторне навантаження). Це свідчить про те, що в цьому випадку (“образ ворога”) спрацьовують специфічні психологічні механізми сприймання.

Поряд із тим зв’язок “інтерес–знання–емоції” простежується при усвідомленні соціально-політичних подій у власній країні загалом та її столиці (як своєрідному “концентраті” вітчизняного соціально-політичного життя) зокрема. Але і тут не все так просто, адже зазначена тенденція дуже мало стосується найгарячішої “точки” України (Донбасу) та власного регіону (ми отримали фактори, де поєднувалися когнітивні, мотиваційні та емоційні оцінки щодо Донбасу і Чернігова, але їх внесок у сумарну дисперсію виявився дуже незначним). Отже, усвідомлення “власного” геополітичного простору передбачає наявність якогось системотвірного чинника, котрий “пов’язує” когнітивні, мотиваційні та емоційні компоненти МГПС у більш-менш єдину структуру. Можливо, таким чинником є власний життєвий досвід особистості або більш широка система потреб (адже сприймання “далеких” зарубіжних подій часто детерміноване лише пізнавальною потребою). А втім, таку системотвірну функцію може виконувати свідомість (МГПС) сама по собі. У цьому випадку можна констатувати, що рівень (або якість) усвідомлення молоддю “близьких” (вітчизняних) геополітичних подій є вищим порівняно з усвідомленням “далеких” (зарубіжних).

Висновки. Завдяки отриманим результатам можна окреслити низку тенденцій щодо вираженості та пов’язаності окремих структурних компонентів МГПС сучасної вітчизняної молоді. Зокрема, найвищий рівень суб’єктивної поінформованості, зацікавленості та переживання (тобто когнітивних, мотиваційних і емоційних складових) спостерігається щодо “свого” геополітичного простору, тобто власної країни та її регіонів (найбільше – місця власного проживання). Разом із тим щодо “чужого” геополітичного простору зазначені параметри виявляються відносно слабо. Причому це стосується не лише когнітивних компонентів (що є цілком природним), а й інших. Отож можна припустити, що в середовищі вітчизняної молоді наразі увиразнюється тенденція поширення феномену своєрідної “Я(Ми)-світообмеженості”. Сутність останнього полягає в тому, що гострота інтересу до навколишнього світу є обернено пропорційним до

географічної та культурної дистанції між Я(Ми) і локалізацією подій. Хоча більшість чернігівських студентів заявляють про високий рівень поінформованості, зацікавленості та переживання у зв'язку з подіями на Донбасі, певна частина молоді демонструє ознаки психологічної “втоми” від подій у цьому регіоні.

Відображення молоддю подій у “своєму” геополітичному просторі базується на пов'язаності когнітивних, мотиваційних та емоційних компонентів МГПС. Слід звернути увагу на те, що при сприйманні та оцінюванні подій у “чужому” геополітичному просторі означені компоненти майже не пов'язані між собою і функціонують порівняно автономно. Отож є підстави припустити наявність двох різних психологічних механізмів (алгоритмів) МГПС, котрі виявляються залежно від ситуативного контексту. Один із них базується на власному життєвому досвіді, усвідомлення якого, імовірно, сприяє узгодженості всіх компонентів МГПС. А проте ця узгодженість суттєво зменшується в разі сприймання та оцінювання “чужого” простору, адже тут на перший план виходить система різних (а іноді й суперечливих один щодо одного) соціально-політичних стереотипів. Усе це, власне, свідчить про зумовленість процесів соціального пізнання просторовими чинниками.

Література

1. *Дроздов О. Ю.* Основи психології масової геополітичної свідомості: монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна-Поліграф, 2016. – 564 с.
2. *Російсько-українские отношения в зеркале общественного мнения: мониторинг января-февраля 2016: пресс-выпуск Левада-Центра (10.03.2016).* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/2016/03/10/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-v-zerkale-obshhestvennogo-mneniya-2/>.
3. *Roach J.* Young Americans Geographically Illiterate, Survey Suggests [Electronic resource] / J. Roach. – Access mode: http://news.nationalgeographic.com/news/2006/05/0502_060502_geography.html.

Reference

1. *Drozдов, O. Yu. (2016). Osnovy psikhologii masovoi heopolitychnoi svidomosti [Principles of the psychology of mass geopolitical consciousness]. Chernihiv: Desna-Polihraph (ukr).*
2. *Rossiysko-ukrainskiye otnosheniya v zerkale obshchestvennogo mneniya: monitoring yanvarya-fevralya 2016: press-vypusk Levada-Tsentra [Russian-Ukrainian relations in the mirror of public opinion: monitoring of January-February 2016: press-release of Levada Center],* <http://www.levada.ru/2016/03/10/rossijsko-ukrainskie-otnosheniya-v-zerkale-obshhestvennogo-mneniya-2/> (rus).
3. *Roach, J. (2006). Young Americans Geographically Illiterate, Survey Suggests,* http://news.nationalgeographic.com/news/2006/05/0502_060502_geography.html.

Дроздов А. Ю. Особенности связи между структурными компонентами массового геополитического сознания молодежи в контексте “своего” и “чужого” пространства

Освещаются результаты эмпирического исследования проявления и взаимосвязи когнитивных, мотивационных и эмоциональных компонентов массового геополитического сознания (повседневного, упрощенного отражения геополитической реальности). Установлено, что самые высокие показатели субъективной осведомленности, заинтересованности и переживания современная отечественная молодежь демонстрирует относительно событий в собственной стране и ее регионах (места собственного проживания это касается в наибольшей степени). Что же касается “чужого” геополитического пространства, то здесь вышеуказанные параметры выражены значительно меньше. Обращает на себя внимание распространенность среди молодежи феномена “Я(Мы)-мироограниченности”, когда интерес к окружающему миру обратно пропорционален географической и культурной дистанции между Я(Мы) и локализацией событий. Большинство молодых людей заявляют о высоком уровне осведомленности, заинтересованности и переживания, когда речь идет о событиях на Донбассе. При этом определенная часть молодежи проявляет признаки психологической “усталости” от событий в этом регионе, что выражается в ослаблении заинтересованности и эмоциональной реакции. В случае отражения событий в “чужом” геополитическом пространстве когнитивные, мотивационные и эмоциональные компоненты МГПС молодежи практически не связаны между собой. Такая связь проявляется прежде всего тогда, когда молодежь воспринимает “свое” геополитическое пространство.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание (МГПС), молодежь, когнитивный, эмоциональный, мотивационный компоненты.

Drozdov O. Yu. Features of structural components intercorrelations of mass geopolitical consciousness of youth in the context of “own” and “alien” space

The results of the empirical research of the manifestation and connection of the cognitive, motivational and emotional components of mass geopolitical consciousness (ordinary simplified reflection of geopolitical reality) are highlighted in the article. It is revealed that the highest indicators of subjective awareness, interest and experience show that modern domestic youth are concerned with events in their own country and its regions (the place of residence is the most affected). But in relation to the “alien” geopolitical space, the above parameters are relatively weak. The phenomenon of “Me (We) – world limitations, in which interest in the surrounding world is a reciprocal geographical and cultural distance between Me (We) and the localization of events, is common among young people. Most young people report a high level of knowledge, interest and feeling about the events in Donbass. At the same time, a certain part of youth shows the signs of psychological “fatigue” from events in this region, which manifests itself in the weakening of interest and emotional reaction. When displaying events in “alien” geopolitical space, cognitive, motivational and emotional components of the MGPC are practically unrelated. Such connection manifests in the perception of “own” geopolitical space.

Key words: mass geopolitical consciousness (MGPC), cognitive, emotional, motivational components, youth.

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МІСЬКОЇ МОЛОДІ З РІЗНИМИ ТИПАМИ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ ДО МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

С. Л. Грабовська, Т. М. Мандзик (м. Львів)

За допомогою кластерного аналізу виокремлено групи, які об'єднують осіб з різними типами зв'язків з місцем проживання ("неприв'язані", "традиційно прив'язані", "активно прив'язані"), та здійснено їх порівняльний аналіз. Особам, які "активно прив'язані" до місця проживання, притаманний порівняно вищий рівень вияву цінностей доброти та універсальності, ніж особам, які "традиційно прив'язані" до місця проживання. "Неприв'язані" до місця проживання особи порівняно з тими, що мають інші типи прив'язаності, вище цінують безпеку, а "традиційно прив'язаним" особам властиві вищі показники цінності влади. Також особи, які "активно прив'язані" до місця проживання, виявляють значуще вищий рівень сенсожиттєвих орієнтацій, ніж "неприв'язані", особливо за такими показниками, як наявність цілей у житті, рефлексія процесу та результату життя, локус контролю-Я, локус контролю-життя.

Ключові слова: прив'язаність до місця, ціннісні орієнтації, сенсожиттєві орієнтації, молодь.

Постановка проблеми. Цінності часто розглядають як критерії вибору цілей, що спонукають людину до дій у повсякденному житті. Цінності є критеріями, які люди використовують для вибору та пояснення своїх дій, а також для оцінювання інших людей, себе та життєвих подій [1]. Керуючись цінностями, людина легше орієнтується у світі, переповненому можливостями та пропозиціями, швидше і простіше робить вибір, який відповідає її потребам та світогляду. Зокрема, люди часто керуються своїми цінностями, коли обирають місце проживання, способи досягнення цілей та взаємодії з оточенням. Отож цінності більшою мірою є критеріями оцінювання, ставленням суб'єкта, ніж властивостями самих об'єктів [1; 3].

Формування зв'язків з місцем проживання є невід'ємною частиною життя кожної людини, оскільки вся діяльність людини зосереджена в межах певного середовища, яке задовольняє/не задовольняє її потреби. Проте способи, за допомогою яких людина творить такий зв'язок, можуть бути різними. Цінності є добрим індикатором для дослідження соціальних та індивідуальних процесів у суспільстві, а їхній зв'язок з прив'язаністю до місця проживання допоможе більш цілісно розкрити цей феномен, зокрема ідентифікувати особливості ціннісної сфери осіб з різними типами прив'язаності до місця проживання. А це, зрозуміло, дасть змогу краще зрозуміти цілі та особистісні смисли, які спонукають людину формувати

емоційні зв'язки з місцем проживання, а також залишатися в ньому чи мігрувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прив'язаність до місця розглядають як емоційний зв'язок особи чи групи осіб з місцем, що виражається в належності до місця та ідентифікації з ним [6; 8]. Виходячи з теорії прив'язаності Дж. Боулбі, М. Джуліані визначає прив'язаність до місця так: “Почуття, які ми переживаємо до певних місць і до суспільних груп, які допомагають ці місця визначати і які самі по собі визначаються місцем (дім сім'я, стосунки, друзі), робоче місце (колеги), церква (парафіяни), сусідство (сусіди), місто, країна, континент), безумовно, мають сильний позитивний вплив на визначення нашої ідентичності, на наповнення нашого життя змістом та збагачення його ціннісними цілями і значеннями...” [5, р. 137–138].

Прив'язаність до місця зазвичай означається термінами просторового рівня зв'язку між особою та місцем проживання, рівня її специфічності, характеризується соціальними і фізичними якістьми цього зв'язку та виявляється через емоційні, когнітивні та поведінкові процеси [6]. Таке визначення поділяють І. Альтман, М. Джуліані, С. Льов, Л. Манзо, Л. Сканель, Р. Стедман, Д. Перкінс, Ф. Фортана та ін. [5; 6; 7; 8]. Отже, емоційні аспекти зв'язків людини з місцем проживання поєднуються з їхніми когнітивними (думки, знання, переконання тощо) та поведінковими (дії, поведінка) аспектами. Тож прив'язаність до місця проживання пропонуємо визначати як взаємодію емоцій, афектів, знань та переконань, а також дій особистості щодо конкретного місця її проживання [8].

Ціннісні орієнтації будемо розглядати як відображення у свідомості людини цінностей, які виступають стратегічними життєвими цілями і загальними світоглядними орієнтирами. Ціннісні орієнтації – це інтеріоризовані особистістю цінності соціальних груп, тому цілком виправдано говорити про цінності особистості як про її ціннісні орієнтації [3].

Варто зазначити, що наявні емпіричні дослідження не повною мірою розкривають роль та особливості ціннісних орієнтацій у різних типах прив'язаності до місця. Саме це зумовило дослідження ціннісної сфери особистості під кутом зору її прив'язаності до місця проживання – причому прив'язаності міської молоді, яка є найбільш мобільною групою населення.

Мета статті: визначення індивідуальних психологічних характеристик осіб, зокрема особливостей ціннісної сфери, з різними типами їхньої прив'язаності до місця проживання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети було використано психодіагностичні та математично-статистичні методи дослідження. З-поміж психодіагностичних методів було застосовано дві групи опитувальників: перша група дає можливість дослідити психологі-

чний феномен прив'язаності до місця проживання, а друга – ціннісну сферу досліджуваних.

Щоб дослідити феномен прив'язаності особи до місця проживання, було застосовано шкалу *“Прив'язаність до місцевості”* М. Левіцької [6]. Твердження шкали стосуються почуттів та думок особи щодо місця її проживання та визначають показники:

- щоденної прив'язаності, яка відображає звичаєву укоріненість людини в місці проживання, дотримання традиції проживання в цьому місці та оберігання його *“духу”*;

- ідеологічної прив'язаності, яка відображає бажання пізнати місце *“зсередини”*, дослідити його неповторність та знайти своє персональне місце в його межах;

- відсутності прив'язаності, яка вказує на те, що людина може спокійно переміщуватися з місця на місце; для неї головнішими є умови, в яких вона зможе реалізуватися та бути задоволеною життям, ніж власне географічна місцевість.

Також було застосовано шкалу *“Прив'язаність до місця”* М. Левіцької, що дає змогу виявити рівень емоційного зв'язку, який людина встановлює з місцем проживання [6].

Для дослідження ціннісних орієнтацій особистості було використано методику *“Цінності”* Ш. Шварца (частина 2: профілі особистості) в адаптації В. М. Карандашева. Опитувальник спрямований на вивчення цінностей, які людина декларує у своєму щоденному житті [1]. Також було використано тест сенсожиттєвих орієнтацій, який є адаптованою версією тесту *“Мета в житті”* Д. Крамбо і Л. Махолика (адаптацію здійснив Д. О. Леонтьєв) [2].

Дослідженням було охоплено 571 особу – молодь віком 17-35 років (середній вік досліджуваних становив 21,1 року, а відхилення – 3,99). У складі досліджуваної групи було 277 жінок (50,3 %) та 274 чоловіки (49,7 %). Усі респонденти були мешканцями м. Львова із середньою тривалістю проживання в місті 12 років, а в області – 16 років.

Першим етапом у реалізації поставленої мети було виділення за допомогою кластерного аналізу підгруп досліджуваних з різними типами прив'язаності до місця проживання. Кластерний аналіз проводився на основі показників шкал *“Прив'язаність до місцевості”* та *“Прив'язаність до місця”* (щоденна прив'язаність, ідеологічна прив'язаність, відсутність прив'язаності, емоційна прив'язаність), до яких було застосовано процедуру стандартизації даних. Аналіз ієрархічного дерева кластеризації (k-meaning) показав, що загальну групу досліджуваних доцільно розділити на три підгрупи.

Щоб охарактеризувати психологічні особливості виділених типів прив'язаності до місця проживання, спершу опишемо кожен з виділених кла-

стерів. Досліджувані, що потрапили до першого кластера (182 особи), характеризуються низькими показниками щоденної, ідеологічної та емоційної прив'язаності до місця проживання, а також високими показниками відсутності прив'язаності до місця проживання. Цей кластер, відповідно, дістав назву “Відсутність прив'язаності до місця проживання”, або ж *“неприв'язані до місця проживання”*.

Особам, що увійшли до другого кластера (185 осіб), притаманні помірно високі значення показників щоденної та емоційної прив'язаності до місця проживання, середні показники ідеологічної прив'язаності до місця проживання та низькі показники відсутності прив'язаності до місця проживання. Такий профіль було проінтерпретовано як “Традиційну прив'язаність до місця проживання”, що об'єднує осіб, які *“традиційно прив'язані до місця проживання”*.

Третій кластер (184 особи) характеризується високими показниками ідеологічної прив'язаності до місця проживання, середніми показниками емоційної прив'язаності та відсутності прив'язаності до місця проживання, а також низькими показниками щоденної прив'язаності до місця проживання. Виділеному кластеру було присвоєно назву “Активна прив'язаність до місця проживання”, або *“активно прив'язані до місця проживання”*. Цей кластер неоднозначний за своєю структурою, оскільки поєднує високі показники різних за валентністю зв'язків з місцем проживання (ідеологічна прив'язаність та відсутність прив'язаності), що вказує на те, що особи, які увійшли до цього кластера, демонструють особливий тип зв'язку з місцевістю проживання. Отож особи, які увійшли до цього кластера, з одного боку, виявляють зацікавленість щодо місця свого проживання, мають бажання брати участь у його справах, розвивати його та покращувати, а з другого боку – при нагоді змінити нинішнє місце проживання на нове, яке даватиме більшу кількість вигод та перспектив, вони б скористалися нею.

Проаналізуємо відтак ціннісні профілі представників виділених груп досліджуваних. На рисунку відображено середні значення рангів певної цінності щодо інших цінностей, які обчислювалися в кожній з виділених груп згідно з інструкцією методики “Цінності” Ш. Шварца (профілі особистості).

Зазначимо, що в досліджуваній молоді незалежно від типу її прив'язаності до місця проживання найбільш вираженими ціннісними орієнтаціями є: влада ($M=7,71$), традиції ($M=7,76$) та конформізм ($M=6,81$); а найменш вираженими – самостійність ($M=3,37$), доброта ($M=4,23$) та універсальність ($M=4,79$). Це можна пояснити віковими особливостями досліджуваних: молодість – це період, коли особа намагається заявити про себе, накопичити ресурси, реалізувати здібності, створити власне ім'я та зайняти своє місце “під сонцем”. Разом з тим через нестачу досвіду, знань чи ресурсів потреба в самоконтролі та самоуправлінні ще не до кінця

сформована: у молодості більшість осіб виконують чужі вказівки, що обмежує можливості самостійного чи творчого мислення.

Рис. Профілі ціннісних орієнтацій трьох типів прив'язаності до місця проживання: група 1 – “неприв'язані до місця проживання”; група 2 – “традиційно прив'язані до місця проживання”; група 3 – “активно прив'язані до місця проживання”.

Оскільки методика “Цінності” Ш. Шварца опрацьовується за допомогою порядкових шкал, то для порівняння виділених кластерних груп було використано Н-критерій Краскела–Уолліса (табл.).

Таблиця

Показники ціннісних орієнтацій досліджуваних, які виявляють різні типи прив'язаності до місця проживання*

Показники **	Групи досліджуваних			Значущість різниці між групами (критерій Краскела–Уолліса)
	Традиційно прив'язані	Активно прив'язані	Неприв'язані	
Влада	131,57	99,756	99,313	13,34551 (p=0,0013)
Універсальність	91,373	124,45	118,84	11,94831 (p=0,0025)
Доброта	90,905	123,37	120,73	12,27509 (p=0,0022)
Безпека	99,272	108,97	127,95	7,327965 (p=0,0256)

* Наведено середні значення суми рангів у кожній з виділених груп.

** Подано лише статистично значущі результати порівняння за показниками ціннісних орієнтацій.

Результати, отримані за методикою “Цінності” Ш. Шварца, свідчать про значущі відмінності між виокремленими групами досліджуваних за такими шкалами: *влада*, *універсальність*, *доброта* і *безпека*. В осіб, які “традиційно прив'язані до місця проживання”, спостерігається порівняно

вищий рівень вияву цінності влади, ніж у представників інших груп: “неприв’язаних до місця проживання” та “активно прив’язаних до місця проживання”. Отож особи, яким властивий традиційний тип прив’язаності до місця проживання, більшою мірою цінують досягнення соціального статусу або престижу, бажають здійснювати контроль і домінувати над людьми та ресурсами (такі особи вважають цінностями авторитет, багатство, соціальну владу, імідж тощо). Це можна пояснити тим, що місце проживання виконує декілька психологічних функцій для людини, зокрема надає відчуття безпеки, забезпечує її розвиток та дослідження довкілля тощо: що більше укорінена особа в місці проживання, то більш імовірно, що вона має налагоджену мережу соціальних контактів. Це також стосується власності людини: якщо вона визначилася з місцем проживання і не планує його змінювати, то починає докладати більше зусиль для створення добробуту, накопичення майна та соціальних зв’язків на території, на якій розташована її власність; їй буде легше взаємодіяти, і вона відчуватиме певну перевагу порівняно з особами, які не мають такого зв’язку з місцем проживання, на цій території.

У представників групи досліджуваних, які “традиційно прив’язані до місця проживання”, спостерігається порівняно нижчий рівень вияву цінностей *універсальності* і *доброти*, ніж у групах осіб, “неприв’язаних до місця проживання”, та “активно прив’язаних до місця проживання”. Цінності універсальності та доброти відображають особливості соціальної взаємодії: універсальність полягає в розумінні, терпимості, захисті благополуччя людей та природи, а доброта спрямована на підтримання благополуччя людей, з якими людина перебуває у близьких стосунках, і забезпечує доброзичливі стосунки в повсякденному спілкуванні та взаємодії з близькими людьми. Отож особи, які “активно прив’язані” та “неприв’язані” більшою мірою цінують соціальні стосунки, взаємини з оточенням, докладають більше зусиль для підтримання цих стосунків, що виражається в толерантності, терпимості, вияві доброзичливості тощо. Це можна пояснити тим, що для осіб з цими типами прив’язаності більшою мірою важливі соціальні взаємини, які вони створюють у певній місцевості, діяльність чи вигоди, які можуть їм дати ці соціальні контакти, а не власне якесь конкретне фізичне місце проживання.

Ще одну значущу відмінність між групами досліджуваних зафіксовано за показниками цінності *безпеки*: особам, що “неприв’язані до місця проживання”, притаманний вищий рівень цінності безпеки, ніж представникам групи осіб, які “традиційно прив’язані до місця проживання”. Отож, особи, які “неприв’язані”, більшою мірою прагнуть до власної безпеки та безпеки інших людей, гармонійного розвитку суспільства та стосунків. Місце як об’єкт прив’язаності може виконувати функцію безпеки: ймовірно, що особи, які неприв’язані до актуального місця прожи-

вання, мають незадоволену цю функцію, тому цінність безпеки постає для них гостріше, ніж для представників інших типів прив'язаності до місця проживання.

Можемо спостерігати значущі відмінності між показниками виокремлених нами груп досліджуваних за всіма шкалами тесту сенсожиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтєва. В “активно прив'язаних” осіб спостерігається найвищий рівень вираження загального показника сенсожиттєвих орієнтацій ($M=110,96$), а в осіб, “неприв'язаних до місця проживання” ($M=86,95$), – найнижчий. Особи, що “традиційно прив'язані до місця проживання”, мають щодо цих двох груп середні показники сенсожиттєвих орієнтацій ($M=98,1$). У “неприв'язаних до місця проживання” осіб спостерігаються найнижчі рівні показників за такими шкалами тесту: *цілі в житті*, *процес життя*, *результат життя*, *локус контролю-Я*, *локус контролю-життя*.

Якщо говорити про показники шкал “цілі в житті”, “процес життя”, “результат життя”, то спостерігаємо значущі відмінності в усіх трьох виділених групах типів прив'язаності до місця проживання: “активно прив'язаним” особам притаманний найвищий рівень показників цілей у житті ($M=33,53$), процес життя ($M=34$) та результат життя ($M=27,69$), “традиційно прив'язаним” особам – порівняно нижчий ($M=29,77$), ($M=28,97$) та ($M=24,23$), відповідно, а “неприв'язаним” особам – ще нижчий ($M=26,05$), ($M=24,29$) та ($M=20,58$), відповідно. Такі результати свідчать, що “активно прив'язані” особи характеризуються порівняно вищим рівнем задоволеності в разі досягнення цілей, вони впевнені у власній здатності самостійно обирати задачі та досягати результатів, а також їм властива емоційна насиченість сьогодення та задоволеність минулими досягненнями порівняно з представниками інших типів. “Активно прив'язаним” особам властивий найвищий показник наявності життєвих цілей, вони вміють жити і бути задоволеними власним життям, ставити усвідомлені цілі і брати відповідальність за їх реалізацію.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Результати наведеного емпіричного дослідження підтверджують, що прив'язаність певної особи до місця проживання пов'язана з її ціннісними орієнтаціями. Описані типи прив'язаності до місця проживання відбивають особливості ставлення людини до її місця проживання. Результати порівняльного аналізу засвідчили наявність значущих відмінностей у ціннісній сфері досліджуваних, що порізному ставляться до місця.

Особи з “традиційним типом прив'язаності до місця проживання” більшою мірою скеровані на владу, для них вартісним є досягнення високого соціального статусу, що дає змогу контролювати людей і ресурси, домінувати над іншими та доквіллям. Володіння багатством, соціальними зв'язками, різноманітними ресурсами забезпечує особі авторитет,

владу, самодостатність. Можна припустити, що особи з таким типом прив'язаності до місця радше намагаються місце проживання пристосувати до своїх потреб, використати його у своїх цілях. Якщо скористатися термінологією А. Маслоу, то можна стверджувати, що описані особи керуються “дефіцитарною” мотивацією: “місце (і усе та всі, що в ньому перебувають) має слугувати забезпеченню моїх потреб”. Можна припустити, що такі особи міцно облаштовуються в певній місцевості, пускають міцне та розгалужене коріння. Вони не лише самі тримаються місця, до якого прив'язані, а намагаються прив'язати до нього і своїх близьких, оскільки потребують сталості і впевненості у майбутньому.

Особам з “активним типом прив'язаності до місця проживання” більшою мірою властиві цінності доброти та універсальності. Такі особи високо цінують взаємини з оточенням, докладають більше зусиль для їх підтримки, що виражається в їхній толерантності та доброзичливості. Їм притаманний порівняно вищий рівень задоволеності при досягненні цілей, вони впевнені у власній здатності самостійно обирати завдання та досягати оптимальних результатів, прагнуть створювати і ділитися плодами своєї творчості з іншими. Такі особи найбільше серед опитаних молодих людей задоволені власним життям, уміють брати на себе відповідальність за те, що з ними відбувається в теперішньому. Це особи, що керуються “буттєвою” мотивацією; для них важливіше, що вони можуть зробити для довкілля, ніж те, що це довкілля може їм дати. Такі особи здатні пускати глибоке коріння в певній місцевості, але, ймовірно, доволі легко можуть поміняти місце проживання та швидко прижитися і на новій території.

Особи, “не прив'язані до місця свого проживання”, більшою мірою зорієнтовані на безпеку. Вони прагнуть спокою, впевненості у можливості задоволення власних потреб сьогодні і в майбутньому, що може їм забезпечувати довкілля фізичне і соціальне. Ще однією визначальною ознакою “неприв'язаних осіб” є те, що вони характеризуються найнижчим рівнем показників сенсожиттєвих орієнтацій. Це описує їх як таких, що не задоволені власним теперішнім і вже прожитою частиною життя. Такі особи зазвичай не впевнені у власних силах, тому більше покладаються на ресурси інших. Можна припустити, що такі особи не дозволяють собі прив'язуватися до певного місця проживання, щоб, використавши ресурси певного місця, без сильних негативних переживань перейти на інше місце, яке має потрібні їм ресурси і дозволить ними скористатися. Видається, що власне такі особи найбільше схильні до міграції, не укорінюються в певному місці, їм найбільше пасує метафора “перекотиполя”.

Оскільки досліджувалися лише мешканці Львова, що вирізняється з-поміж міст України не лише розмірами, але й особливостями історичного, культурного, архітектурного, економічного характеру, аналогічним

дослідженням варто охопити мешканців населених пунктів різного типу (сіл, містечок, районних центрів тощо) та інших регіонів України, а також міст з коротшою історією, іншою культурною та історичною спадщиною, економічною інфраструктурою тощо. Варто було б також дослідити особливості прив'язаності до місця проживання осіб різного віку. Ще одним важливим вектором дослідження може бути виявлення схильності до міграції осіб з різним типом прив'язаності до місця проживання. Такі масштабні дослідження дали б змогу глибше зрозуміти психологічні механізми феномену прив'язаності до місця проживання.

Література

1. *Карандашев В. Н.* Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
2. *Леонтьев Д. А.* Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
3. *Bilsky W.* Values and personality / W. Bilsky, S. H. Schwartz // *European Journal of Personality*. – 1994. – № 8. – P. 163–181.
4. *Bowlby J.* Attachment and loss: Vol. 1. Attachment (2nd ed.) / J. Bowlby. – New York : Basic Books, 1982.
5. *Giuliani M. V.* Theory of attachment and place attachment / M. V. Giuliani // *Psychological theories for environmental issues*; [In M. Bonnes, T. Lee and M. Bonaiuto (Eds.)]. – Aldershot : Ashgate, 2003. – P. 137–170.
6. *Lewicka M.* Psychologia miejsca / M. Lewicka. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2012. – 637 s.
7. *Lewicka M.* Ways to make people active: Role of place attachment, cultural capital and neighborhood ties / M. Lewicka // *Journal of Environmental Psychology*. – 2005. – № 4. – P. 381–395.
8. *Proshansky H. M.* Place identity: Physical world socialization of the self / H. M. Proshansky, A. K. Fabian, R. Kaminoff // *Journal of Environmental Psychology*. – 1983. – № 3 (1). – P. 57–83.

Reference

1. Karandashev, V. N. (2004). *Metodika Shvartsa dlya izucheniya tsennostey lichnosti: kontseptsya i metodicheskoye rukovodstvo* [Schwartz's method for studying the values of personality: the concept and methodological guidance]. St. Petersburg : Rech Publ. (rus).
2. Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennykh oriyentatsiy (SZhO)* [Test of sense-life orientations]. Moscow: Smysl Publ. (rus).
3. Bilsky, W. and Schwartz, S. H. (1994). Values and personality, *European Journal of Personality*, 8, 163–181.
4. Bowlby, J. (1982). *Attachment and loss: Vol. 1. Attachment* (2nd ed.). New York: Basic Books.

5. Giuliani, M. V. (2003). Theory of attachment and placeattachment. In M. Bonnes, T. Lee, and M. Bonaiuto (Eds.) *Psychological theories for environmental issues* (pp. 137–170). Aldershot: Ashgate.
6. Lewicka, M. (2012). *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar (pol).
7. Lewicka, M. (2005). Ways to make people active: Role of place attachment, cultural capital and neighborhood ties, *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 4, 381–395.
8. Proshansky, H. M. (1983). Place identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 3 (1), 57–83.

Грабовская С. Л., Мандзык Т. М. Особенности ценностных ориентаций городской молодежи с различными типами привязанности к месту жительства

С помощью кластерного анализа выделены группы, объединяющие лиц с разными типами связей с местом жительства (“непривязанные”, “традиционно привязанные”, “активно привязанные”), и осуществлен их сравнительный анализ. “Активно привязанным” к месту жительства лицам присущ сравнительно более высокий уровень проявления ценностей доброты и универсальности, чем лицам, которые “традиционно привязаны” к месту жительства. “Непривязанные” к месту жительства лица по сравнению с теми, кто имеет другие типы привязанности, выше ценят безопасность, а “традиционно привязанным” присущи высокие показатели ценности власти. “Активно привязанные” к месту жительства лица проявляют значимо более высокий уровень смысложизненных ориентаций по сравнению с “непривязанными”, особенно по таким показателям, как наличие целей в жизни, рефлексия процесса и результата жизни, локус контроля-Я, локус контроля-жизнь.

Ключевые слова: привязанность к месту жительства, ценностные ориентации, смысложизненные ориентации, молодежь.

Hrabovska S. L., Mandzyk T. M. Features of value orientations of urban youth with different types of attachment to the place of residence

On the basis of cluster analysis it was distinguished groups, which incorporate people with different types of connection with their place of residence (“not attached”, “traditionally attached”, “actively attached”), and comparative analysis of these groups was carried out. Those individuals who are “actively attached” to their place of residence have an appreciably higher level of expression of the values of kindness and universality than those individuals who are “traditionally attached” to their place of residence. “Not attached” to their place of residence individuals appreciate security more in comparison with those who have different types of attachment, and “traditionally attached” individuals demonstrate higher indicators on the value of power. Also, those individuals who are “actively attached” to their place of residence show a significantly higher level of sense-and-life orientations than “not attached” individuals, especially in terms of availability of goals in life, the reflection of the process and the outcome of life, the locus of control of “Self”, and the locus control of life.

Key words: attachment to the place of residence, value orientations, sense-and-life orientations, youth.

СУБ'ЄКТИВНЕ ЕКОНОМІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ З РІЗНИМИ ЕМІГРАЦІЙНИМИ НАСТРОЯМИ

А. О. Лісневська (м. Чернігів)

Суб'єктивне економічне благополуччя – один із важливих чинників еміграційних настроїв студентської молоді. Центральною складовою суб'єктивного економічного благополуччя, яка зумовлює поширення еміграційних настроїв серед студентів, є суб'єктивна оцінка ними рівня свого життя як такого, що не відповідає їхнім економічним домаганням. Це супроводжується осмисленням поточної економічної ситуації в країні як несприятливої для зростання особистого добробуту і прибутків, що зумовлює відчуття тривоги, невпевненість у собі, труднощі адаптації до середовища. Водночас мають місце оптимістичні, дещо ірраціональні очікування щодо покращення свого матеріального становища в найближчому і більш віддаленому майбутньому, що підкріплюється готовністю виявляти активність, самостійність, напористість. Отже, покращення економічних умов життя в Україні може знизити еміграційні настрої серед студентської молоді. Показано, що за особливостями своєї потребово-мотиваційної сфери студенти, які не визначилися щодо еміграції, схожі на студентів, які припускають можливість еміграції, а за рівнем задоволеності своїм економічним статусом – на студентів, які не допускають такої можливості. Звідси випливає, що в разі погіршення економічних умов життя в Україні збільшиться й частка студентської молоді, схильної до еміграції.

Ключові слова: еміграція, еміграційні настрої, суб'єктивне економічне благополуччя, економічний статус, економічні домагання, економічна активність.

Постановка проблеми. В умовах значного погіршення соціально-економічної ситуації, спричиненої різноманітними чинниками, зокрема воєнним протистоянням на сході України, загострюється проблема пошуку молоддю шляхів і засобів самореалізації, у тому числі й за межами своєї країни. Виїздові молоді за кордон сприяють і процеси глобалізації, які відбуваються у світі і до яких Україна все більш активно долучається останнім часом. Усе це призводить до небезпечної для самої України ситуації – загрози втрати нею частини молодих українців через еміграцію до інших країн.

Традиційно молодь є однією з найбільш мобільних демографічних груп, які беруть участь у міграційних переміщеннях. Згідно з даними Центру незалежних соціологічних досліджень “Омега” (2016 р.), молодь України має досить виражені наміри щодо зовнішньої міграції. На запи-

тання “Чи хочете Ви емігрувати з України?” 44,9% респондентів відповіли, що вони хочуть жити в Україні і не планують емігрувати. Інші 28,3%, можливо, хотіли б попрацювати за кордоном, але з подальшим поверненням в Україну, і 12,3% бажали б навчатися за кордоном, але потім повернутися додому. Це 9,7% усіх респондентів шукають можливість виїхати за кордон, а 4,2% відповіли, що планують залишити Україну найближчим часом [6]. Отже, близько 55% опитаних молодих осіб можуть бути потенційними емігрантами. Наведені дані узгоджуються з даними наших досліджень (2013–2016 рр.), де частка студентів, які зазначили свій намір виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни, становила від 54% до 57% [2]. Отже, важливого значення набуває вивчення тих психологічних детермінант, які зумовлюють еміграційні настрої української молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до розуміння свідомості в діяльнісному підході еміграційні настрої виникають у зв'язку з появою у свідомості людей відповідних суб'єктивних смислів. На думку Д. В. Ольшанського, будь-які масові настрої, у тому числі й еміграційні, є результатом дії двох чинників: суб'єктивного (потреб та інтересів) і об'єктивного (реальних умов життя, які відповідають або не відповідають цим потребам та інтересам) [3]. Отже, еміграційні настрої виникають тоді, коли люди актуально переживають неможливість облаштувати власне життя відповідно до своїх потреб та інтересів за реальних умов життя даного суспільства. Результатом таких переживань може стати поява суб'єктивних смислів, за яких проживання в іншій країні набуває для людини більшої суб'єктивної значущості, ніж проживання у своїй країні.

Аналіз досліджень, присвячених еміграції жителів країн пострадянського простору, показує, що значну роль у виникненні в них еміграційних настроїв відіграють саме економічні умови життя. Так, Ю. П. Зінченко, О. Ю. Зотова виявили, що найбільш значущими мотивами можливої еміграції росіян є прагнення підвищити свій життєвий рівень і пошук комфорту. Дослідники також стверджують, що еміграційні наміри людини тісно пов'язані з її почуттям безпеки. Саме прагнення безпеки зумовлює появу в людей не лише еміграційних намірів, а й прийняття ними твердого рішення залишити свою країну [1]. Аналізуючи особливості картини світу потенційних емігрантів в Росії і в Україні, О. М. Плющ також зазначає, що потенційні емігранти цих країн не вірять, що їхні країни здатні в майбутньому забезпечити належну якість життя своїх громадян [4].

Невирішені частини загальної проблеми. Завдяки нашим попереднім дослідженням було встановлено, що поширення еміграційних настроїв серед студентської молоді пов'язане із специфікою відображення в

її свідомості макросоціальних умов життя в Україні. Зокрема, схильні до еміграції студенти більш негативно оцінюють теперішнє становище України та її розвиток у перспективі, не вірять у свою здатність впливати на суспільно-політичні процеси, знецінюють образ України серед інших країн світу. Водночас не було виявлено і лінійної залежності між особистісними характеристиками студентів і їхньою схильністю до еміграції: одні й ті ж самі особистісні характеристики можуть спонукати студентів долати розбіжності між тим, що вони мають, і тим, чого хочуть, як у своїй, так і в якійсь іншій країні. Тому еміграція стає одним із численних засобів досягнення бажаного через усвідомлення перспектив самореалізації в якійсь іншій країні [2]. Оскільки аналіз публікацій і результатів досліджень не дає змоги чітко визначити, які саме характеристики особистості призводять до появи у її свідомості суб'єктивних смислів, пов'язаних з еміграцією, було вирішено розкрити особливості суб'єктивного економічного благополуччя студентів з різними еміграційними настроями.

Мета статі: визначити особливості суб'єктивного економічного благополуччя як детермінант еміграційних настроїв студентської молоді.

Вклад основного матеріалу дослідження. Для визначення рівня та особливостей структури суб'єктивного економічного благополуччя студентської молоді було використано Опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя В. О. Хащенка [5]. Щоб з'ясувати невідрефлексовані, пов'язані з потребою-мотиваційною сферою особистості уявлення студентів про своє матеріальне становище як у теперішній час, так і в майбутньому (через три роки і навіть через десять років), ми скористалися Тестом колірних ставлень О. М. Еткінда (скорочену форму). Студентам було запропоновано обрати один із восьми кольорів Люшера, який би найбільш точно, на їхню думку, характеризував їхні уявлення про своє матеріальне становище тепер, через три роки і через десять років.

У дослідженні, яке було проведено навесні 2017 р., взяли участь студенти 4, 5 і 6-го курсів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Загальна кількість учасників дослідження становила 90 осіб (35 чоловіків та 55 жінок) віком від 20 до 24 років, які навчаються за спеціальностями “Біологія”, “Технологічна освіта”, “Психологія”, “Соціальна педагогіка”. Інтерес до студентів старших курсів був зумовлений тим, що саме вони найближчим часом будуть змушені вирішити ряд важливих життєвих завдань: пошук постійного місця роботи, створення сім'ї, набуття фінансової незалежності від батьків та ін. Також студентів просили дати відповідь на запитання: “Якби у Вас була можливість виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни, Ви: 1) не виїхали би у жодному разі; 2) найімовірніше, не виїхали б; 3) важко відповісти; 4) найімовірніше, виїхали би; 5) виїхали б обов'язково”. Залежно від обраного варіанта відповіді студентів було роз-

ділено на три групи: тих, які навіть не припускають можливості еміграції (варіанти 1 і 2); тих, які ще не визначилися щодо еміграції (варіант 3); тих, які припускають можливість еміграції (варіанти 4 і 5).

Первинний статистичний аналіз даних показав, що 7,8% респондентів не припускають можливості еміграції до якоїсь іншої країни, тоді як 63,3% таку можливість припускають. Ще 28,9% респондентів не визначилися щодо того, чи хотіли б вони змінити постійне місце проживання, чи ні. Отримані результати відображають негативні тенденції в масовій свідомості студентської молоді Чернігівщини, оскільки зафіксували значну частку тих студентів, які, вибудовуючи свої життєві плани на майбутнє, схильні шукати шляхи самореалізації за межами України (у 2013–2016 рр. їх було від 54 до 57%). Водночас стрімко зменшується частка тих студентів, які пов'язують своє майбутнє з Україною (у 2013–2016 рр. їх частка становила від 38 до 24%). Відповідно, поступово збільшується частка студентів, котрі не визначилися зі своїми намірами щодо еміграції (у 2013–2016 рр. їх було від 7 до 21%). Отже, можна констатувати, що серед студентської молоді Чернігівщини останнім часом стрімко поширюються еміграційні настрої.

Рівень суб'єктивного економічного благополуччя (далі – СЕБ) трьох груп студентської молоді визначався за допомогою процедури однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA). Було виявлено статистично значущі відмінності (всі при $p \leq 0,05$) за такими індексами:

1) *інтегральний (загальний) індекс СЕБ*: нижче – у студентів, які припускають можливість еміграції (67,95 бала), вище – у студентів, які не визначилися щодо еміграції (74,58), і студентів, які не припускають можливості еміграції (75,14);

2) *індекс суб'єктивної адекватності доходу запитам і потребам особистості*: нижче – у студентів, які припускають можливість еміграції (11,70), вище – у студентів, які не визначилися щодо еміграції (13,15), і студентів, які не припускають можливості еміграції (13,57).

Не було, утім, виявлено статистично значущої різниці між трьома групами студентської молоді за такими індексами, як індекс економічного оптимізму і впевненості, індекс поточного добробуту сім'ї, індекс фінансової депривованості, індекс економічного занепокоєння і тривожності.

Аналіз отриманих результатів показав, що студенти, які припускають можливість еміграції, менш задоволені своїм теперішнім матеріальним становищем і менше сподіваються на його покращення в майбутньому. Вони мають вищий рівень домагань у матеріальній сфері, більш негативно оцінюють свої можливості й внутрішні ресурси для покращення добробуту за наявної економічної ситуації в Україні. Відповідно вони мають менше очікувань, що їхній добробут відповідатиме їхнім економічним домаганням. Усе це позначається на їхньому ставленні до себе як до

суб'єктів економічних відносин: прогнозуючи ефективність своєї економічної активності, студенти цієї групи менше сподіваються на значне покращення свого матеріального становища.

Отже, студенти, які припускають можливість еміграції, більш гостро переживають свій економічний статус і, відповідно, відчувають труднощі з конструюванням своєї економічної ідентичності порівняно зі студентами, які не визначилися щодо еміграції або які не припускають можливості еміграції. Це спричиняє характер переживань студентів цієї групи (тривога, страх, безнадійність), прогнозування ними свого майбутнього (песимізм щодо змін на краще в матеріальній сфері), особливості регуляції економічної поведінки (епізодична активність, пошук додаткових засобів самореалізації).

З огляду на отримані результати базовим компонентом СЕБ, який зумовлює схильність студентської молоді до еміграції, є визначення нею адекватності доходу своїм запитам і потребам. Встановлено, що студенти, які припускають можливість еміграції, більш чітко усвідомлюють невідповідність доходів (своїх і своєї сім'ї) своїм запитам і потребам порівняно зі студентами, які не визначилися щодо еміграції або які не припускають можливості еміграції. Враховуючи те, що студенти цієї групи мають вищий рівень економічних домагань, ніж студенти двох інших груп, отриманий результат є очікуваним з погляду категоризації ними матеріального рівня свого життя.

Щоб виявити найбільш значущі одиничні параметри СЕБ, які спонукають студентську молодь до еміграції (такими параметрами були окремі питання Опитувальника В. О. Хащенка), було здійснено регресійний аналіз, де залежною змінною виступала схильність до еміграції, а незалежною – різні одиничні параметри СЕБ. У процесі застосування покрокової множинної регресії ($R^2 = 0,256$) було встановлено, що найбільш важливим параметром для прагнення студентів виїхати на постійне місце проживання до якоїсь іншої країни є така незалежна змінна, як нестача грошових коштів у теперішній час, яка пояснила 9,2% дисперсії ($\beta = 0,303$, $p \leq 0,004$; β – стандартизований коефіцієнт регресії). Сприятливість поточних економічних умов у країні для зростання особистого добробуту та прибутків була другою змінною і пояснила додаткові 4,3% ($\beta = -0,209$, $p \leq 0,041$). Суб'єктивна оцінка свого матеріального добробуту в теперішній час стала третьою змінною і пояснила додаткові 4,0% ($\beta = 0,214$, $p \leq 0,043$). Задоволеність фінансовим становищем своєї сім'ї була четвертою змінною і пояснила додаткові 4,0% ($\beta = -0,241$, $p \leq 0,041$).

Як бачимо, важливою психологічною передумовою, яка спонукає студентів шукати шляхи самореалізації за межами України, є усвідомлення ними браку або нестачі коштів у необхідній кількості для задоволення їхніх запитів і потреб у цей час. Також до еміграції студентів підштовхує

несприятливість обставин реальної дійсності, в яких здійснюється їхня економічна активність, що утруднює або унеможливує швидке збільшення доходів та покращення матеріально-побутових умов життя. Ще одна важлива психологічна передумова еміграції – оцінка студентами свого теперішнього добробуту як задовільного порівняно зі своїм соціальним оточенням. На наш погляд, це пов'язано з тим, що для того, щоб виїхати за кордон на постійне місце проживання і облаштуватися в новій країні, необхідно мати якісь заощадження, прибутки. Нарешті, до еміграції студентів спонукає усвідомлення того, що рівень доходів їхньої сім'ї не відповідає їхнім особистим вимогам.

Виокремлені нами групи досліджуваних відображають особливості ставлення до свого матеріального становища в теперішній час та сподівання щодо змін його в майбутньому: через три роки і через десять років (таб.).

Таблиця

**Оцінка студентами свого матеріального становища за допомогою
кольорів залежно від їхніх намірів щодо еміграції (у %)**

Оцінка матеріаль- ного стано- вища	У теперішній час			Через 3 роки			Через 10 років		
	Студенти, які не припус- кають можливості еміграції	Студенти, які не визначи- лися щодо еміграції	Студенти, які припускають можливість еміграції	Студенти, які не припус- кають можливості еміграції	Студенти, які не визначи- лися щодо еміграції	Студенти, які припускають можливість еміграції	Студенти, які не припуска- ють можливості еміграції	Студенти, які не визначи- лися щодо еміграції	Студенти, які припускають можливість еміграції
синій	14,3	–	19,3	–	3,8	8,8	14,3	3,9	5,3
зелений	14,3	26,9	14	–	34,7	24,6	14,3	30,7	24,6
червоний	–	15,4	7	28,6	7,7	19,3	14,3	19,2	21
жовтий	14,3	19,3	12,3	28,6	26,9	17,6	28,6	15,4	28,1
фіолетовий	14,3	15,4	22,8	28,6	15,4	22,8	–	15,4	14
коричневий	14,3	11,5	10,6	14,2	7,7	1,7	–	11,5	3,5
чорний	–	–	–	–	–	1,7	–	–	–
сірий	28,5	11,5	14	–	3,8	3,5	28,5	3,9	3,5

Оцінюючи своє матеріальне становище на цей час, студенти, які, не припускають можливості еміграції, обирали майже всі пропонувані кольори, при цьому незначну перевагу над іншими кольорами отримав сірий

колір. Це вказує на те, що студенти цієї групи наразі не мають якогось вираженого ставлення до свого матеріального становища. Вибір сірого кольору свідчить про те, що частина з них відчуває втому, апатію й обирає пасивність як спосіб реагування на економічні обставини життя. Водночас студенти двох інших груп – які не визначилися щодо еміграції і які припускають можливість еміграції – мають значно більше виражених спонукань щодо зміни свого матеріального становища, тобто демонструють більш чітке ставлення до свого матеріального становища на цей час. Перші з них частіше обирали зелений і жовтий, другі – фіолетовий і синій кольори. Це означає, що студенти, які не визначилися щодо еміграції, більш орієнтовані на те, щоб або наполегливо, уперто покращувати свій добробут, або вдовольнятися наявним рівнем добробуту, отримуючи задоволення від нематеріальних сторін життя. Студенти ж, які припускають можливість еміграції, є більш чутливими до впливів середовища і частіше переживають труднощі адаптації до нього. Як наслідок, вони частіше відчують тривогу, почуваються невпевненими в собі та у своїх перспективах, прагнуть відійти від реальної дійсності у світ фантазій, мрій.

Висловлюючи припущення щодо того, яким буде їхнє матеріальне становище через три роки, студенти, які не припускають можливості еміграції, знову ж таки обрали декілька кольорів, не віддаючи особливої переваги якомусь із них. Проте зміст потреб, який уособлює більшість із цих кольорів (червоний, жовтий, фіолетовий), вказує на оптимістичні, інколи навіть нереалістичні очікування щодо свого матеріального становища в близькому майбутньому. Вибір коричневого кольору свідчить про невпевненість у собі, про стривоженість деяких студентів цієї групи щодо своєї здатності забезпечити собі належний фізичний і психологічний комфорт у найближчі роки. У групах студентів, які не визначилися щодо еміграції або які припускають можливість еміграції, переважають такі кольори, як зелений, жовтий, фіолетовий (перша і друга група), червоний (друга група). Це свідчить про те, що студенти цих груп очікують, так само як і студенти попередньої групи, що в найближчі роки вони матимуть матеріальне становище, яке повною мірою відповідатиме їхнім економічним домаганням, при цьому їхні уявлення про зміни в доходах мають дещо ірраціональний характер. Для досягнення бажаних змін у добробуті або для збереження того добробуту, який вже є і який їх задовольняє, вони готові проявляти цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, орієнтуватися не лише на результат, а й на процес діяльності, покладатися на сприятливий збіг обставин.

Прогнозуючи своє матеріальне становище через десять років, студенти, які не припускають можливості еміграції, обрали декілька кольорів, віддавши незначну перевагу жовтому й сірому кольорам. Зміст потреб, які уособлюють ці кольори, свідчить про те, що студенти цієї групи

прагнуть захищеності, стабільності в матеріальному плані, що вказує на значущість для них нематеріальних цінностей, на зацікавленість процесом, а не результатом діяльності, на їхню пасивність у досягненні цілей, пов'язаних із покращенням свого матеріального становища. Студенти, які не визначилися щодо еміграції або які припускають можливість еміграції, частіше обирали зелений, червоний (перша і друга групи) та жовтий (друга група) кольори. Це вказує на їхню спрямованість на значні досягнення в матеріальній сфері, на значущість для них високого економічного статусу, на їхню готовність виявляти активність, навіть агресивність задля збільшення прибутків і покращення добробуту. Водночас для студентів, які припускають можливість еміграції, більшого, ніж для студентів, які не визначилися щодо еміграції, значення набувають захищеність у соціальному плані та задоволеність процесом діяльності.

Отже, студентська молодь трьох груп має як спільне, так і відмінне в уявленнях про своє матеріальне становище тепер і про його зміни в майбутньому. Особливо великі відмінності було зафіксовано в уявленнях студентів щодо свого матеріального становища на цей час. Студенти, які не припускають можливості еміграції, не виявили якогось чітко визначеного ставлення до свого матеріального становища: в їхніх виборах помітні як стеничні, так і астеничні тенденції реагування на прибутки і добробут. Студенти двох інших груп продемонстрували більш чітке ставлення до свого матеріального становища. Так, студенти, які не визначилися щодо еміграції, займають активну позицію щодо збільшення своїх доходів та покращення матеріального рівня життя. Студенти ж, які припускають можливість еміграції, більше занурені в негативні почуття, пов'язані з їхнім матеріальним становищем, та переживають труднощі адаптації до середовища. Значно менші відмінності виявлено в уявленнях студентської молоді щодо її матеріального становища в майбутньому. Студенти всіх трьох груп мають оптимістичні, інколи дещо нереалістичні очікування щодо збільшення своїх доходів і покращення добробуту найближчим часом, що пов'язано, на наш погляд, з очікуваними змінами в їхньому соціальному становищі (закінчення навчання у виші, повна трудова зайнятість та ін.). Що ж до очікувань, які стосуються більш віддаленого майбутнього, виявлено, що студенти, які не припускають можливості еміграції, мають менше сподівань, що їхнє матеріальне становище буде значно вищим порівняно зі студентами двох інших груп. Помірні статки для них можуть компенсувати орієнтація на нематеріальні цінності та задоволеність від процесу діяльності. Значно більше сподівань щодо зміни свого матеріального становища мають студенти, які не визначилися щодо еміграції та які припускають можливість еміграції. Вони готові докласти максимум зусиль для покращення свого економічного статусу, проявляти необхідні для цього ініціативність, самостійність, напористість.

Висновки. Отримані результати дають підстави стверджувати, що суб'єктивне економічне благополуччя детермінує сприйнятливість студентської молоді до еміграційних настроїв, що мають місце в суспільстві. Виявлені в ході дослідження особливості СЕБ студентської молоді з різними еміграційними настроями свідчать про те, що центральною його складовою, яка зумовлює поширення еміграційних настроїв серед студентів, є суб'єктивна оцінка ними рівня свого життя як такого, що не відповідає їхнім економічним домаганням. Невдоволення своїм економічним статусом супроводжується осмисленням поточної економічної ситуації в країні як несприятливої для зростання особистого добробуту і прибутків, звідси – відчуття тривоги, невпевненість у собі, труднощі адаптації до середовища. Водночас усе це поєднується з оптимістичними, дещо ірраціональними очікуваннями щодо покращення свого матеріального становища в найближчому і більш віддаленому майбутньому, які підкріплюються готовністю виявляти активність, самостійність, напористість та інші якості, необхідні для зміни свого матеріального становища. Отже, еміграційні настрої студентів підживлює передусім незадоволеність своїм матеріальним становищем на цей час, негативна оцінка перспектив зростання добробуту і прибутків у своїй країні. Відповідно, покращення економічних умов життя в Україні може суттєво знизити еміграційні настрої серед студентської молоді, оскільки студенти, схильні до еміграції, відзначаються не тільки високим рівнем економічних домагань, а й такими особливостями потребово-мотиваційної сфери, які можуть стимулювати їх до значних матеріальних досягнень за сприятливих економічних умов життя в будь-якій країні.

Проведене емпіричне дослідження показало, що за особливостями своєї потребово-мотиваційної сфери студенти, які не визначилися щодо еміграції, схожі на студентів, які припускають можливість еміграції, а за рівнем задоволеності своїм економічним статусом – на студентів, які не припускають такої можливості. Звідси можна припустити, що в разі погіршення економічних умов життя в Україні збільшиться частка студентської молоді, схильної до еміграції.

Перспективною подальших досліджень може стати більш глибоке вивчення особливостей потребово-мотиваційної сфери студентів, які спонукають їх до еміграції.

Література

1. *Зинченко Ю. П.* Эмиграционные намерения и безопасность личности / Ю. П. Зинченко, О. Ю. Зотова // Национальный психологический журнал. – 2013. – № 2(10). – С. 17–24.
2. *Лісневська А. О.* Еміграційні настрої студентської молоді / А. О. Лісневська // Сучасна молодь у соціально-психологічному вимірі: Здобутки чернігівських

- психологів : [монографія] / за наук. ред. А. Г. Скок, О. Ю. Дроздова, Т. В. Данильченко. – Чернігів : Десна Поліграф. – 2017. – С. 212–230.
3. *Ольшанский Д. В.* Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
  4. *Плющ А. Н.* Особенности картины мира потенциальных эмигрантов в России и в Украине / А. Н. Плющ, Н. И. Басманова, А. А. Лисневская // Вопросы психологии. – 2014. – № 6. – С. 52–65.
  5. *Хашченко В. А.* Психология экономического благополучия / В. А. Хашченко. – М. : Институт психологии РАН, 2012. – 426 с.
  6. Цінності української молоді. Результати репрезентативного соціологічного дослідження становища молоді [Електронний ресурс] / Н. Дмитрук, Г. Падалка, С. Кіреєв та ін. / Центр незалеж. соціол. дослідж. “ОМЕГА” на замовлення М-ва молоді та спорту України. – К., 2016. – Режим доступу : http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf

Reference

1. Zinchenko, Ju. P., and Zotova, O. Ju. (2013). Emigratsionnyye namereniya i bezopasnost lichnosti [Emigratory intentions and safety of personality]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal* [National psychological journal], № 2(10), 17–24 (rus).
2. Lisnevskaya, A. O. (2017). Emigratsionnye nastroyeniya studentov [Emigratory attitudes of student youth]. In Skok, A. H., Drozdov, O. Yu., Danylchenko, T. V. (Eds.). *Suchasna molod u sotsialno-psykholohichnomu vymiri: Zdobutky chernihivskikh psykholohiv* [Modern youth in socio-psychological dimensions. Achievements of Chernihiv psychologists] (pp. 212–230). Chernihiv: Desna Polihraf Publ. (ukr).
3. Olshanskiy, D. V. (2001). *Psikhologiya mass* [Mass psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
4. Plyushh, A. N., Basmanova, N. I., and Lisnevskaya, A. A. (2014). Osobnosti kartiny mira potentsialnykh emigrantov v Rossii i v Ukraine [Features of world view of potential emigrants in Russia and Ukraine]. *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology], 6, 52–65 (rus).
5. Hastchenko, V. A. (2012). *Psikhologiya ekonomicheskogo blagopoluchiya* [Psychology of economic well-being]. Moscow: Institute of Psychology OF Russian Academy of Sciences (rus).
6. Dmytruk, N., Padalka, H., Kirieiev, S. (Eds.) (2016). Tsinnosti ukrainskoi molodi. Rezultaty reprezentatyvnoho sotsiolohichnoho doslidzhennsa stanovyscha molodi [Values of Ukrainian youth. Results of representational sociological research of state of youth]. Tsentr nezaleznykh sotsiolohichnykh doslidzhen “ОМЕГА” на замовлення Міністерства молоді та спорту України, http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/23/Zvit_doslidjennya_2016.pdf

Лисневская А. А. Субъективное экономическое благополучие студенческой молодежи с различными миграционными настроениями

Субъективное экономическое благополучие – один из важных факторов миграционных настроений студенческой молодежи. Центральной составляющей субъективного экономического благополучия, которая обуславливает распростра-

нение эмиграционных настроений среди студентов, является субъективная оценка ими уровня своей жизни как такого, который не отвечает их экономическим притязаниям. Это сопровождается осмыслением текущей экономической ситуации в стране как неблагоприятной для роста личного благосостояния и доходов, что предопределяет ощущение тревоги, неуверенность в себе, трудности адаптации к среде. В то же время имеют место оптимистичные, несколько иррациональные ожидания относительно улучшения своего материального положения в ближайшем и более отдаленном будущем, которое подкрепляется готовностью проявлять активность, самостоятельность, напористость. Следовательно, улучшение экономических условий жизни в Украине может значительно снизить эмиграционные настроения среди студенческой молодежи. Показано, что по особенностям своей потребностно-мотивационной сферы студенты, которые не определились относительно эмиграции, похожи на студентов, допускающих возможность эмиграции, а по уровню удовлетворенности своим экономическим статусом – на студентов, которые не допускают такой возможности. Отсюда следует, что в случае ухудшения экономических условий жизни в Украине увеличится количество студенческой молодежи, склонной к эмиграции.

Ключевые слова: эмиграция, эмиграционные настроения, субъективное экономическое благополучие, экономический статус, экономические притязания, экономическая активность.

Lisnevsk A. O. Subjective economic well-being of student youth with different types of emigration mood

Subjective economic well-being is a factor of emigration mood of student youth. The central component of subjective economic well-being, which determines dissemination of emigration mood among students, is a subjective assessment of their life level as the one, which does not meet their economic aspiration. This is accompanied by an understanding of the current economic situation in the country as unfavourable for the growth of personal well-being and profit, which determines feelings of anxiety, diffidence, and difficulties in adapting to the environment. At the same time, it is combined with optimistic and a bit irrational expectations for improving their financial situation at an early date or in future, which is supported by readiness to show activity, autonomy, and assertiveness. Hence, the improvement of economic conditions of life in Ukraine can reduce the emigration mood among student youth. It is shown that according to the peculiarities of needs-and-motivation sphere, students who have not yet decided to emigrate are similar to those who consider emigration as an option, and they are similar to the students who do not admit such an opportunity in their level of satisfaction with their economic status. So that it can be assumed that in case of economic conditions deterioration in Ukraine, the ratio of student youth inclined to emigration will increase.

Key words: emigration, emigration mood, subjective economic well-being, economic status, economic aspiration, economic activity.

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ПІД ВПЛИВОМ МЕДІА

І. Р. Субашкевич (м. Львів)

Розглядається впровадження медіаосвіти у вищих навчальних закладах педагогічного профілю на основі теоретичної моделі впливу медіа на формування ціннісно-смыслової сфери студентської молоді, що дає змогу підготувати молодь до життя та діяльності в умовах соціально-політичних трансформацій, враховуючи процеси стрімкого інформаційно-технологічного розвитку суспільства. Визначено основні групи медіапсихологічних чинників формування ціннісно-смыслової сфери студентської молоді: індивідуально-психологічні – пов'язані з наявністю певних характеристик індивіда (медіауподобання, особистісний досвід, сензитивність до медіатекстів, критичне мислення, ідентифікація з медіагероєм), і соціально-психологічні – пов'язані з особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з впливом останнього на її розвиток (емоціогенність телеконтенту, технічна якість телепродукту, медіауподобання друзів, однолітків та сім'ї, професійний інтерес до телеконтенту, співтворчість). З'ясовано соціальні механізми дії цих чинників на формування окремих груп цінностей: цінностей виходу за межі “Я”, до яких належать універсалізм, доброзичливість; цінностей відкритості до змін, серед яких стимуляція, самостійність; цінностей збереження, до яких належать безпека, конформізм, традиція; цінностей самозвеличення – влада, досягнення, гедонізм, що є важливими в процесі професійної підготовки студентів педагогічних спеціальностей в умовах політичної кризи. Означено засадничі принципи організації навчання студентів основ медіаграмотності: науковості, системності та міждисциплінарності, єдності та наступності, індивідуально-диференційованого підходу, що дає змогу студентам бути готовими до взаємодії з медіа та реалізувати медіазнання в роботі з підростаючим поколінням в умовах інформаційного протистояння агресорові.

Ключові слова: медіа, ціннісно-смыслова сфера, медіапсихологічні чинники, психологічні механізми впливу, студенти.

Постановка проблеми. Дослідження впливу медіапсихологічних чинників на формування ціннісно-смыслової сфери молоді зумовлене потребами як теоретичного характеру (розвитком освіти в умовах інформаційного суспільства, становленням науки медіапсихології, осягненням тих радикальних світоглядних змін, що відбуваються в масовій свідомості молодих людей), так і потребами практики (насамперед формуванням критичного мислення і толерантного ставлення до медіа в умовах полі-

тичних трансформацій у країні), потребами осмислення власної гідності, патріотизму задля протистояння в гібридній війні, досягнення порозуміння в суспільстві, долучення молоді до процесів активної соціальної творчості засобами медіа, що є чинником розвитку громадянського суспільства. У своєму дослідженні ми спиратимемося на напрацювання відомих учених-психологів М. О. Бердяєва, В. С. Соловйова, В. А. Розанова, Е. Фромма, В. Франка, Ю. Габермаса, а також доробок С. В. Анісімова, О. Г. Дробницького, А. Г. Здравомислова, О. О. Леонтєва, В. Т. Лісовського, І. С. Попова, З. В. Сікевич, О. М. Соколова, Є. М. Шиянова, П. Д. Юркевича, В. О. Ядова та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Серед перших дослідників ЗМІ – канадські вчені Г. Інс та М. Маклуан. Роль ЗМІ в індустріальному суспільстві досліджували представники франкфуртської школи Т. Адорно і Г. Маркузе. У працях О. Тоффлера показано роль ЗМІ в постіндустріальному, інформаційному суспільстві. З позицій постструктуралізму ЗМІ досліджували П. Шампань і Ж. Бодрійяр. Американський дослідник Дж. Томпсон проаналізував зв'язок між ЗМІ та еволюцією індустріальних суспільств. Функціональний підхід у дослідженнях ЗМІ використовували американські вчені Г. Лассуелл, Д. Макквейл, К. Райт. Вплив телебачення на моральний розвиток особистості вивчали також Дж. Донакю, Ю. Купер, Г. Лассуелл, М. Маклюен, П. Тайкенор. У. Олаєн. Дослідження ролі ЗМІ та впливу медіавізуального контенту на особистість в умовах гібридного протистояння започаткували науковці лабораторії масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України О. Л. Вознесенська, Л. А. Найдьонова, Н. І. Череповська та ін. Вплив медіа на особистість досліджувався в контексті проблем комунікації, соціалізації та ціннісних орієнтацій (О. Т. Баришполец Н. М. Богомолова, Дж. Брайант, М. І. Жабський, В. А. Монастирський, В. В. Різун, Е. Томпсон, П. Д. Фролов, Р. Гарріс); візуального аспекту медіакультури (Н. І. Череповська); впливу медіа на соціальну ідентичність (О. А. Грабельников, А. Г. Манаков, В. С. Собкін, К. Д. Тарасов); медіаосвіти (Л. М. Баженова, О. Д. Баранов, Д. Є. Григорова, Н. О. Леготіна, Г. О. Новикова, І. А. Фатєєва, О. В. Федоров, І. В. Челишева, В. С. Шаповалова); ролі родини у формуванні медіакультури (О. Л. Вознесенська), інтернет-середовища та його впливу на освіту (Л. М. Найдьонова), взаємодії з медіавіртуальністю (Л. А. Найдьонова).

Мега статті: виокремити основні групи медіапсихологічних чинників формування ціннісно-сислової сфери студентської молоді, визначити механізми їхньої дії та обґрунтувати медіаосвітні способи подолання негативних наслідків медіавпливу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичною основою для виокремлення медіапсихологічних чинників формування ціннісно-сміслової сфери студентської молоді стало дослідження Дж. Клепера. Його автор запропонував класифікацію чинників, які за посередництвом інформації можуть впливати на людей. Найлегше, на думку Клепера, впливати на людей, які до цього ніякої визначеної думки щодо даного питання не мали; інформація може посилити, закріпити позиції, уже вироблені в індивіда; за сприятливих умов масова комунікація може похитнути узвичаєні ставлення й уявлення, не ставлячи собі за мету їх змінити (див. [5]). Отож було виділено чотири рівні сприймання медіатексту: індивідуальний, рівень групи, рівень організації, рівень суспільства (див. [4]).

У своїй роботі ми зосередимо увагу на індивідуальному рівні сприймання інформації, отриманої через ЗМІ. Метою впливу ЗМІ на *індивідуальному рівні* може бути вироблення в індивіда *усвідомлення* (ЗМІ доносять інформацію про певний об'єкт та обстоюють її значимість) і *знання* (важливою функцією мас-медіа є передавання інформації великій кількості людей). Оволодіння знаннями є вагомим результатом, оскільки дає змогу створити бажане ставлення до певного об'єкта і стає необхідною умовою для подальшого формування в людини певної поведінки. ЗМІ можуть коригувати *ставлення* аудиторій до певних об'єктів, більше того: ставлення передбачає наявність цінностей і переконань, що можуть стати підставою до активних дій. *Самодієвість* – віра людини у здатність змінювати свою поведінку – є важливим чинником у виборі й підтримці здорової поведінки; у цьому випадку ЗМІ можуть використовуватися, щоб стимулювати розвиток самодієвості кількома шляхами, що, зокрема, передбачають: моделювання інтересу до поведінки; навчання вмінь, необхідних для прийняття певної моделі поведінки; заохочення до простої тимчасової поведінки, такої як пробна поведінка, тощо. Крім того, ЗМІ транслюють певні *навички* та *вміння*, заохочуючи аудиторію до їх прийняття. У кінцевому підсумку поведінка індивіда може змінитися повністю.

Рівень групи. ЗМІ можуть зумовлювати зміни в поведінці та спілкуванні в межах соціальних груп, у тому числі й тих, що беруть участь у політичних процесах. Кількість і види цих взаємодій можуть бути важливими цілями на рівні групи. ЗМІ намагаються залучати членів сім'ї, друзів, співробітників та інших людей до спільних дискусій.

Рівень організації. Об'єктами впливу ЗМІ тут стають робочі місця, школи, супермаркети та інші точки роздрібною торгівлі тощо. Зазвичай використовуються друковані видання, наприклад: пам'ятні записки, інформаційні бюлетені, брошури і т. ін. Вони розраховані на певні групи і пристосовані до певного контексту, при цьому може використовуватися, зокрема, і соціально-політичний контекст.

Рівень суспільства. Можна виділити чотири вектори впливу медіа на рівні суспільства: *середовище суспільної інформації* (кампанії мас-медіа є сильним засобом впливу на цю ланку, адже здатні створити таке середовище, яке сприятиме поширенню, впровадженню і засвоєнню необхідної інформації); *громадська думка* (відіграє важливу роль у реалізації й підтримці політичних процесів у суспільстві, розподілі суспільних ресурсів – згадаймо твердження: той, хто володіє засобами масової інформації, володіє громадською думкою); *державна політика* (мас-медіа можуть підтримувати урядові позиції і культивувати політику прийняття їх регулювання громадськістю); *соціальні норми* (мас-медіа впливають на сприймання особистості, на її нормативну поведінку в соціальній системі, а також політичну поведінку). Індивідуальне сприйняття соціальних норм під впливом ЗМІ може бути настільки сильним, наскільки вдало подаються одні нормативні стосунки і поведінка та усуваються інші. За таких умов на поведінку людини впливають лише узагальнені і вивірені мас-медіа соціальні норми. На суспільному рівні нормативна поведінка формується, принаймні частково, під впливом норм поведінки, які постійно демонструють ЗМІ. Отже, масова комунікація є засобом утвердження в суспільстві певних цінностей, переконань тощо, а також здійснення впливу на думки і поведінку людей [4].

Медіапсихологічні чинники – це чинники впливу медіа на психіку людини. У нашому дослідженні медіапсихологічні чинники було розділено на дві групи: індивідуально-психологічні і соціально-психологічні. *Індивідуально-психологічні чинники* формування ціннісно-сислової сфери особистості пов'язані з певними характеристиками індивіда (темпераментом, характером, здібностями), що впливають на процес формування його ціннісно-сислової сфери. Остання якраз і визначає поведінку людини, у тому числі політичну. *Соціально-психологічні чинники* визначаються особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, його впливом на її розвиток.

На основі аналізу теоретичних джерел було створено теоретичну модель впливу медіапсихологічних чинників на ціннісно-сислову сферу особистості (рис.).

Розгляньмо відтак **індивідуально-психологічні чинники**:

– *медіауподобання* – той жанр телеконтенту, якому віддає перевагу глядач (ток-шоу, реаліті-шоу, новини, музичне відео, спортивні програми, розважальні передачі, програми про тварин, аналітичні програми, мультфільми, документальні та художні фільми тощо);

– *сензитивність до медіатекстів* – чутливість до переживання подій, які відбуваються на екрані; міра усвідомлення переживань персонажів та подій на екрані;

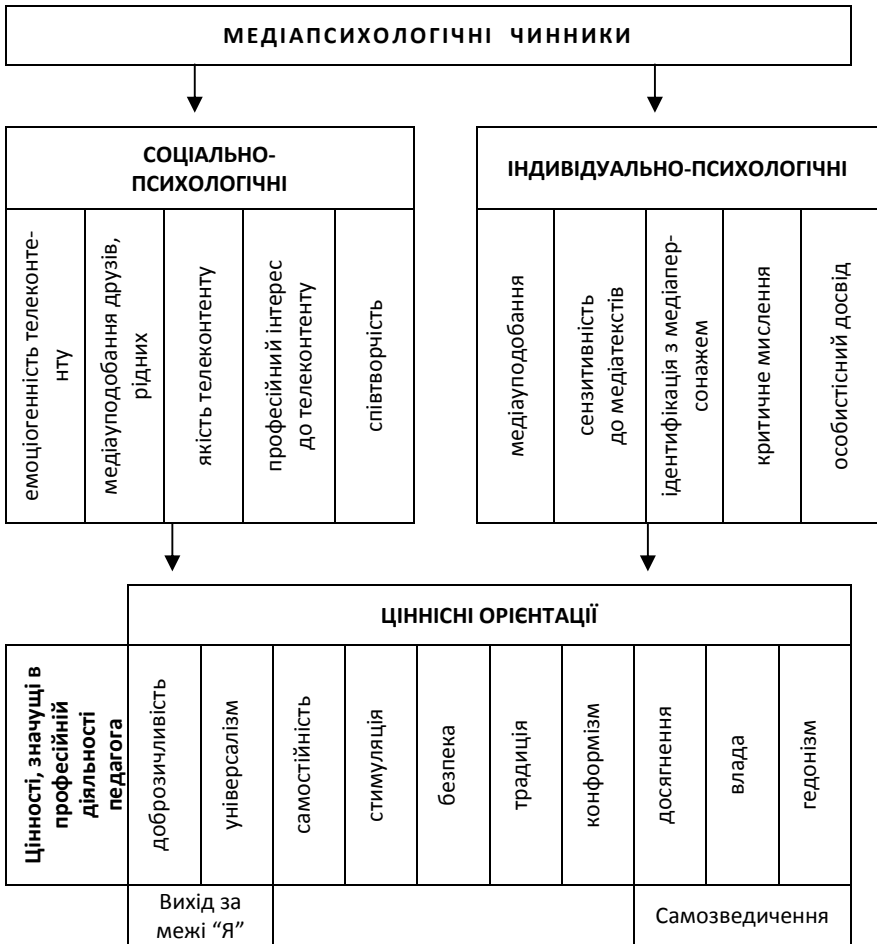

Рис. Модель впливу медіа на формування ціннісно-смысловї сфери студентської молоді

– *ідентифікація з медіагероєм* – довіра до тих персонажів, які імпонують глядачеві, копіювання їхніх моделей поведінки, звичок, одягу, манери говорити;

– *критичне мислення* – довіра/недовіра до телеконтенту, значущість/незначущість отриманої з медіа інформації, усвідомлення безпеки/небезпеки взаємодії з телеконтентом;

– *особистісний досвід* – зіставлення, схожість побаченого на екрані з подіями особистого життя, а також перенесення досвіду, отриманого з медіа, у реальне життя.

Далі охарактеризуємо **соціально-психологічні чинники**:

– *емоціогенність телеконтенту* – здатність телеконтенту викликати певну емоцію в телеглядача;

– *медіауподобання друзів, однолітків, сім'ї* – перенесення уподобань однолітків у свій внутрішній світ, сімейне виховання, традиції;

– *технічна якість телепродукту* – це колористика та зображувальна естетика телевізійного продукту, його видовищність, довготривалість (багатосерійність), популярність, “розкрутка”, а також рівень популярності та професіоналізму ведучих і акторів;

– *професійний інтерес до телеконтенту* – лексика телепродукту, його соціальна і професійна значущість, можливість використання отриманого під час перегляду досвіду в навчальній та професійній діяльності, а також культурний розвиток особистості в практичній діяльності у вільний час;

– *співтворчість (людина стає учасником подій)* – соціалізація особистості, підготовка до змін у соціальному, економічному, культурному плані, участь у процесах, які відбуваються в суспільстві, а також можливість інтерактиву (смс-інтернет-голосування, дзвінки в студію).

Крім медіапсихологічних чинників, було виокремлено та описано психологічні механізми, за посередництвом яких ЗМІ формують ціннісно-смыслову сферу людини.

Розгляньмо в контексті нашого дослідження, зокрема, **механізми впливу телебачення на особистість**:

– *навіювання* – цілеспрямований вплив однієї людини на іншу або на групу людей, що передбачає некритичне сприймання ними висловлених думок та волі [8, ч. 1, с. 122]. Процес навіювання ґрунтується на впливі словом, який умисно перебудовує щось у діяльності та скерований на підвищення результативності дій [6, с. 168]. Використовуючи отриману з телебачення інформацію, людина, на яку впливають, має дійти сама необхідного висновку;

– *наслідування* – особлива форма поведінки людини, що полягає у відтворенні нею дій інших осіб на свідомому чи несвідомому рівні [8, ч. 2, с. 119], повторення взірця або прикладу. Процес наслідування заснований на імітації якихось зовнішніх виявів рухів, дій, поведінки інших людей, що характеризуються певною емоційною і раціональною спрямованістю, корисністю, значущістю [6, с. 168];

– *переконання* – це такий спосіб впливу, за якого людина звертається до свідомості, почуттів і досвіду іншої людини, щоб сформувати в неї нові настановлення. При цьому уявлення, знання, ідеї стають мотивами поведінки людини і визначають її ставлення до різних сфер дійсності [7, с. 555];

– *притягнення* – привертання уваги людей до певної події, залучення їх до групи присутніх. У подальшому скупчення людей саме по собі стає самостійним могутнім стимулом для зацікавленості [1];

– *емоційне зараження* – долучення присутніх до єдиного групового настрою внаслідок підсвідомої схильності людини піддаватися демонстрованим психічним станам при безпосередньому контакті. Ступінь зараження залежить від сили емоційного заряду та кількості присутніх людей;

– *групова творчість* – створення образів спільної уваги, на яких фокусується почуття та уявлення присутніх. Це може бути трансформація первісного об'єкта зацікавленості, чутки, різноманітні повідомлення тощо. Механізм групової творчості реалізується через такі функції: активізаційну – спонукання до дій; регулятивну – надання поведінці спільної спрямованості, завдяки чому натовп із часом може розпочати активні дії без жодних зовнішніх стимулів [там само];

– *групова могутність* – відчуття власної сили, непереможності, а отже – безкарності, що може виникнути в окремого учасника лише через факт присутності значної кількості людей. Так, С. Сігеле в книзі “Злочинний натовп” пише: “Чисельність надає всім членам натовпу відчуття їхньої несподіваної та надзвичайної могутності. Вони знають, що можуть безконтрольно виявляти цю могутність, її не можна буде ні засудити, ні покарати, і ця впевненість спонукає їх скоювати вчинки, які вони самі засуджують, розуміючи їх несправедливість” [10];

– *інтерналізація* – процес присвоєння (та визнання за власні) поглядів та цінностей, а передусім моральних норм інших осіб або груп; відповідна поведінка стає внутрішньою потребою, а не зовнішнім примусом чи тиском. Присвоєння суспільних норм і цінностей становить основний елемент процесу соціалізації [2]. Саме тому не варто недооцінювати соціалізувальний вплив телебачення на молоде покоління;

– *адаптація* (від лат. *adaptare* – пристосовувати) – пристосування органа чи організму (фізіологічна адаптація) або особистості (психологічна адаптація) до зміни зовнішніх умов. Коли ж ідеться про нові міжособові відносини, говорять про соціально-психологічну адаптацію [3, с. 123].

Якщо людина надає більшого значення якимсь одним цінностям, то, найімовірніше, вона буде нехтувати іншими – протилежними їм – цінностями. Саме ці динамічні стосунки між цінностями утворюють структуру цінностей особистості [9]. Тому результатом впливу медіапсихологічних чинників стає формування ієрархії ціннісних орієнтацій, яку ми розглядаємо на основі концепції Ш. Шварца.

На нашу думку, для студентської молоді, що здобуває фах педагога, важливими є *цінності виходу за межі “Я”*, до яких належать, зокрема, універсалізм, доброзичливість (вони протилежні щодо цінностей *самозвечлення*). Також до категорії значущих цінностей можна віднести *цінності відкритості до змін* – стимуляцію, самостійність. *Цінності збереження*,

до яких належать безпека, конформізм, традиція (вони протилежні щодо цінностей відкритості до змін) та самозвеличення (влада, досягнення, гедонізм) не є значуще важливими для здійснення педагогічної діяльності, а в окремих випадках можуть навіть заважати реалізації професійних функцій педагога.

У ході дослідження нами було виокремлено також **ціннісні орієнтації**, найбільш значущі в професійній діяльності педагога. Серед них такі:

– *доброчинність (benevolence)*: мотиваційна мета – добродійність, спрямована на забезпечення добробуту найближчих людей;

– *універсалізм (universalism)*: мотиваційна мета – розуміння, толерантність, захист добробуту всіх людей та природи;

– *самостійність (self-direction)*: мотиваційна мета – незалежність думок і дій, наявність вибору, можливість творчості;

– *стимуляція (stimulation)*: біологічне підґрунтя – потреба в постійній стимуляції, постійному збудженні, пошуку гострих вражень та нестандартних подій, змін у житті;

– *безпека (security)*: мотиваційна мета – гармонія і стабільність, відчуття безпеки;

– *традиція (tradition)*: традиційний спосіб поведінки стає символом групової солідарності, виявом спільних цінностей та гарантією виживання. Важливими цілями є міжпоколінна єдність у родині, виконання звичних обрядів та святкування релігійних свят;

– *конформізм (conformity)*: метою є обмеження дій, прагнень, що можуть зашкодити іншим, порушити соціальні очікування, норми;

– *досягнення (achievement)*: провідна мета – особистий успіх завдяки вияву компетентності згідно із соціальними стандартами; найважливіше для таких людей – успіх;

– *влада (power)*: найбільшого значення ця цінність набуває в недемократичних країнах; у таких суспільствах влада стає метою і найвищою цінністю; цінності влади виявляються у прагненні накопичувати матеріальні ресурси, гроші, займати керівні посади;

– *гедонізм (hedonism)*: метою є насолода, чуттєве задоволення; розваги та відпочинок важать найбільше в житті такої людини [9].

Запропонована вище теоретична модель спонукала нас до розроблення концепції та організаційної моделі навчання студентів основ медіаграмотності. Концепція регламентує процес підготовки майбутніх педагогів у контексті медіаосвіти та сприяє розвитку активної громадянської позиції та політичної активності молоді.

Засадами принципами **Концепції організації навчання студентів основ медіаграмотності** стали:

– *науковість* (розроблення теоретико-методологічних основ медіаграмотності та програмно-методичного інструментарію, аналіз і моніторинг результатів упровадження спецкурсу, оцінка ефективності організа-

ційно-педагогічних умов і технологій, що використовуються для досягнення позитивного результату викладання дисципліни на основі передових наукових досягнень);

– *системність та міждисциплінарність* викладання студентам основ застосування медіаосвіти в психолого-педагогічній науці (поступове розкриття тематики під час вивчення дисциплін професійного спрямування з ускладненням та інтеграцією в практичну діяльність);

– *єдність і наступність* у розробленні єдиних підходів до складання медіаосвітніх програм для дітей і навчальних програм для студентів;

– *індивідуально-диференційований підхід* до навчання студентів, тобто врахування здібностей і можливостей кожного студента.

Реалізація концепції забезпечується завдяки створенню відповідних організаційно-педагогічних умов, які передбачають моделювання освітнього процесу. Напрями, форми і методи навчання студентів основ медіаграмотності структуровані в організаційно-дидактичну модель і реалізуються в три етапи: мотиваційно-організаційний, навчально-практичний, творчо-пошуковий.

1. *Мотиваційно-організаційний етап* передбачає:

– вивчення тем, окремих питань з медіаосвіти у форматі психолого-педагогічних дисциплін, передбачених навчальним планом;

– відвідування майстер-класів і презентацій викладачів та студентів, які працюють над медіаосвітніми проектами, пишуть курсові роботи з даної проблематики;

– безпосереднє відвідування занять з використанням медіаосвітніх технологій у ВНЗ та занять на базах педагогічної практики;

– ознайомлення з науковими статтями, матеріалами конференцій, інтернет-ресурсами.

2. *Навчально-практичний етап* охоплює:

– відвідування традиційних лекційно-практичних і практичних занять;

– відвідування театру, кінотеатру;

– моделювання навчального процесу з використанням медіаосвітніх засобів в умовах академічних груп з аналізом конкретних ситуацій;

– проведення медіаосвітніх занять на базах педагогічної практики;

– організація виховних заходів, свят, розваг з використанням медіаосвітніх технологій на базах практики.

3. *Творчо-пошуковий етап* поєднує:

– самостійну та індивідуальну роботу студентів;

– виготовлення портфолію, підготовку доповідей, рефератів, презентацій;

– розроблення занять з використанням медіаосвітніх технологій для дітей та молоді, написання та представлення власних медіаосвітніх проєктів;

- участь у студентських конкурсах, конференціях;
- проведення експериментальних досліджень на базах практики.

Висновки. Отже, модель впливу медіапсихологічних чинників на ціннісно-смыслову сферу студентської молоді ґрунтується на положенні, що медіа (телебачення зокрема) через соціально-психологічні (емоціогенність телеконтенту, технічна якість телепродукту, медіауподобання друзів, однолітків та сім'ї, професійний інтерес до телеконтенту, співтворчість) та індивідуально-психологічні (медіауподобання, особистісний досвід, сензитивність до медіатекстів, критичне мислення, ідентифікація з медіагероем) медіачинники за допомогою психологічних механізмів (навіювання, наслідування, переконання, притягнення, емоційне зараження, групова творчість, групова могутність, інтерналізація, адаптація) формують особливо важливі у професійній діяльності педагога цінності: універсалізм, доброзичливість, самостійність і стимуляцію.

Запропонована модель впливу медіапсихологічних чинників на ціннісно-смыслову сферу студентської молоді дала змогу розробити концепцію та експериментальну модель організації навчання студентів основ медіаграмотності, які регламентують процес підготовки майбутніх педагогів у контексті медіаосвіти та сприяють розвитку активної громадської позиції і політичної активності молоді.

Література

1. *Андросюк В. Г.* Юридична психологія : підручник для студ., слухачів та курсантів юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / В. Г. Андросюк, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Ін Юре, 2000. – 351 с.
2. *Василюк А. В.* Педагогічний словник-лексикон. Англо-український. Українсько-англійський / А. В. Василюк; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2004. – 155 с.
3. *Дружинина В. Н.* Психологія : учеб. для гуманитар. вузов / В. Н. Дружинина. – 2-е изд. – М.–СПб. : Питер, 2009. – 656 с.
4. ЗМІ як особливий чинник впливу на формування способу життя особистості [Електронний ресурс] / ЦПР ІГМЕ АМН України. – 2001. – Режим доступу : <http://www.health.gov.ua>.
5. *Іванов В. Ф.* Соціологія масової комунікації : навч. посіб. / В. Ф. Іванов. – Черкаси : Вид-во ЧДУ, 2003. – 196 с.
6. *Максименко С. Д.* Загальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
7. *Мещеряков Б. Г.* Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
8. *Немов Р. С.* Словарь-справочник: в 2 ч. / Р. С. Немов. – М. : Владос-Пресс, 2003. – Ч. 1. – 304 с.; Ч. 2. – 352 с.
9. *Семків І. І.* Адаптація методики Ш. Шварца “Портрет цінностей” українською мовою / І. І. Семків // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 1. – С. 12–28.
10. *Сигеле С.* Преступная толпа. Опыт коллективной психологии / Сципион Сигеле // Преступная толпа. – М. : КСП+, 1998. – С. 13–119.

References

1. Androsiuk, V. G. and Kondratiev, Ya. Yu. (2000). *Yurydychna psykholohiia* [Legal Psychology]. Kyiv: In Yure Publ. (ukr).
2. Vasyliuk, A. V. (2004). *Pedahohichnyi slovnyk-leksykon. Anhlo-ukrainskyi. Ukrainsko-angliiskyi* [Teaching vocabulary lexicon. English-Ukrainian. Ukrainian-English]. Nizhyn (ukr).
3. Druzhynina, V. N. (2009). *Psikhologiya: Uchebnik dlya gumanitarnykh vuzov* [Psychology: Textbook for liberal arts colleges]. Moscow–St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
4. ZMI yak osoblyvyi chynnyk vplyvu na formuvannya sposobu zhyttia osobystosti (2001). [Media as a special factor of influence on the formation method of a persons life], <http://www.health.gov.ua> (ukr).
5. Ivanov, V. F. (2003). *Sotsiolohiia masovoi komunikatsii* [Sociology of Mass Communication]. Cherkasy: Publ. of Cherkasy State University (ukr).
6. Maksymenko, S. D. (2000). *Zagalna psykholohiia* [General Psychology]. Kyiv: Forum Publ. (ukr).
7. Meshcheryakov, B. G. and Zinchenko, V. P. (2003). *Bolshoy psikhologicheskii slovar* [A significant psychological dictionary]. St. Petersburg: Praym-Evroznak (rus).
8. Nemov, R. S. (2003). *Slovar-spravochnik: v 2 chastykh* [Dictionary of 2 parts]. Moscow: Vldos-Press Publ. (rus).
9. Semkiv, I. I. (2013). *Adaptatsiia metody Sh. Shvartsa "Portret tsinnosti"* ukrain-skoiu movoiu [Adaptation Sh. Shvarts technique in the Ukrainian language]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social work], 1, 12–28 (ukr).
10. Sighele, S. (1998). *Opyt kollektivnoy psikhologii* [The criminal crowd Experience of collective psychology]. In *Prestupnaya tolpa* [The criminal crowd] (pp. 13–119). Moscow: KSP+ Publ. (rus).

Субашкевич И. Р. Теоретическая модель формирования ценностно-смысловой сферы сознания студенческой молодежи под воздействием медиа

Рассматривается введение медиаобразования в высших учебных заведениях педагогического профиля на основе теоретической модели воздействия медиа на формирование ценностно-смысловой сферы студенческой молодежи. Медель позволяет подготовить молодежь к жизни и деятельности в условиях социально-политических трансформаций, учитывая процессы стремительного информационно- технологического развития общества. Определены основные группы медиапсихологических факторов формирования ценностно-смысловой сферы студенческой молодежи: индивидуально- психологические – связанные с наличием определенных характеристик индивида (медиавкус, личностный опыт, сензитивность к медиатекстам, критическое мышление, идентификация с медиагероем), и социально-психологические – связанные с особенностями взаимодействия личности со своим ближайшим окружением, с влиянием последнего на ее развитие (эмоциогенность телеконтента, техническое качество телепродукта, медиавкусы друзей, ровесников и семьи, профессиональный интерес к телеконтенту, совместное творчество). Установлены социальные механизмы воздействия этих факторов на формирование отдельных групп ценностей: ценностей выхода за

пределы “Я”, к которым принадлежат универсализм, доброжелательность; ценностей открытости к изменениям, среди которых – стимуляция, самостоятельность; ценностей сохранения, к которым отмечается безопасность, конформизм, традиция; ценностей самовозвеличивания – власть, достижение, гедонизм, которые являются важными в процессе профессиональной подготовки студентов педагогических специальностей в условиях политического кризиса. Отмечены основные принципы организации обучения студентов основам медиаграмотности: научности, системности и междисциплинарности, единства и последовательности, индивидуально-дифференцированного подхода, что позволяет студентам быть готовыми к взаимодействию с медиа и реализовывать медиазнания в работе с подрастающим поколением в условиях информационного противостояния агрессору.

Ключевые слова: медиа, ценностно-смысловая сфера, медиапсихологические факторы, психологические механизмы воздействия, студенты.

Subashkevych I. R. Theoretical model of the formation of value-semantic sphere of student youth consciousness under the media influence

Implementation of media education in higher educational establishments of educational specialities on the basis of theoretical model of media influence on the formation of value-semantic sphere of student youth is observed. This allows preparing youth for their life and activity in conditions of social-and-political transformations including the processes of rapid informational-and-technological development of society. The main groups of media-and-psychological factors of value-semantic sphere of student youth formation are defined. They are: individual psychological which are related to some individual characteristics (media preferences, personal experience, sensitivity to media texts, critical thinking, identification with some media actor), and social-and-psychological which are related to the features of interaction between individual and his/her entourage which may influence its development (emotivity of TV content, technical quality of TV production, media preferences of friends, peers and family members, professional interest to TV content, co-creation). Social mechanisms of these factors' influence on the formation of some groups of values are defined. They are: values of going beyond “self” that include universality, goodwill; values of openness to changes among which stimulation and independence are; values of conservation which include security, conformism, tradition; values of self-aggrandizement: power, achievement, hedonism, which is important in the process of professional training of students of educational specialities in the conditions of political crisis. The author determines the basic principles for organization of students studying media literacy which are the principles of science, consistency and interdisciplinarity, of unity and continuity, and individual-and-graded approach that allows student to be ready to interact with media and use their media knowledge in their work with younger generation in the conditions of informational confrontation against the aggressor.

Key words: media, value-semantic sphere, media-and-psychological factors, psychological mechanisms of influence, students.

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО АГРЕСІЇ В РОЗВ'ЯЗАННІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ПИТАНЬ

С. Л. Кравчук (м. Київ)

Представлено результати емпіричного дослідження особливостей ставлення студентської молоді з різними цінностями та особистісними характеристиками до агресії в розв'язанні політико-правових питань. У ході емпіричного дослідження з'ясовано, що студенти, які вважають, що агресія є прийнятною в політиці та у вирішенні політико-правових питань, мають більш виражені показники невротичності, реактивної агресивності, дратівливості та спонтанної агресивності порівняно із студентами, які не дотримуються таких поглядів. Натомість у студентів, які відкидають агресію в політиці й у вирішенні політико-правових питань, більшою мірою виявлені схильність до саморозвитку, креативність, активні соціальні контакти, духовне задоволення, духовність та моральність – на протипагу першій групі студентів. Визначено чинники, які, згідно з уявленнями молоді, провокують людей на протиправну поведінку: безконтрольність і безкарність злочинних організацій; корупція; протиправна поведінка представників влади; бідність населення; несправедливість, нерівність у правах, порушення прав громадян; деформація моральних цінностей; відсутність чітких норм та законів; негативні емоції; низький рівень особистої відповідальності; невпевненість у майбутньому; острах за безпеку родини та особисту безпеку.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, політико-правова сфера, цінності, духовність.

Постановка проблеми. Законність та правопорядок тісно пов'язані з правом як регулятором суспільних відносин. Одним із важливих завдань сучасної Української держави є формування громадянського суспільства з розвиненими громадянськими і демократичними інститутами та високим рівнем правозаконності, що передбачає належний рівень самоорганізації людей для захисту своїх прав та інтересів. Політико-правова сфера визначає реалізацію владно-політичних і суспільно-правових відносин у державі. Основна мета правової держави полягає в розширенні прав особистості, удосконаленні конституційно-правових механізмів їх реалізації та захисту.

Сьогодні в Україні у більшості громадян, на жаль, низький рівень політико-правової культури, а в суспільстві наявні серйозні проблеми щодо належного дотримання прав людини. Ситуація, коли кожний день на сході країни гинуть люди, є, безперечно, трагічною для всіх нас. Війна здатна залишити відбиток на декількох наступних поколіннях. В осіб, які пережили травму війни, змінюється ставлення до навколишнього світу.

Водночас не опрацьована вчасно травма може призвести як у дорослих, так і в дітей до насилля, агресії, суїциду, різного роду залежностей.

Матеріальне становище переважної частини населення останнім часом істотно погіршилося. Більшість людей живуть за межею бідності. Значно зросла кількість безробітних, безпритульних. Падіння рівня життя призводить до тих чи тих девіацій, зокрема до зростання злочинності. Соціально негативний характер девіацій деструктивний як для особистості, так і для суспільства. Засоби масової інформації все частіше повідомляють про протиправну та асоціальну поведінку. Загалом стан українського суспільства сьогодні характеризується ціннісно-нормативною дезінтеграцією. За таких умов молодь перебуває в ситуації зміни цінностей, а також вибору власних пріоритетів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз психологічних теорій, присвячених поясненню природи та етіології агресії, свідчить, що на сьогоднішній день у психології існують різні тлумачення феномену агресії та, відповідно, його оцінки як позитивного, так і негативного явища. Слово “агресія” (англ. – aggression) походить від латинського *adgradī* (де “*ad*” – на, “*gradis*” – ступати, просуватися), що означає “рухатися на”, “наступати”. Проблему агресії та агресивної поведінки досліджували свого часу З. Фройд, К. Лоренц, К. Абрахам, М. Кляйн, А. Адлер, К. Горні, Е. Фромм, Дж. Доллард, Н. Міллер, Л. Берковіц, А. Бандура, Е. Аронсон, Р. Берон, Д. Річардсон, К. Бютнер, К. Е. Ізард, Г. Паренс, Ф. С. Перлз, Х. Гекгавзен, Є. П. Ільїн, М. В. Алфімова, В. І. Трубников, І. Б. Бойко, М. Л. Бутовська, В. М. Крайнюк, М. Д. Левітов, О. К. Осницький, А. О. Реан, Ф. С. Сафуанов, З. Шасварі, Ю. Б. Можгинський, Т. Г. Рум’янцева, О. О. Смирнова, Г. Р. Хузеева, С. Г. Шебанова, R. Ardrey, L. J. Saul, A. H. Buss, G. R. Patterson, G. Rochlin, G. Borgia, S. Feschbach, K. A. Dodge, A. Campbell, J. T. Tedeschi, J. P. Scott, E. E. Williams, S. A. Lloyd, W. Mischel та ін.

Згідно з психоаналітичним підходом, яскравим представником якого є З. Фройд [10], агресія за своєю природою інстинктивна. У своїх ранніх працях дослідник зазначав, що вся людська поведінка походить, прямо чи непрямо, з еросу – інстинкту життя, енергія якого спрямована на його збереження та відтворення. У загальному контексті Фройд розглядав агресію як реакцію на блокування чи руйнування лібідозних імпульсів. Утім, через досвід насилля Першої світової війни він поміняв свою думку щодо природи та етіології агресії. Усю людську поведінку Фройд відтепер розглядав як результат складної взаємодії другого основного інстинкту – танатосу (прагнення до смерті) – з еросом (інстинктом життя) [10, с. 440]. Енергія танатосу спрямована на руйнування та припинення життя. На переконання Фрейда, між еросом і танатосом існують постійна напруга та гострий конфлікт, а інші механізми, наприклад зміщення, мають спрямовувати енергію танатосу назовні, в напрямку від “Я”. Танатос непрямо призводить до того, що агресія виводиться назовні та спрямовується на

інших. З одного боку, положення про інстинктивне прагнення до смерті в теорії психоаналізу є одним з найбільш суперечливих, а з другого – навіть у більшості критиків психоаналізу знаходило підтримку твердження, що природа агресії пов'язана з вродженими, інстинктивними силами.

Схожу думку на природу та етіологію агресії висловлює К. Лоренц, вважаючи, що агресія бере початок з вродженого інстинкту боротьби за виживання, який притаманний усім живим істотам, включаючи і людину (див. [6]).

А. Адлер на 15 років раніше за З. Фройда вказував на існування агресивного мотиву, зазначаючи, що агресивність є невід'ємною якістю психічного життя, що організує діяльність людини. У подальшому Адлер змінив свою думку щодо вродженості та незалежності агресивного мотиву, вважаючи, що він підпорядковується прагненню до зверхності як більш сильному мотиву. На думку дослідника, існує кілька шляхів реалізації агресивного мотиву. Стриманий агресивний мотив виявляється у створенні жорстоких образів у мистецтві та фантазіях, описі різних жаків в історії людства та індивідуальному житті. Сильний агресивний мотив часом впливає на вибір професії. Придушений агресивний мотив і прихована жорстокість можуть виявлятися в інтересі до поховань, кладовищ, в увазі до смерті, у забобонах, у страху хвороби та інфікування, у боязні бути похованим живим. Згідно з Адлером, агресивний мотив знаходить своє втілення і в політиці [1].

Е. Фромм пропонує розглядати два істотно різних види агресії: оборонну, або “доброякісну”, агресію, яка має біологічне походження та служить виживанню людини, і “злроякісну” агресію як деструктивність та жорстокість, які властиві людині та зумовлюються різними психологічними і соціальними чинниками [11].

Згідно з теорією фрустрації-агресії, яку представляють Дж. Доллард і Н. Міллер, агресія – це результат фрустрацій, розчарування внаслідок неможливості подолати перешкоди, які виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта (див. [6, с. 39]). Слід зазначити, що результати багатьох емпіричних досліджень показують, що не існує однозначного зв'язку між агресією і фрустрацією: агресія не обов'язково пов'язана з фрустрацією. Н. Міллер одним із перших уніс серйозні поправки у фрустраційну теорію агресії, зауваживши, що в кожній людині є певний набір реакцій на фрустрацію. Ці реакції можуть бути впорядковані в певну ієрархію збуджень, у якій агресивне збудження займає ту чи ту позицію.

Найбільш значні уточнення та поправки у фрустраційну теорію агресії вніс Л. Берковіц. На думку дослідника, фрустрація не буде спонукати до агресії, якщо вона не переживатиметься як неприємна подія. Міра авесивності фрустраційної ситуації повинна виявитися достатньою для актуалізації негативних емоцій [3, с. 70].

Згідно з когнітивними моделями агресії основними детермінантами агресії є емоційні та когнітивні процеси. Наприклад, Д. Зілманн,

роз'яснюючи свою модель переведення збудження, зазначає, що для виникнення агресії необхідно, щоб під час оцінювання ситуації роздратованість була інтерпретована як гнів (цит. за: [12, с. 35]). На думку вченого, у виникненні зв'язку між ситуацією та агресивною реакцією вирішальне значення відіграє атрибуція психологічного роздратування. При цьому Зілманн, наголошуючи на важливості когнітивних процесів, вказує і на внесок фізіологічного збудження.

А. Бандура в теорії соціального научіння визначає агресію як явище соціальне, як форму поведінки, засвоєну в процесі спостереження сцен агресії та врахування її очевидних наслідків для агресивної людини [2].

Близькою до теорії соціального научіння А. Бандури є інформаційно-процесуальна модель Л. Р. Х'юсмана, згідно з якою агресивна поведінка контролюється поведінковим репертуаром, що набувається в процесі ранньої соціалізації. З цього поведінкового досвіду створюються сценарії як абстрактні когнітивні уявлення, що містять типові риси критичної ситуації, очікування щодо поведінки учасників ситуації та щодо наслідків обраних варіантів поведінки (див. [12, с. 41]). Дослідник висновує, що сценарії – це набори стійко пов'язаних у пам'яті понять, які вміщують у собі причинні зв'язки, цілі та плани дії. На думку Х'юсмана, багатократні репетиції можуть приводити до закріплення та універсалізації сценарію, зокрема до формування агресивного сценарію.

На основі узагальнення наукових досліджень з проблеми природи та етіології агресії було визначено базові положення теоретичної моделі вивчення ставлення студентської молоді до агресії в розв'язанні політико-правових питань. Ми виходили з того, що агресія як поведінковий вияв – це поведінка, що характеризується спрямованістю, по-перше, на заподіяння шкоди неживим об'єктам, по-друге, на здійснення дій, які спричиняють шкоду (фізичну, моральну чи матеріальну) живим істотам, котрі виявляють мотивацію уникнення такого ставлення. Агресія як психічний стан на певний час обумовлює ставлення до самої людини і до інших об'єктів (живих і неживих) та характеризується пізнавальним, емоційним та волевим компонентами. Агресія як об'єкт потреби виступає метою і мотивом поведінки, як самостійна цінність. Агресивність як властивість особистості, по-перше, виступає як мотиваційна тенденція, внутрішнє спонукання до здійснення агресивних дій; по-друге, відображає відносно стабільну готовність до агресивних дій у найрізноманітніших ситуаціях за наявності потенційно агресивного сприймання та потенційно агресивної інтерпретації як стійкої особистісної особливості світосприймання та світорозуміння; по-третє, характеризується наявністю деструктивних тенденцій у відносинах з іншими людьми.

Нас цікавить проблема ставлення студентської молоді до агресії в політиці, у вирішенні політико-правових питань та чинників протиправної поведінки людей у суспільстві.

Мета статті: визначити особливості зв'язку ставлення студентської молоді з різними цінностями та особистісними характеристиками до агресії в політиці та у вирішенні політико-правових питань.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні взяли участь 210 осіб (116 жінок та 94 чоловіки) – студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка, університету “Крок”, Київського національного лінгвістичного університету.

Для дослідження психологічних особливостей цінностей, особистісних властивостей та неконструктивної поведінки ми використовували такі емпіричні методи дослідження: 1) фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) Дж. Фаренберга (J. Fahrenberg), Р. Гампела (R. Hampel), Х. Зелга (H. Selg); 2) опитувальник термінальних цінностей І. Г. Сеніна; 3) опитувальник оцінки життєвих цілей і цінностей Ж. Нютгена; 4) авторська дослідницька анкета, спрямована на дослідження неконструктивної поведінки в політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

З вибірки (210 осіб) за результатами авторської дослідницької анкети ми сформували дві групи досліджуваних – залежно від їхніх поглядів на прийнятність агресії у вирішенні політико-правових питань. Перша група – це ті учасники дослідження (56 студентів), які вважають, що в політиці, у вирішенні політико-правових питань агресія є прийнятною. Другу групу (теж із 56 студентів) утворили ті, хто має щодо цього протилежну думку.

На основі однофакторного дисперсійного аналізу було виявлено значущі відмінності між двома групами досліджуваних щодо їхніх індивідуально-психологічних характеристик (табл.).

Результати порівняння середніх значень за однофакторним дисперсійним аналізом засвідчили, що досліджувані групи 1, які вважають, що агресія є прийнятною в політиці та у вирішенні політико-правових питань, мають більш виражені показники невротичності, реактивної агресивності, дратівливості та спонтанної агресивності порівняно з досліджуваними групи 2, які не дотримуються таких поглядів. Урівноваженість більшою мірою властива досліджуваним, які вважають агресію неприйнятним у політиці та у вирішенні політико-правових питань засобом на протигагу досліджуваним групи 2, які думають інакше.

Виявлено також значущі відмінності між двома групами досліджуваних щодо вираженості термінальних цінностей. Так, у досліджуваних, які вважають агресію неприйнятною в політиці та у вирішенні політико-правових питань (група 2), більш виражені порівняно з досліджуваними, які так не вважають, здатність до саморозвитку, креативність, активні соціальні контакти та духовне задоволення.

Студенти – противники агресії в політиці та у вирішенні політико-правових питань – на відміну від її прихильників (групи 1) – більшою мірою прагнуть: 1) до самовдосконалення, вважаючи, що потенційні можливості людини майже не обмежені і тому в першу чергу в житті необхід-

но домагатися найбільш повної їх реалізації; 2) до реалізації своїх творчих можливостей, подолання стереотипів та урізноманітнення свого життя; 3) до налагодження доброзичливих взаємовідносин з іншими людьми, оскільки для них важливі всі аспекти людських взаємовідносин; 4) до отримання морального задоволення в усіх сферах свого життя, адже вони схильні думати, що головне – це робити те, що є цікавим і що дає внутрішнє задоволення.

Таблиця

**Відмінності між двома групами учасників
 щодо індивідуально-психологічних характеристик**

Показники	Групи учасників дослідження	Середнє значення	Рівень значущості
невротичність	група 1	7,0536	p < 0,001
	група 2	4,4821	
спонтанна агресивність	група 1	6,1071	p < 0,001
	група 2	4,5536	
дратівливість	група 1	6,7321	p < 0,001
	група 2	5,0357	
врівноваженість	група 1	4,5893	p < 0,001
	група 2	6,8750	
реактивна агресивність	група 1	6,9107	p < 0,001
	група 2	4,8214	
власний престиж	група 1	7,8929	p > 0,05
	група 2	8,2857	
високе матеріальне становище	група 1	8,4821	p > 0,05
	група 2	8,6964	
креативність	група 1	4,3393	p < 0,001
	група 2	7,6429	
активні соціальні контакти	група 1	5,5357	p < 0,001
	група 2	7,6250	
саморозвиток	група 1	5,9821	p < 0,001
	група 2	7,7679	
досягнення	група 1	6,4286	p > 0,05
	група 2	6,7321	
духовне задоволення	група 1	4,0893	p < 0,001
	група 2	6,1964	
збереження власної індивідуальності	група 1	6,3036	p > 0,05
	група 2	6,4464	
духовність та моральність	група 1	10,0893	p < 0,001
	група 2	12,1964	

У результаті проведення однофакторного дисперсійного аналізу не було виявлено значущих відмінностей між двома групами досліджуваних за такими термінальними цінностями, як власний престиж, високе матеріальне становище, досягнення, збереження власної індивідуальності (див. табл.).

Понад половину опитаних студентів (56,19%, тобто 118 із 210), вважають, що в ситуації воєнного конфлікту державні інститути та суспільство в цілому провокують агресивність та протиправну поведінку особистості. Утім, 82 студенти (39,05%) так не вважають, а 10 студентів (4,76%) не визначилися з відповіддю або обрали інший варіант.

На запитання “Що саме в суспільстві провокує людей на протиправну поведінку?” студенти відповіли так: 1) безконтрольність, безкарність злочинних організацій, можливість відкупитися в державних структурах (27,62%); 2) корупція (18,56%); 3) протиправна поведінка представників влади (12,86); 4) низький матеріальний рівень, бідність (6,67); 5) несправедливість, нерівність у правах, порушення прав громадян (6,19%); 6) деформація моральних цінностей (5,24%); 7) нечіткість норм та законів (4,76%); 8) негативні емоції (4,76%); 9) низький рівень особистої відповідальності (4,76%); 10) невпевненість у майбутньому (4,29%); 11) острах за безпеку родини та особистій безпеці (4,29%).

Досліджуванам, які вважають агресію недопустимою, непринятною в політиці та у вирішенні політико-правових питань, порівняно з тими, хто має щодо цього інші погляди, властиві більш виражені духовність та моральність (див. табл.). Останні чесноти особистості тісно пов'язані з культурою суспільства завдяки взаємопроникненню ціннісних уявлень суспільства в ціннісно-нормативну свідомість особистості. І це зрозуміло, адже особистість сприймає навколишній світ крізь призму цінностей, які виконують функцію оцінювання та осмислення соціальної дійсності. Цінності – це те, що становить особливу значущість для особистості, соціальної групи, соціальної спільноти та соціуму.

На думку І. Д. Бега, особистісне зростання – це процес поєднання у свідомості людини загальноприйнятої, універсальної системи духовних цінностей (як етично-змістовних законів Істини, Добра, Краси) із системою особистісних цінностей (як безкорисливої і дієвої Любові людини до людини; Любові як вихідної цінності в становленні морально-відповідального життя) [4, с. 63]. М. В. Савчин зазначає, що духовність є характеристикою світогляду, який охоплює вищі цінності суспільства: свободу, справедливість, благодійність, героїзм, демократію тощо [9, с. 138]. Отож духовність слід розглядати як результат прийняття загальнолюдських цінностей, етичних норм, духовної культури. На думку Е. О. Помиткіна, духовність потрібно розглядати як соціально-моральну цінність, сутність якої виражається в здатності пізнавати, творити світ з добром для людей, у гуманізмі, толерантності, позитивній свободі [8]. У розумінні В. В. Знакова духовність людини, кожного члена суспільства породжується в процесі засвоєння людиною значень, об'єктивованих у суспільній свідомості та виявлення “прихованих” за значеннями смислів [7, с. 106]. Духовність як одна із сутнісних категорій людського буття виражає здатність особистості до творення культури та самоствердження. Згідно з М. Й. Боришевським, духовність – це багатовимірна система,

складниками якої є відповідні утворення в структурі свідомості та само-свідомості особистості. У них віддзеркалюються її моральні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності [5, с. 64]. Духовність – особливий стан, що характеризується зосередженням на переживанні духовних цінностей. Вона відображає ціннісне ставлення до вищих смислів буття і розкривається в моральності особистості. Вияви духовності людини – це її здібності і потреби щодо пізнання світу, самої себе, свого місця у світі, прагнення до створення нових форм суспільного життя. Саме тому духовність можна розглядати як найвищий рівень розвитку особистості, на якому беззаперечні людські цінності забезпечують мотиваційну та смислову регуляцію її поведінки.

Висновки.

1. Студенти, які вважають, що агресія є прийнятною в політиці та у вирішенні політико-правових питань, мають більш виражені показники невротичності, реактивної агресивності, дратівливості та спонтанної агресивності порівняно із студентами, які не дотримуються таких поглядів.

2. У студентів, які вважають агресію непринятною в політиці та у вирішенні політико-правових питань, більш виражені здатність до саморозвитку, креативність, активні соціальні контакти та духовне задоволення порівняно із студентами, які так не вважають.

3. Студенти, які переконані, що агресія є недопустимою в політиці та у вирішенні політико-правових питань, мають більш виражену духовність та моральність порівняно із студентами, які це заперечують.

4. Студенти вважають, що в суспільстві на протиправну поведінку людей провокують такі чинники: 1) безконтрольність, безкарність злочинних організацій, можливість відкупитися в державних структурах; 2) корупція; 3) протиправна поведінка представників влади; 4) низький матеріальний рівень, бідність; 5) несправедливість, нерівність у правах, порушення прав громадян; 6) деформація моральних цінностей; 7) нечіткість норм та законів; 8) негативні емоції; 9) низький рівень особистої відповідальності; 10) невпевненість у майбутньому; 11) острах за безпеку родини та особисту безпеку.

Перспективою нашого дослідження є вивчення соціально-психологічних чинників агресивної поведінки молоді в політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

Література

1. *Адлер А.* Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Академ. проект, 1997. – 357 с.
2. *Бандура А.* Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
3. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-Евронанк, 2007. – 510 с.

4. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : [наук. метод. посіб.] / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
5. *Боришевський М. Й.* Духовність в особистісних вимірах / М. Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. 10, част. 4. – С. 61–69.
6. *Бэрон Р.* Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 1998. – 336 с.
7. *Знаков В. В.* Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 104–114.
8. *Помиткін Е. О.* Психологія духовного розвитку особистості : [монографія] / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
9. *Савчин М.* Духовний потенціал людини (Навчальне видання) : [монографія] / М. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. – 508 с.
10. *Фрейд З.* Психология бессознательного : [сб. произведений] / З. Фрейд; ред. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
11. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1994. – 327 с.
12. *Фурманов И. А.* Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция / И. А. Фурманов. – СПб. : Речь, 2007. – 480 с.

Reference

1. Adler, A. (1997). *Ponyat prirodu cheloveka* [To understand human nature]. St. Petersburg: Akademicheskii proekt Publ. (rus).
2. Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya* [The theory of social learning]. St. Petersburg: Evraziya Publ. (rus).
3. Berkovic, L. (2007). *Agressiya: prichiny, posledstviya i kontrol* [Aggression: causes, consequences and control]. St. Petersburg: Praym-Evroznak Publ. (rus).
4. Bekh, I. D. (1998). *Osobystisno zorientovane vykhovannia* [Personally oriented education]. Kyiv: IZMN Publ. (ukr).
5. Boryshevskiy, M. J. (2008). *Dukhovnist v osobystisnykh vymirakh* [Spirituality in personality measurement]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii* [The problem of general and pedagogic psychology], vol. 10, part 4, 61–69 (ukr).
6. Beron, R., and Richardson, D. (1998). *Agressiya* [Aggression]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
7. Znakov, V. V. (1998). *Dukhovnost cheloveka v zerkale psikhologicheskogo znaniya i religioznoy very* [The spiritual man is in the mirror of psychological knowledge and religious faith]. *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology], 3, 104–114 (rus).
8. Pomytkin, E. O. (2007). *Psykholohiia dukhovnoho rozvytku osobystosti* [The psychology of spiritual development of personality]. Kyiv: Nash chas Publ. (ukr).
9. Savchyn, M. (2010). *Dukhovnyi potentsial liudyny* [Human spiritual potential]. Ivano-Frankivsk: Misto NV Publ. (ukr).
10. Freud, S. (1990). *Psikhologiya bessoznatelnogo* [Psychology of the unconscious]. Moscow: Prosveshcheniye Publ. (rus).
11. Fromm, E. (1994). *Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti* [The Anatomy of human destructiveness]. Moscow: Progress Publ. (rus).

12. Furmanov, I. A. (2007). *Agressiya i nasiliye: diagnostika, profilaktika i korrektsiya* [Aggression and violence: diagnostics, prevention and correction]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).

Кравчук С. Л. Особенности отношения студенческой молодежи к агрессии в решении политико-правовых вопросов

Представлены результаты эмпирического исследования особенностей отношения студенческой молодежи с разными ценностями и личностными свойствами к агрессии в решении политико-правовых вопросов. В процессе эмпирического исследования выявлено, что студенты, которые считают, что агрессия является приемлемой в политике и в решении политико-правовых вопросов, имеют более выраженные показатели невротичности, реактивной агрессивности, раздражительности и спонтанной агрессивности по сравнению со студентами, которые не придерживаются такого мнения. В тоже время у студентов, отрицающих агрессию в политике и в решении политико-правовых вопросов, более выражены склонность к саморазвитию, креативность, активные социальные контакты и духовное удовлетворение, духовность и моральность – в отличие от первой группы студентов. Определены факторы, которые, согласно представлениям молодежи, провоцируют людей на противоправное поведение: бесконтрольность и безнаказанность преступных организаций; коррупция; противоправное поведение представителей власти; бедность населения; несправедливость, неравенство в правах, нарушение прав граждан; деформация нравственных ценностей; отсутствие четких норм и законов; негативные эмоции; низкий уровень личной ответственности; отсутствие уверенности в будущем; отсутствие уверенности в безопасности семьи и личной безопасности.

Ключевые слова: агрессия, агрессивное поведение, политико-правовая сфера, ценности, духовность.

Kravchuk S. L. Features of student youth's attitude towards aggression in resolving political-and-legal issues

The results of empirical study of features of student youth's attitude towards aggression in resolving political-and-legal issues with values and personal characteristics are defined. According to the results of empirical study it was determined that the indicators of neuroticism, reactive aggression, irritability, and spontaneous aggression of those students who believe that aggression is acceptable in policy and resolving political-and-legal issues are more frank in comparison with those students who do not adhere to this viewpoint. It is determined that self-development, creativity, active social contacts, spiritual satisfaction, spirituality, and morality are more frank of those students who consider aggression unacceptable in policy and resolving political-and-legal issues than the same of those students who do not share this position. The factors which provoke one's illegal behaviour, according to the ideas of youth, are determined, and they are: uncontrollableness and impunity of criminal organizations; corruption; illegal behaviour of the authorities; poverty of the population; injustice and inequality of rights, violation of citizens' rights; deformation of moral values; the lack of clear norms and laws; negative emotions; low level of personal responsibility; the lack of confidence in future; the lack of confidence in family and personal safety.

Key words: aggression, aggressive behaviour, political-and-legal sphere, values, spirituality.

НАШІ АВТОРИ

Абашидзе Арчил

доктор філософії в галузі політології, доцент Державного університету Іллі, Тбілісі, Грузія

Баранова Світлана В'ячеславівна

кандидат психологічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Боровинська Ірина Єгеніївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Грабовська Софія Леонідівна

кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

Гресько Вікторія Володимирівна

аспірантка факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Данилюк Іван Васильович

доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дворник Марина Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Денисевич Наталія Юріївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дроздов Олександр Юрійович

доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Зімовін Олексій Іванович

старший викладач кафедри практичної психології Української інженерно-педагогічної академії

Коваль Геннадій Валерійович

аспірант кафедри практичної психології Запорізького національного університету

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кравчук Світлана Леонтіївна

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кришовська Олександра Олександрівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Купенко Олена Володимирівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Лазаренко Валерія Олексіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лісневська Алла Олексіївна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Мандзик Тетяна Михайлівна

аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка, асистент кафедри психології філософського факультету того ж університету

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Остапенко Ірина Віталіївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Петровська Інга Ростиславівна

кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка, здобувачка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Субашкевич Ірина Романівна

кандидат психологічних наук, асистент кафедри корекційної педагогіки та інклюзії Львівського національного університету імені Івана Франка

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Татенко Віталій Олександрович

доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Чаплінська Юлія Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Яровий Дмитро Олександрович

начальник відділу координації міжнародних заходів, комунікацій та аналітичної роботи Міністерства фінансів України, аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ І СПІЛЬНОТИ ДО УМОВ ТА НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

<i>Титаренко Т. М.</i> Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації	3
<i>Дворник М. С.</i> Роль мобільних додатків у подоланні післявоєнної психотравми	11
<i>Лазаренко В. О.</i> Наратив як засіб переосмислення особою життєвих подій у контексті проблеми адаптації до наслідків воєнного конфлікту	25
<i>Денисевич Н. Ю.</i> Моделі психологічної допомоги дружинам демобілізованих військовослужбовців	33
<i>Васютинський В. О.</i> Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту	43
<i>Мяленко В. В.</i> Психологічні стратегії адаптації сімей учасників АТО до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі опрацювання травматичного досвіду	53
<i>Боровинська І. Є.</i> Соціально-психологічна природа стратегій життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб	62
<i>Чаплінська Ю. С.</i> Використання медіапсихологічних засобів для подолання наслідків психотравматичних подій: авторська методика “посттравматичне зростання”	73
<i>Кришовська О. О.</i> Діалогічне спілкування з незнайомцями в соціальних мережах як джерело медіатравми та ресурсу для її профілактики.....	81

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Татенко В. О.</i> Проблема суб’єкта націєтворення: соціально- психологічний аспект	92
<i>Суший О. В.</i> Глибинні рифи українського націєтворення: архетипна програма конфлікту	103
<i>Данилюк І. В., Гресько В. В.</i> Психологічні особливості гармоні- зації етнічної самосвідомості українців	122

Баранова С. В. Концепція становлення особистісної зрілості в умовах суспільних трансформацій	133
Петровська І. Р. До проблеми множинності громадянської ідентичності особистості	145
Позняк С. І. Комунікативні практики як чинник громадянської та національної самоідентифікації молоді: теоретичні основи дослідження	156
Остапенко І. В. Особливості використання якісних методів для дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації	167
Скнар О. М. Модель емпіричного дослідження комунікативних практик розвитку самосвідомості як чинника громадянської та національної самоідентифікації молоді	179

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДНО-ПІДВЛАДНИХ ВІДНОСИН І ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Кочубейник О. М. Правовий нігілізм: трансвербальні компоненти в дискурсі “верхів” і дискурсі “низів”	190
Зімовін О. І. Політичне в контексті життєвого шляху особистості	201
Жовтянська В. В. Тенденції розвитку політичних ідеологій: соціально-психологічний аналіз	212
Горностай П. П. “Гібридна ідеологія” як об'єкт соціальної патопсихології	223
Купенко О. В. Залучення людей до розвитку території через органи самоорганізації населення: аналіз результатів пілотного проекту	237
Абашидзе А. Чи справді спостерігається зростання волонтерства в Грузії? Оцінки до і після повені в Тбілісі 13 червня 2015 року	247
Коваль Г. В. Цінності як соціальні прескрипції волонтерської практики	260
Яровий Д. О. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа	271

**ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ
МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ**

<i>Дроздов О. Ю.</i> Особливості зв'язку структурних компонентів масової геополітичної свідомості молоді в контексті “свого” і “чужого” простору	282
<i>Грабовська С. Л., Мандзик Т. М.</i> Особливості ціннісних орієнтацій міської молоді з різними типами прив'язаності до місця проживання	292
<i>Лісневська А. О.</i> Суб'єктивне економічне благополуччя студентської молоді з різними еміграційними настроями	302
<i>Субашкевич І. Р.</i> Теоретична модель формування ціннісно-смыслові сфери студентської молоді під впливом медіа	313
<i>Кравчук С. Л.</i> Особливості ставлення студентської молоді до агресії в розв'язанні політико-правових питань	325
НАШІ АВТОРИ	335

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ПСИХОЛОГИЯ ВОЙНЫ И МИРА. СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ АДАПТАЦИИ ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА К УСЛОВИЯМ И ПОСЛЕДСТВИЯМ ВОЕННОГО КОНФЛИКТА

<i>Титаренко Т. М.</i> Личность перед вызовами войны: психологические последствия травматизации	3
<i>Дворник М. С.</i> Роль мобильных приложений в преодолении послевоенной психотравмы	11
<i>Лазаренко В. А.</i> Нарратив как средство переосмысления личностью жизненных событий в контексте проблемы адаптации к последствиям военного конфликта	25
<i>Денисевич Н. Ю.</i> Модели психологической помощи женам демобилизованных военнослужащих	33
<i>Васютинский В. А.</i> Индивидуальные и коллективные стратегии адаптации жителей городских громад к жизни в период военного конфликта.....	43
<i>Мяленко В. В.</i> Психологические стратегии адаптации семей участников АТО к условиям и последствиям военного конфликта в процессе проработки травматического опыта.....	53
<i>Боровинская И. Е.</i> Социально-психологическая природа страте- гий жизненной успешности внутренне перемещенных лиц	62
<i>Чаплинская Ю. С.</i> Использование медиapsихологических средств для преодоления последствий психотравмирующих событий: авторская методика “Посттравматический рост”	73
<i>Крышовская А. А.</i> Диалогическое общение с незнакомцами в социальных сетях как источник медиатравмы и ресурс для ее профилактики.....	81

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ И ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ

<i>Татенко В. А.</i> Проблема субъекта национального строительства: социально-психологический аспект	92
<i>Суший Е. В.</i> Глубинные рифы украинского национального строительства: архетипическая программа конфликта	103
<i>Данилюк И. В., Гресько В. В.</i> Психологические особенности гармонизации этнического самосознания украинцев.....	122

<i>Баранова С. В.</i> Концепция становления личностной зрелости в условиях общественных трансформаций	133
<i>Петровская И. Р.</i> К проблеме множественности гражданской идентичности личности	145
<i>Позняк С. И.</i> Коммуникативные практики как фактор гражданской и национальной самоидентификации молодежи: теоретические основы исследования.....	156
<i>Остапенко И. В.</i> Особенности использования качественных методов для исследования коммуникативных барьеров национальной и гражданской самоидентификации	167
<i>Скнар О. Н.</i> Модель эмпирического исследования коммуникативных практик развития самосознания как фактора гражданской и национальной самоидентификации молодежи	179

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВЛАСТНО-ПОДВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

<i>Кочубейник О. Н.</i> Правовой нигилизм: трансвербальные компоненты в дискурсе “верхов” и дискурсе “низов”	190
<i>Зимовин А. И.</i> Политическое в контексте жизненного пути личности	201
<i>Жовтянская В. В.</i> Тенденции развития политических идеологий: социально-психологический анализ	212
<i>Горноста́й П. П.</i> “Гибридная идеология” как объект социальной патопсихологии	223
<i>Купенко Е. В.</i> Привлечение людей к развитию территории с помощью органов самоорганизации населения: анализ результатов пилотного проекта.....	237
<i>Абашидзе А.</i> Действительно ли наблюдается рост волонтерства в Грузии? Оценки до и после наводнения в Тбилиси 13 июня 2015 года.....	247
<i>Коваль Г. В.</i> Ценности как социальные прескрипции волонтерской практики	260
<i>Яровой Д. А.</i> Применение критического дискурс-анализа как метода исследования групповой поляризации в социальных медиа.....	271

**ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ
ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ
ОБРАЗОВАНИЯ**

<i>Дроздов А. Ю.</i> Особенности связи между структурными компонентами массового геополитического сознания молодежи в контексте “своего” и “чужого” пространства.....	282
<i>Грабовская С. Л., Мандзык Т. М.</i> Особенности ценностных ориентаций городской молодежи с различными типами привязанности к месту жительства	292
<i>Лисневская А. А.</i> Субъективное экономическое благополучие студенческой молодежи с различными эмиграционными настроениями.....	302
<i>Субаишкевич И. Р.</i> Теоретическая модель формирования ценностно-смысловой сферы сознания студенческой молодежи под воздействием медиа.....	313
<i>Кравчук С. Л.</i> Особенности отношения студенческой молодежи к агрессии в решении политико-правовых вопросов.....	325
НАШИ АВТОРЫ	335

CONTENTS

PSYCHOLOGY OF WAR AND PEACE. SOCIO-PSYCHOLOGICAL STRATEGIES OF PERSONALITY AND COMMUNITY ADAPTATION TO CONDITIONS AND CONSEQUENCES OF WAR CONFLICT

<i>Tytarenko T. M.</i> Personality in the face of war challenges: psychological consequences of traumatism	3
<i>Dvornyk M. S.</i> The role of mobile apps in a post-war psychotrauma overcoming	11
<i>Lazarenko V. O.</i> Narratives as a mean for personal rethinking of life events in context of adaptation problem to consequences of the military conflict	25
<i>Denysevych N.Yu.</i> Models of psychological assistance to wives of demobilized servicemen	33
<i>Vasiutynskyi V. O.</i> Individual and collective strategies of adaptation residents of urban communities to life in the period of military conflict	43
<i>Mialenko V. V.</i> Psychological strategies for adaptation of family members' community of the ATO members to the conditions and consequences of military conflict in the process of treating traumatic experience.....	53
<i>Borovynska I. Ye.</i> The social-psychological nature of the strategies of life successfulness of internally displaced persons.....	62
<i>Chaplinska Yu. S.</i> Application of media-and-psychological tools for the consequences of psycho-traumatic events overcoming. author's technique "Post-traumatic growth".....	73
<i>Kryshovska O. O.</i> Dialogic communication with strangers in social networks as a source of mediastrauma and a resource for its prevention.....	81

SOCIAL TRANSFORMATIONS AND IDENTIFICATION PROCESSES IN UKRAINE

<i>Tatenko V. O.</i> The problem of the subject of nation creation: social-psychological aspect	92
<i>Sushyi O. V.</i> Deep rifles of ukrainian nation-building: archetypal program of conflict	103

Danyliuk I. V., Gresko V. V. Psychological peculiarities of harmonization of ukrainians' ethnic self-consciousness	122
Baranova S. V. Concept of becoming of personal maturity in conditions of social transformations	133
Petrovska I. R. To the problem of multiplicity of person's civic identity	145
Poznyak S. I. Communication practices as a factor of youth citizenship and national self-identification: theoretical background of the research	156
Ostapenko I. V. Features of qualitative methods using for the research of communicative barriers of national and civic self-identification	167
Sknar O. M. The model of empirical research of communicative practices of self-consciousness development as a factor of civic and national self-identification of youth	179

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF POWER RELATIONS FUNCTIONING AND CITIZENSHIP SOCIETY BUILDING

Kochubeynyk O. M. Legal nihilism: transverbal components in discourse of "the rulers" and discourse of "the ruled"	190
Zimovin O. I. Political in the context of personal life path	201
Zhovtians'ka V. V. Tendencies of political ideologies development: social-psychological analysis	212
Gornostai P. P. "Hybrid ideology" as an object of social pathopsychology	223
Kupenko O. V. Social-and-psychological model for engaging citizens to the development of the area of residence	237
Abashidze A. Is volunteerism experiencing growth in Georgia? Assessment before and after the flood in Tbilisi on 13 June, 2015.	247
Koval G. V. Values as social prescriptions of volunteer practice	260
Iaroyi D. O. Application of critical discourse analysis as a research method for group polarization in social media.....	271

**POLITICO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH
SOCIALIZATION IN CONDITIONS OF SOCIAL
TRANSFORMATIONS AND EDUCATION REFORMATION**

<i>Drozdov O.Yu.</i> Features of structural components intercorrelations of mass geopolitical consciousness of youth in the contex of “own” and “alien” space	282
<i>Hrabovska S. L., Mandzyk T. M.</i> Features of value orientations of urban youth with different types of attachment to the place of residence	292
<i>Lisnevska A. O.</i> Subjective economic well-being of student youth with different types of emigration mood	302
<i>Subashkevych I. R.</i> Theoretical model of the formation of value-semantic sphere of student youth consciousness under the media influence.....	313
<i>Kravchuk S. L.</i> Features of student youth’s attitude towards aggression in resolving political-and-legal issues	325
AUTHORS	335

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 5 (19). – 348 с.

Досліджуються актуальні проблеми адаптації особистості та спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту. Чільне місце відведено механізмам переосмислення життєвих подій, що призвели до психотравматизації, стратегіям життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб; поглиблено уявлення про психологічний зміст волонтерських практик. Визначено чинники ідентифікаційних процесів в Україні, порушено проблему націєтворення, здійснено соціально-психологічний аналіз тенденцій розвитку політичних ідеологій, артикульовано існування “гібридної ідеології” як об’єкта соціальної патопсихології. Висвітлено низку політико-психологічних проблем соціалізації молоді в умовах суспільних трансформацій і реформування освіти; یدється зокрема про формування ціннісно-смыслової сфери під впливом медіа, ставлення до агресії в контексті вирішення політико-психологічних питань, еміграційні настрої тощо.

Адресується вченим, які працюють у галузі політичної психології та суміжних науках, викладачам і студентам.

Исследуются актуальные проблемы адаптации личности и сообщества к условиям и последствиям военного конфликта. Особое место отведено механизмам переосмысления жизненных событий, приведших к психотравматизации, стратегиям жизненной успешности внутренне перемещенных лиц; углублены представления о психологическом содержании волонтерских практик. Определены факторы идентификационных процессов в Украине, поставлена проблема национального строительства, осуществлен социально-психологический анализ тенденций развития политических идеологий, артикулировано существование “гибридной идеологии” как объекта социальной патопсихологии. Освещен ряд политико-психологических проблем социализации молодежи в условиях общественных трансформаций и реформирования образования; речь идет, в частности о формировании ценностно-смысловой сферы под воздействием медиа, отношении к агрессии в контексте решения политико-правовых вопросов, эмиграционных настроениях и пр.

Адресуется ученым, работающим в области политической психологии и смежных науках, преподавателям и студентам.

The actual problems of personality and community adaptation to the conditions and consequences of the military conflict are studied. The focus is on the mechanisms for rethinking life events that have led to psychotraumatization, and strategies for the vital success of internally displaced people. Understanding of psychological content of volunteer practices is deepened. The factors of identification processes in Ukraine are determined. The problem of nation-building is raised. The social-psychological analysis of trends in the political ideologies development is carried out. The existence of a “hybrid ideology” as an object of social pathopsychology is articulated. A number of political and psychological problems of youth socialization in conditions of social transformations and reforming of education are highlighted. In particular, it concerns the formation of value-meaning sphere under the influence of the media, the attitude towards aggression in the context of solving political and psychological issues, emigration attitudes etc.

The journal is addressed to scientists who work in the field of political psychology and adjacent sciences, academics and students.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого зособу масової інформації КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Випуск 5 (19)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *В. В. Балюта, І. Є. Боровинська,
І. Г. Губеладзе*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 09.10.2017 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 22,8.

Тираж 300 пр. Зам. № 81.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс +38 (044) 222-50-84
